

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 років

У ДВОХ КНИГАХ

Редакційна колегія:

В.А. СМОЛІЙ (голова), Г.В. БОРЯК, В.Ф. ВЕРСТЮК,
С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, В.М. ЛИТВИН, Р.Я. ПИРІГ, О.П. РЕЄНТ,
О.С. РУБЛЬОВ, В.Ф. СОЛДАТЕНКО, Ю.І. ТЕРЕЩЕНКО

КИЇВ 2011

**НАРИСИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 років**

КНИГА ПЕРША

НАУКОВА ДУМКА

ББК 63.3(УКР)61
Н28

Авторський колектив:

О.Д. БОЙКО, В.Ф. ВЕРСТЮК (керівник), В.І. ГОЛОВЧЕНКО,
Г.Г. ЄФІМЕНКО, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, О.І. ЛУПАНДІН, О.В. МИХАЙЛОВА,
Т.С. ОСТАШКО, О.І. ПАВЛИШИН, Р.Я. ПИРІГ, О.С. РУБЛЬОВ,
В.В. СКАЛЬСЬКИЙ, В.Ф. СОЛДАТЕНКО

У книзі розповідається про особливий період у модерній історії України, в ході якого були реалізовані перші в ХХ ст. українські державотворчі проекти: Українська Народна Республіка, Українська Держава, Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка. Розкриваються соціальні, політичні та культурні аспекти революційного часу. Нариси узагальнюють великий історіографічний доробок сучасних українських істориків, які займаються вивченням Української революції.

*Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга”*

ISBN 978-966-00-1145-8

© Інститут історії України НАН
України, 2011
© Автори статей, 2011
© НВП «Видавництво “Наукова думка”
НАН України», дизайн, 2011

Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в яких ми опинились в результаті революції і війни за українську самостійність, — не піддаючися роздратуванню, але не керуючися і старими поглядами, відношеннями і зв'язками.

М. Грушевський

ПЕРЕДМОВА

Дана праця присвячена історії Української революції 1917—1921 рр. — одного з найбільш важливих, складних і драматичних періодів буття українського народу в ХХ ст. Саме ця доба стала вершиною в розвитку національно-визвольної боротьби, відродження української нації та створення власної державності. Водночас поразка національно-демократичної революції була наслідком незавершеності процесу формування нації, несконсолідованості політичної еліти, чималих розбіжностей між соціальними та національними завданнями визвольного руху, його обумовленості зовнішніми політичними й насамперед військовими чинниками.

Українська революція була породженням Лютневої революції в Росії. Демократизація суспільного життя, дезінтеграційні фактори, перспектива самовизначення націй детермінували піднесення національної самосвідомості, посилення політичної структурованості, соціальної мобілізації українського народу.

Поглиблення революційних процесів активізувало створення партій національного спрямування. Інтелектуальними зусиллями їх лідерів вироблялася ідейно-політична платформа національного руху, формувалися інституційні інструменти реалізації його домагань — Українська Центральна Рада і Генеральний секретаріат.

З огляду на домінування в українському політикумі автономістсько-федералістських поглядів щодо майбутнього устрою Російської Республіки ці вимоги зводилися до надання Україні національно-територіальної автономії, в рамках якої мали знайти задоволення національно-культурні потреби не тільки українців, а й національних меншин краю.

Протидія з боку Тимчасового уряду реалізації автономістського політичного курсу Центральної Ради сприяла

активізації державотворчих тенденцій в українському суспільстві. Жовтневий переворот в Росії, прихід до влади більшовиків інспірували появу в українському визвольному русі нових специфічних проявів, які виходили за рамки загальноросійського революційного процесу й у своїй сукупності дозволяють кваліфікувати їх як Українську революцію.

Утвердження в сучасній історичній літературі цього терміна не є новацією. Події 1917–1921 рр. саме як Українську революцію розглядали її творці та перші історіографи М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, Д. Дорошенко та інші. Слід відзначити, що така назва була вживана в 1920-х рр. й в історіографії УСРР (М. Яворський, А. Річицький, В. Затонський). При цьому останніми Українська революція розглядалася виключно в контексті Жовтневої революції. З посиленням класового підходу в методології радянської історичної науки даний термін був замінений іншим “революція на Україні”, який був покликаний дезавувати вказівку на національний зміст революційних подій.

В сучасній історіографії також широко вживається поняття “українські національно-визвольні змагання”, привнесене з діаспорної літератури. Сутнісно воно близьке до терміна “Українська революція” та нерідко використовується як синонімічний заміник. Хоч, на наш погляд, дефініція “Українська революція” має більш обґрунтоване визначення, критерії, типологію.

Усталений у новітній вітчизняній історіографії термін “Українська революція” зустрічає й певні заперечення, особливо з боку російських дослідників. Так, О. Смірнов стверджує, що “в дійсності, не було якоїсь окремої чи особливої «української революції», а проходив процес розпаду і реорганізації соціально-економічних і етнічних структур колишніх Російської та Австро-Угорської імперій”. Це й не дивно, оскільки автор не визнає й термін “Україна”, підміняючи його визначенням “Південна Русь” (“Южная Русь”). Інший російський автор, І. Михайлов також вважає, що “так звана українська революція була побічним результатом глобального повороту світової історії, а зовсім не її самостійним суб’єктом”. Автор кваліфікує тематичні праці українських учених як реанімацію старого емігрантського міфу про “свою” національну революцію.

Сучасна українська історіографія зовсім не заперечує розгляд подій Української революції в контексті загальноросійського революційного процесу, особливо на його по-

Передмова

чатку. Ще М. Грушевський, підсумовуючи її національно-демократичний етап, писав: “Наша українська революція, на жаль, не розвивалася самостійно, вона весь час мусіла маршувати з конвульсійними рухами і киданнями революції російської, хаотичної, страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїни, через огонь”. Він вважав, що саме “очищення огнем” більшовицької експансії й звільнило Україну від “песького обов’язку” перед Москвою.

Системні дослідження вітчизняних учених переконливо доводять, що породжена розпадом російського імперського організму, Українська революція у процесі свого розвитку набула виразних самодостатніх форм, перетворившись на окреме історичне явище.

Історія Української революції має всі ознаки наукової концепції:

- а) провідну ідею — відродження та консолідація української нації для творення власної держави;
- б) історичний час — добу 1917—1921 рр.;
- в) провідного рушія соціального і національного прогресу — український етнос та його політичну еліту;
- г) систему аргументації, яка спирається на ґрунтовну історіографічну спадщину та потужну джерельну базу (архівний, археографічний, мемуарний та інші сегменти).

Дана концепція базується на цілком доведеному факті домінування в її розвитку національно-визвольного компонента, що надає їй специфічних рис і вирізняє серед інших революційних потоків. Безперечно, вона мала й іншу виразну складову — соціально-визвольну. Для Української революції було властиве динамічне зростання свідомості українського народу, насамперед його наймасовішої частини — селянства. В суспільному житті домінували національні партії. Незважаючи на соціалістичну ідеологію, саме зусиллями їх лідерів визначався стратегічний курс розвитку революції, здійснювалися державотворчі проекти, еволюціонуючи від автономістсько-федералістської до самостійницької моделі держави. В ході революції відроджувалася й консолідувалася українська нація, посилюючи мобілізаційний потенціал визвольної боротьби.

Врешті на користь повноправності Української революції свідчить реалізація в її ході державотворчих проектів. Україна стала суверенною державою, суб’єктом міжнародної політики, дістала визнання багатьох країн, включаючи й радянську Росію.

І та обставина, що Українська революція в кінцевому підсумку не досягла бажаного, не може слугувати достатнім аргументом для ігнорування її самодостатнього характеру, специфічних рис і особливостей. Адже лєвова частина тих невдач і криється, за влучним виразом В. Винниченка, в “недорослості нації”.

Очевидно, має братися до уваги й геополітичний фактор, насамперед обумовленість долі Української революції та державності підсумками Першої світової війни. Адже в планах країн-переможниць щодо повоєнного переустрою Європи Україна не розглядалася як самостійне державне утворення. Врешті, причини фіаско Української революції, попри доволі істотні розходження в їх оцінках, належать до найбільш досліджених проблем її історії.

Українська революція, як і будь-яке соціально-політичне явище, має свій історично-часовий простір, початок і кінець, тобто певні хронологічні рамки. Навколо їх визначення вже тривалий час точаться дискусії. Якщо за нижню межу переважна більшість дослідників вважає перші числа березня 1917 р., то верхня має розкид від 1919 до 1923 рр. Найбільш поширеною в сучасній українській історіографії є думка, що це був 1921 р. Її прихильники вважають, що не дивлячись на втрату у кінці 1920 р. державності, революційний потенціал українського народу не був вичерпаний. Це проявлялося в масовому антирадянському повстанському русі, збройних акціях військових формувань та дипломатичних зусиллях колишньої УНР. Цілком очевидно, що верхня межа Української революції як затухаючого процесу в рамках 1921 р. не має чіткої часової прив'язки.

Із визначенням хронологічних меж доби Української революції 1917–1921 рр. тісно пов'язана проблема її періодизації. Вона має макро- і мікрорівні, які відповідають певним етапам і періодам. Критерієм виділення перших виступають кардинальні злами в перебігу революції, які суттєво змінювали її характер, визначально впливали на моделі державних утворень. У ході Української революції рельєфно виділяються три етапи. Перший — пов'язаний із функціонуванням Центральної Ради і УНР (березень 1917 — квітень 1918 рр). Другий — від державного перевороту 29 квітня й до падіння гетьманського правління 14 грудня 1918 р. Третій — з приходом до влади Директорії УНР у середині грудня 1918 р. й через низку трансформацій державної влади до кінця 1920 р. і далі — до окремих проявів у 1921 р.

Передмова

Українська революція у своєму розвитку проходила окремі періоди, межі яких позначені сутнісними змінами та відображають певні концептуальні зрушення в її поступі. Наріжні віхи третього етапу навпаки позначені деградацією революційного процесу, поглибленням його внутрішніх суперечностей, адекватним відбиттям останніх на стані національного державотворення.

Українська революція за основними типологічними параметрами належить до національно-демократичних. Найбільш характерними її ознаками були національне пробудження українського етносу, формування модерної нації, творення самостійної державності. Розвиваючись у полі загального російського революційного процесу, Українська революція втілювала в життя кращі надбання тогочасного рівня демократизації суспільства: свобода слова, зібрань, друку тощо. Втім, ці риси були властиві не в однаковій мірі (й навіть не всім етапам) Української революції. В цей ряд важко вписується Українська гетьманська держава. Поставши як альтернатива парламентській за формою, демократичній за ідейним спрямуванням УНР, гетьманат функціонував як авторитарно-бюрократичний режим із близькими до диктаторських повноваженнями глави держави й істотними обмеженнями демократичних прав і свобод. По відношенню до попереднього національно-демократичного етапу це була антиреволюція або ж інша сторона діалектичного розвитку революційного процесу. З огляду на консервативно-ліберальний характер реформ П. Скоропадського, дехто з дослідників кваліфікує цю добу як консервативну революцію. Зустрічаються й оцінки повстання проти правління П. Скоропадського як антигетьманської революції. Незважаючи на неорганічність гетьманського етапу і реставраційний характер цієї доби в соціально-економічному плані, все ж немає достатніх підстав виключати його з контексту Української революції.

Із падінням гетьманату український революційний процес повернувся в національно-демократичне річище. Проте в подальшому ставав все більш суперечливим, апокрифічним у державотворчому сенсі, позбавленим внутрішніх мобілізаційних ресурсів, залежним від зовнішніх політико-мілітарних сил.

Регенерація національно-демократичної сутності Української революції восени 1918 р. була підсилена новим потоком — Листопадовою революцією на західноукраїнських землях. Вона стала результатом розпаду Австро-Угорської

імперії після поразки Четверного союзу та Першій світовій війні. Це надало можливість задекларувати соборницькі устремління обох гілок українського народу, проте втілити в життя об'єднавчі тенденції на загальнодержавному рівні не судилося. Більш того, суперечності між політичними проводами двох українських республік стали однією з причин їх поразки.

У радянській, сучасній російській, а почасти й зарубіжній літературі поняття “революція” та “громадянська війна” розглядаються в тісному взаємозв'язку. Очевидно, щодо російського історичного тла такий підхід має підстави. Новітня вітчизняна історіографія фактично відмовилася від використання терміна “громадянська війна” в контексті подій Української революції. Мотивується це тим, що в Україні не було масштабних внутрішніх війн на ідеологічному ґрунті. УНР доводилося вести оборонні чи наступальні військові дії на своїй території проти збройної експансії армій із переважно інонаціональним контингентом. Участь на їхньому боці етнічних українських елементів не дає підстав для кваліфікації цих воєн як громадянських. Лише певні їх прояви можна спостерігати в селянських збройних виступах проти гетьманського режиму. Однак і тут їм протистояли, крім внутрішніх чинників, чужоземні окупаційні сили. З огляду на масовість і суперечливість махновського руху можна говорити про селянську антивладну війну.

Взаємозв'язок Української революції з Лютневою російською революцією, розвиток першої в контексті другої та вихід за її рамки цілком очевидні. Зовсім інший характер мали відносини Української революції з Жовтневою російською революцією. Вони розвивалися самостійно і паралельно, хоч і мали потужні взаємовпливи. На державно-інституційному рівні це було військово-політичне протистояння, як правило, інспіроване більшовицькими агресіями. Поразки українців оберталися встановленням на їхніх землях радянських режимів, дещо закамуфльованих в автохтонно-етнічні шати. Недооцінка керівниками Української революції соціально-визвольного компонента нерідко породжувала вияви прихильності українського селянства до популярних гасел більшовиків.

У книзі висвітлюються й дії тих чинників, які виступали антагоністами українського революційного процесу, були з ним тісно пов'язані, детермінували його підйоми і спади, здобутки і невдачі. Йдеться про функціонування на

теренах України більшовицьких та білогвардійських правління.

Українська революція розкрила визначні якості багатьох політичних, державних, військових діячів, як її adeptів і творців, так й послідовних супротивників. Їх зважена, об'єктивна оцінка має сприяти подальшій персоніфікації українського історичного процесу.

Підготовка нарисів історії Української революції як синтетичної праці, присвяченої одній із найбільш актуальних наукових проблем новітньої історії України є іманентною та назрілою потребою сучасного історіографічного процесу. Вона спирається на потужний науковий доробок багатьох поколінь дослідників цієї теми. Особливо плідними були роки державної незалежності України. Добі Української революції присвячені десятки монографій, сотні статей, а також численні наукові конференції, докторські та кандидатські дисертації. Оцінка їх дослідницького потенціалу і є одним із завдань цього видання. Узагальнена картина історіографічного стану теми подана в окремому підрозділі книги.

У роботі використано ретроспективну інформацію з усіх видів історичних джерел — архівних, археографічних, мемуарних, епістолярних, пресових, аудіовізуальних. Очевидно, евристичний потенціал вітчизняної джерельної бази в царині даної проблеми в основному вичерпаний. Безперечно, можливі унікальні документальні знахідки в зарубіжних архівосховищах кардинально не вплинуть на загальну оцінку феномену Української революції. Хоч розгляд її перебігу в світовому контексті істотно стримується завдяки дефіциту первісного європейського документального матеріалу.

Критерієм структуризації нарисів виступали основні етапи перебігу Української революції, які реалізувалися в певних формах національної державності. Однак ідейна, політична, соціальна багатоманітність і, навіть, контроверсійність подій і явищ тієї доби вимагала від авторів висвітлення й тих процесів, які перебували поза руслом Української революції. Окремий розділ склав розгляд українського питання на початку ХХ ст. як передумови динамічного розвитку національного руху після падіння російського самодержавства.

Редакційна колегія й авторський колектив усвідомлюють, що Українська революція надто багатомірне історичне явище, щоб на сторінках однієї книги висвітлити всі надзвичайно складні та суперечливі аспекти його появи,

Нариси історії Української революції 1917–1921 років

розвитку та занепаду. Очевидно, неможливе й одномоментне розв'язання усіх наукових проблем, накопичених упродовж дев'яностолітнього вивчення теми.

Основним завданням книги є створення узагальнюючої ретроспективної картини Української революції як визначного суспільного феномену ХХ ст., який залишив глибокий слід у минулому українського народу і слугував джерелом державницьких домагань багатьох поколінь українців. Його здобутки та невдачі варті винесення й засвоєння історичних уроків сучасними будівничими незалежної України.

Розділ перший

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ТЕНДЕНЦІЙ ЗЛАМУ СТОЛІТЬ

Історичні епохи не завжди збігаються з хронологічними рамками століть, зокрема загальноприйнятим є той факт, що ХІХ ст. почалося не з 1800 чи 1801 р., а з вибуху Великої Французької революції 14 липня 1789 р. Так само справжнім, а не календарним початком ХХ віку — століття воєн і революцій, за образним висловом Анни Ахматової, був 1914 рік. Інший російський письменник, автор блискучих історичних нарисів, киянин Марк Алданов стверджував, що всі колізії ХХ ст. зав'язались уже в 70-х рр. попереднього віку, коли народилися, росли й виховувалися майбутні політики та громадські діячі, що очолять правлячі партії й уряди в першій чверті ХХ ст., в т. ч. за доби Української революції 1917—1921 рр.

Західні дослідники-міжнародники також ведуть відлік ХХ ст. або з 1871 р., коли на політичній карті світу внаслідок переможної війни проти Франції з'явилася Німецька імперія, або з 90-х рр., коли в Європі й Азії окреслилася міжнародна нестабільність і почалася нова ера імперіалістичного суперництва, найменована німецькими аналітиками *Weltpolitik*. У Великій Британії, що стала “володаркою морів” та найбільшою в історії людства колоніальною імперією, яка виробляла майже третину світової промислової продукції, закінчилася блискуча 64-річна епоха королеви Вікторії. У другій за значущістю європейській державі — Франції — той час ознаменувався кількома гучними скандалами, як приміром “Панама”, що поставили під загрозу саме існування Третьої республіки. Німеччина стала наймогутнішою у військовому сенсі державою Старого світу, швидко індустріалізувалась і переграла Францію на полі європейської політики, але відставала в колоніальних загарбаннях. Її новий канцлер — князь Бернхард фон Бюлов заявив: “Минули ті часи, коли німець поступався одному сусідові землею, а іншому — морями, собі залишаючи небо. Ми вимагаємо собі місця під сонцем!”.

Австро-Угорщина, Італія, Іспанія й Португалія відставали в економічному розвитку. Особливо це було характерно для країн Південної Європи, де панували убогість і голод, спалахували народні повстання й анархістський терор. У малих країнах Заходу відбувалося енергійне промислове зростання, Швейцарія перетворювалася на найбільший банківський центр світу, Нідерланди й Бельгія успішно вирішували внутрішні проблеми за допомогою колоніальних загарбань. Дотриманням нейтралітету вони, як і Да-

нія зі Швецією, сподівалися гарантувати собі недоторканність. Російська імперія, що розкинулася від т. зв. Царства Польського та Фінляндії до Тихого океану, попри швидкий економічний розвиток, зберегла непорушними вікові засади самодержавної монархії.

У Східній Азії модернізована на західний лад Японія успішно здійснила свою першу загарбницьку війну проти Китаю, що швидко перетворювався (як Афганістан та Персія) на напівколонію й змушений був терпіти панування “варварів” і відчувати найсильніше національне приниження. На Американському континенті був закладений необхідний фундамент для того, щоб через півстоліття США з’явилися на світовій арені як наддержава й більше не шукали безпеки в ізоляції. Але вже й на зламі XIX—XX ст. Сполучені Штати диктували свою волю державам Латинської Америки, зневажливо іменуючи їх “банановими республіками”. Нарешті, Африка, Південна й Південно-Східна Азія та Океанія були майже цілком поділені між європейськими метрополіями — так склалася світова колоніальна система.

Модернізація породила нові індустріальні й політичні конфлікти, не кажучи вже про те, що вона розділила суспільство; гонка озброєнь й імперське суперництво, величезні армії та флоти, що протистояли один одному, — все це було не стільки причиною прийдешньої війни, скільки симптомом зростаючої напруги у міждержавних відносинах. Історики різних країн нескінченно сперечаються щодо причин, які ввергнули Захід у катастрофу Першої світової (“Великої”) війни, що зруйнувала всі соціальні зв’язки континентальної Європи й спричинила розпад Російської, Австро-Угорської та Османської імперій і громадянські та національно-визвольні війни на їхніх теренах, розгром і приниження Німеччини, яку також спіткала революція, значне послаблення Італії та Болгарії, що згодом сприяло їхній швидкій фашизації.

Як пояснення того, чому світова бійня почалася саме 1914 р., часом пропонується теорія, що патріотична війна була засобом уникнути війни громадянської. Але ця теза видається непереконливою навіть щодо кайзерівської Німеччини, де відбулися Листопадова демократична революція 1918 р. й локальні спроби перетворити її на комуністичну. Твердження, ніби війни спалахують лише тому, що нації перестають вірити в можливість подальшого мирного співіснування, вже стало майже трюїзмом. Але воно є кращим поясненням, аніж думка про те, що кожна нація у війні має на меті лише завоювання нових територій.

Серед великих держав з фатальною неминучістю зростала різниця в соціально-економічному розвитку, що мала з неминучістю призвести до зіткнення між ними. Навіть Німеччина — безперечно найсильніша на той час з великих держав, — на думку кайзерівських воєначальників, не могла почуватися в безпеці перед загрозою з боку решти країн-супротивників. Саме це геополітичне переконання й стало головним поштовхом, що призвів до Першої світової війни 1914–1918 рр.

По суті, всі хитросплетіння міжнародних відносин на завершальному етапі Віденської системи, започаткованої ще за підсумками наполеонівсь-

ких війн, було зведене до перекрученого тлумачення “теорії Дарвіна” в дусі ідей творців геополітики — Ф. Ратцеля й Р. Челлена, що розглядали державу як біологічний організм, котрий діє відповідно до біологічних законів боротьби за виживання. З утворенням двох антагоністичних військово-політичних блоків — Троїстого союзу й Антанти — почав розпадатися “європейський концерт”, був остаточно порушений баланс сил у Старому світі. Європейські країни кинулись на пошуки джерела посилення своєї військової, економічної та політичної могутності: ним стала колоніальна експансія, що перетворилася на один із чільних засобів вирішення конфліктів і суперечностей між великими державами. Завдяки використанню досягнень науково-технічної й промислової революції надто посилилися США (меншою мірою — Німеччина), що активно освоювали заокеанські ринки.

Втративши індустріальну гегемонію й можливості використання суперечностей континентальних держав, Велика Британія змушена була відмовитись від політики ізоляції, що з “блискучої” перетворилася на досить небезпечну. Але британський уряд не відразу усвідомив, що головним ворогом “туманного Альбіону” став німецький імперіалізм, тому офіційний Лондон якийсь час дотримувався тактики стримування англо-німецьких суперечностей, зокрема, на Близькому Сході й у Тропічній та Південній Африці. Все ж, з укладенням у 1902 р. союзного договору з Японією, що розв’язав її руки щодо Росії, політика “блискучої ізоляції” завершилася, а британська дипломатія поставила перед собою завдання: врегулювати зносини з Францією та Росією — державами, які мали стати її головними союзниками в зіткненні з Німеччиною.

Франція, стурбована німецькою колоніальною експансією й одержима прагненням реваншу за поразку у війні з Пруссією 1870—1871 рр., пішла на нейтралізацію взаємин з Італією й підписання в 1904 р. таємної угоди з Британією, що передбачала визнання за останньою “права” на Єгипет, а собі залишила загарбання Марокко. Поразка ж Росії у війні з Японією 1904—1905 рр., що опосередковано спричинилася до Революції 1905—1907 рр., підірвала міжнародний престиж царату, зробила його незагрозливим для Британії і відкрила шлях до врегулювання на компромісних засадах Петербурзької угоди 1907 р. двосторонніх суперечностей у Персії, Афганістані й Тибеті.

Фактичне утворення, за підсумком цих домовленостей, Антанти було досить сильним ударом для Німеччини, а Боснійська криза 1908 р., під час якої Берлін підтримав анексію Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини, наочно засвідчила гостроту конфлікту між двома імперіалістичними угрупованнями. Балканські ж війни 1912—1913 рр. привели до втрати Османською імперією майже всіх європейських володінь і остаточно її переходу разом із Болгарією до німецько-австрійського блоку, поставивши, таким чином, безпосередньо на порядок денний “Велику війну”, без якої не було б Української революції 1917—1921 рр.

Отже, трансформація капіталізму вільної конкуренції в монополістичну фазу (імперіалізм) і посилення нерівномірності економічного розвитку окремих держав, коли за темпами господарського й військового зростання на

початку ХХ ст. вперед вирвалися Японія, США та Німеччина, зумовили неминучість силового зіткнення великих держав. Їхні зусилля були сфокусовані на формуванні військово-політичних союзів і підготовці — за їхньою допомогою — до війни за перерозподіл світу.

А для українських земель, що внаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793 і 1795 рр.) були поділені між Російською й Австрійською (з 1867 р. — Австро-Угорською) імперіями, окреслилася перспектива знову опинитися в епіцентрі загальноєвропейських військово-політичних і дипломатичних колізій. Оскільки Росія й Австро-Угорщина належали до ворогуючих блоків, кожна з монархій претендувала на ту територію етнічної України, що була поза її межами. Тому один із головних театрів воєнних дій у майбутній світовій сутичці мав розгорнутися саме на українських землях, ймовірно — на захід від Збруча.

Попри те, що абсолютна більшість європейських державних діячів вважала український народ, використовуючи терміни Г. Гегеля, “неісторичним” і “недержавним”, загострення суперечностей між імперіями Романових та Габсбургів й наближення загальноєвропейської війни робили Україну зручним та бажаним об’єктом дипломатичної гри великих держав. “Українське питання” із суто внутрішньополітичного досить швидко переростало на міжнародну проблему в контексті реалізації військово-політичних цілей Антанти й Троїстого союзу. Безперечно, цивілізаційна роз’єднаність українських земель (Наддніпрянина належала до православно-слов’янської, а Наддністрянщина — до західної цивілізації) та їхня приналежність до ворогуючих Російської й Австро-Угорської імперій вкрай заплутували вирішення “українського питання”.

Але водночас світовий конфлікт за певних обставин (воєнне знесення романовської й габсбурзької монархій та їхня вимушена лібералізація з подальшою децентралізацією і федералізацією, загострення внутрішньополітичної кризи й революційна зміна форми правління та режиму, воєнна поразка з окупацією частини території, руйнацією державного ладу й розпадом імперії тощо) не лише давав шанс, а й міг створити міжнародно-правові підстави для кардинального вирішення “українського питання” на засадах права націй на самовизначення. На користь саме такого перебігу подій та впливу результатів світової війни на врегулювання “українського питання” свідчить навіть побіжний огляд його історії в контексті формування системи міжнародних відносин.

Вже Національна революція на українських землях 1648–1676 рр., що спалахнула як “Хмельниччина” й на кілька століть наперед визначила національний ідеал, навколо якого чи не вперше в єдиному ритмі почали обертатися і елітарна, і протонародна політична культура — постать героя-козака, символічного борця “за волю України”, була безпосередньо пов’язана з результатами Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. За руйнівними наслідками військові історики небезпідставно порівнюють її з Першою чи Другою світовими війнами, адже країни католицького табору — потенційні союзники Речі Посполитої у боротьбі проти Війська Запорозь-

кого та — пізніше — Московського царства, зазнали поразки й були серйозно спустошені бойовими діями.

Зате Б. Хмельницький і його однодумці дістали можливість для дипломатичного маневру й міжнародної та військової нейтралізації Речі Посполитої укладенням союзних угод із представниками протестантського табору переможців — Швецією і Трансільванією. Власне, й козацьке повстання 1648 р. було пришвидшене дипломатичними планами Владислава IV та його найближчого оточення в умовах затухання Тридцятилітньої війни організувати чергову антитурецьку коаліцію й остаточно вирішити “південну” проблему — приборкання османської експансії шляхом розгрому Кримського ханату.

Але ті самі міжнародні обставини, — по суті, геополітичний фактор, що так сприятливо склався для повсталі України на початку “Хмельниччини” (крім зазначеного, можна включити ще й слабкість Москви, яка була нездатна виявити монаршу солідарність щодо Варшави з огляду на тяжкі наслідки “Смутного часу” та іноземної інтервенції першої чверті XVII ст.), став однією з головних причин поразки Національної революції. Правлячі еліти сусідніх із Військом Запорозьким країн усіляко протидіяли здобуттю Україною незалежності, козацько-старшинській верхівці пощастило зберегти державні інституції лише на терені Лівобережжя, котре на правах автономії входило до Московського царства (від 1721 р. — Російської імперії).

Після остаточного скасування Катериною II автономного статусу Гетьманщини в 1783 р. Україна, здавалося б навіки, перетворилася з важливого суб’єкта міжнародних відносин на предмет корисливих політичних проєктів Петербурга, Берліна й Відня. Але вже менш, ніж через десятиліття “українським питанням” зацікавився Конвент революційної Франції, що в 1792 р. ухвалив вести війну проти всіх монархій під гаслом “мир хатинам, війна палацам” і звернувся до європейських народів із закликком повстати проти тиранів та виборювати свободу. Тоді міністр закордонних справ шойно проголошеної республіки П. Лебрен надіслав послові в Стамбулі вказівку обговорити з великим візиром Дамадом Мехмед-пашею можливість організації антиросійського повстання в Україні, Грузії й на Кубані. В разі успіху міністр розраховував за участі союзних Швеції й Туреччини створити “східний бар’єр” проти Росії, в якому незалежна Україна мала посісти вагоме місце.

З приходом до влади в Парижі у 1799 р. Наполеона Бонапарта, що вперше в історії використовував пропагандистські методи антиурядової боротьби в країнах, якими прагнув заволодіти, Франція посилила ставку на антиімперські сили в Росії, приділяючи основну увагу Польщі, Україні й Донові. Зокрема, у вересні 1805 р. французький посол у Стамбулі генерал Севастіані прийняв депутацію козаків Задунайської Січі, пообіцявши після розгрому Росії повернути колишнім запорожцям стародавні вільності, гарантом яких став би Наполеон I ¹.

¹ Борщак І. Наполеон і Україна. — Львів, 1937. — С.14—16.

Але після вступу французьких військ на польські етнічні землі й створення, згідно з Тільзитським мирним договором, 1807 р. “Великого герцогства Варшавського” (із входженням до нього Холмщини та Підляшшя) “українське питання” стало сприйматися Наполеоном I крізь призму “польського”. Під тиском полонофільського оточення французького імператора з’явився проект утворення на Правобережжі окремого князівства для наполеонівського маршала Ю. Понятовського — племінника останнього польського короля Станіслава II Понятовського ².

Колишні землі Запорозької Січі, Таврія і басейн Сіверського Дінця з Приазов’ям мали скласти “Наполеоніду” на чолі з одним із маршалів чи свояків Бонапарта. Як зазначав у 1812 р. політичний директор МЗС Першої імперії д’Отерів, ця держава, “маючи на чолі єдиного вождя й конституцію, відповідну до звичаїв цих народів з можливою перспективою політичної незалежності, витворить із себе цивілізовану націю, що буде одним із найміцніших бар’єрів проти амбітних проектів Росії та її претензій на Чорне море” ³.

Полтавщина й Чернігівщина “по течії Дніпра від Десни до Орла” (тобто, географічно розширена колишня Гетьманщина) також мали утворити “незалежну державу, інвеститура якої належатиме лише великому імператорові”. Але, на відміну від попередніх воєнних кампаній, перед московським походом 1812 р. Наполеон I не використав національне (й соціальне) питання для дезорганізації супротивника, внаслідок чого втратив можливих союзників і прискорив свою поразку.

І все ж наполеонівські війни, поза всяким сумнівом, справили помітний вплив на українську еліту, а свіжий подих французьких революційних ідей спричинився до формування на слов’янських (в т.ч. українських) землях нового політичного й інтелектуального клімату. З одного боку, перемога над “Великою армією” Наполеона I в Росії викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов’янське походження й зміцнила лояльність до імперії, а з іншого — пробудила розуміння того, що політична система останньої вимагає глибоких змін. “З цього духу сперечання вирости російські масони й декабристи, українські автономісти та білоруські будителі” ⁴. Як про це влучно висловився один із провідних діячів Південного товариства декабристів і праправнук гетьмана Д. Апостола — підполковник Матвій Муравйов-Апостол: “Ми — діти 1812 року”.

Взагалі, серед істориків, що досліджують проблему генезису національних рухів, побутує думка, ніби в Західній Європі сучасний націоналізм був справою державних політиків, у той час як у Центрально-Східній саме поети, філологи та історики формували нації. Це твердження, як і взагалі кожне узагальнення, є лише частково слушним, оскільки можна знайти чи-

² *Захарчук О.* Східна дипломатія Наполеона Бонапарта і Україна // Україна дипломатична: Наук. щорічник. — К., 2005. — Вип. 6. — С. 366, 367.

³ *Борщак І.* Цит. праця. — С. 40, 41.

⁴ *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст. — К., 1996. — С. 29.

мало винятків і для першого, й для другого випадків. Але в цілому воно відображає особливість національного відродження “недержавних народів”, що становили абсолютну більшість у регіоні ЦСЄ.

Втративши свою національну незалежність і традиційну еліту, вони були позбавлені доступу до політичних важелів влади і відбудовувалися “знизу” завдяки цілеспрямованим зусиллям національно свідомої інтелігенції. Щоправда, чеські, словацькі, українські, білоруські, латиські та інші “будителі” (національної свідомості) вважали, ніби їхні нації не вмерли, а лише приспані історією і їх треба “розбурхати” та “відродити”. Насправді ж “будителі” не відроджували “стару” націю (що, як правило, ототожнювалася з правлячою елітою), а творили “нову” — з набагато ширшою соціальною базою, таку, що мала включати всі суспільні верстви та класи місцевого населення, яке творці нації вважали “своїм”.

Але перш, ніж національні “будителі” змогли обнародувати переконливу концепцію своєї нації, їм та їхнім попередникам доводилося жити й працювати у політичному та культурному просторі, що був сформований іншою, “історичною” (“державною”, “великою”) нацією, користуватись можливостями, які вона їм надавала. Це неминуче вело до переймання чужих концепцій, які намагалися пристосувати до розбудови власної національної ідентичності.

Унікальність українського випадку полягала в тому, що діячі вітчизняного національного відродження, розбудовуючи свою модерну націю, руйнували відразу кілька старих. Хоча з політично-територіального погляду Україна наприкінці XVIII ст. була поділена між імперіями Романових і Габсбургів, проте з погляду культурного домінування на більшості її етнічної території перехрещувалися польські й російські впливи, а на Лівобережжі, існували ще й залишки “малоросійської” (козацької) нації.

Найстарішим із цих впливів був польський, оскільки лєвова частка українського етнічного простору до середини XVII ст. юридично перебувала в складі Речі Посполитої. Навіть після того, як за Андрусівським перемир'ям 1667 р. значна частина українських земель — Гетьманщина — остаточно перейшла до Московського царства, все ж більшість етнічної території залишалася під Польщею. Ситуація кардинально змінилася лише після останніх поділів Речі Посполитої 1793—1795 рр., але й після втрати політичної незалежності польська шляхта зберігала свої політичні та культурні впливи на Правобережжі впродовж всієї першої половини XIX ст., а в Галичині аж до початку XX ст. вона зміцнювала свої позиції як панівної групи.

Хоча визвольний рух за доби Національної революції середини XVII ст. мав яскраво виражене антипольське спрямування, що зберігалось впродовж перших стадій українського національного відродження (XIX ст.), проте його провідна верства — козацька старшина та її нащадки — успадкувала певні політичні й культурні концепції старої Речі Посполитої, зокрема, ідею суспільного договору з монархом, федеративної побудови держави та особливого статусу шляхти. Несумісність засвоєних старих польсь-

ких моделей з новою самодержавною російською дійсністю тривалий час служила однією із засад прагнення нащадків козацької старшини зберегти автономний статус Гетьманщини в складі Російської імперії.

Воно поступово згасло у перших десятиліттях ХІХ ст., але з того часу польські впливи діяли на українських інтелектуалів в інший спосіб: драматична й відчайдушна боротьба поляків за свою незалежність (зокрема, повстання 1830–1831 і 1863–1864 рр. у Королівстві Польському) стала прикладом для національних “будителів” Центрально-Східної Європи. Вони екстраполювали польський приклад на себе, стверджуючи, що їхні народи також мають свою мову, культуру і власну “душу”, яка так само блукає у пошуках власного тіла — національної держави, впливи польських революціонерів на Т. Шевченка, М. Шашкевича, І. Франка та інших українських патріотів є очевидними.

Проте існувало одне маленьке “але”, що не давало змоги українським діячам, попри всю привабливість польської республікансько-демократичної моделі, розчинитися у польському ж революційному середовищі. Польські демократи здебільшого переставали бути демократами, коли заходила мова про задоволення національних прав українців. Вони беззастережно вважали українців, литовців і білорусів частиною “польської” нації, тому ставилися до спроб відродити культури й літературну мову цих народів як до непотрібної забаганки, а говорити ж про їхню державно-політичну самостійність видавалося для них дикою фантазією.

Подвійність польських національно-політичних стандартів — одних щодо себе, других стосовно інших — охолодила бажання українських діячів і зробила їх глухими до закликів боротися “за вашу і нашу свободу”. Провідники українського визвольного руху сприйняли модель польського націоналізму, але справедливо вирішили пристосувати її для побудови модерної України, аніж домагатися за її допомогою відновлення “історичної Польщі”.

Росіяни ж, на відміну від поляків, на початок новітньої доби, по-перше, так і не розв’язали проблеми власної національної ідентичності, тобто, як влучно висловився Р. Шпорлюк, коли на початку ХХ ст. поляки були нацією без держави, то росіяни були державою без нації. Росія стала багатонаціональною імперією ще до того часу, як сформувалася сучасна російська нація, на Заході ж творення імперій відбувалося хронологічно й територіально окремо від процесу формування національної держави (як правило, західні метрополії та їхні колонії були розділені морями чи континентами)⁵.

По-друге, формування сучасної російської нації сповільнювалося особливим характером політичної системи абсолютистської імперії Романових, у той час коли на Заході суспільство виникало незалежно від політичної влади монарха, оскільки той був правителем своїх підданих, але не був їхнім власником. Таким чином, внаслідок недорозвинення громадянського

⁵ Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. — К., 1998. — С. 381.

суспільства в Росії там не існувало іншого поняття нації поза тим, що пов'язувалося з державою.

З огляду на те, що династії Рюриковичів і споріднених із ними за жіночою лінією Романових брали початки від правителів Київської Русі, московські царі й петербурзькі імператори вважали всі землі, що колись належали їй (у тому числі українські), частиною своєї історичної спадщини. Приєднання, а згодом інкорпорація України до складу Російської імперії, з їхнього погляду, виглядало як повернення втраченої колись вотчини. А те, що українські землі раніше входили до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої або ж мали власну політичну автономію й за той час встигли виробити окремі культурні, релігійні й політичні традиції, сприймалося як збочення, зумовлені нібито примусовим відмежуванням України від царя. Провідні петербурзькі інтелектуали (як консервативного, так і ліберально-демократичного спрямування) могли сперечатися щодо природи російської національності, але вони не мали щонайменшого сумніву стосовно “руськості” українських земель, і цей погляд збігався з офіційною позицією російського самодержавства.

Реакція української еліти на інкорпорацію Гетьманщини до складу новопосталої Російської імперії була різною — від відкритого збройного опору аж до запопадливої служби, але, врешті-решт, перемогла ідея лояльності до Санкт-Петербурга. Не останню роль відіграла й та обставина, що Росія наприкінці XVIII ст. завдала поразки двом історичним супротивникам України — Польщі й Кримському ханатові. Тому українські (“малоросійські”) інтелектуали та чиновники мали всі підстави вважати Російську імперію “своєю” батьківщиною, оскільки її зростання було в їхніх кар’єрних і матеріально-фінансових інтересах, а своєю відданою службою вони мостили шлях цій імперії до світового тріумфу. Багато з них оплакували долю Козацької України, але вважали, що повернення до минулого неможливе.

Так тривало доти, доки Російська імперія не опинилася перед викликом нових західних політичних ідеологій — лібералізму й соціалізму та потреби модернізації свого суспільно-політичного й господарського ладу. Наполеонівські війни і польський революційний рух разом із поширенням ідеології романтизму та ідеї слов’янської єдності змінили парадигму мислення українських інтелектуалів. А спроба російського правлячого класу після поразки польського повстання 1830—1831 рр. залучити українську еліту для ліквідації польських впливів у Південно-Західному краї (Київська, Волинська й Подільська губернії) відкрила для українського національного відродження нові можливості. Власне, саме тоді українські діячі прийшли до необхідності створити українську ідеологію на народній основі.

В уяві членів Кирило-Мефодіївського братства (1845—1847 рр.) демократичність українського народу протиставлялася російському деспотизмові й польському аристократизмові. Цим символізувався кінець “личинкового періоду” в розвитку українського національного відродження: воно більше не могло розвиватися у чужому тілі польської й російської націй. Нова концепція української національної ідентичності спершу мала лише силу

інтелектуальної формули “народоправства”, хоча з вибухом Європейської революції 1848–1849 рр. у Східній Галичині дійшло навіть до не зовсім вдалих спроб надати їй політичного втілення. Але на першому етапі національного відродження важливішою була не стільки політична успішність цієї формули, скільки саме її існування. Для своєї реалізації вона потребувала ще п’ять наступних десятиліть, що стало основним змістом наступного етапу — від середини ХІХ ст. аж до передодня Першої світової війни та революційних подій 1917–1921 рр.

Увесь цей час набирала обертів перша глобальна хвиля демократизації, що, на думку С. Хантінгтона, почалася в 1828 р. із впровадження загального виборчого права для білих чоловіків у США⁶, а на погляд Ф. Шміттєра — з “весни народів” — Європейської революції 1848–1849 рр.⁷ Згідно із сформульованими ними критеріями, політичні системи досягали демократичного мінімуму в контексті тієї епохи, коли: по-перше, не менше половини повнолітнього чоловічого населення мало право голосу й, по-друге, відповідальний глава виконавчої влади повинен був або мати підтримку більшості у виборному парламенті, або ж обиратися під час періодичних всенародних виборів.

На початку ХХ ст., окрім США й Франції, перехід до представницької демократії на зазначених засадах був завершений у Великій Британії та її “білих” домініонах (Австралія, Канада, Нова Зеландія), Бельгії, Нідерландах, Данії, Норвегії, Швеції, Греції й Швейцарії. “Старій” Європі, здавалося, пощастило знайти оптимальну форму державного правління: з двох десятків країн лише дві — Росія й Чорногорія зберігали абсолютну монархію, три — Франція, Швейцарія та крихітна Сан-Марино були парламентськими республіками, в решті склалися конституційні монархії з тенденцією переростання в парламентські.

Безпосередньо ж напередодні Першої світової війни більш-менш демократичні режими встановилися в Аргентині, Уругваї та Італії. Таким чином, більшість освічених націй вже зрозуміли, що для належного управління необхідна згода між тими, хто ухвалює закони, й тими, хто їм підпорядковується, а найкращий спосіб забезпечити таку кооперацію — через засідання всенародно обраних парламентів, що створюють уряди, які виражають волю більшості, хай і цензової. Хоча навіть на Заході, не кажучи вже про імперію Романових, політична рівноправність не мала універсального характеру, визвольні рухи таких “недержавних народів”, як українці, білоруси, естонці, латиші, словаки та інші, мали всі підстави органічно влитися до світової хвилі демократизації, стати невід’ємною складовою загальноєвропейського і світового революційного процесу.

Справді, на зламі ХІХ–ХХ ст. в історичному розвитку й міжнародному становищі “недержавних” українських земель і на Сході, й на Заході,

⁶ Huntington S. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. — Norman: University of Oklahoma Press, 1991. — P.16.

⁷ Schmitter Ph. S. Democratization, Waves of. // Encyclopedia of Democracy. Vol. 2. — New York, 1995. — P. 346, 347.

сталися якісні зміни. Коротко їх можна охарактеризувати як появу “Молодої України”, тобто процесу відходу національної інтелігенції й молоді від культурництва та просвітництва Громад 60—80-х рр. XIX ст. до політичного розв’язання українського питання, спершу, осібно в межах Романовської й Габсбурзької імперій, а потім — і в кордонах самостійної соборної держави. Як зазначав один із засновників Революційної Української Партії (РУП) і відомий діяч революції 1917—1921 рр. Д. Антонович, для попередніх поколінь “характерною була психічна пригніченість, брак життєвої здібності і творчої сили, а для молоді 90-х рр. являється властивим накопичення певної життєвої енергії, потреба жити і боротися. Вона уже здібна найти собі новий шлях для громадської акції”⁸.

Цей визначальний для розглядуваного періоду процес мав привести до позитивного вирішення принципової дилеми: Україна або втрачала власну лінію розвитку, остаточно перетворюючись на Південь Росії чи аграрно-сировинний придаток Австро-Угорщини, або ж вона ставала на шлях суверенного самовизначення. Оскільки після трьох поділів Речі Посполитої абсолютна більшість — 4/5 — української етнічної території опинилася в складі Російської імперії, саме від процесів національного відродження в Наддніпрянщині залежало майбутнє нашої країни.

Хоча українці становили 8 % населення Австро-Угорщини й чисельно поступалися лише австрійцям, угорцям, чехам і полякам, а в результаті Революції 1848—1849 рр. могли користуватися демократичними свободами (як і інші народи “клаптикової” монархії) передусім у межах культурно-національної автономії, однак їхнє соціально-економічне становище як жителів окраїнного сировинного закутка, прагнення віденського уряду консервувати ситуацію, відверто протидіяти розвиткові продуктивних сил, чинити перешкоди виходу на тогочасний рівень господарювання, модернізації європейського зразка ніяк не могло задовольнити абсолютно природні потреби функціонування й поступу.

З плином часу ставало дедалі яснішим, що розв’язати скільки-небудь радикально “українське питання” західній гілці етносу самотужки навряд чи можливо. Просто відповідних потенцій було зовсім замало. Тож об’єктивно визрівало тяжіння до однокровних братів-наддніпрянців, у злуці з якими можна було сподіватися на здобуття волі. Отже, і визрівання елементів, оформлення цілісної соборницької ідеї також стало породженням об’єктивного становища українства, його прагнення позбутися інонаціональної залежності та гноблення.

На початку XX ст. Наддніпрянщина завдяки своєму зручному географічному становищу, природним багатствам і численним людським ресурсам (за переписом 1897 р. населення лише Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній сягнуло 23,4 млн осіб) була одним із найрозвиненіших у господарському відношенні регіонів Російської імпе-

⁸ Шлях боротьби // Гасло. — 1902. — Ч. 1. — С. 3.

рії. Тут склалися Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний і Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукробуряковий район.

За своїм економічним потенціалом Наддніпрянщина посідала друге місце (після Центрального району) у промисловому виробництві Російської імперії: в ній було сконцентровано п'яту частину індустриальних підприємств держави, які виробляли майже 15 % загальної вартості її продукції. Показники деяких гірничо-видобувних і виробничих галузей були набагато вищими: у 1913 р. Наддніпрянська Україна забезпечувала 72,3 % загальноімперського видобутку залізної руди, 78 — кам'яного вугілля, 69 — виплавки чавуну, 58 — сталі, 57 — виробництва прокату, 50 — сільськогосподарських машин і 40 % — паровозів.

Але з величезної більшості готових товарів Наддніпрянщина залежала від Центрального (навколо Москви) і Петербурзького районів. Такий стан справ зумовив навіть висновки окремих вітчизняних учених про колоніальний характер української економіки (звісно, зовсім не в класичних, однак у достатньо важливих елементах). Як зазначав у 1928 р. М. Волобуєв, Україна була не “азійського” типу колонією — бідною, аграрною, ресурси якої метрополія просто викачує, а належала до “європейського” типу колонії, тобто була промислово розвинутою країною, яку позбавляли не стільки ресурсів, скільки її ж капіталів і потенційних прибутків. Імперська політика ціноутворення створювала ситуацію, коли вартість російських готових товарів була надзвичайно високою, а ціни на українську сировину й напівфабрикати залишалися низькими. Таким чином, капітал накопичувався на великоросійській Півночі, а не на українському Півдні⁹.

Подібне становище склалося і в сільському господарстві. На початку ХХ ст. на українських чорноземах збирали 43 % світового врожаю ячменю, 20 — пшениці та 10 % кукурудзи, але лівова частка продукції великих поміщицьких товарних господарств постачалася на зовнішній ринок. Ненормальність такого становища визнавав навіть російський міністр фінансів 1888—1892 рр. І. Вишеградський, який зауважив: “Недоїмо, але вивеземо!” Хоча зазначені погляди не абсолютні й не можуть сприйматися беззастережно, проте певна логіка в них є.

Водночас саме ресурсний потенціал українських земель значною мірою зумовив те, що після майже столітнього забуття вони опинилися в орбіті уваги західноєвропейської дипломатії, передусім імперій Габсбургів і Гогенцоллернів, причому їхнє ставлення до українського чинника зумовлювалося складним переплетінням внутрішньої й зовнішньої політики обох держав. “Українське питання”, пов'язане з існуванням найбільших у Європі гнобительських імперій, знову набувало міжнародного характеру: від його позитивного вирішення залежало майбутнє не лише українського народу, а й тих монархій, яким належали населені ним території. Як влучно зауважив ідеолог австрославізму, чеський публіцист К. Гавлічек-Боровський, “Украї-

⁹ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України. — 1928. — № 2. — С. 46—58; № 3. — С. 61—63.

на — це постійне прокляття, яке самі над собою проголосили її гнобителі. Так над ними мститься пригноблена воля України... Доки не буде виправлена кривда, завдана українцям, доти неможливий справді міжнародний спокій”¹⁰.

Габсбурзька монархія, що поповнилася українськими підданими (за офіційною термінологією — “рутенами” — Ruthenen) внаслідок Карловицького мирного договору з Османською імперією 1699 р. (Закарпаття), першого поділу Речі Посполитої 1772 р. (Галичина) й Константинопольської конвенції з Туреччиною 1775 р. (Буковина), відразу ж відчула всю складність “українського питання”. За даними австрійського МВС, з 1843 р. в імперії провадилася великоросійська пропаганда, організована відомим московським істориком-панславистом академіком М. Погодіним.

А невдовзі проблема адміністрування “Королівством Галіції й Лодомерії (Володимирщини)” ускладнилася внаслідок збільшення польського населення імперії з приєднанням бунтівної Краківської Республіки в листопаді 1846 р. До згаданого коронного краю потрапили як східногалицькі землі, де переважали українці, так і польські західногалицькі. Тому, хоча назвою “королівства” й проголошенням його столицею Львова (“Лемберга” — на німецький лад) австрійська влада прагнула підкреслити територіальну спадкоємність із державою Данила Романовича, увінчаного в 1253 р. королівською короною, в місцевому сеймі заправляла польська шляхта.

Та вже “Весна народів” 1848—1849 рр. засвідчила, що політично контролювати Галичину без підтримки українського населення Відню неможливо. Драматичні події, які відбулися тоді (створення львівською українською громадою Головної руської ради, що домогалася поділу Галичини на рівноправні автономії — Західну (польську) та Східну, до якої мали увійти українські частини Буковини й Закарпаття; організація польською шляхтою Центральної ради народової, що обстоювала збереження свого політичного домінування в регіоні; утворення в містах і містечках Галичини півсотні місцевих “руських рад”; ухвала “Собору руських вчених” у Львові про запровадження української мови в навчально-освітній сфері; львівське збройне повстання 1—2 листопада 1848 р. та ін.) виявили серйозний потенціал і характер вимог “русинів” та започаткували традицію співпраці австро-німецької й української (“руської”) еліт монархії на підставі тактичного збігу інтересів.

Підтримка, яку галицькі українці відчули тоді з боку австрійської влади (скасування кріпосного права раніше, ніж на територіях інших ненімецьких народів імперії; відкриття кафедри української мови й літератури у Львівському університеті; адміністративне виділення українського Ужгородського округу з власним управлінським апаратом та ін.), сприяла появі стійких сподівань на “цісарську милість” як вирішальний фактор, здатний задовольнити їхні головні вимоги. Водночас це стало початком повільного процесу адаптації монархії Габсбургів до нових політичних реалій — балансування між інтересами української й польської спільнот Галичини шляхом

¹⁰ Цит. за: *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. — К., 1999. — С. 45.

взаємовиключних обіцянок і обережних поступок, які робилися аж до розпаду імперії в жовтні 1918 р.

Однак у процесі подолання кризи 1848—1849 рр. пріоритет усе ж було віддано польській еліті, коли імператорським намісником (штатгальтером) у “королівстві” став граф А. Голуховський, що намагався зобразити українців в очах Відня ворогами монархії й існуючого суспільного ладу, а поляків — єдиною опорою цього ладу й заборолом перед наступом панславізму. Ініціювавши в якості міністра внутрішніх справ т.зв. Жовтневий диплом 1860 р. (Федеративну конституцію 20 жовтня), він переконав Відень відмовитися від намірів поділу Галичини на польську й українську провінції, натомість забезпечивши їй крайову автономію фактично під владою польської аристократії.

Для дискредитації українського національного руху намісник зручно скористався піднесенням серед проросійськи налаштованих русинів, спричиненим, за даними імперського МВС, приходом царських військ для придушення Угорської революції влітку 1849 р. Тому А. Голуховський поступово заміняв у Галичині німецьких і чеських за походженням чиновників польськими, скасував вивчення української мови в гімназіях і намагався перевести її на латинський алфавіт, поєднуючи ці заходи з пропагандою етнічної єдності поляків та “рутенів”, ідеї відновлення триєдиної Польщі—Литви—Русі.

Але фінансова й конституційна криза монархії Габсбургів, що загострилась у зв'язку з її поразкою у війні 1866 р. проти Пруссії за домінування в німецьких землях, змусила офіційний Відень до компромісу з найвпливовішою (і найнепокірнішою) ненімецькою елітою імперії — угорською. Відновлення суверенних прав Королівства Угорщини й угорської конституції 8 лютого 1867 р. було, звичайно, продовженням традиційної політики Габсбургів щодо розв'язання міжнаціональних суперечностей шляхом піднесення державно-політичного статусу етносу, що домінував на окремих, стратегічно важливій території. Відразу ж після урегулювання угорської проблеми австрійська конституція від 21 грудня 1867 р. задекларувала рівноправність поляків і галицьких “рутенів”, наступного року спеціальним законом формальні гарантії рівноправ'я отримали й українці угорського Закарпаття.

Проте, незважаючи на збереження в Галичині українських народних шкіл і відповідних лекційних курсів у Львівському університеті, одним із негативних наслідків конституційних реформ у Дунайській монархії стало зменшення вчетверо (до 15) кількості українців-депутатів ландтагу (крайового сейму), а також райхсрату (двопалатного імперського парламенту). Після 1867 р. саме від позиції поляків, які, за даними перепису 1910 р., були четвертою за чисельністю національною групою в державі (10 %) — після німецькомовних австрійців (23,5 %), угорців (19,1 %) і чехів та словаків (16,5 %) й випереджали українців (8 %), залежало забезпечення урядової більшості у віденському парламенті. Тому імперський уряд змушений був піти на далекосяжні поступки полякам у Галичині, визнати їхню мову офіційною, припинити онімечування освіти й полонізувати Львівський університет.

Зворотним боком такої політики виявилось нове посилення проросійських настроїв серед галицьких українців. Не дивно, що впливова львівська газета “Слово” (в 1876—1887 рр. вона субсидувалася Петербургом), за визначенням імперського МВС, відверто пропагувала “національну єдність” русинів із російською нацією, прозоро натякаючи на те, що й “політична єдність” не за горами. Один із лідерів галицьких москвофілів і перший редактор та видавець “Слова” — Б. Дідицький писав, що лише Росія “може вирішити, як слід, українську справу”¹¹, закриваючи очі на антиукраїнську політику царату в самій Росії.

Але водночас, як відомо, в Галичині активно розвивався й народовський український рух, що спирався на визнання єдиного українського етносу по обидва боки Збруча й фінансову підтримку провідних діячів національного відродження в Наддніпрянщині (Є. Милорадович-Скоропадської, Є. Чикаленка, В. Симиренка та ін.). Як і москвофіли, народовці виступали за надання українцям рівних прав із поляками в Галичині, однак не погоджувалися з теорією приналежності “рутенів” до великоросійської нації й вимагали запровадження фонетичної української граматики, а також поборювали консервативно-патріархальні й клерикальні ідеї своїх опонентів з протилежного табору. Поступово між народовцями й москвофілами дійшло до принципових розходжень і взаємної ворожнечі.

Оскільки ліберальний політичний режим конституційної Дунайської монархії забезпечував загалом сприятливі умови для задоволення культурно-національних потреб, Київська українська громада, очолювана відомим професором-істориком В. Антоновичем і письменником-педагогом О. Кониським, сконцентрувалася на перенесенні центру українського руху з Наддніпрянщини до Галичини. Під впливом Київської громади й М. Драгоманова галицькі народовці приступили до вироблення політичної програми українського руху, що спиралася б на селянство. 24 жовтня 1885 р. у Львові вони заснували Народну раду на чолі з депутатом Галицького сейму Ю. Романчуком і вже незабаром сформулювали свої вимоги: “Хочемо всестороннього і свобідного розвою нашої руської народності, яко самостійної народності слов’янської”¹².

У цьому діячі Київської громади вбачали єдиний спосіб збереження української ідеї в розбудові національного життя (за прикладом поляків), а тому ще наприкінці 70-х рр. XIX ст. спонукали галицьких народовців до співпраці й порозуміння з польськими консерваторами та демократами. Загалом це не суперечило стратегічній меті тієї частини краківських консерваторів і лібералів, що мріяли про федеративне “друге видання” Речі Посполитої з включенням до неї України, Білорусі та Литви, що у віддаленій перспективі мало призвести до злиття народів краю в єдиний “польській політичній нації”. Але більшість польської шляхти й великих землевласни-

¹¹ Цит. за: *Зашильняк Л.О., Крикун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002. — С. 356.

¹² Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. — К., 1993. — С. 6.

ків з недовірою ставилися до, по суті, поміркованих українських вимог, вважаючи місцевих селян безнаціональною масою, що загрожує їхнім становим інтересам.

Ситуація змінилася в другій половині 80-х рр. XIX ст. внаслідок загострення російсько-австро-німецького суперництва на Балканах, піком якого стала Болгарська криза 1885–1886 рр. Тоді Росія остаточно втратила політичний контроль над цією країною, де перемогли австрійські впливи, а князем, за порадою Відня, в липні 1887 р. було обрано німецького принца й австрійського офіцера Фердинанда Сакс-Кобург-Готського. На хвилі успіху в Берліні й Відні окреслилася ідея використання проти Російської імперії українського національного руху. Як зазначив перший секретар німецького посольства в Петербурзі Б. фон Бюлов, імперія Гогенцоллернів повинна “на багато років наперед зруйнувати економічні джерела Росії шляхом спустошення її чорноземних губерній... Нам необхідно, нарешті, — наголошував дипломат, — відрізати Росію від обох її морів — Балтійського та Чорного, на яких базується її світова могутність”¹³. Пізніше, вже в якості рейхсканцлера, фон Бюлов у 1906 р. відверто стверджував, що Росію можна звести до рівня держави другорядного масштабу, якщо вона “або зазнає соціального розладу, або втратить Україну”¹⁴.

Уже в 1888 р. до канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора О. Дрентельна надійшов досить промовистий документ: “6-го липня помічено київською поліцією появу в місті переданих із Австрії закликів русинською та французькою мовами про те, що сполучення Малоросії з Російською державою не було актом підданства, а мало характер рівноправного союзу, що малоруський народ сильно пригноблений і покладається на гуманні народи, які визволили балканських слов’ян від турецької неволі (йдеться про впровадження австрійського протекторату над Боснією й Герцеговиною в 1878 р. — *Авт.*), і допоможуть йому скинути ярмо православних татар, що йменують себе великорусами”¹⁵.

А німецький консул у Києві, звітуючи до Берліна про свої контакти з місцевими громадянами, стверджував: “Наскільки мало про українофілів можна говорити як про політичну партію, настільки ж мало суспільна думка тут іде в бік Москви... Тут утворився комітет українофілів для того, щоб утворити протипагу місцевому відділенню панславістського благочинного комітету. Однак ця справа провадиться таємно, і повідомлення про неї робилося мені суворо секретно”¹⁶.

¹³ Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes. — Bd. 1: A—F. — Paderborn; München; Wien; Zürich, 2000. — S. 324.

¹⁴ Цит. за: Романчук О.К. Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. — К., 1990. — С. 9.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДІА України). — Ф.442. — Оп. 541. — Спр. 8. — Арк. 22.

¹⁶ Цит. за: Кураєв О.О. Український чинник у системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843–1914) // Укр. істор. журнал. — 2006. — № 1. — С. 46.

Австрійська дипломатія в цілому солідаризувалася з ідеєю Б. фон Бюлва щодо позбавлення Росії виходу до Чорного й Балтійського морів. У розмові з німецьким послом у Відні в грудні 1889 р. австрійський міністр закордонних справ граф Г.З. Кальнокі, згадавши “так званих українофілів” і той факт, що “землі, населені малорусами, відрізають центр імперії від Одеси та від західної частини Чорного моря”, зазначив: “Наявність багатомільйонного малоруського народу та його ворожнеча з великорусами за певних умов могли б відіграти роль важеля для тривалого послаблення московського колоса”¹⁷.

Того ж року відомим берлінським філософом і політологом Е. фон Гартманом (на думку І. Франка, він оприлюднював справжню позицію “залізного канцлера” О. фон Бісмарка) у праці “Два десятиріччя німецької політики та сучасна світова ситуація” (попередньо в 1888 р. її основні положення були викладені в статті “Росія та Європа” в берлінському журналі “Gegenwart”) було проведено чіткий вододіл між належною до азійської цивілізації Великоросією та загарбаними нею в різний час народами Східної Європи, в тому числі українцями. Останні, на переконання Е. фон Гартмана, залишалися складовою частиною саме західної цивілізації й за рівнем культурно-господарського розвитку значно перевершували росіян. Науковець попереджав, що населені східноєвропейськими націями території становлять для Петербурга “міцний аванпост для стратегічних операцій на Заході”, тому поневолені царатом народи є реальні спільники “середньоевропейського мирного союзу по той бік російського кордону”.

Задля захисту європейської культури й цивілізації від російської агресії і територіальної експансії в роботі пропонувалося утворити незалежні Польщу, Балтійське королівство (в складі Естляндії, Лівонії, Курляндії) й “Дніпровську державу” (або “Королівство Київське”), а також приєднання Фінляндії до Швеції, а Бессарабії — до Румунії. Берлінський професор також закликав до формування антиросійського військово-політичного блоку, в якому Швеція й Балтійське королівство отримали б гарантії своєї безпеки з боку Німеччини, а Україна та Румунія — з боку Австро-Угорщини.

Обґрунтовуючи такий підхід до визначення оптимальних західних меж Російської імперії, фон Гартман стверджував, що “нема ні географічних, ні етнографічних підстав” для державного об’єднання російських, українських і білоруських земель. Він наголошував, що справжньою кінцевою метою національно-державного будівництва Росії було оволодіння басейнами Волги й Дону, а не Дніпра, який відділений від них Двінсько-Донським плато і є ареалом розселення білорусів та українців. Таким чином, Російська національна держава звернена своїми зовнішньополітичними інтересами на південний схід, а не на захід¹⁸.

Таке геополітичне перевлаштування Центрально-Східної Європи жодним чином не зашкодило б Росії, а натомість забезпечило її розвиток як

¹⁷ Там само.

¹⁸ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991. — С. 27.

національної держави — прямого генетичного продовження Золотої Орди. “Ентузіасти чистої та здорової російської національної культури, — писав фон Гартман, — мають, врешті-решт, з щирим задоволенням вітати цю примусову ампутацію всіх хирих на європейські хвороби членів імперії, оскільки виключно вона уможливить справжнє існування російської національної держави, надасть змоги розірвати всі культурні стосунки із Заходом та відмежуватися від них китайським муром як суто азійській державі”¹⁹.

Новий підхід Берліна до “українського питання” змусив правлячі кола Австро-Угорщини, стурбовані підтримкою офіційним Петербургом русинських москвофілів, істотно скоригувати свою політику щодо Галичини. Тим паче, що в національній політиці Габсбургів уже був такий прецедент: прагнучи послабити позиції німецьких лібералів у райхсраті, імператор Франц Йосиф I зробив низку поступок їхнім національно-політичним опонентам — чехам. У 1882 р. вони отримали новий виборчий закон, який забезпечив чехам домінування в ландтазі Богемії й збільшив представництво в загальноімперському парламенті, а чеську мову дозволено вживати в урядових установах. Того самого року Празький університет був поділений на два: один з них став чеськомовним. Успіхи чеського національного руху мали помітний вплив на політичну ситуацію в Галичині, не випадково в 1890 р. значною мірою внаслідок протидії саме поляків не було схвалено пропозицію міністра-президента Австрії графа Е. Таффе поділити Богемію за етнічним принципом, що могло б стати прецедентом і для Галичини.

Але в Галичині імперський намісник і етнічний поляк граф К. Бадені, що активно виступав проти русофілів, змусив шляхту й магнатів піти на компроміс із галицькими народовцями. Посередниками виступили київські громадивці, внаслідок чого в листопаді 1890 р. на сесії Галицького сейму було проголошено “нову еру” в польсько-українських стосунках. Як згодом зазначив у листі до канцлера фон Бюлова німецький консул у Львові, польська консервативна еліта побачила в новому курсі спосіб знайти серед “малорусів Поділля, Волині, Бессарабії й України” союзників у разі можливої війни з Росією й плекала надії на приєднання підросійського Королівства Польського та Наддніпрянщини до Австро-Угорщини зі створенням об’єднаної Польської корони під скіпетром Габсбургів.

Усна українсько-польська угода, на якій наполягав Відень, в обмін на декларацію народовцями вірності Апостольському престолові й Австрійській державі, передбачала розширення доступу “рутенив” до галицьких урядових структур і сейму, державну підтримку їхніх громадських організацій, у т.ч. “Просвіт” і фінансових установ, рівноправність української мови в галицьких установах, зрівняння в правах греко-католицької церкви з римокатолицькою, створення кафедри історії України й другої кафедри української літератури в Львівському університеті, впровадження фонетичного

¹⁹ Цит. за: *Левандовський В.* Україна та Росія: спроба цивілізаційного аналізу (за матеріалами західноєвропейської соціально-філософської та суспільно-політичної літератури другої половини XIX сторіччя) // *Політолог.* читання. — 1992. — № 4. — С. 169.

правопису в шкільництві й двомовності в учительських гімназіях тощо. На певний час угода “нової ери” зменшила міжетнічне протистояння в Галичині й сприяла зміцненню українських впливів у всіх сферах життя, тож не дивно, що це стривожило офіційний Петербург.

Але, як згодом зазначила польська преса, зростання національної свідомості “рутенського селянина” призвело до того, що він побачив ворога не за кордоном — в образі імперії Романових, а біля себе — в особі польського пана. Польська крайова адміністрація й політичні партії досить швидко усвідомили перспективу зміцнення українського руху, що претендував на поділ Галичини за національною ознакою й, тим самим, перекреслював плани відбудови Речі Посполитої в кордонах імперії Габсбургів.

Уже 1895 р. один із лідерів молодіжного крила Русько-української радикальної партії (РУРП) (першої новітньої української політичної організації, заснованої у Львові 6 жовтня 1890 р. з ініціативи І. Франка й М. Павлика) Ю. Бачинський у книжці “Україна irredenta” (“Україна незвільнена”. — *Авт.*) з позицій марксистської методології стверджував, що централізаторська політика Відня й Петербурга є головною перешкодою для прогресу капіталізму в Україні, а тому політична самостійність є “*conditio sine qua non* (життєво необхідна умова. — *Авт.*) її економічного і культурного розвитку, умова взагалі — можливість її існування”. Публіцист наголошував на господарських суперечностях між окремими регіонами Росії й, головним чином, між Наддніпрянщиною та рештою імперії, вказуючи на їхні руйнівні наслідки для культурно-національного становища України ²⁰.

Під тиском “молодих радикалів” на IV з’їзді РУРП 29 грудня 1895 р. партійна програма була доповнена положенням, що здійснення її народницько-соціалістичних ідеалів “можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу і повнім, необмеженим праві його рішати самому в усіх справах, його дотикаючих. Зокрема, в Австрії стремить вона до утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією” ²¹.

Подібна вимога була внесена й до програми заснованої через чотири роки народовцями з ініціативи М. Грушевського та Ю. Романчука Української національно-демократичної партії (УНДП), що невдовзі перетворилася на провідну політичну силу в західноукраїнському регіоні. “Ми, галицькі русини, часть українсько-руського народу, що мав колись самостійність державну, — починався документ, — відтак боровся віками за свої державно-політичні права, а ніколи не зрікся і не зрікається прав народу самостійного, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський народ здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з’єднався часом в одноцільний національний організм” ²².

²⁰ Політологія: Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. — Львів, 1996. — С. 112—118.

²¹ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. — С. 12, 13.

²² Там само. — С. 23.

Проблема української незалежності й соборності швидко стала предметом гострої дискусії на сторінках галицької та буковинської преси. Активну участь у ній взяв І. Франко, який своїм незаперечним громадським і літературним авторитетом підтримував зазначені вимоги. Він вважав, що, хоч ідеал державної самостійності України за тогочасних умов міг здаватися поза межами можливого, все ж національно-патріотичним силам належало “вживати всіх сил і засобів, щоб наблизитись до нього”.

Тому угода “нової ери” виконувалася повільно й незабаром була зведена нанівець: намісник Галичини в 1899–1903 рр., крупний землевласник і колишній ректор Львівського університету граф Л. Пінінський привів до влади т.зв. партію “подолян”, яка для протидії народовцям почала зміцнювати позиції русофільської течії. Його політику продовжував і граф А. Потоцький, призначений штатгальтером у червні 1903 р.

І все ж завдяки неформальній угоді 1890 р. склалися певні умови для інституційного розвитку українського руху (напередодні Першої світової війни лише у Східній Галичині діяло 2510 українських народних шкіл, 6 українських державних гімназій, стільки ж українських приватних гімназій, ліцей і 4 вчительські семінарії під егідою Руського педагогічного товариства, 78 філій і 2944 читальні товариства “Просвіта”, що об’єднували майже 110 тис. членів, та ін.) й політичного структурування національного життя (окрім згаданих РУРП і УНДП у 1896 р. виник клерикальний Русько-український християнський союз, а у вересні 1899 р. — марксистська Українська соціал-демократична партія (УСДП)).

Принципово важливим було те, що всі новостворені західноукраїнські партії (які діяли легально й навіть за символічної фінансової урядової підтримки) стояли на спільній стратегічній платформі політичної самостійності України, що давало підстави для формування широкої політичної коаліції. Позитивні сторони своєї “двопартійної системи” в західноукраїнському русі з провідною роллю центристської УНДП й опозиційною помірковано-лівою РУРП виразно виявилися пізніше — під час Листопадової революції 1918 р. й конституювання Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Звичайно, школа австрійського й галицького парламентаризму дисциплінувала західноукраїнську еліту, розширяла її міжнародний кругозір, привчала до державницького й дипломатичного підходу у вирішенні політичних та соціально-економічних проблем, готувала до самостійної діяльності за слушної нагоди. Але надмірне захоплення австрійським конституціоналізмом і правовими аспектами загальноукраїнської справи робили галицьких провідників безпорадними в екстремальних умовах, що могли виникнути внаслідок європейської війни та спричиненої нею революційної кризи.

Загострення політичної ситуації в Галичині привернуло увагу офіційного Берліна, що активізував політику онімечування польського населення у Познанщині й Пруссії. Її знаряддям стала заснована 1894 р. Німецька спілка східних прикордонних областей (НССПО), що у взаємодії з державними

структурами намагалася послабити економічні позиції поляків, зокрема, зменшити приплив з Російської імперії польських сезонних робітників, замінивши їх галицькими українцями. Для цього НССПО від 1903 р. налагодила співпрацю з Руським народним комітетом — виконавчим органом УНДП.

Такі контакти дали галичанам підстави сподіватися на політичну підтримку Берліна в протистоянні з польсько-австрійською адміністрацією. У травні 1903 р. Руський клуб у Відні й Народний комітет у Львові домовились про випуск у столиці Дунайської монархії двотижневика “Ruthenische Revue” (від 1906 р. — місячник “Ukrainische Rundschau”), щоб “підтримати зацікавленість іноземців українською справою та здобути трибуну перед Європою”. Вперше після смерті М. Драгоманова світ отримав змогу дізнатися про Україну без посередників; німецька, французька, іспанська, італійська, шведська, норвезька й навіть японська преса охоче вдавалися до передруку матеріалів з “Ruthenische Revue”. А центральний орган французьких соціалістів — газета “L’Humanité” писала, що “українці увійшли в зносини з іншими народами через видавництво “Ruthenische Revue”²³. “Ukrainische Rundschau” лише в Німеччині мав понад 200 передплатників, безкоштовно розсилався членам дипломатичного корпусу, зарубіжним інформантам, письменникам і журналістам.

Революція 1905 р. в Російській імперії, що супроводжувалася посиленням національних рухів, поставила офіційний Берлін перед потребою формувати власне ставлення до національних проблем імперії Романових і розпочати їх всебічне дослідження. Та оскільки для цього не пасували прямі контакти урядовців із зарубіжними громадсько-політичними об’єднаннями, їхнє налагодження й було довірено представникам НССПО. Координатором виступив особистий радник кайзера Вільгельма II у питаннях “російської політики” — професор-історик Берлінського університету Т. Шиман, автор щотижневих зовнішньополітичних оглядів у консервативній пресі. В них він називав імперію Романових напівварварською країною, найбільш строкатою сумішшю народів у всій Європі, що ніколи не асимілюється в єдине ціле, і тому постійно перебуватиме під дамокловим мечем революції²⁴. Формулюючи ідеї, що не могли бути офіційно оприлюднені з політичних міркувань, Т. Шиман стверджував необхідність превентивної війни з Російською імперією. На його думку, в разі серйозної політичної кризи імперія Романових неминуче мала розпастися на власне Великоросію, Україну й “західні території”²⁵.

²³ Цит. за: Животко А. Історія української преси / Упоряд., авт. істор.-біогр. нарису та приміток М.С. Тимошик. — К., 1999. — С. 229.

²⁴ Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 unter besonderer Berücksichtigung von Wirtschaftsfragen: Historische Studien. — Lubeck; Hamburg: Matthiesen, 1970. — S. 30.

²⁵ Remer C. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. — Frankfurt-am-Main; Berlin; Bern; New-York; Paris; Wien: Verlag Peter Lang, 1997. — S. 304.

Але офіційний Берлін тоді з настоюючим поставився до розгортання революційних подій у Російській імперії, що в разі перетворення на конституційну монархію вибило б “українську карту” з рук Австро-Угорщини. Ще далі йшов у своїх похмурих (і, як виявилось, небезпідставних) прогнозах кайзер, що безапеляційно заявив у грудні 1905 р.: “Події, які тепер відбуваються в Росії, є лише прелюдією до жахливої катастрофи, яка розіб’є цю імперію на багато республік. Утворення таких республік означатиме постійну загрозу для Німеччини, оскільки вони, без сумніву, ще більше схилитимуться до союзу з Францією”²⁶. Навіть перспектива українсько-польського порозуміння в Росії непокоїла німецький уряд, що був стурбований перспективою ймовірного протистояння з поляками в Пруссії.

За таких умов (і не в останню чергу під впливом першої Російської революції) імператор Франц Йосиф I зважився на впровадження 26 січня 1907 р. загального активного виборчого права для чоловіків старше 24-х років. Західним українцям вдалося істотно поліпшити своє представництво й можливості захисту національних прав на загальноімперському рівні. Вже того ж року на виборах до палати депутатів віденського райхсрату (516 парламентарів) пройшло 27 представників українських партій (22 — від Галичини, в т.ч. 17 — від УНДП, 3 — від РУРП й 2 — від УСДП, та 5 — від народовців Буковини) і 5 галицьких москвофілів. У 1910 р. лідер Української парламентської репрезентації (фракції) націонал-демократ Ю. Романчук навіть став віце-президентом палати депутатів.

Однак Відень не лише не відважився покінчити з політичним домінуванням поляків у Галичині (реформа 1907 р. не поширювалася на вибори до крайового сейму), а й свавільним окресленням виборчих дільниць та іншими маніпуляціями забезпечив обрання одного українського депутата від 102,5 тис. виборців, польського — від 52 тис., а німецького — від 39 360 виборців²⁷. Загалом же вибори 1907 р. (як і наступні 1911 р.) посилили вплив опозиційних партій і зменшили частку німців (45,5 %) у палаті депутатів, збільшивши натомість відсоток чехів (20,9 %), українців (6,2 %) і південних слов’ян (7,4 %). Збільшився й вплив польських партій (15,5 % мандатів), що серйозно занепокоїло Берлін, тому не випадково Т. Шиман зі шпальт консервативної “Kreuzzeitung” закликав австрійський уряд підтримати “гноблених поляками рутенів”.

А коли на виборах до Галицького сейму в лютому 1908 р. штатгальтер А.Потоцький всіма доступними йому засобами забезпечував перемогу полякам і був за це вбитий 12 квітня студентом — соціал-демократом М. Сичинським, німецький канцлер Б. фон Бюлов рекомендував привернути увагу “неофіційної преси” імперії до свавілля австрійських поляків, для чого варто було через НССПО “конфіденційно” залучити “рутенських публіцистів”²⁸.

²⁶ Op. cit. — S. 132.

²⁷ Попик С.Д. Українці в Австрії 1914—1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — К.; Чернівці, 1999. — С. 28.

²⁸ Remer C. Op. cit. — S. 159.

Але Молодотурецька революція в Османській імперії й спричинена нею Боснійська криза, що увінчалася проголошенням 5 жовтня 1908 р. повної незалежності Болгарського царства та анексією Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною, призвели до чергового різкого загострення відносин між Берліном, Віднем, з одного боку, та Петербургом і Белградом — з другого. Російська імперія негайно активізувала радикальну антигабсбурзьку пропаганду в Галичині, яку австрійський уряд назвав “неославізмом” — на відміну від попереднього “панславізму” поміркованих “старорусів”. Офіційний Відень слушно розцінював його як “ширму для планів російської експансії”.

Знаряддя пропаганди “неославізму” стало петербурзьке “Галицько-російське благодійне товариство”, формально засноване 1903 р. з метою підтримування культурної єдності галичан, буковинців та “угрорусів” (закарпатських українців) з росіянами. У 1908 р. його очолив земський діяч і депутат 3-ї Державної думи (фракція помірно правих і російських націоналістів) граф В. Бобринський. Здійснивши влітку—восени того ж року, після участі у Всеслов’янському з’їзді в Празі, поїздку по Галичині й Буковині (“під’яремною Росією”, за термінологією панславістів), він зав’язав тісні особисті контакти з місцевими москвофілами, що надалі користувалися широкою матеріальною підтримкою “Товариства” й вели розвідувальну роботу на користь Петербурга.

Коли ж налаштований на порозуміння з українцями штатгальтер Галичини — професор права Краківського університету М. Бобжинський у листі до В. Бобринського послався на національно-політичні права й потенціал українського руху в Дунайській монархії, петербурзький покровитель русофілів відповів, що в такому разі Росії доведеться самій навести лад у Галичині²⁹. У відповідь австрійська влада, як і раніше, надавала політичний притулок і не чинила перешкод пропагандистсько-видавничій діяльності емігрантських осередків українських соціал-демократів (львівська Закордонна група УСДРП А. Жука й Д. Донцова) та есерів (закордонний ЦК УПСР) з Наддніпрянщини.

У березні 1909 р., коли канцлер фон Бюлов чи не в ультимативному тоні вимагав від Росії визнання анексії Віднем Боснії та Герцеговини і вплинути відповідним чином на Сербію, член НССПО історик О. Гетш приступив до створення наукового часопису з історії Східної Європи, де планував приділяти значну увагу українській проблематиці (почав виходити в 1911 р. як “*Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*”). Тоді ж він поклопотався щодо фінансування президією НССПО віденського місячника “*Ukrainische Rundschau*”, який видавався головою Українського пресового бюро В. Кушніром, а довірена особа політичного й торговельно-політичного відділів МЗС Німеччини — відомий історик і публіцист П. Рорбах здійснив

²⁹ *Bachmann K.* “Ein Herd der Feindschaft gegen Rußland”, Galizien als Krisenherd in den Beziehungen der Donaumonarchie mit Rußland (1907—1914). — Wien; München, 2001. — S. 214.

тривалу подорож по Російській імперії, під час якої зустрівся з групою українців-депутатів Державної думи.

Офіційний Відень мовчав в “українському питанні” аж до червня 1910 р., коли міністр закордонних справ імперії граф А. фон Еренталь у листі до міністра-президента Австрії Р. фон Бінерт-Шмерлінга висловився на користь того, щоб піти назустріч вимогам українців, аби протидіяти російському впливові в Галичині³⁰. Тоді ж голова українських парламентських клубів у райхстазі й крайовому сеймі, лідер УНДП К. Левицький повідомив М. Грушевського про свою розмову з фон Еренталем, який сказав, що Корона ніби цікавиться українським питанням³¹.

Грім грянув, коли 1 липня 1910 р. студенти-поляки спровокували у Львівському університеті криваву сутичку, під час якої загинув один з організаторів молодіжного українського руху 28-літній А. Коцко й 30 осіб було поранено. Під час похорону вбитого майже 20 тис. демонстрантів пройшли Львовом, співаючи “Шалійте, шалійте, скажені кати!”, налякані австрійські власті пообіцяли за 5 років відкрити окремих український університет. З того часу саме перспектива створення українського університету в Галичині викликала чи не найбільше занепокоєння царської дипломатії, відповідальної за відносини з Австро-Угорщиною, потіснивши балканську проблематику.

За даними німецького посла, в Петербурзі побоювалися, що “всі ті українські елементи з Росії, які тепер навчаються в Києві, перейдуть до Львова, і тим самим набудуть відчуженості щодо Російської держави”³². Німецьке зовнішньополітичне відомство, яке раніше також вважало балканський напрям головним у взаєминах Відня й Петербурга, в листопаді 1911 р. висловило припущення, що “«українське питання», можливо, відіграє важливу роль у стосунках Австрії з Росією”. Результати ж позачергових виборів до австрійського парламенту того ж року, що засвідчили посилення позицій народовців (москвофіли отримали лише 2 мандати), дали підстави новому міністрові-президенту К. фон Штюркку заявити німецькому послу, що уряд більше не зважатиме на російські протести й активно сприятиме заснуванню українського університету у Львові.

Уже після окупації Східної Галичини російськими військами в серпні—вересні 1914 р. царські жандарми під керівництвом полковника О. Мезенцева нібито знайшли в будівлі при львівському соборі св. Юра документальне підтвердження того, що в 1910 р. спадкоємець австрійського трону — ерцгерцог Франц Фердинанд, відомий своїм прихильним ставленням до національних меншин Дунайської монархії й планами реформування її на засадах тріалізму (Австрія — Угорщина — Південнослов'янська держава / Чехія), “уклав формальний договір про створення «українського королівст-

³⁰ *Bihl W.* Die Beziehungen zwischen Osterreich — Ungarn und Russland in bezug auf die galizische Frage 1908—1914 // Galizien um die Jahrhundertwende. Hrsg. von Karlheinz Mack. — Wien; München, 1990. — S. 40.

³¹ ЦДІА України. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 3320. — Арк. 230.

³² *Bihl W.* Op. cit. — S. 45.

ва» внаслідок війни Австрії з Росією”. Партнерами ерцгерцога на переговорах у його замку в Конопіште поблизу Праги начебто були галицький митрополит граф Андрей Шептицький, лідер української фракції Галицького сейму й співзасновник УНДП Є. Олесницький, один із керівників Товариства українських поступовців у Росії й відомий меценат Є. Чикаленко, видатний композитор і громадivecь М. Лисенко та ідеолог українського самостійництва адвокат М. Міхновський³³.

Про цю подію, як твердив О. Мезенцев у 25-сторінковому донесенні в Департамент поліції Російської імперії від 30 грудня 1914 р., було відомо керівникам усіх галицьких українських партій. В угоді начебто йшлося про те, що зайняті австрійськими військами українські території на схід від Збруча будуть відокремлені від імперії Романових з наданням їм “статусу національної області, незалежної від Росії”. А очолити її в статусі самостійного гетьмана мав “один із найбільш здібних воєначальників” габсбурзької армії, щоб “жодні політичні комбінації” не змогли знищити результатів воєнної перемоги союзників³⁴.

Щоправда, Є. Чикаленко у своїх спогадах категорично заперечував зазначену домовленість³⁵, однак з огляду на очевидну “вагому” відмінність учасників угоди (з одного боку — офіційний спадкоємець Габсбурзької корони, з іншого — глава Греко-католицької церкви, регіональний парламентар і три “іноземці” — російські піддані) сумнівно було б чекати формалізації домовленостей. В даному випадкові принципове значення має не рівень суб’єктивності мемуарного джерела (Є. Чикаленко у своїх щоденниках часто чомусь “забував” про надзвичайно важливі події, в яких особисто брав участь), а той безперечний факт, що запропонована ще Е. фон Гартманом геополітична модель вирішення “українського питання” в формі “Київського королівства” набула цілком реальних політичних обрисів. Вона загалом не суперечила тим шляхам реалізації ідеї національного визволення, що напередодні Першої світової війни були сформульовані як у середовищі наддніпрянської політичної еміграції, так і провідних західноукраїнських партій.

Зокрема, загравання віденського уряду з галицькими українцями, німецька зацікавленість “українським питанням” і пожвавлення національно-визвольних рухів “недержавних” народів на Балканах та в Центрально-Східній Європі збуджували сподівання частини вітчизняних соціал-демократів, що майбутня європейська війна створить сприятливі зовнішні умови для самовизначення України. На львівській нараді 4–6 березня 1911 р. за участю ветерана РУП і лідера Закордонної групи УСДРП А. Жука, членів ЦК УСДРП — В. Степанківського та Л. Юркевича, В. Кушніра й історика та громадського діяча з Волині В. Липинського вже йшлося про консолідацію існуючих і нових українських політичних організацій на незалежницькій платформі.

³³ ЦДІА України. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 3320. — Арк. 83.

³⁴ Там само. — Ф. 365. — Оп. 1. — Спр. 997. — Арк. 60а, 60б.

³⁵ Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. — Прага, 1932. — С. 24.

У розробленій А. Жуком програмі часопису “Вільна Україна” наголошувалося, що економічний визиск Наддніпрянщини Російською імперією й гальмування нею національно-культурного відродження українського народу були для нього спільним злом, тому всі його верстви зацікавлені в самостійній Українській державі. Таким чином, незалежна Україна мала постати лише внаслідок загальнонаціональної революції, але перехідним етапом до неї могло бути “прилучення України або її частини до Австрії” й “злучення з Галичиною та Буковиною” в окрему автономну національно-територіальну одиницю Дунайської монархії. Більше того, учасники наради прийшли до висновку, що “державний упадок Росії та її розбиття було б в інтересах усіх національностей, що її заселяють, і прискорило б суспільно-політичний розвиток у цілій Європі”. Для співпраці з українськими самостійницькими організаціями пропонувалася республікансько-демократична платформа, хоча В. Липинський висловився на користь конституційної монархії³⁶.

Але на тому етапі намір консолідувати українську еміграцію під національно-визвольними гаслами не був реалізований, оскільки Л. Юркевич догматично відкинув можливість співпраці виразників інтересів робітництва з буржуазно-ліберальними діячами й відмовився фінансувати “Вільну Україну”. Більше поталанило А. Жукові в листопаді 1912 р., коли він створив-таки у Львові Український інформаційний комітет для “пропаганди справи визволення України в Європі та зацікавлення цією справою офіціальних чинників Австро-Угорщини та інших держав”³⁷. Очолований буковинським мистецтвознавцем В.С. Залозецьким-Сасом, він організував кілька публікацій про Україну в англійських, болгарських і французьких виданнях, а також заснував свої осередки у низці європейських столиць, зокрема в Празі (О. Бочковський), Парижі (Я. Федорчук), Софії (донька М. Драгоманова — Л. Шишманова-Драгоманова) й Лондоні, де зусиллями В. Степанківського та колишнього фінансового аташе російського уряду в Європі Дж. Рафаловича був створений, як і в Парижі, Український комітет з місцевих громадян.

Ідея організації спільної інформаційної акції на захист української справи в разі загальноєвропейської війни міцно утвердилася в середовищі української революційної еміграції. Але коли Залозецький-Сас навесні 1913 р. прибув до Відня, щоб поінформувати імперський уряд про діяльність Комітету, в МЗС йому показали гектографовану відозву очолованої М. Міхновським Української народної партії (“Універсал до народу українського усієї соборної України”), де висловлювалося вкрай вороже ставлення як до Австрії, так і до Німеччини, й захищалися слов'янські народи Балкан.

Засудивши лицемірну політику австрійського уряду щодо українців Галичини й Буковини, що замість обіцяної їм автономії робив ставку на по-

³⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3807. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 188.

³⁷ Там само. — Арк. 197.

ляків, а також утиски російського царату над українцями Наддніпрянщини й експансіонізм Німецької імперії, яка намагається розширити сферу свого військово-політичного впливу від Балтики до Чорного моря, відозва застерігала, що перемога Дунайської монархії у можливій війні з імперією Романових може призвести до захоплення австрійцями Поділля й Волині та відновлення під протекцією Габсбургів Речі Посполитої — давнього ворога українського народу. “Стоячи на ґрунті єдності й мобілізації українських земель, — наголошувалося далі в «Універсалі» наддніпрянських самостійників, — ми встаємо за приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до України російської. Таким чином розв’яжеться раз назавжди питання: українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське; лишається єдине питання: українсько-російське, яке розв’язано буде легко. Український нарід мусить перейти цей етап до здобуття незалежності”³⁸.

Аналогічних висновків щодо перспективних завдань українського національного руху дійшов і В. Липинський, що в першій половині грудня 1912 р. звернувся до А. Жука з меморандумом “Про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі”. Спираючись на природне право українського народу на вільне й незалежне національне та політичне життя на власній території, а також на тісний зв’язок його подальшого існування з проведенням демократичних політичних і соціально-економічних реформ, В. Липинський стверджував, що централістична ліберальна чи чорносотенно-націоналістична Росія є головним і непримиренним ворогом українського народу, але й консервативно-клерикальна католицька Австрія не є його союзником.

Виходячи з можливих альтернатив у разі вибуху російсько-австрійського збройного конфлікту (збереження державно-територіального status-quo; захоплення Росією Галичини й Буковини; австрійська окупація Правобережної України), В. Липинський пропонував українським партіям і організаціям “не ставати свідомо, виразно й голосно ні на стороні Австрії, ні, тим більше, на стороні Росії. І на терені, зайнятій воюючими арміями, поводитись зовсім пасивно, але й зовсім лояльно супроти воюючих меж собою держав”. Поза театром воєнних дій (Волинь, Поділля, частина Київщини) треба було підняти “масовий рух за повне визволення України з-під чужих держав”. Його політичним гаслом проголошувалася незалежна Українська держава під протекторатом Відня чи Петербурга, що зобов’язана дотримуватися повного нейтралітету. Бажаною формою правління визнавалася конституційна монархія з 8-годинним робочим днем, державним страхуванням, націоналізацією землеволодінь понад 500 десятин і свободою віросповідань³⁹.

Така незалежна Україна, на переконання В. Липинського, була б дуже бажаною насамперед для Великої Британії й Франції, які проти зміцнення Австро-Угорщини за рахунок Росії. А для Німеччини й Швеції, яким виги-

³⁸ ЦДІА України. — Ф. 705. — Оп. 2 с. — Спр. 122. — Арк. 4, 4 зв.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3807. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 196, 197.

дне ослаблення імперії Романових, нейтральна Українська держава “дасть найкращий вихід при ліквідації австро-російської війни”. На боці незалежної України в разі перемоги над Османською імперією був би й Балканський союз — Сербія з огляду на перспективу можливого зміцнення Австрії, а Болгарія — у зв’язку з проблемою Проток, при вирішенні якої Україна не висуватиме таких великодержавницьких амбіцій, як Росія. Не повинна перешкоджати українській незалежності й Румунія, що могла б отримати Бессарабію та частину Буковини.

Навіть за часткової перемоги українців у боротьбі за незалежність, висловлював упевненість В. Липинський, із ними більшою мірою рахуватимуться ті держави, в межах яких вони опиняться. А при цілковитій поразці українського повстання залишиться “в українських масах і в Європі ясна й виразна українська політична ідея, не засмічена ні русофільським, ні австрофільським намулом. Ідея ця може при першій нагоді знову ожити”⁴⁰. Ознайомившись із цим меморандумом, А. Жук визнав, що українська справа в ньому має “чисто доктринерське трактування, позбавлене найменшого політичного реалізму”. Але водночас він позитивно поставився до запропонованої В. Липинським ідеї створення Союзу визволення України (СВУ) і взявся за розроблення його реальної політичної платформи, оприлюдненої вже після вибуху Першої світової війни.

Таким чином, на випадок війни з Росією Австро-Угорщина не могла всерйоз розраховувати на підтримку й симпатію з боку наддніпрянських українців. Тому, з погляду віденського МЗС, українці по обидва боки Збруча не мали очікувати від австрійського уряду якогось особливого до себе ставлення, але водночас зовнішньополітичне відомство Дунайської монархії схвально зустріло заснування у Львові Українського інформаційного комітету як організації, що мала на меті боротьбу за самостійність російської України, хоча й не бажало підтримувати з нею сталих, а тим більше офіційних стосунків.

І все ж виконком УСДП Галичини й Буковини тоді поширив відозву “До українських пролетарів”, де недвозначно задекларував, що для “розгрому російського самодержавства, одвічного ворога пролетаріату і тюрми всіх народів, які населяють Російську імперію”, українське робітництво “кожного ворога самодержавства зустріне як свого союзника”⁴¹. Такий же мотив прозвучав і у “Відозві українських соціал-демократичних партій Росії й Австрії на XIII надзвичайному інтернаціональному конгресові в Базелі”, що відбувся 24–25 листопада 1912 р. “Протестуючи проти війни, — йшлося в документі, — одначе ми на цьому самому місці урочисто оголошуємо, що на випадок військового зіткнення Австрії з Росією нашим головним завданням буде воювати проти нашого одвічного ворога, проти російського царату”. Від виконкому УСДП Галичини відозву підписали П. Буняк і В. Левинський, від Закордонного комітету Української

⁴⁰ Там само. — Арк. 198.

⁴¹ ЦДІА України. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2459. — Арк. 46.

соціал-демократичної “Спілки” — М. Меленевський, а від ЦК УСДРП — Д. Донцов.

А наступного місяця на таємному зібранні біля 200 представників західноукраїнських партій депутат райхсрату від УНДП, правник С. Дністрянський вже аргументовано стверджував, що майбутня війна створить реальний ґрунт для відторгнення Наддніпрянської України від Російської імперії, внаслідок чого постане “Українське королівство під скіпетром Габсбургів”. У заяві, ухваленій нарадою, наголошувалося: “З огляду на добро і будучність українського народу по обох боках кордону, на случай оружного конфлікту між Австрією і Росією ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане по стороні Австрії, а проти Російської імперії як найбільшого ворога України”⁴².

Д. Донцов узявся пояснити свідомому українству Наддніпрянщини причини такої зовнішньополітичної орієнтації, опублікувавши на початку 1913 р. в Києві програмну брошуру з промовистою назвою — “Модерне москвофільство”. В ній подавалася розгорнута критика головної, на думку публіциста, причини слабкості українського визвольного руху — “москвофільства”, тобто “поширеної в певних колах нашої інтелігенції безграничної пошани перед російською культурою і дивною якоїсь духовної залежності від поглядів, пануючих в поступових російських кругах”. Саме ця залежність, що виявляється як у політичній культурі, так і в суспільно-політичній думці та громадському житті, — робив з цього важливий висновок Д. Донцов, — “не дає українству й досі вийти з пелюшок і стати на власні ноги”⁴³.

Причиною ж такого прикрого становища, на думку автора брошури, було те, що Україна століттями виступала об’єктом суперництва двох цивілізацій — східної (московської), нащадка Візантії, й західної — спадкоємиці Риму. Історичною трагедією України, зумовленою політичними обставинами, й стала орієнтація на східну московську культуру, від якої національна інтелігенція запозичила такі специфічні риси російської ментальності, як брак почуття власної гідності, психічна вайлуватість і недисциплінованість, стихійний і непослідовний демократизм тощо.

На Другому з’їзді українського студентства у Львові 2—4 липня 1913 р. Д. Донцов зробив наступний крок і в рефераті “Сучасне політичне положення нації і наші завдання” наголосив, що як самодержавна, так і конституційно-демократична Росія ніколи добровільно не погодяться на українську самостійність. “Випустити з-під своєї контролю колосальну територію з кількадесят мільйоновою людністю, посідання котрої Росія завдячує своє великодержавне становище, соками котрої досі годується російська промисловість і державний бюджет, — пояснював доповідач, — дати свободу самовизначення 30 мільйонам людности, від якої виключно залежить, чи Росія зостанеться державою однонаціональною, чи перетвориться в федера-

⁴² *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848—1914. — Львів: Друкарня отців василіян, 1926. — С. 634.

⁴³ *Донцов Дм.* Модерне москвофільство. — К., 1913. — С. 4, 5.

цію націй, — на це жодний росіянин не піде. Прикладів такого самопожертвування не знає історія”⁴⁴.

Далі Д. Донцов знову стверджував, що драгоманівська програма демократизації й децентралізації Росії втратила “рацію існування” для українського визвольного руху, який має стати “ворогом російської державности яко такої”. Отже, “актуальним є не гасло самостійности — мріяли ж колись наші Українці про самостійну Україну в злуці з Росією! — актуальним, більше реальним, більше конкретним — і скоріше здійснимим! — є гасло *відірвання* від Росії, зірвання злуки з нею, — *політичний сепаратизм*”⁴⁵.

Вважаючи неможливим для України в тих умовах власними силами здобути національну волю, референт стверджував, що приєднання хоча б частини Наддніпрянщини до габсбурзької монархії внаслідок поразки Російської імперії “приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії... і в Росії, і наблизить час остаточного визволення нашого краю”. Пробудження “неісторичних націй” в Австро-Угорщині (“рутени”, словаки, словенці та ін.), еволюція її “в сторону національної рівноправности” робили з цієї клаптикової держави, на переконання Д. Донцова, “новий центр слов’янської гравітації”⁴⁶.

Зрозуміло, Д. Донцов умисне заплющував очі й на анексію цим “центром” Боснії та Герцеговини, й на той очевидний факт, що терпиме (коли не прихильне) ставлення віденського уряду до “тирольців Сходу” — галицьких і буковинських українців — пояснювалося насамперед застосуванням давнього імперського принципу “поділяй і володарюй” задля впевненішого балансування на українсько-польських і українсько-румунських суперечностях у регіоні з метою збереження австрійської влади.

Але вже через рік подібних донцовських висновків щодо перспектив та наслідків розв’язання національного питання в Австро-Угорщині дійшов і принциповий опонент українських соціал-демократів — лідер російських більшовиків В. Ленін. Відразу ж після приїзду до Цюриха на початку Першої світової війни він виступив перед місцевим емігрантським осередком РСДРП з програмним рефератом “Війна й соціал-демократія”. Як згадував присутній на тому зібранні колишній спілчанин П. Бензя, більшовицький керівник лаконічно, але влучно розкрив “українське питання” у контексті європейської міжнародної політики й війни.

Порівнявши brutальну російську окупаційну політику у “визволеній” Східній Галичині з руйнуванням німецькими військами Бельгії, В. Ленін окремо зазначив, що репресивні дії тимчасового військового генерал-губернатора краю графа Г. Бобринського — двоюрідного брата шойно згаданого “опікуна” москвофілів — були спрямовані на нищення «культури українського народу, що знайшла собі захист в Австро-Угорській державі

⁴⁴ Донцов Д. Сучасне політичне положення націй і наші завдання (Реферат, виголошений на II всеукраїнським студентським з’їзді в липні 1913 року у Львові). — Львів, 1913. — С. 14.

⁴⁵ Там само. — С. 17.

⁴⁶ Там само. — С. 24.

від панів “панславистів”». У властивій йому гострій полемічній формі більшовицький вождь заявив однодумцям: “Скажіть, панове, де слов’яни мають таку волю для свого культурного розвитку, як в Австро-Угорщині, і де вони, як-от українці, позбавлені всіх національних прав, навіть учитися рідною мовою, як не в “слов’янській” Росії? Коли вже говорити про слов’янську державу, — робив В. Ленін вбивчий для націонал-патріотів—однопартійців висновок, — то такою скоріше є Австрія, але ні в якому разі не Росія”⁴⁷.

Та якщо Леніну критика української політики царату знадобилася для обґрунтування поразки власного уряду в імперіалістичній війні, то Д. Донцов свої теоретичні міркування спрямував на захист ідеї державної незалежності України. Під враженням його запального виступу львівський студентський з’їзд у своїй резолюції постановив: “З огляду на те, що розвій Австрії... в напрямі федерації вільних націй створює природний з неї центр для цілої нашої нації; з огляду на те, що теперішня міжнародна ситуація... як найліпше сприяє сполученню української квестії (питання. — *Авт.*) з квестіями міжнародної політики, вважаємо конечним боротись за програму політичного сепаратизму від Росії”⁴⁸.

На противагу Галичини, реакція українства Російської імперії на виступ Д. Донцова була вкрай негативною. Один із лідерів створеного в 1908 р. на надпартійних засадах поміркованого Товариства українських поступовців (ТУП) С. Єфремов, проти однодумців якого, власне, й було спрямоване вістря донцовського реферату, кваліфікував сепаратистську концепцію недостатньо серйозною, а загрозу “модерного москвофільства” — містифікацією. Партійні ж колеги Д. Донцова виключили його з числа співробітників київського марксистського місячника “Дзвін”, тим самим поставивши поза УСДРП. Її керівництво (як і решта вітчизняних політиків) продовжувало дотримуватися (принаймні, офіційно) драгоманівського підходу, що пов’язував перспективу державно-політичного самовизначення українців із демократизацією й децентралізацією Росії.

В останні мирні місяці перед вибухом Першої світової війни Д. Донцов ще раз звернувся до українського питання в контексті процесів національного відродження “недержавних” народів ЦСЄ та Балкан. Хоча публіцист торкнувся лише одного аспекту проблеми — негативного ставлення К. Маркса, Ф. Енгельса й Ф. Лассаля до визвольних рухів чехів, словаків, хорватів і “рутенів”, висновки Д. Донцова мали універсальний характер. Пояснивши лояльність хорватів і західних українців до віденського уряду під час Революції 1848—1849 рр. їхнім страхом “перед національною смертю, перед політичним і соціальним гнетом, страхом бути зданим на ласку своїх відвічних ворогів” — угорців і поляків, — автор рішуче заперечував можливість застосування критеріїв середини ХІХ ст. до аналізу суспільної дійсності початку ХХ ст. “Повторяти безкритично в ХХ віці те, що писали і говорили Маркс і Енгельс в національній справі в ХІХ-му віці, — наголошував Д. Донцов, —

⁴⁷ Бензя П. В. І. Ленін і українська справа (Із власних споминів) // Життя й Революція. — 1926. — № 1. — С. 80.

⁴⁸ Український студент: Зб. 2. — СПб., 1913. — С. 67.

це значить ігнорувати цілу історію Східної Європи за другу половину XIX в., — це значить принижувати себе до ролі ученого папуги”⁴⁹.

Оперуючи марксистською методологією, публіцист доводив, що український національно-визвольний рух якнайбільше заслуговує на підтримку кожним послідовним демократом, оскільки відповідає інтересам прогресивного розвитку всього людства (мав сприяти утвердженню капіталістичного способу виробництва й торжеству представницької демократії), революційний за характером (бо змагається до радикальної зміни існуючих реакційних напівфеодальних політичних відносин) і прямує в руслі принципів європейської демократії (бо лише він у змозі паралізувати панславизм — знаряддя агресивної зовнішньої політики Росії)⁵⁰.

Тим часом задимів і сипонув іскрами “пороховий льох” Європи — Балканський півострів, де миттєво сформувався військово-політичний антитурецький блок у складі донедавна ворогуючих Болгарії, Сербії, Греції й Чорногорії. Скориставшись поразкою Османської імперії у сутичці з Італією за Лівію, союзники оголосили 17 жовтня 1912 р. війну Стамбулові й за місяць захопили всі його європейські володіння. На Лондонській мирній конференції Австро-Угорщина й Німеччина підтримали Османську імперію в надії урізати здобутки країн Балканського союзу, Відень навіть здійснив часткову мобілізацію й зосередив війська на сербському та російському кордонах. Відчуваючи неготовність до великого конфлікту, Росія наполягла на виведенні сербської армії з Албанії, до того ж невдовзі переможці пересварилися, й у ніч на 30 червня 1913 р. підбурювана Німеччиною й Австро-Угорщиною Болгарія напала на Сербію та Грецію. Друга Балканська війна закінчилася через місяць поразкою Софії й втратою нею попередньо визволених територій у Македонії та Східній Фракії й остаточним переходом Болгарії на бік австро-німецького блоку; натомість Румунія, Сербія й Греція зблизилися з Антантою.

За таких обставин людський і економічний потенціал Східної Галичини, з якої Німеччина імпортувала набагато більше нафти, ніж із Росії, й де 13 із 78-ми акціонерних товариств контролювалися берлінськими банками⁵¹, набував першорядної ваги. Усвідомлюючи роль українського руху в регіоні, де місцева політична влада належала вороже налаштованим до Берліна полякам, МЗС Німеччини встановив офіційні контакти з Українським клубом австрійського парламенту. Вже в травні 1912 р. німецький посол у Відні обговорив із його членами питання створення українського університету у Львові та проведення виборчої реформи⁵².

А колишній віденський посол у Петербурзі, щойно призначений міністром закордонних справ Дунайської монархії, — барон Л. Берхтольд заявив невдовзі, що “не можна гнобити чотири мільйони австрійських рутенів ли-

⁴⁹ Донцов Дм. Енгельс, Маркс і Ляссаль про неісторичні нації. — К., 1918. — С. 58, 59.

⁵⁰ Там само. — С. 56–58.

⁵¹ Remer Cl. Op. cit. — S. 150.

⁵² Bachmann K. Op. cit. — S. 178.

ше тому, що Росія вважає за необхідне”⁵³. З початком 1-ї Балканської війни, в якій Сербія за політичної підтримки Росії прагнула здобути вихід до Адриатики, Габсбурги відважилися на демонстративні кроки назустріч українцям: 8 листопада 1912 р. на засіданні комісії із закордонних справ австрійської “делегації” райхсрату Франц Йосиф I заявив, що в Росії переслідують українців за їхні “уявні симпатії до Австрії”⁵⁴.

Наприкінці того ж таки місяця Є. Олесницький передав Л. Берхтольду меморандум Українського клубу, де наголошувалося, що створення українського університету й проведення виборчої реформи в Галичині, яка мала врівноважити етнічне представництво в ландтагові, є найкращим засобом забезпечити лояльність українського населення імперії в разі війни з Росією⁵⁵. Український депутат також дав зрозуміти міністрові, що в разі появи якнайменшої підозри в українців, ніби війна з Росією має за мету поновлення Польського королівства, то “рутени рішуче повернуть проти Австрії”⁵⁶.

Зміст цього меморандуму був доведений до відома імператора митрополитом Андреем, який доповів Францові Йосифу I й про інше звернення — депутата райхсрату від УНДП Л. Цегельського. У ньому йшлося про те, що майбутня європейська війна, напевне, відбуватиметься на українській території Російської імперії (згідно з воєнними планами Відня, розробленими під тиском Берліна, 2/3 сил — ешелон “А” — з лінії річок Сану й Дністра мав наступати в напрямку на Проскурів, а ешелон “Б” (1/6 сил) з балканського напрямку спрямовувався в Галичину), тому Австрії треба гарантувати там релігійну й національну свободу спеціальним імператорським маніфестом⁵⁷.

Оскільки від голосів українських депутатів райхсрату (31 член нижньої палати з 516-ти) певною мірою залежало ухвалення нового закону про військовий обов’язок, австрійський уряд без згоди Польського клубу (фракції) ініціював спеціальне послання імператора: 29 листопада 1912 р. міністр-президент фон Штюргк вручив президії Української парламентської репрезентації новий проект “цісарського доручення-листа про університет”⁵⁸. А наступного дня Л. Берхтольд рекомендував главі уряду погодитися з вимогами меморандуму Є. Олесницького, щоб заспокоїти галицьких українців і забезпечити протидію русофільським течіям.

Відповіддю західноукраїнського суспільства стала прискорена організація військової підготовки молоді в селах (“Січі”) й містах (“Соколи”). 15 грудня 1912 р. т.зв. “запорізька рада” “Сокола-Батька” у Львові постановила повсюдно створювати його осередки, а Л. Цегельський очолив роботу з підготовки статутів для “Українського стрілецького товариства”. Ре-

⁵³ Ibid. — S. 260.

⁵⁴ Левицький К. Цит. праця. — С. 630.

⁵⁵ Bachmann K. Op. cit. — S. 179, 180.

⁵⁶ Bihl W. Op. cit. — S. 47.

⁵⁷ ЦДІА України. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 3320. — Арк. 230.

⁵⁸ Левицький К. Цит. праця. — С. 633.

анімована з ініціативи РУРП “Січова ідея” виявилася настільки популярною, що напередодні світової війни в Галичині Український січовий союз під керівництвом адвоката й депутата райхсрату К. Трильовського нараховував 916 первинних організацій і бл. 80 тис. членів, а організації “Сокола” під проводом І. Боберського склали загалом 305 “Січей”.

Торкаючись ситуації в українстві на схід від Збруча, О. Гетш у виданій 1913 р. кн. “Росія. Вступ на основі її історії з 1904 по 1912 рік” не без задоволення зазначив: “Малоруський рух... лише зміцнів за роки боротьби”, а “серед проблем нової Росії малоруська справа та політичний рух належать до дуже серйозних питань, оскільки саме там ґрунт буде найбільш сприятливим у разі, якщо станеться якесь нове потрясіння”. Австрійський консул у Варшаві барон Л. фон Андріан, який невдовзі став провідним урядовим експертом з української проблематики, також дійшов висновку, що український рух у Росії сягнув такого рівня, що ставить офіційний Петербург у скрутне становище. Але водночас зі знанням справи він застерігав Відень від надмірних сподівань на використання цього чинника, віднісши ідею українського визвольного повстання в разі війни Австро-Угорщини з Росією до “царини фантазії”.

Таким чином, із наближенням великої європейської військово-політичної кризи ставлення двох союзних напівабсолютистських монархій — Гогенцоллернів і Габсбургів — до “українського питання” в Російській імперії ставало щораз більш зацікавленим і цілеспрямованим. Проте до початку бойових дій будь-яких конкретних політичних заходів щодо російського українства як Берлін, так і Відень не планували, формально дотримуючись офіційної доктрини “єдиної й неподільної” імперії Романових, що не містила навіть поняття “український народ”.

Інша справа — українці Галичини й Буковини, чия позиція багато важила в австрійсько-російських відносинах з наближенням великої війни. У меморандумі віденського МЗС від 2 квітня 1914 р. констатовалося: “Не буде перебільшенням сказати, що результат тривалого суперництва Австро-Угорщини й Росії залежатиме від того, чи вдасться українській народності в Галичині створити власну національну культуру”. Ще в одному документі — “Значення української проблеми Галичини для зовнішньої політики загалом” — згаданий консул фон Андріан наполягав: “За значенням для нашої зовнішньої політики та для долі монархії український народ посідає перше місце. Від нашого ставлення до нього... найбільшим числом залежатиме майбутній перебіг історії Австро-Угорщини”⁵⁹.

Дипломат наголошував на негайній реалізації домовленостей у сфері освіти (на той час, попри кваліфіковані власні наукові сили, українцям вдалося забезпечити собі лише 7 звичайних кафедр та три доцентури у Львівському й три кафедри у Чернівецькому університетах) і пропонував призначити “українофіла” віце-президентом штатгальтерства. А в болючому

⁵⁹ Bihl W. Op. cit. — S. 49.

питанні створення українського університету фон Андріан пропонував припинити практику гучних “самовбивчих” заяв, що надзвичайно дратували Петербург, і швидко заснувати вуз, а також Вищу сільськогосподарську школу, яка виконала б роль “притягальної сили” для Наддніпрянщини в менш провокаційний спосіб.

Хоча справа з відкриттям українського університету не просувалася, “рутенам” через обструкцію в райхсраті вдалося добитися виборчої реформи, що збільшувала їхнє представництво в Галицькому сеймі до 62-х депутатів із загального числа в 228 (на заваді більшій квоті стояв високий майновий ценз і низька податкова спроможність українського населення Галичини, що в 1910 р. становило 39,9 % мешканців провінції, а сплачувало 18 % прямого податку). Імператор затвердив виборчу реформу лише в переддень війни — 8 липня 1914 р., тому очікуваного (й теоретично можливого на сеймових виборах 7 жовтня — 6 листопада) позбавлення поляків монополії на владу в краї не сталося.

“ВЕЛИКА ВІЙНА”; “УКРАЇНСЬКА КАРТА” І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ

Відомий шведський аналітик і фундатор геополітики Р. Челлен, аналізуючи в 1915 р. в праці “Політичні проблеми світової війни” причини, що призвели до її спалаху, та можливі наслідки цієї катастрофи, прийшов до висновку: саме замасковане панславістською пропагандистською демагогією бажання приєднати західноукраїнські землі було причиною вступу Росії у війну. “Ми маємо... всі підстави зараховувати «українське питання» до одного з головних мотивів світової війни”⁶⁰. Від того ж, який баланс сил і конфігурація кордонів сформується в результаті війни у Східній Європі, Р. Челлен узалежнював на тривалий час долю всієї Європи.

Унаочнюючи на карті розташування втягнутих у конфлікт сил, хвилястою лінією від гирла Вісли до Трієста Челлен позначив території, на які “в ім’я раси” зазіхає Росія. Іншою лінією, що відокремлює Росію від країн Балтії, білоруських та українських земель, він окреслив бажану — “в ім’я культури” та цивілізованої Європи — конфігурацію західного кордону Росії. Тому вчений рішуче підтримав згаданий проект територіально-політичної перебудови Центрально-Східної Європи Е. фон Гартмана.

Перша світова війна, розпочата через суперечності між двома ворожими військово-політичними блоками, що сформувалися на зламі ХІХ—ХХ ст., втягнула мільйони людей у криваву бійню і охопила значні території не лише Європи, а й Азії та Африки. Звичайно, основною причиною війни стало намагання великих держав перерозподілити світ, але посилили суперечності, що виникли між двома блоками, національні питання у Центрально-Східній Європі. Закономірним було бажання правлячих кіл воюю-

⁶⁰ Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. колективу). — К., 1996. — С. 125.

чих держав залучити до свого боку народи, які розраховували на війну задля досягнення національного самовизначення.

А позаяк провідні німецькі експерти, що напередодні війни консультували уряд у питаннях “східної політики”, не вважали російське українство значною політичною силою порівняно, наприклад, із поляками, перші політичні кроки офіційного Берліна після вибуху липневої кризи 1914 р. стосувалися саме російської Польщі: 31 липня кайзер Вільгельм II і канцлер Т. Бетман-Гольвег зробили заяви про необхідність відновлення Польської держави. Але стрімкий розвиток подій на початку серпня 1914 р., що призвів до вступу у війну проти Німеччини й Австро-Угорщини (“Центральних держав”) не лише Росії та Франції, а й Великої Британії з її колосальною і невичерпною за ресурсами світовою колоніальною імперією, змусив Берлін і Відень звернути окрему увагу на український національно-визвольний рух.

У підготовленій 11 серпня 1914 р. інструкції Бетмана-Гольвега німецькому послові у Відні вже зазначалося, що “зреволюціонування не лише Польщі, а й України є для нас дуже важливим як засіб боротьби з Росією”⁶¹. Ця ідея органічно поєднувалася зі створенням низки буферних держав із неросійських етносів у західних губерніях імперії Романових, що межували з Німеччиною чи Австро-Угорщиною. А вже 2 вересня того ж року експерт з польського питання й колишній німецький консул у Варшаві барон фон Рехенберг передав начальникові імперської канцелярії меморандум, головною ідеєю якого була підтримка української державницької традиції в інтересах німецької воєнної стратегії. Цей програмний документ на 20-ти сторінках містив докладний огляд історії України, де згадувалися й Козацька держава XVII—XVIII ст., й демократичний громадівський рух XIX ст., і антиукраїнська національна політика царату.

Щодо можливої форми правління в Україні фон Рехенберг віддавав перевагу монархії, але цілком слушно стверджував, що визначення персони монарха вимагало б вирішення складних питань: якщо ним став би представник Гогенцоллернів чи Габсбургів, виникла б підозра у зовнішньому втручанні, тому оптимальним варіантом бачилася республіка з козацькими традиціями. Водночас німецький дипломат вважав сумнівним утвердження в Україні стабільного режиму з огляду на значне поширення там радикально-соціалістичних та інших революційних ідей, а також відданість царській владі російських й русифікованих чиновників та офіцерства.

Створення незалежної України, на думку фон Рехенберга, безперечно ліквідувало б російську загрозу для Центральних держав, але для організації національного повстання у південно-західних губерніях імперії Романових не було належних умов. Тому в меморандумі великого значення надавалося “українському П’ємонтові”: “Привнести в російську Україну повстанський рух можливо лише з Галичини”. Саме австрійський уряд мав

⁶¹ Цит. за: *Курасєв О.* Ідея Української держави і нові засади “східної політики” Німеччини (1914—1916) // *Розбудова держави.* — 2000. — № 7—12. — С. 160.

узяти на себе ведення друкованої пропаганди серед російських українців на користь відновлення давньої Козацької держави, з метою викриття злочинів царату й організації селянської боротьби проти великоросійських поміщиків. Це підготувало б ґрунт для введення регулярних німецько-австрійських військ у Наддніпрянщину. Забігаючи наперед, скажемо, що в подальшому українська політика Берліна розвивалася, в цілому, відповідно до пропозицій, сформульованих фон Рехенбергом.

Офіційний Відень, як і Берлін, з початком війни не скупився на привабливі обіцянки як у польському, так і українському питаннях. Імператор Франц Йосиф I, який був не проти додати до монархії польську корону, у серпневому зверненні пообіцяв підданам “повну свободу на основі загального, рівного, безпосереднього і таємного виборчого права, а також законслухняну місцеву владу”. Благословивши підлеглих на боротьбу за свободу й щасливе життя, цісар, по суті, нічого нового не сказав, адже все запропоноване ним і українці, і поляки, згідно з довоєнним законодавством, уже мали.

А міністр закордонних справ — “українофіл” Берхтольд 12 серпня 1914 р. у листі до посла в Берліні принца Гогенлоє-Шиллінгфюрста навіть стверджував, що “у випадку об’єднання Західної Галичини з Польським Королівством, Східна Галичина зі Львовом буде відокремлена та творитиме разом з Буковиною українську провінцію”⁶². Того ж дня австрійський міністр-президент фон Штюргк (за свідченням К. Левицького, “він був другим державним прем’єром, що розумів життя, відносини й змагання нашого народу в Австрії”⁶³) заявив представникам української й польської парламентських репрезентацій, що після перемоги над Росією Галичина буде поділена й польсько-українська боротьба в межах Дунайської монархії втратить свій сенс⁶⁴.

У Відні добре усвідомлювали, що від позиції українського населення імперії (в її австрійській частині в 1910 р. українці становили 12,58 % людуності⁶⁵) залежав її успіх на Східному фронті й, певною мірою, майбутня доля. Тому урядові експерти, нарешті, гарячково кинулися виробляти оптимальний варіант створення української національно-територіальної автономії. Вже наступного дня після оголошення 1 серпня 1914 р. Німеччиною війни Російській імперії (Франц Йосиф I зробить це лише 6 серпня) у Львові з ініціативи австрійського уряду почалися консультації консула Е. Урбаса, що відповідав за український напрям у МЗС, із лідерами українського руху, зокрема, М. Меленевським та його однодумцем, колишнім рупівцем та спілчанином О. Скорописом-Йолтуховським.

⁶² Цит. за: Попик С. Цит. праця. — С. 100.

⁶³ Левицький К. Цит. праця. — С. 226.

⁶⁴ Велика історія України: У 2 т. — Том 2 / Передм. д-ра І.П. Крип’якевича; Зладив М. Голубець. — К., 1993. — С. 311.

⁶⁵ Bihl W. Die Habsburgermonarchie 1848—1918. — Wien, 1980. — Bd. 3. — S. 559.

У результаті цих переговорів було визначено статус губерній Південно-Західного краю Російської імперії (Київської, Волинської та Подільської) у разі їхньої окупації австрійськими військами. Вже 6 серпня 1914 р. Урбас писав керівникові кабінету МЗС графу А. Гойошу, що, попри те, як буде розв'язане “польське питання” в разі перемоги у війні, російська влада буде лише відштовхнута, але не підірвуться її основи. На думку консула, Австро-Угорщина повинна створити вільну Україну й відновити у ній давні національні почуття у справжньому католицькому дусі Брестської унії.

“Такий план — Україна аж до Дону, — писав Е. Урбас, — може здаватися у Відні фантастичним, однак про це можна говорити з окремими людьми як про цілком реальну річ. Все, що я тут побачив у воєнному виступі (йдеться про набір до легіону Українських січових стрільців. — *Авт.*), надає великої впевненості”. Оскільки українці матимуть власну державу і не захочуть опинитися знову під російським пануванням, “нам дорога до Константинополя відкрита”, таким чином, з утворенням Української держави Австро-Угорщина могла б утвердити свою сферу впливу на Балканах.

Аргументуючи доцільність створення самостійної Української держави, дипломат окремо наголошував, що таку “Україну важко буде політично приєднати до монархії”⁶⁶. Граф Гойош, коментуючи доповідь Урбаса, підтвердив його висновки: “Якщо Росія буде переможена, то ми, наскільки це можливо, сприятимемо створенню Української держави, проте вона повинна бути незалежною і управлятися не нами. Нам ніколи не впоратися із приростом у 30 мільйонів українців”⁶⁷.

Який зміст вкладався обома дипломатами в поняття “незалежна Україна”, видно з додатку до доповідної записки Урбаса від 20 вересня 1914 р., який також було підготовлено консулом під час двотижневих переговорів з українськими діячами. “Повністю незалежна Україна, без протекторату з боку неросійської держави, — робив достатньо об'єктивний прогноз Урбас, — не зможе протриматися проти Росії або ж матиме тенденцію до перетворення на радикально-соціалістичну республіку”. Якщо ж Наддніпрянській Україні за умовами мирного договору буде надано автономію в складі Російської держави, вона виявиться “лише фікцією: Росія русифікувала б її в будь-якому разі або розпочала б нову війну для розв'язання цього питання”⁶⁸.

Тому Урбас гіпотетично сформулював три можливі варіанти вирішення “українського питання”: 1) Наддніпрянська Україна під німецьким протекторатом; 2) Україна під спільним австрійсько-німецьким протекторатом; 3) Україна в персональній унії з Румунією. Найвигіднішим для Відня, на переконання Урбаса, був би перший варіант, оскільки тоді “німецько-ро-

⁶⁶ *Hornykiewicz Th.* Ereignisse in der Ukraine 1914—1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. — Philadelphia-Horn, 1966—1969. — Bd. 1. — S. 4—7.

⁶⁷ *Ibid.* — S. 8.

⁶⁸ *Ibid.* — S. 11, 12.

сійський кордон і, відповідно, німецько-російські суперечності значною мірою зберігатимуться”, “соціалістичні тенденції в Україні зазнають найсильнішого тиску”, а “німецька торгівля одержить широкий і зручний шлях через Чорне море до Азії”, що розв’яже Дунайській монархії руки на Балканах.

Непоганою для останньої тоді видавалася й українсько-румунська персональна унія, оскільки в Бухаресті доживав віку родич німецького імператора Вільгельма I — представник бічної (Швабської) гілки Гогенцоллернів, король Кароль I, який ще в 1883 р. уклав секретний договір про приєднання Румунії до Троїстого союзу. У цьому випадкові, пояснював Урбас, “експансія Румунії була б спрямована на схід, суто національний характер цієї держави був би ліквідований, і Румунію було б втягнуто в тривалий конфлікт з Росією”. Найгіршим для імперії Габсбургів був би спільний із Німеччиною протекторат над “незалежною” Україною, він допускався лише за умови, що Австрія візьме на себе “створення цивільної адміністрації, а Німеччина опікуватиметься організацією військової справи”⁶⁹.

У письмовому звіті про результати львівських консультацій від 25 серпня Урбас погодився з пропозиціями митрополита Андрея щодо встановлення в усіх відвойованих у Росії областях “особливого управління на засадах свободи”, аби справити належне враження на українців, які після укладення миру залишаться під владою Романових. Тому домовленості Урбаса з лідерами галицького українства передбачали включення до системи цивільної влади, підпорядкованої австрійському військовому командуванню, “носіїв української думки” — представників кооперативів, агрономів, учителів народних шкіл. А Гойош навіть пропонував створити губернські ради з дорадчими повноваженнями й надати українським кооперативам та спілкам права управління громадами. Крім того, йшлося про призначення в селах мирових суддів і загалом передачу низового судочинства до рук українців, впровадження сільськогосподарських палат, українських середніх і ремісничих шкіл. Для апробації таких пропозицій Урбас пропонував створити при командуванні військ вторгнення дорадчий штаб за участю представника МЗС імперії, австрійського урядовця українського походження й 2–3-х російських українців.

Таким чином, львівські переговори мали подвійну мету: забезпечити підтримку австрійським військам з боку російських українців й водночас відволікти зусилля австрійських українців від політичної боротьби всередині Дунайської монархії. Пропонуючи лідерам галицьких українців взяти участь в обговоренні системи влади на Правобережжі, Відень намагався використати їхні державотворчі прагнення в інтересах своєї геополітичної експансії. Але й тоді, як зауважив австрійський історик В. Біль, самостійність України “не могла йти першою ще з уваги на Польщу”⁷⁰.

⁶⁹ *Hornykiewicz Th.* Op. cit. — S. 14.

⁷⁰ *Bihl W.* Die Tätigkeit des ukrainischen Revolutionärs Mykola Zalizniak in Österreich-Ungarn // *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas.* Neue Folge. — 1965. — Bd. 13. — S. 227.

Тому водночас із виробленням оптимального варіанту вирішення українського питання на теренах Російської імперії габсбурзькі експерти намагалися знайти взаємоприйнятну форму задоволення українських національних вимог у Дунайській монархії. Так, барон фон Андріан, який небезпідставно вважав себе фаховим “українознавцем”, наприкінці серпня 1914 р. представив таємний документ з промовистим найменуванням — “Питання австрійських територіальних придбань на Північному Сході у випадку успішної війни Центральних держав проти Росії”. В. Біль навіть розцінював його в якості одного з варіантів військових цілей Австро-Угорщини ⁷¹.

Впливовий дипломат запропонував створити в австрійській частині Дунайської монархії “дві групи земель” — Західноавстрійську (німецько-чеську) й Східноавстрійську (польсько-українську), до складу якої мали увійти Галичина, Буковина, Королівство Польське, Волинь і Поділля. Обидві “групи земель” отримували власні двопалатні парламенти, а українцям у Східноавстрійській групі земель передбачалося надати територіальну автономію з національним сеймом і земельною комісією для сприяння розвитку української культури й шкільництва. В нижній палаті депутатів східноавстрійського парламенту українське населення могло розраховувати на 33–50 % місць, а у верхній палаті панів — лише на 25 %; парламенти обох “груп земель” делегували б по 100 своїх представників для розв’язання загальноавстрійських проблем.

Єдиним “вузьким місцем” плану фон Андріана було питання столиці української автономії, адже великих міст із переважанням українського населення у Східній Галичині на той час практично не було. Оскільки Львів виглядав “відверто польським містом”, як можливі варіанти розглядалися буковинські Чернівці й подільський Тернопіль. Але головною вадою такого варіанту врегулювання українсько-польського конфлікту в імперії Габсбургів була його достатня складність і невідповідність інтересам численних політичних партій обох народів та урядових блоків.

Ще до початку світової війни для української політичної еліти в Австро-Угорщині було очевидним, що справа автономного коронного краю може позитивно вирішуватися не лише у віденських кабінетах. У перші ж дні війни представники УНДП, РУРП та УСДП й українці-парламентарі задекларували максимальну лояльність як Габсбургам, так і Центральним державам загалом. Створена в Львові 1 серпня 1914 р. на чолі з К. Левицьким Головна українська рада (ГУР) вже в першому своєму маніфесті заявила: “Теперішня хвиля кличе український народ стати єдинодушно проти царської імперії при тій державі, в якій українське національне життя знайшло свободу розвитку. Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше віб’є година визволення України” ⁷².

⁷¹ Bihl W. Zu den österreich-ungarischen Kriegszielen 1914 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1968. — Jg. 13. — S. 505–530.

⁷² Діло. — 1914. — 3 серп.

Таку ж відозву видав “Союз українських парламентарних і сеймових послів з Буковини” на чолі з лицарем М. Васильком. А 6 серпня ГУР об’єднала всі стрілецькі організації Галичини в одну Українську бойову управу — Українських січових стрільців (УСС) під керівництвом депутата крайового сейму Т. Рожанковського й К. Трильовського та оголосила мобілізацію українського населення до підрозділів УСС, що відбувалася досить успішно.

Одночасна ж поїздка К. Левицького в Берлін мала забезпечити німецьку підтримку в матеріалізації “одвічної мрії австрійських українців”. 27 серпня 1914 р. австрійський посол у Берліні інформував своє МЗС про зустріч голови ГУР із заступником держсекретаря МЗС Німеччини — А. Ціммерманом. У Відні побоювалися втратити ініціативу у вирішенні українського питання, тому, отримавши відповідні інструкції, принц Гогенлоє-Шиллінгфюрст заявив Левицькому, що всі українські землі, відібрані Австрією в Росії, ввійдуть до складу імперії Габсбургів. Але українська етнічна територія буде відокремлена від власне польської й матиме власну національно-територіальну автономію. Пізніше К. Левицький згадував, що його поїздка до Німеччини справила серйозний вплив на австрійський уряд, а міністр закордонних справ Берхтольд навіть наголосив: “Ви (українці. — *Авт.*) мусите бути вільні”⁷³.

Початок Великої війни спричинився, зрештою, й до реалізації ідеї створення Союзу визволення України, коли 4 серпня 1914 р. в одній із львівських кав’ярень відбулися збори місцевого осередку політемігрантів-революціонерів за участю Д. Донцова, В. Дорошенка, А. Жука, М. Гаврилка, М. Залізняка та його дружини Олени, Є. Любарського-Письменного, М. Матієвського й О. Назаріва. Вони й ухвалили заснувати СВУ на чолі з Д. Донцовим (після його виходу 21 вересня з організації її очолив М. Залізняк, а від грудня 1914 р. — А. Жук). Показово, що виникнення СВУ було радо підтримане керівниками ГУР К. Левицьким і М. Васильком, а також митрополитом Андреем⁷⁴.

Невдовзі, за порадою консула Е. Урбаса, до СВУ вступили колишні спілчани М. Меленевський й О. Скоропис-Йолтуховський, які підготували низку звернень до народів Європи, а також до урядів нейтральних (на той час) держав, із якими Україна мала дипломатичні зв’язки в минулому. Після спільного редагування на пленумі СВУ вони були опубліковані 25 серпня й отримали схвальні відгуки у багатьох країнах. У зверненні “До громадської думки Європи” наголошувалося, що царська Росія, зробивши знаряддям своїх агресивних планів фальшивий панславізм, поневолила самостійну Українську державу, розчавила Польщу, послабила Туреччину й збирається захопити Протоки та Стамбул і перетворити Галичину на плацдарм для експансії. Тому навіть воєнний розгром імперії Романових не припинить її зазіхань на сусідні держави й виявиться лише слабким ударом, після чого вона швидко відродиться.

⁷³ Левицький К. Цит. праця. — С. 28.

⁷⁴ Дорошенко В. Союз визволення України // Свобода. — 1954. — 6 серп.

“Лише свободна Україна, — зазначалося у відозві, — зв’язана з тридержавним союзом, могла би через свою далеку територію від Карпат аж до Дона і Чорного моря творити заборолу для Європи проти Росії, яке раз на все зробило б нешкідливою експансію царизму та увільнило б слов’янський світ від впливу панславизму”. Автори звернення нагадали про дипломатичну діяльність на захист національної державності гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи й П. Орлика, окремо зауваживши, що “українська справа є рівночасно справою європейської демократії. Європа доти не прийде до сили, доки не буде вільна від грози інвазії царизму”. Колосальні жертви, яких зазнав український народ у боротьбі з царатом протягом кількох століть, дали йому, на думку авторів документа, право “жадати уваги та зрозуміння цивілізованого світу для нашої справи, для незалежності України”⁷⁵.

Ще три відозви СВУ були звернуті безпосередньо до болгарського й турецького, румунського та шведського народів. У першій ішлося про необхідність спільними зусиллями “здемаскувати брехню московського панславизму”, а звертаючись до турецького народу, СВУ наголошував на давніх зазіханнях Росії на Протоки й Константинополь та закликав турецьку державу спільно добиватися розгрому Росії й повернення її до етнографічних меж. Вільна Україна, що повстане після цього, на переконання укладачів відозви, буде завжди в мирі з Османською імперією й турецьким народом⁷⁶. У відозві до румунського народу вказувалося, що його одноплемінники — бессарабці стогнуть у російському ярмі й мріють про своє визволення, яке неможливе без відкидання Росії “до її етнографічних границь старого московського царства”⁷⁷. Чи не вперше з часів еміграції І. Мазепи й П. Орлика українство звернулося до міжнародної спільноти; вважаючи себе повноважними представниками майбутньої Української держави, діячі СВУ навіть спробували вручити ці відозви послам згаданих держав у Відні, але ті не поспішали їх приймати від юридично приватної структури.

Зате австрійський уряд у цілому схвально поставився до перших кроків СВУ, консул Е. Урбас із задоволенням звітував до МЗС 1 вересня 1914 р., що “провідники цього Союзу заявили мені спонтанну рішучість при вступі наших армій в Україну викликати повстання їхніх земляків проти Росії за нашими прапорами при передумові, що ми принесемо українському селянству (85 % населення) очікувану нетерпляче аграрну реформу або що принаймні не будемо робити перешкод при самостійному проведенні цього діла”⁷⁸. Однак, побоюючись, що реалізація такого плану матиме негативні наслідки для польських поміщиків на Правобережжі, МЗС Австро-Угорщини зажадало від Союзу роз’яснень. Вже 12 вересня президія СВУ пові-

⁷⁵ Вістник Союзу визволення України. — 1914. — № 1. — С. 2.

⁷⁶ Там само. — С. 5–7.

⁷⁷ Там само. — С. 8, 9.

⁷⁸ Роздольський Р. До історії “Союзу визволення України” // Укр. самостійник (Мюнхен). — 1969. — № 137. — С. 35.

домила, що “вивласнення латифундій не означало б перевороту, а радше істотно причинилося б до оспокоєння революційного шумування... Для великих землевласників признається відповідне відшкодування”⁷⁹.

Але на той час практичний сенс у подібних розрахунках зник, оскільки в ході переможної для російської армії Галицької битви вона вже вступила у Львів і Галич, вийшла на рубіж р. Віслока за 80 км від Кракова, оточила фортецю Перемишль, а 5-та кавалерійська дивізія під командуванням майбутнього гетьмана — генерал-майора П. Скоропадського взяла Сандомир. СВУ (як і ГУР) змушений був евакуюватися до Відня, де за посередництва К. Левицького отримав від австрійського МЗС 100 тис. крон “без точного означення на письмі на яких умовах” для розгортання своєї діяльності⁸⁰. Щоправда, з подачі діячів СВУ в історіографії утвердилася думка, ніби такі субсидії бралися на умовах визнання їх частиною боргу майбутньої незалежної України, але МЗС Австро-Угорщини відмовився визнавати ці суми державним боргом і надавав їх СВУ без чітко визначених умов⁸¹.

На австрійські кошти СВУ оперативно відкрив свої представницькі бюро в столицях і великих містах багатьох європейських країн: два в Швейцарії — в Лозанні В. Степанківського і в Женеві — учасника офіцерської змови в російській фортеці Осовець (Царство Польське), що мала змусити Миколу II проголосити конституцію й впровадити в державі федеративний устрій, — Є. Бачинського; два в Стокгольмі — М. Залізняка і В. Степанківського (пізніше — журналіста-радикала О. Назарука); по одному — в Берліні (Д. Донцов), Відні (М. Бардах), Лондоні (Дж. Рафалович), Римі (О. Семенів), Софії (член ЦК УСДП Л. Ганкевич) й Стамбулі (М. Меленевський). До США із завданням ознайомлення української діаспори з ходом війни виїхав представник СВУ С. Демидчук. Ці бюро, згідно з планом М. Залізняка, стали центрами пресової й літературної діяльності СВУ, звідки розповсюджувалися інформаційні матеріали для закордонної преси, фактично бюро вже виконували роль дипломатичних представництв майбутньої незалежної Української держави.

Головним виданням був щотижневий “Вістник СВУ”, який 226 разів вийшов у Відні в жовтні 1914 — листопаді 1918 рр. (у 1918 р. — під назвою “Вістник політичного, літературного і культурного життя”) за редакцією майбутнього академіка ВУАН, літературознавця М. Возняка, а також В. Дорошенка та А. Жука. Німецькою мовою в столиці Австро-Угорщини впродовж 1914—1917 рр. виходив щотижневик “Ukrainische Nachrichten”, фаховим редактором якого був член УСДРП М. Троцький. Всього вийшло 100 випусків часопису, кожен тиражем до 4 тис. примірників; на німецьку мову тексти перекладалися секретарем президії СВУ В. Козловським, а

⁷⁹ Там само. — С. 35, 36.

⁸⁰ *Скоропис-Йолтуховський О.* Мої “злочини” // Хліборобська Україна. — Відень, 1920—1921. — 36. 2, 3, 4. — С. 205.

⁸¹ *Срібняк І.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914—1920 рр.). — К., 1999. — С. 21.

технічне редагування здійснював спочатку Я. Біберович, майбутній дипломат ЗУНР, потім — Ю. Бачинський.

У Лозанні від 1915 р. під редакцією Є. Бачинського французькою мовою друкувався ілюстрований щомісячник “La Revue Ukrainienne”, спрямований на пропаганду державницьких прав України серед населення країн Антанти. Всього вийшло 9 номерів журналу, кожен тиражем до 7 тис. примірників; у травні 1917 р. він був реорганізований у тижневик “L’Ukraine”. СВУ опублікував також близько 80-ти агітаційно-пропагандистських книжок і брошур дванадцятьма мовами. Особливе значення для популяризації в світі української справи мали книжки М. Грушевського “Українське питання в його історичному розвитку” (німецькою мовою) й засновника української наукової географії та геополітики С. Рудницького “Україна і українці” (німецькою й італійською), а також збірки “Царська Росія — гнобителька народів” — румунською та “Україна, Росія і Туреччина” — турецькою мовами. Показово, що С. Рудницький обґрунтував геополітичну доцільність утворення балто-чорноморської федерації за участю України, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви та Білорусі. Але до переліку країн-членів федерації науковець не включив Польщу, вважаючи, що вона є “середньоевропейським краєм, котрого природні зв’язки лежать у Середній Європі”⁸².

Важливою формою інформаційно-пропагандистської роботи СВУ була й підготовка бюлетенів для закордонної преси, зокрема, в Берліні в 1915—1916 рр. видавався “Nachrichten des Ukrainischen Pressebüros”, у Берні в 1916—1917 рр. виходив німецькою, англійською й французькою мовами прес-бюлетень “Служба інформації народів Росії”; інформаційні бюлетені розповсюджувало й прес-бюро СВУ в Лозанні. В Болгарії розвідки членів СВУ друкували газета “Камбана” (“Дзвін”) й щомісячник “Читалище”. Всі прес-бюро (крім лондонського представництва), як і видання СВУ, фінансувалися австрійським та німецьким урядами.

Воєнні невдачі Німеччини в Східній Пруссії й на Варшавському напрямкові, поразка в битві на р. Марні й відступ австро-угорських військ із Галичини в серпні—жовтні 1914 р. остаточно перекреслили план “бліцкригу” генерал-фельдмаршала А. фон Шліфена й змусили вище військово-політичне керівництво Другого райху вдатися до максимальної мобілізації всіх додаткових ресурсів, включно з пропагандистським арсеналом. Не випадково вже 9 вересня 1914 р. газ. “Norddeutsche Allgemeine Zeitung” опублікувала звернення СВУ “До громадської думки Європи”.

А 1 жовтня в “Berliner Tageblatt” з’явилася велика стаття члена СВУ й депутата австрійського парламенту від УНДП Є. Левицького “Вигнання Росії з Чорного моря”. У ній стверджувалося, що, відтіснивши імперію Романових від Балтики й Чорного моря, можна зруйнувати “китайську стіну”, якою Україна була відгороджена від Західної Європи, що приведе до її

⁸² Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І. Шаблія. — Львів, 1994. — С. 181.

розквіту. Газета “Kölnische Volkszeitung” сповіщала 26 жовтня 1914 р. в статті “Росія й Україна” про брошуру С. Рудницького “Україна і українці”, яка вийшла у Відні. В статті цитувалося завершення цієї праці: “Українці є єдиною слов’янською нацією, що прямо зацікавлена в поразці Росії”.

Для більш ефективного пропагандистського забезпечення військово-політичних цілей Німеччини у жовтні 1914 р. в системі МЗС було створено Центральне управління закордонних служб (ЦУЗС) на чолі з майбутнім послом в Українській Державі — бароном А. Муммом фон Шварценштайном. До дорадчого комітету ЦУЗС, серед інших, увійшли один із лідерів Партії центру й майбутній віце-канцлер М. Ерцбергер та професор Берлінського університету, орієнталіст Е. Йекх, а до штатних співробітників були зараховані П. Рорбах і А. Шмідт, які невдовзі стали впливовими лобістами українського вектора “східної політики” імперії.

Таким чином, з початком світової війни на провідні ролі в реалізації українського вектора зовнішньої політики Німецької імперії вийшло молодше політичне покоління, не переобтяжене “політичним заповітом” О. фон Бісмарка, що, як відомо, категорично застерігав своїх наступників від передчасного нападу на Росію: “Навіть найбільш сприятливий результат війни ніколи не призведе до розкладення основної сили Росії, яка ґрунтується на мільйонах власне росіян... Ці останні, навіть якщо їх розчленувати міжнародними трактатами, так само швидко знову з’єднаються один з одним, як частинки розрізаного шматочка ртуті”⁸³. Але П. Рорбах і його однодумці виявилися готовими, принаймні на декларативному рівні, визнати право українців на створення власної повноцінної держави. Тому НССПО, яка залишилася на позиціях обмеженого врахування українських національних інтересів, під час війни значною мірою втратила свій вплив на формування української політики Берліна.

Працівники ЦУЗС, яке в січні 1915 р., з переорієнтацією головних воєнних зусиль Берліна й Відня на Східний фронт, було підпорядковане інформаційному (розвідувальному) відділові МЗС, створили ефективну систему пропаганди військово-політичних завдань Німеччини. Зокрема, у Веймарі П. Рорбах і Е. Йекх видавали тижневик “Das Größere Deutschland” (1914—1915 рр.), що висвітлював українську проблематику в контексті континентальної війни проти Російської імперії, а в Берліні вони ж за участю А. Шмідта друкували тижневик “Deutsche Politik” (1916—1918 рр.), де українському питанню також надавалося значної уваги.

Крім того, зусиллями співробітників ЦУЗС в Німеччині було розпочато підготовку до друку праць Д. Донцова “Ідея української держави і війна з Росією” та С. Рудницького “Україна і українці”, в яких з міжнародно-політичного й правового погляду обґрунтовувалася потреба створення незалежної від Росії Української держави. П. Рорбах докладно виклав положення роботи Рудницького для свого тижневика “Das Größere Deutschland”

⁸³ Цит. за: История дипломатии: [сб.] / Сост. А. Лактионов. — М., 2005. — 943 с. — С. 667.

(28 листопада 1914 р.), а також написав для мюнхенської газети “Süd-deutsche Zeitung” статтю “Що таке Україна і українське питання?” (6 грудня 1914 р.). Тоді ж побачила світ книга Рорбаха “Війна і німецька політика”, в якій стверджувалося, що відновлення української державності звільнить Німеччину від російської зовнішньої загрози.

Під тиском Берліна МЗС Австро-Угорщини змушене було 20 листопада 1914 р. сповістити послів у Берліні (принца фон Гогенлое-Шиллінгфюрста) й Стамбулі (маркграфа І. Паллавічіні), що “нашою головною метою у цій війні є максимально тривале послаблення Росії, і для досягнення цієї мети в разі нашої перемоги ми розпочнемо заснування незалежної від Росії Української держави”⁸⁴. Але на початку грудня ЦУЗС раптово заборонило публікацію “будь-яких повідомлень про Україну” й “усіх новин з України, що надходять з Відня”. Як з’ясувалося згодом, це було пов’язане із забезпеченням секретності “константинопольських” (“чорноморських”) акцій, що розроблялися дипломатичними й військовими представниками Німеччини в турецькій столиці спільно з делегатами СВУ — М. Меленевським і Л. Цегельським та членом президії ГУР — одним із керівників УНДП С. Бараном.

Справа в тому, що в пошуках міжнародної підтримки у визнанні СВУ воюючою проти Росії стороною, його представники (за згоди МЗС Австро-Угорщини) в другій половині вересня 1914 р. терміново виїхали до Румунії, Болгарії й Османської імперії, які тимчасово зберігали нейтралітет. У Бухаресті М. Меленевський і член ГУР, співзасновник УСДП М. Ганкевич встановили контакти з лідером місцевої соціал-демократії — відомим діячем II Інтернаціоналу Х. Раковським, але внаслідок його негативного ставлення до проавстрійської орієнтації СВУ справа обмежилася виданням румунською мовою згаданої збірки офіційних документів СВУ і ГУР та кількох статей з українського питання в пресі.

Набагато більший успіх мали видавничі й інформаційно-дипломатичні акції СВУ в Болгарії. Вже 14 вересня 1914 р. президія Союзу отримала від голови “Болгарського національного союзу” Т. Бойчева листа, в якому висловлювалася надія на утворення самостійної Української держави. А в листопаді прем’єр-міністр Болгарії В. Радославов навіть прийняв представників СВУ й запевнив їх у тому, що розуміє міжнародне значення української справи й підтримуватиме боротьбу українського народу за національну незалежність. Відповідну резолюцію було ухвалено також на багатолюдному мітингові в Софії 24 січня 1915 р.⁸⁵, а в травні того ж року в болгарській столиці облаштувалася очолювана М. Меленевським група “Українська соціал-демократія” (УСД, створена в листопаді 1914 р.), що приступила до видання газ. “Український прапор”, в якій пропагувалася ідея незалежної України з “широким демократичним державним ладом з однопалатною законодавчою системою”, як це й передбачалося платформою СВУ, оприлюдненою 5 жовтня 1914 р.

⁸⁴ Hornykiewicz T. Op. cit. — S. 168.

⁸⁵ Leipziger Volkszeitung. — 1915. — № 20.

Та справжня дипломатична перемога чекала на емісарів СВУ в Стамбулі, по прибутті до якого наприкінці вересня 1914 р. вони, за сприяння австрійського посольства, організували публікацію матеріалів з історії українського питання й національно-визвольної боротьби. В них наголошувалося, що в минулому Українська держава охоплювала простір від Карпатських гір до Волги, включно з Курщиною й Вороніжчиною, тобто територією колишніх слобідських козацьких полків⁸⁶. Крім того, в турецькій столиці М. Меленевський зустрівся зі своїм давнім знайомим, близьким соратником Л. Троцького й апологетом теорії “перманентної революції” — О. Парвусом (Ізраїлем Гельфандом).

Разом вони провели збори політемігрантів з Російської імперії, на яких представник СВУ виклав його програму й закликав присутніх працювати задля створення української конституційної монархії на чолі з будь-ким із Гогенцоллернів чи Габсбургів. А Парвус від імені групи УСД видав брошуру “На оборону демократії проти царату”, що нелегально поширювалася за лінією фронту, та низку прокламацій до солдатів російської армії із закликом повертати зброю проти командирів, здаватися в полон і зустрічати османські війська як визволителів. Відозви закінчувалися закликом: “Хай на місце царсько-каторжної Росії стануть вільні й самоправні російський, український, грузинський та інші народи!”

За посередництва О. Парвуса М. Меленевський встановив тісні контакти з працівниками берлінського посольства, а також із главою німецької військової місії й генеральним інспектором османської армії — маршалом О. Ліманом фон Сандерсом. Від них представник СВУ дізнався про підготовку Османською імперією десантної операції на Кавказі після оголошення війни Російській імперії (що й сталося 29 жовтня (за н. ст.) 1914 р.), як це було і в кампанії 1853—1856 рр. Зв’язавшись із М. Залізником, М. Меленевський запропонував зустрічний план: здійснити такі ж акції на Кубані й у районі Одеси, щоб викликати повстання козаків, та на Чорноморській ескадрі. В разі згоди Стамбула він припускав можливість участі в десантній операції кількох сотень українських добровольців⁸⁷.

Уже 2 жовтня австрійський посол у Стамбулі Паллавічіні повідомив Відень, що відповідальний за організацію антиросійського повстання на Північному Кавказі — Сулейман Аскері-бей погоджується на співпрацю з представництвом СВУ, якщо уряд Австро-Угорщини гарантує “лояльність” останнього. Через два дні віденське МЗС відповіло, що цілком схвалює задум Меленевського, але трохи згодом пов’язало його успіх із повстанням на Чорноморській ескадрі. В цьому разі турецький уряд пообіцяв дозволити її суднам заходити до Стамбула, де вони будуть куплені імперією.

Як інформував граф Гойош керівника австрійської військової розвідки полковника О. Граниловича, на початок листопада М. Меленевський узго-

⁸⁶ Записка об украинском движении за 1914—1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // Укр. археогр. зб. — К., 1996. — Т. 1. — С. 301, 302.

⁸⁷ Роздольський Р. Цит. праця. — С. 38.

див турецько-українську військову співпрацю з довіреними особами військового міністра Ізмаїла Енвер-паші “в такий спосіб, що після висадки на пункті російського побережжя Чорного моря малий відділ, в оперті на більші турецькі сили, має зробити спробу викликати революційний рух”⁸⁸. Для цього Меленевський звернувся до австрійського уряду з проханням дозволити півтисячі українців (400 січових стрільців і сто військовополонених російської армії) долучитися до 50-тис. експедиції. Вони могли б дістатися Стамбула невеликими групами залізницею через Румунію в цивільному одязі й уже на місці отримати спорядження та озброєння.

Щоправда, вже під час остаточного узгодження плану операції з М. Меленевським у Відні в міністра Гойоша виникли сумніви щодо можливості участі кубанців в “австро-турецькому заході”. Якоюсь мірою габсбурзький дипломат заспокоївся, коли на роль командира українських і турецьких десантників (до 50 тис.) було запропоновано кандидатуру полковника австрійської армії графа С. Шептицького (рідний брат митрополита Андрея, що в 1923 р. стане міністром оборони відродженої Польщі). Адже, працюючи над підготовкою військової операції, Гойош не стільки цікавився можливістю створення Української держави, скільки політичними вигодами від неї для Дунайської монархії. Вже в середині листопада австрійське посольство в Стамбулі одержало повідомлення про згоду С. Шептицького.

В архівних фондах МЗС Австро-Угорщини зберігся цікавий документ щодо умов участі галицьких добровольців у зазначеній операції під назвою “Вимоги українських січових стрільців”. У ньому наголошувалося, що військовики погоджуються на, по суті авантюрний, план лише в разі проголошення Німеччиною, Австро-Угорщиною й Туреччиною незалежності визволеної України. Січовики воліли воювати лише проти Росії й виключно на етнічній українській території, що в разі зайняття має управлятися винятково українськими урядовцями⁸⁹.

Але життєві реалії виявилися набагато складнішими: попри всі зусилля, на початок грудня 1914 р. вдалося загітувати лише трьох (! — *Авт.*) українців-військовополонених для десантної операції (з галичанами-добровольцями жодних проблем не було). Надто вже непевною для українських селян із Наддніпрянщини, зодягнених у солдатські однострої, була ідея відвоювання незалежної держави за сприяння Австрії й Туреччини. Така ж прикра невдача спіткала Меленевського й тоді, коли він спробував звернутися в австрійських таборах для полонених до вихідців із Кавказу, зокрема, грузинів⁹⁰.

Хоча Відень продовжував наполягати на висадці турецько-українського десанту, але вже без участі СВУ, 19 листопада 1914 р. Стамбул офіційно відмовився. Австрійський військовий аташе в Туреччині так пояснював Го-

⁸⁸ Там само. — С. 40.

⁸⁹ *Bihl W.* Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmächte // *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. Neue Folge.* — 1966. — Bd. 14. — S. 363.

⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4405. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 12, 13.

йшові причини відмови: “Енвер-паша був би в принципі згодний з ідеєю висадки експедиційного корпусу на Північному Кавказі, але сказав мені, що це було б можливим тільки тоді, коли б було забезпечене повне панування на Чорному морі, а цього поки що немає”⁹¹ (і не буде аж до літа 1918 р. — *Авт.*).

Невдача з організацією десантної операції в Причорномор’ї помітно підірвала авторитет СВУ в очах австрійського уряду, що почав набагато скептичніше ставитися до перспективи позитивного розв’язання українського питання у будь-якій прийнятній для власне українців формі. Посол Паллавічіні довірливо писав Гойшові, що він взагалі не вірить “в можливість заснування Української держави. Це небезпечно вкладати в політичні розрахунки такого роду непевні факти, — натякав маркграф на проекти СВУ, — бо в такий спосіб наражаєшся на великі й гіркі розчарування... Розраховано на революцію в Польщі, в Україні і т.д., але дотепер з усіх тих революцій не завважається нічого. Тепер показується, що про Росію взагалі існували цілком фальшиві інформації”⁹².

І все ж у грудні 1914 р., попри офіційне припинення всіх стосунків, президія Союзу отримала від МЗС Дунайської монархії 100 тис. крон і 400 тис. річної підтримки, але в лютому 1915 р. ці дотації були зменшені до 300 тис. крон. У квітні 1915 р., за сприяння Українського парламентського клубу й ГУР, СВУ дістав від австрійського й німецького урядів ще 250 тис. крон, а в листопаді того ж року МЗС Дунайської монархії й частково військова розвідка надали СВУ додатково 114 тис. крон. Це була остання значна австрійська субсидія, надалі СВУ з великими труднощами отримував від Відня лише по 20—30 тис. крон, і то на конкретні справи⁹³.

Набагато більше емісарам СВУ пощастило на дипломатичній ниві, коли вже перші їхні зустрічі з членами правлячого тріумвірату Османської імперії — Енвер-пашею й міністром внутрішніх справ Мехмедом Талаат-пашею засвідчили прихильність останніх до підтримки незалежної Української держави, що мала постати на руїнах переможеної імперії Романових і перетворитися на охоронний мур проти російської експансії на Балкани та в Середземномор’я⁹⁴. А 24 листопада 1914 р. в стамбульській пресі була оприлюднена декларація Талаат-паші з українського питання, в якій наголошувалося, що Висока Порта, так само як кабінети берлінський і віденський, визнає необхідність визволення України з-під російського панування; після розгрому Росії османський уряд допоможе українському народові створити незалежну державу. СВУ визнавався загальнонаціональним представницьким органом українського народу, що живе в підросійській Україні⁹⁵.

⁹¹ *Роздольський Р.* Цит. праця. — № 138. — С. 31.

⁹² Там само.

⁹³ Там само. — № 140. — С. 33—36.

⁹⁴ *Левицький К.* Цит. праця. — С.11.

⁹⁵ Вістник Союзу визволення України. — 1914. — № 5, 6. — С. 3.

Наступного дня заява Талаат-паші з'явилася в пресі як нейтральних, так і воюючих європейських держав, у т.ч. Росії. Політико-дипломатичні наслідки цієї події важко переоцінити: декларація турецького міністра внутрішніх справ була першим у новітніх міжнародних відносинах офіційним документом, де визнавалося право українського народу на створення самостійної держави. Для модерної української історії вона має таке ж значення, як і відома “Декларація Бальфура” для історії єврейського народу й появи Держави Ізраїль.

“Стамбульська акція” збіглася в часі з гострою кризою в керівництві СВУ, коли 19 листопада представник Союзу в Румунії й Болгарії — М.Цегельський зізнався резидентові австрійської розвідки в Бухаресті, що М. Залізник вводив в оману віденське МЗС щодо фінансування революційних підпільних структур на території Росії. Посли СВУ, каявся Цегельський, аби створити видимість всеохоплюючої роботи, влаштували подорожі до різних європейських країн, а Залізник, підтримуючи таку ілюзію, надсилав подорожуючим через австрійське МЗС численні великі інструктивні листи, які справляли враження активної дипломатичної діяльності⁹⁶.

Дізнавшись про це, Е. Урбас зажадав негайного усунення М. Залізника від керівництва СВУ, що й було здійснено на найближчому пленумі організації. В складі нової постійної президії під загальним керівництвом А. Жука за зносини з австро-німецькими союзниками безпосередньо відповідали М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський. А М. Залізник на бесіді в МЗС Австро-Угорщини так і не зміг довести, що його ЗК УПСР справді має вплив і зв'язки в Наддніпрянщині. Тому экс-голова СВУ змушений був повернути 500 тис. крон (! — *Авт.*), а ще про 400 тис. Залізник заявив, що вони нібито витрачені особами, які перебували у “відрядженнях”.

Дісталосся й віденським урядовцям, що протегували діяльності СВУ, зокрема Е. Урбасу довелося залишити свою посаду, й надалі українськими справами керував генеральний консул Р. фон Опенгеймер. Австрійське МЗС, зневірившись у доцільності подальшої співпраці із СВУ, зажадало, щоб він переніс свою діяльність до нейтральної країни⁹⁷. Тоді президія Союзу, з одного боку, направила протест австрійському урядові, а з другого — звернулася до керівництва Українського парламентського клубу й ГУР з проханням перевірити його роботу. Ознайомившись 23 листопада 1914 р. із документами СВУ й вислухавши пояснення його керівників, комісія на чолі з віце-президентом парламентського клубу Є. Петрушевичем дійшла висновку, що Союз не зрадив ні своїй програмі, ні українському рухові, а його діяльність була визнана продуктивною й такою, що заслуговує всілякої підтримки. Наступного дня Український парламентський клуб на своєму засіданні схвалив висновки комісії⁹⁸.

⁹⁶ Роздольський Р. Цит. праця. — № 139. — С. 39, 40.

⁹⁷ Скоропис-Йолтуховський О. Цит. праця. — С. 206.

⁹⁸ ЦДІА України. — Ф. 385. — Оп. 7. — Спр. 86. — Арк. 155.

Але ця перевірка кардинально не поліпшила становище СВУ, особливо після того, як прихильний до української справи шеф політичного департаменту МЗС граф Гойош, не маючи змоги протистояти тискові, подав у відставку. Зрештою, за допомоги резидентів австрійської розвідки в Бухаресті й Стамбулі, що зберігали тісні зв'язки з М. Меленевським, вдалося досягти компромісної домовленості, за якою австрійський і німецький уряди формально припиняли всілякі контакти з СВУ, але той і надалі залишався в Австро-Угорщині. Члени Союзу ставали приватними особами без права на “парламентарне заступництво” “австро-русинських кругів”. Водночас Берлін і Відень зберігали за собою можливість відновити партнерські відносини із СВУ, а в роботі серед російських військовополонених він мав надалі звертатися до військового міністерства. Як і раніше, СВУ користувався т.зв. технічними послугами австрійського МЗС, тобто пересилкою своєї кореспонденції дипломатичним шляхом через віденські посольства в європейських державах, одержанням паспортів для своїх членів тощо. Трохи пізніше О. Скоропис-Йолтуховський, коментуючи цю угоду, з сумом зауважив: “Мрії про провідну історичну роль Австрії у відродженню самостійної Української Держави довелося нам здати в архів”⁹⁹.

Надалі діяльність СВУ, керівний центр якого перебрався до Берліна, зосередилася головним чином на пропаганді боротьби за незалежну Українську державу й культурно-просвітницькій роботі серед військовополонених. У квітні 1915 р. Союз домігся в австрійських і німецьких властей дозволу на влаштування окремих таборів для українців з Наддніпрянщини, де були організовані бібліотеки, курси для неписьменних і навіть аматорські театри, читалися лекції з історії України. Ідеї національного визволення й соборності українських земель поширювали таборів часописи: “Розвага” в австрійському Фрайштадті, “Розсвіт” — у Раштатті в Бадені, “Просвітний листок” (згодом “Громадська думка”) — у Вещлярі в Гессені, “Вільне слово” й «Бібліотека “Вільного слова”» — в Зальцвелделі у Саксен-Ангальті.

А після відступу російської армії з Галичини й західних повітів Волині СВУ доклав зусиль до відновлення зруйнованих окупаційною владою українських народних шкіл, бібліотек та інших культосвітніх закладів. Впродовж 1915—1917 рр. Німеччина виділила СВУ 743,3 тис. марок, зокрема для роботи в таборах військовополонених щомісяця надавалося в середньому 25 тис. марок¹⁰⁰. Чимале сприяння такій діяльності СВУ надавалося й з боку керівництва німецького “Товариства внутрішньої колонізації” — Ф. фон Шверіна й Е. Койна, які, познайомившись із загальними напрямками роботи Союзу, погодились фінансувати його діяльність. На їхню думку, “національне освідомлення українського народу і його висвободження з-під московського ярма було актом справедливості і поступу в історії визволення народів, а разом з тим це була би велика політична користь для Німеччини. Без України не могла би Росія ніколи стати небезпечним сусідом для Німеччини”¹⁰¹.

⁹⁹ Скоропис-Йолтуховський О. Цит. праця. — С. 212—214.

¹⁰⁰ Там само. — С. 233.

¹⁰¹ Цит. праця. — С. 215.

Таким чином, завдяки дипломатично-пропагандистській діяльності СВУ вже на початку Першої світової війни український рух вийшов на якісно новий етап свого розвитку — осмислення “українського питання” в загальноєвропейському міжнародному контексті й артикуляції ідеї самостійної України. Відтоді, як вона відродилася в геополітичному дискурсі, “Вільну Україну” вже неможливо було оголосити вигадкою купки сепаратистів-“мазепинців”. Самостійницький ідеал дістав не лише політичне обґрунтування, а й оформлену, хай і дещо утопічну, модель реалізації у вигляді конституційної монархії (гетьманату) на чолі з представником династії Габсбургів (чи Гогенцоллернів). Навколо СВУ згуртувалися українські діячі з обох берегів Збруча, що через кілька років візьмуть найактивнішу участь у революції 1917—1920 рр.

На цьому драматичному тлі відбулася спроба налагодження контакту між очолюваною М. Меленевським групою УСД й лідером російських більшовиків-політемігрантів В. Леніним, який після звільнення з-під нетривалого арешту (за підозрою в шпигунстві на користь Росії з початком війни) завдяки клопотанню австрійських і польських соціал-демократів, перебрався до Швейцарії. Адже в цитованому нами рефераті Леніна “Війна й соціал-демократія”, який був покладений в основу пізнішого програмного Маніфесту РСДРП “Війна і російська соціал-демократія”, відверто стверджувалося, ніби “інтереси інтернаціонального пролетаріату, а російського особливо, вимагають того, щоб Україна мала свою державну самостійність”. Та й загалом “інтереси російського пролетаріату, — на тодішнє переконання Леніна, — не можуть вимагати перемоги в цій війні царської Росії”¹⁰².

М. Меленевський ще з довоєнних часів спілчанської діяльності був у курсі зацікавлення В. Леніна українським питанням, тому й відважився на досить ризиковану комбінацію. З одного боку, він переконував віденське МЗС в тому, що впродовж вересня—грудня 1914 р. підтримував наданими Союзові коштами російських більшовиків й навіть допомагав їм у налагодженні зв'язків із батьківщиною¹⁰³. А з іншого, — після отримання чергової чималої суми від австрійських “спонсорів”, Меленевський звернувся 28 грудня 1914 р. до Леніна з пропозицією “при взаємній підтримці продовжувати стару нашу велику революційну справу”.

У листі Меленевський відверто спокушав більшовицького лідера можливістю дістати від Союзу “всяку матеріальну та іншу допомогу”, причому СВУ був змальований у листі як справді демократична організація, що виступає ядром “майбутнього українського уряду, стягуючи до себе всі живі сили і борючись із власною українською реакцією”. Метою Союзу проголошувалося взяття влади в Україні задля проведення демократичних реформ — конфіскації поміщицьких землеволодінь, цілковитої демократизації владних установ, скликання Українських Установчих зборів тощо.

Важко спрогнозувати, які наслідки для українського національно-визвольного руху мала б політична угода між СВУ й більшовицьким керів-

¹⁰² Бензя П. Цит. праця. — С. 81.

¹⁰³ Роздольський Р. Цит. праця. — № 140. — С. 34.

ництвом, але Ленін вирішив не ризикувати. Твердо й сухо він відповів, що інтернаціональна платформа революційної соціал-демократії не має нічого спільного з “національно-буржуазною” позицією СВУ; остання фраза ленінського листа звучала вбивчо: “Нам не по дорозі”¹⁰⁴.

По суті, не вдалося втягнути В. Леніна в фінансові афери й учасникові групи УСД, синові одеського портового вантажника й радникові міністерства фінансів молодотурецького уряду, колишньому членові ЦК СДПН і виконкому Петербурзької ради та спонсорів “Іскри” й “Правди” — “купцю революції” О. Парвусу. 8 січня 1915 р. до берлінського МЗС надійшло повідомлення від посла в Стамбулі про приватну зустріч із Парвусом, що виклав ним же розроблений план дестабілізації могутньої Російської імперії задля укладення нею сепаратного миру з Німеччиною. Подробиці свого проекту Парвус погодився розповісти лише урядовцям у Берліні, на зустрічі з якими він наполягав. Але загалом пропозиція стосувалася розчленування імперії Романових на менші держави шляхом провокування Німеччиною в ній революції¹⁰⁵.

Цю інформацію отримав міністр закордонних справ Другого райху Г. фон Ягов, який погодився прийняти Парвуса, що прибув до Берліна 6 березня 1915 р. У розлогому меморандумі “Підготовка політичного масового страйку в Росії” він, передусім, рекомендував німецькому урядові асигнувати відповідну суму на підтримку національно-визвольного руху в Польщі, на Кавказі, у Фінляндії й в Україні, а також для “більшовицької фракції РСДРП, що бореться проти царського уряду всіма засобами, які є в її розпорядженні. Її вожді знаходяться у Швейцарії”. В разі успіху “створений Тимчасовий уряд може порушити питання щодо припинення воєнних дій і початку дипломатичних переговорів про укладення мирного договору”. Вже наступного дня фон Ягов телеграфував до Державного казначейства з пропозицією виділити два мільйони німецьких марок для підтримки “революційної пропаганди в Росії”. Незабаром гроші були переказані на рахунки “купця революції” в банках Бухареста, Копенгагена й Цюриха¹⁰⁶.

Розвиваючи успіх, Парвус у травні 1915 р. зустрівся в Цюриху особисто з В. Леніним, який уважно вислухав гостя, проте “архіобережний” Ілліч не дав певної відповіді. Хоча зміст розмови з більшовицьким лідером залишився таємницею, Парвус усе ж повідомив німців, що “не домовився з Леніним і вирішив проводити свій план революції в Росії самостійно”¹⁰⁷. Частину коштів спритний “купець революції” привласнив, а решту використав для розгортання в Росії страйкового руху й видання революційної літератури. Оскільки Ленін всіляко дистанціювався від “ренегата” Парвуса, якого тоді звинувачували у співробітництві з Берліном всі західноєвропейські со-

¹⁰⁴ *Ленін В.І.* Баскові // Повне зібр. творів. — Т. 49. — К., 1975. — С. 47.

¹⁰⁵ *Шуб Д.* Ленин и Вильгельм II. Новое о германо-большевистском заговоре // Нов. журнал. — Кн. 57. — Нью-Йорк, 1959. — С. 237.

¹⁰⁶ Там само. — С. 238.

¹⁰⁷ *Катков Г.М.* Февральская революция / Пер. с англ. Н. Артамоновой, Н. Яценко. — М., 1997. — С. 95.

ціал-демократичні газети, отримання грошей деякі автори пов'язують з іменами польських соціал-демократів Я. Ганецького і М. Козловського.

За ймовірною схемою, в якій багато що залишається не до кінця з'ясованим, “відмивання” німецьких коштів відбувалося так: 1) гроші з берлінського казначейства переказували на рахунки фірм Парвуса в Стокгольмі й Копенгагені; 2) частину грошей виділяли на друкування нелегальної антиурядової літератури, що переправлялася до Російської імперії, й на торговельні операції для поповнення особистих рахунків Парвуса; решта коштів йшла на закупівлю дефіцитних німецьких ліків; 3) приблизно третину доходів, виручених Козловським від продажу в Петрограді фармацевтики, переводили в згадані банки Скандинавії, а основні гроші “осідали” на російських рахунках Ганецького (на момент Лютневої революції 1917 р. на них було вже 2 млн руб.). Через революціонерів Парвус збирав дані про стан справ у Росії й складав звіти для німецької розвідки. Після липневої кризи 1917 р. останній факт і був використаний російською контррозвідкою для безпідставного звинувачення Леніна в шпигунстві. Принаймні доказів ані тоді, ані пізніше віднайдено не було, хоча викладена версія поширена й досі.

Тим часом “східна політика” Вільгельма II диктувалася стратегічним завданням воєнної кампанії 1915 р.: з огляду на відсутність у Росії потужних польових укріплень і недостатнє забезпечення російської армії озброєнням та боєприпасами, завдати їй нищівного удару в Східній Пруссії та Карпатах, змусивши Петроград до підписання вигідного Німеччині сепаратного миру й максимально дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію, щоб унеможливити відновлення Росією бойових дій. Рішення про перенесення головних воєнних зусиль на Східний фронт було ухвалене в січні 1915 р. спільно урядами Німеччини та Австро-Угорщини, причому німецькі з'єднання мали посилити австро-угорські війська. А подальше посилення уваги Берліна до України було викликане й необхідністю утворення стратегічної противаги Польській державі, створення якої видавалося ймовірним у разі перемоги на Сході.

Операції в Східній Пруссії почалися 25 січня (7 лютого) 1915 р., тоді ж було неофіційно припинено заборону на обговорення української проблематики. Не в останню чергу це пояснювалося потребою переконати німецьку громадську думку в наявності достатніх передумов для досягнення успіху, в т.ч. в існуванні державотворчих прагнень українців, спрямованих проти Росії. Почалося формування кола німецьких публіцистів, які активно використовували аргументацію видань СВУ для обґрунтування планів відокремлення Наддніпрянщини від царської Росії шляхом створення нової національної держави. Вони мали розвіяти міф про Російську імперію як державу росіян.

Показовою в цьому сенсі стала дискусія на сторінках авторитетного берлінського двотижневика “Das neue Deutschland” впродовж лютого—травня 1915 р. Вона була започаткована статтею Г. Гартмайера “Україна і розв'язання українського питання”, де на доказ існування традиції українського державотворення наводився факт існування середньовічних Київської й

Галицько-Волинської держав та історія козацтва до зруйнування Катериною II Запорозької Січі — “останньої самостійної козацької республіки”. Згадав автор і головні вимоги українських депутатів у російській Державній думі — самоврядування й аграрної реформи, та зазначав, що український народ у Росії “зовсім позбавлений землі”. На думку публіциста, саме з цієї причини українці як “суто селянський народ” прагнуть політичної самостійності ¹⁰⁸.

Але вже через два тижні після публікації статті Г. Гартмайера той же часопис оприлюднив статтю професора-славіста Берлінського університету, поляка за походженням О. Брюкнера “Українська держава”. В ній у зневажливій формі заперечувалася сама українська державницька ідея: “Їхні традиції незалежності мають таку саму практичну цінність, як і їхні традиції царівни-жаби або царівни-лебедя... Будь-яка ідея національної держави була і є для них чужою” ¹⁰⁹. Ці думки спершу презентувалися редакцією двотижневика як “достатньо цікаві”, проте необхідність відстоювати постулати офіційної політики Берліна в українському питанні з розпочатим 19 квітня (2 травня) 1915 р. весняно-літнім наступом на Східному фронті змусила редактора вже в наступному — травневому номері журналу назвати висловлювання О. Брюкнера “перебільшеннями” ¹¹⁰.

Фактично ліберальний часопис “Das neue Deutschland” здійснив тоді найбільшу від початку війни пропагандистську акцію в українському питанні, надрукувавши в одному номері відразу три статті про політичні цілі Німеччини в Україні. Причому в редакційному есе стверджувалося, що зацікавленість Берліна в підтримці українського руху в Російській імперії має постійний характер, а не викликана потребами воєнного часу. У статті “Українська держава як необхідність” за підписом “Мантіс” категорично спростовувалися висловлювання О. Брюкнера про лояльність наддніпрянців цареві: “Немає жодного українця, який вдруге схоче договірного об’єднання з Росією”. Показово, що невідомий автор, який відрекомендувався “багаторічним знавцем русинського руху”, прагнув примирити українські й польські позиції: “Я не розумію, чому б полякам відкрито не проголосити, що вони вітають створення Української держави; разом з українцями вони могли б надовго захистити Європу від татарсько-московського Сходу”. “Мантіс” наголошував, що коли вже задля участі українців у війні на боці Німеччини необхідно визнати їхню державну ідею, то Берлінові варто чітко проголосити це.

Публіцистичну ж відповідь на антиукраїнську статтю польсько-німецького славіста дав голова українського пресового бюро в Берліні Д. Донцов. Свою увагу він спрямував насамперед на аргументацію О. Брюкнера і в

¹⁰⁸ Hartmeyer H. Die Ukraine und die Lösung der ukrainische Frage // Das neue Deutschland. — 1915. — № 14/17 (Februar 27). — S. 141—145.

¹⁰⁹ Bruckner A. Der ukrainische Staat // Das neue Deutschland. — 1915. — № 18/19 (Marz 13). — S. 157—160.

¹¹⁰ A.G. Weiteres zum ukrainischen Problem// Das neue Deutschland. — 1915. — № 20 (Mai 29).

статті “Українська держава — політична утопія?” зазначив, що козацько-селянські повстання проти польського панування “підтвердили наявність в українців матеріалу, з якого в усі часи будуються держави”. Таким чином, публікації в “Das neue Deutschland” стали реакцією на видання СВУ й підтвердили військово-політичний характер інтересу Берліна до “українського чинника”.

У цьому ж контексті на початку березня 1915 р. в мюнхенському видавництві Ф.Й. Лемана вийшла програма СВУ під назвою “Україна і війна”. Видавець листом повідомив прес-реферата Баварського королівського воєнного міністерства, що “цю працю про Україну буде розіслано, окрім дипломатичних кіл, ще й представникам соціал-демократії”¹¹¹. Загалом упродовж весни в німецькій пресі утримувалося домінування аргументації представників української політичної думки. Близька до берлінського МЗС газ. “Kölnische Zeitung” 19 березня 1915 р. оприлюднила основні положення праці Д. Донцова “Ідея української держави і війна проти Росії”. З їхньою ж популяризацією на сторінках впливової берлінської газ. “Völsische Zeitung” того ж дня виступив видавець книжок С. Рудницького й Д. Донцова К. Кроль, а Е. Йекх невдовзі опублікував книгу Є. Левицького “Україна — життєвий нерв Росії”.

Бойові дії на Східному фронті влітку 1915 р. загалом були успішними для австро-німецьких військ: 3 червня вони повернули Перемишль, 8 — Станіслав, 22 червня — Львів, на 1 серпня окупували Холмщину, 31 серпня захопили Луцьк, а 8 вересня — Дубно. Це спонукало берлінських політиків і військових до розроблення наступних конкретних кроків, аби здобути підтримку українського населення Російської імперії й таким чином створити вирішальні передумови для виведення її з війни. Важливе місце в таких, по-німецькому педантичних проектах відводилося визначенню майбутніх засад Української держави.

“Після того, як військові дії вже частково перейшли українські кордони, — йшлося в одному з таких документів за серпень 1915 р., — для подальшого розвитку українського питання потрібно створити Український національний комітет з представників різних партій. З названих груп тільки одна є спроможна відстоювати українські інтереси, а саме соціал-демократична партія, яку представляє СВУ. Важливим є те, що ця чільна організація офіційно висловить побажання, відповідно до якого німецький уряд у разі укладення миру візьме на себе місію гарантувати ті права, які надасть українському народові уряд Росії. Якщо Україна або її частина будуть звільнені союзними арміями, тоді Український національний комітет буде готовий дорадо підтримати уряди в реалізації необхідних заходів”.

Задля гарантування права Наддніпрянської України на самовизначення автор проекту (як і свого часу М. Міхновський) пропонував скористатися правовими нормами, зафіксованими в Переяславсько-Московській угоді 1654 р., яку він вважав за необхідне негайно опублікувати. Наголос робив-

¹¹¹ Кураєв О. Ідея української держави і нові засади “східної політики” Німеччини (1914–1916) // Розбудова держави. — 2000. — № 7–12. — С. 164.

ся на тому, що “вільно обраний генеральними зборами гетьман має навіть право провадити власну зовнішню політику, призначати послів тощо”¹¹².

Тоді ж, у серпні 1915 р. у Німеччині почалася підготовка до створення часопису й формально неурядової організації, що мали забезпечити пропагандистську підтримку “українському проекту” всередині Другого райху. Її осередком став Мюнхен, де за підтримки останнього короля Баварії Людвіга III відбувся своєрідний “тендер” за право видавати “український тижневик” накладом у 5 тис. прим. Його виграв політичний агент Ф. Шупп, який спільно з віце-президентом експансіоністського Пангерманського союзу генералом Л. фон Гебзаттелем 11 грудня 1915 р. заснував Німецьку спілку підтримки волелюбних прагнень українців “Вільна Україна”. Вона мала, по-перше, інформувати громадськість про ситуацію в Наддніпрянщині, її історію й господарське значення, а також надавати підтримку СВУ. Але стратегічною метою діяльності Спілки було визначено створення автономної України, без зазначення держави, до складу якої та мала входити.

З січня 1916 р. в Мюнхені почало виходити друковане видання “Вільної України” — “Osteuropäische Zukunft” (“Майбутнє Східної Європи”), але приміщення редакції часопису розташовувалося в Берліні в будинку воєнного міністерства Пруссії. У передовій статті першого ж номера часопису відверто зазначалося: “Ми не можемо довго заплющувати очі на факт існування української проблеми, що для Німеччини має величезне і безпосереднє значення”. Однак на той час Берлін змушений був визнати безперспективним курс на відвоювання решти українських земель Російської імперії й перейти на Сході до стратегічної оборони, сконцентрувавши головні сили для удару на Західному фронті проти французьких і британських армій. Начальник німецького польового генерального штабу генерал Е. Фалькенгайн, оцінюючи альтернативні напрямки ведення війни, наголосив у “різдвяному меморандумі”, що на випадок подальшого просування на Схід доцільним було б вторгнення лише в “багаті області України”¹¹³. Водночас у меморандумі висловлювалося переконання в тому, що хоча Російська імперія й не зазнала військової поразки, втративши Царство Польське, Литву, Курляндію, Західну Білорусь і п’ять повітів Волинської губернії, але прямує до внутрішнього розпаду.

Тому Наддніпрянська Україна, як і раніше, продовжувала цікавити вище керівництво Другого райху не лише як потенційне сировинне джерело, а й як дестабілізуючий чинник внутрішньополітичного життя Російської імперії. Саме на такі аспекти була спрямована увага авторів “Osteuropäische Zukunft”, політична спрямованість якого визначалася в МЗС та воєнному міністерстві Німеччини. Воєнний егоїзм політиків і військових райху був прихований за аргументованою демонстрацією співчуття до українських проблем, хоча траплялися й поодинокі приклади широкого ставлення до ін-

¹¹² Цит. за: *Кураєв О.* Цит. праця. — С. 167.

¹¹³ *Remer Cl.* Op. cit. — S. 296.

тересів пригноблених націй російської вічної “тюрми народів”, як її влучно “охрестив” після відвідин французький літератор і монархіст маркіз А. де Кюстін у кн. “Росія в 1839 році”. Політичний прагматизм підказував представникам німецької еліти, що єдиним чинником, який міг би зацікавити провідників потенційного східноєвропейського союзника, була ідея національної державності.

Працівники Центрального управління закордонних служб були переконані, що воєнна перемога над Росією не усунула б загрозу для Німеччини зі Сходу, задля чого й пропонували розчленувати імперію Романових на основі національної гетерогенності її західних кордонів. Так визрів розгорнутий план “Randstaatentheorie” (“Теорія окраїнних держав”), який мав на меті прискорити розв’язання питань польського, балтійських та українського народів. Найбільшим популяризатором цієї концепції був П. Рорбах, який вважав вирішальною умовою блокування російської потуги лише відокремлення України та відновлення Польщі й закликав якнайшвидше розділити на частини “російський колос”.

У “Подорожній книзі світової політики. 1897–1915”, яка побачила світ у Лейпцигу в 1916 р., П. Рорбах наголосив на неспроможності Росії ефективно використовувати природні багатства України й пов’язав її майбутній розквіт із переходом під вплив Німеччини. Щоб додати переконливості такому прогнозові, публіцист провів вдалу історичну паралель із історією відновленої рішенням Берлінського конгресу 1878 р. Болгарської держави. “Дуже мудрі люди кажуть із розумним виглядом: Україна не може стати державою, бо має лише селян, які розмовляють українською і, окрім них, ще одного-двох агітаторів, — ставив питання руба П. Рорбах. — Але чим були болгари після звільнення з-під турецького панування? Також народом селян, де навіть один з тисячі не вмів читати і писати, та попів, що вміли не набагато більше, народом, що мав одного-двох агітаторів з університетською освітою та десяток ватажків-розбійників, вдатних по-турецькому воювати з турками. Тоді цей народ отримав європейського князя (Олександра Баттенберга. — *Авт.*) — і школи, фінанси, професори, інженери, банкіри, генерали, міністри, все це з’явилося своє, власне, що його не соромно було показати своїм братам”.

Зі знанням справи П. Рорбах запевняв читача, що в Наддніпрянщині живе стійка традиція боротьби за незалежність: “Якщо сьогодні в Україні з’явиться той, хто серед чернігівських та катеринославських селян знову підніме прапор Мазепи — геть від московитів! — чи підуть вони за ним? Сільські та міські вчителі, дрібні службовці, яких не принесло з якоїсь російської далечі, студенти, деякі купці та землевласники, молодь, — вони об’єднуються і згадають Богдана Хмельницького, великого гетьмана; згадають Батурин, у минулому блискучу резиденцію виборних гетьманів України, яку зруйнував Меншиков за наказом Петра”¹¹⁴.

¹¹⁴ Цит. за: *Кураєв О.* Формування ідеології “української політики Німеччини” (1904–1916 рр.) // Пам’ять століть. — 2000. — № 4. — С. 92.

А німецький публіцист К. Ставенхаген у статті “Значення України для Росії”, опублікованій у “Schlesische Zeitung” (“Сілезька газета”) 10 жовтня 1915 р., називав Україну економічним серцем Росії, зазначивши, що Наддніпрянина, відірвана від Росії та введена до економічної системи Центральної Європи, могла б стати однією з найбагатших країн світу. Так, у розпал Першої світової війни набув організаційного оформлення рух німецьких учених, політиків і підприємців — “Середня Європа” (Mitteleuropa), кінцевою метою якого було створення в геополітичному регіоні між Балтійським, Адріатичним і Чорним морями спільного економічного, культурного і правового простору народів під егідою Німеччини.

Головним речником ідеї “Середньої Європи” виступив теолог і політик Ф. Науманн — визнаний лідер нового (чи соціального) лібералізму, що мав спрямувати в єдине річище класової солідарності, гуманізму й демократії дві найпотужніші хвилі модерної німецької історії — національно-буржуазну й соціалістично-пролетарську. Таким же духом компромісу й солідаризму, порозуміння й доброї волі була пройнята ідея середньоевропейської федерації, обґрунтована Ф. Науманном у низці статей і підсумковій кн. “Середня Європа”, що побачила світ у жовтні 1915 р. й невдовзі була перекладена англійською, французькою, італійською, угорською, шведською й російською мовами загальним накладом понад 213 тис. примірників.

Науковець наголошував, що східноєвропейські народи (фіни, естонці, литовці, поляки, чехи, “рутенці”, а також болгари й румуни) ще надто слабкі для самостійного державного існування, за умов здійснення російських зовнішньополітичних планів їхні титанічні зусилля останніх десятиріч будуть зведені нанівець. Тому успіх у розбудові державності цими народами залежатиме від сприяння або, навпаки, протидії з боку Німеччини. “Як міжнародна сила, — заявляв Науманн від імені імперії, — простягаємо ми меншим сусіднім середньоевропейським народам руку й пропонуємо зважитися рушити спільним шляхом до майбутнього”¹¹⁵. Вчений обстоював належність усіх народів згаданого регіону до єдиного “середньоевропейського типу” і “середньоевропейської людської спільноти”, гомогенність якої, попри етнорелігійні й мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту і народногосподарських структур, а також однаковою трудовою етикою, що давало підстави стверджувати про єдиний “середньоевропейський господарчий народ”, який сповідує єдину “нову соціально-економічну конфесію”¹¹⁶.

Водночас середньоевропейська спільнота, порівняно із західноєвропейською, характеризувалася певною незрілістю, незавершеною сформованістю, перебуванням у стадії становлення. Тому метою Науманна та його одноподумців було поєднання німецьких і ненімецьких первістків таким чином, щоби, уникнувши зверхності німецького елемента, використати взаємну компліментарність на користь спільного блага: “Не панування, проте поєднання! Ми маємо більше кінських сил, ви — більше мелодії. Ми міркуємо

¹¹⁵ Naumann F. Werke. — Köln, 1966. — 4 Bd. — S. 464.

¹¹⁶ Naumann F. Mitteleuropa. — Berlin: Verlag Reimer, 1915. — S. 600.

переважно кількостями, кращі з вас — якостями. Тож зіллємо разом те, на що ми здатні окремо”¹¹⁷.

Ідеологічними засадами майбутньої Середньої Європи Ф. Науманн передбачав такий синтез консерватизму й лібералізму, який наявні традиції й інституції поєднав би з реалізмом і прагматизмом щодо інновацій. Державний лад Середньої Європи — федеративний союз держав і народів, причому “жодна держава, що увійде до цієї наддержави, — писав Ф. Науманн, — не втратить державної самостійності... Натомість в інтересах усіх учасників, щоб не повстали нестримні плани переплавлення. Іншими словами, під титулом Середньої Європи створюється не нова держава, а створюється союз існуючих”¹¹⁸.

Саме така модель для народів ЦСЄ пропонувалася ще в 1882 р. істориком і публіцистом, теоретиком федералізму К. Францем, який наголошував: “Природно, з цього не постане жодне національне тіло та взагалі жодна держава... Це має бути союз і то навіть з вельми різних елементів... Централізації та уніформності треба категорично уникнути”¹¹⁹. По переможному закінченні війни, вважали Ф. Науманн та його однодумці, після спільної боротьби проти російського ворога центрально-східноєвропейські нації повинні були створити союз із центром у Празі. З його появою зникла б актуальність небезпечних, з огляду на наслідки, різноманітних панславістських та пангерманських проєктів, а також планів Великої Сербії, Великої Румунії тощо.

Найбільш далекоглядні “середньоевропейці” наполегливо застерігали офіційний Берлін від будь-яких експансіоністських намірів у Східній Європі, серед них і всесвітньо відомий економіст та соціолог М. Вебер. Як і переважна більшість тогочасних європейських дослідників, він зараховував українців до західних слов’ян і наголошував, що “всяка політика по той бік нашого східного кордону, якщо саме вона є реальна політика, неминуче є західнослов’янська політика, та не німецько-національна політика... На Сході, але аж ніяк не на Заході, матимемо ми культурні завдання поза нашими кордонами”¹²⁰. Для науковця цілком природним було те, що українці з вищим, ніж у росіян, рівнем розвитку матеріальної і духовної культури, мали створити свою власну незалежну національну державу.

На зорі ХХ ст. М. Вебер, тоді — професор Гейдельберзького університету, опинився під впливом драгоманівського федералізму, з яким його познайомив український філософ і громадський діяч Б. Кістяківський, що саме в Парижі готував до друку двотомник праць відомого мислителя. Особливо М. Веберу імпонувала викладена в “Історичній Польщі та великоросійській демократії” компромісна програма перебудови Росії на засадах самовряду-

¹¹⁷ Ibid. — S. 627.

¹¹⁸ Ibid. — S. 735.

¹¹⁹ Цит. за: Українська державність у ХХ столітті. — С. 134.

¹²⁰ *Weber M.* Deutschland unter den europäischen Weltmächten: Gesammelte politische Schriften. — München. — 1921. — S. 85.

вання й автономізму. Німецький соціолог неодноразово посилався на М. Драгоманова як на розробника найдемократичніших засобів вирішення національного питання в мультиетнічній Європі, а також був обізнаний з програмними документами провідних українських політичних партій Наддніпрянщини. Задовго до В. Винниченка М. Вебер зі знанням справи зауважував, що “лише проблема автономії приблизно 30 млн малоросів є пункт, на якому затамовують подих навіть найпошлідовніші (російські. — *Авт.*) демократи”¹²¹.

Вступ Росії у Першу світову війну з відверто експансіоністськими намірами й блискавична агресія на західноукраїнські терени лише зміцнили відому русофобію М. Вебера, який вбачав у соціальній структурі імперії Романових головну перешкоду ліберальному розвитку та європеїзації Росії. У численних статтях і виступах воєнного часу вчений трактував Наддніпрянщину як країну в колоніальній залежності від Росії, подібно Польщі, Литві й Фінляндії, або ж аналогічну частинам Британської колоніальної імперії — Індії, Ірландії, Мальті та ін. Щодо європейських володінь імперії Романових, то М. Вебер вважав, що вони “мають свою власну й частково дуже давню культуру, порівняно з Росією, принаймні, значно вищу культуру”¹²².

Саме тому вже наприкінці 1915 р. М. Вебер виступив “за створення польської, малоруської, литовської, латиської автономних національних держав”. У жовтні наступного року він знову публічно обстоював ідею української державності: “Центральний пункт!.. Україна”, що мала посісти важливе місце в німецько-слов’яно-південно-східноєвропейській федерації. Адже німецькі політики і публіцисти- “середньоєвропейці” добре розуміли вигідне геополітичне положення й величезне стратегічне значення України для колонізаційних планів Берліна. Йшлося насамперед про найкоротший і найбезпечніший шлях від Центральних держав до Азії й вихід до Чорного моря. Тому М. Вебер і запропонував переорієнтувати німецьку східну політику на взаєморозуміння з народами західних околиць Російської імперії.

Однак через низку об’єктивних причин (невтішна для Берліна ситуація на фронтах світової війни, ріст націоналістичних настроїв у німецькому суспільстві тощо) погляди “середньоєвропейців” не були в повному обсязі покладені в основу “східної” політики кайзерівської Німеччини. Реально вона формувалась у трьох центрах:

1) Пангерманський союз і Партія батьківщини ставили за мету розгром Російської імперії та відсунення її кордонів далеко на схід, а існування незалежної України розглядалося виключно в межах німецької економічної експансії на Схід і колонізації Донбасу, Криму та Приазов’я;

2) журналістсько-академічна група П. Рорбаха виступала за унезалеження неросійських народів Російської імперії, а Україна потенційно розглядалася головним форпостом у Східній Європі проти експансії Росії на Захід.

¹²¹ Цит. за: Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз. — С. 138.

¹²² *Weber M.* Op. cit. — S. 90.

3) група професора О. Гетша розвивала політичний напрям фон Бісмарка й виходила з того, що Росія залишиться неподільною державою.

Оточення кайзера Вільгельма II й командування його збройних сил лагували між поглядами Пангерманського союзу та групи О. Гетша, райхс-канцлер Т. Бетман-Гольвег і МЗС Німеччини схилилися до рекомендацій групи П. Рорбаха. Таке розуміння позиції Другого райху й зумовило заяву Т. Бетмана-Гольвега в райхстазі, в якій він наголосив: “Німеччина є й хоче залишитися оплотом миру і дружби великих та малих націй. Це є також основою для нашої позиції щодо України, прагнення й національно-історичні права якої добре відомі кайзерівському німецькому урядові. Ми бажаємо з відкритим серцем, щоб рани, завдані українському народові російським гнітом, так швидко зажили, як це можливо. Щодо можливого заснування самостійної Української держави кайзерівський німецький уряд ставиться прихильно”.

Але загалом “Randstaatentheorie” не мала особливого впливу на німецьку східну політику, в якій переважали анексіоністські й експансіоністські тенденції. Розроблені інтелектуалістами концепції слугували лише доброю ідейною основою для більшої популяризації анексії серед громадської думки Другого райху. Берлін відкинув шлях, запропонований М. Вебером та Ф. Науманном, і хоча невдовзі взявся-таки за часткове “розчленування Росії”, однак дотримувався великодержавної політики, особливо коли центральною особою в її формуванні став призначений у серпні 1916 р. 1-м генерал-квартирмейстером верховного командування (фактично — його главою) генерал піхоти Е. Людендорф.

До того ж, у Другому райхові були помітні політичні сили, що неприхильно ставилися до розв’язання українського питання. Зокрема, німецькі соціал-демократи, що займали ворожу позицію до Російської імперії й самодержавства, водночас негативно ставилися до національних прагнень українців. СДПН вважала, що вони мають шукати кращої долі в Росії спільно із соціал-демократами інших поневолених народів, а головний теоретик партії — К. Каутський у праці “Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas” (“Сполучені Штати Середньої Європи”, 1916) навіть піддав сумніву окремішність української нації та її мови й не був переконаний, чи вона розвинеться й стане літературною, чи й надалі вважатиметься лише діалектом.

З багатьох питань війни та її цілей погляди німецьких соціал-демократів повністю збігалися з позицією та діями найконсервативніших кіл імперії, що теж вважали “українське питання” нездійсненою мрією. Такої позиції в українсько-польському конфлікті дотримувалася, приміром, Партія католицького центру, члени якої вважали, що саме Польща є захисником західно-європейської культури на Сході, а Німеччина в союзі з Австро-Угорщиною “прокладе дорогу”, на якій “воскресне із мертвих католицька нація”.

Хоча німецька воєнна стратегія на 1916 і 1917 рр. не містила чіткої орієнтації на утворення Української держави, все ж інституції, створені для інформаційно-аналітичного забезпечення німецької експансії на Схід, продовжували масштабну діяльність, зорієнтовану на далеку перспективу. Вище по-

літичне керівництво Німеччини, яке на початку війни погодилося на обмежене сприяння державотворчим прагненням українців, саме на зламі 1915—1916 рр. остаточно усвідомило, що Україна може стати для Другого райху не просто допоміжним, а й життєво важливим чинником для досягнення перемоги у війні, а найважливішою передумовою для використання цього чинника є визнання права українців на створення національної держави.

Австро-Угорщина ж, у свою чергу, остерігалася відвертої політико-дипломатичної підтримки німецьким урядом боротьби неросійських народів, оскільки це загрожувало б територіальній єдності Дунайської монархії. Адже в союзі з Німеччиною майбутня Українська держава вимагала б приєднання Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття. З іншого боку, внаслідок загострення політичної та економічної ситуації в Австро-Угорщині набувала популярності ідея сепаратного миру з Росією. Водночас віденські високі посадовці розуміли, що Росія не погодиться на нього за умови відокремлення України, особливо після того, як внаслідок “Брусиловського прориву” 22 травня — 3 вересня (4 червня — 20 вересня) 1916 р. царські війська знову зайняли частину Галичини (до лінії Броди — Золочів — Бережани — Галич — Станіслав — Делятин), Буковину й вийшли до карпатських перевалів.

Наступ армій російського Південно-Західного фронту, який зарубіжні історики вважають найбільш вдалою операцією імперії Романових за всю світову війну (австро-німецькі війська тоді втратили до 1,5 млн чол., в т. ч. більше 400 тис. полоненими), істотно вплинув на її перебіг. Німецьке командування, що від Балтики до Дністра перейшло до начальника генерального штабу генерал-фельдмаршала П. фон Гінденбурга, змушене було остаточно припинити на Західному фронті наступ на Верден і перейти до позиційної війни, що унеможливлювало вирішальну перемогу Центральних держав. Італія була врятована від неминучої поразки від австрійців, а Румунія 27 серпня 1916 р. виступила на боці Антанти, хоча й швидко зазнала поразки від 9-ї німецької армії.

Після падіння Бухареста Росія в грудні 1916 р. відкрила на базі щойно створеної Дунайської армії Румунський фронт для захисту південних губерній Наддніпрянщини. За підрахунками сучасних російських істориків, втрати царських військ під час “Брусиловського прориву” сягнули 1,8 млн чол.¹²³ Таким чином, вдало проведений марнославному генералом від кавалерії О. Брусиловим наступ Південно-Західного фронту не досягнув переможного, в кінцевому рахунку, результату. 16 грудня 1916 р. на нараді з імператором Миколою II в Ставці він визнав за необхідне наступного року знову зробити західноукраїнські землі головною ареною бойових дій і саме тут завдати основного удару ворогові. За планом, розробленим штабом фронту під керівництвом О. Брусилова, його армії мали зайняти Львів та

¹²³ *Нелипович С.Г.* “... Фронт сплошных митингов”: Обобщенные архивные данные об июньском наступлении 1917 года войск Юго-Западного фронта // Военно-истор. журнал. — 1999. — № 2. — С. 34.

Мармарош-Сігет і разом із військами Румунського фронту, розгромивши Збройні сили Болгарії й Османської імперії та звільнивши Румунію, вийти до Стамбула. Але такий план був розкритикований і визнаний відверто авантюрним багатьма російськими генералами. Нездатність вищого імперського керівництва скористатися “Брусиловським проривом” для перелому ходу війни на користь Росії викликала велике невдоволення війська й усього народу. Деякі зарубіжні історики вважають, що після цієї битви революція в імперії Романових стала неминучою.

Але коли внаслідок “Брусиловського прориву” над усіма західноукраїнськими землями повторно нависла загроза російської воєнної окупації, Загальна українська рада (ЗУР, створена 5 травня 1915 р. у Відні з 31-го делегата внаслідок реорганізації ГУР за участю трьох членів СВУ на чолі зі О. Скорописом-Йолтуховським для представництва загальноукраїнських інтересів під час війни) виступила 15 вересня 1916 р. зі зверненням “До всіх культурних народів світу”. В ньому поетапно, починаючи від XVII ст., аналізувалася антиукраїнська політика царату й наголошувалося, що, знаючи постійних утисків і переслідувань у Російській імперії, українці дорожили Галичиною як своїм П’ємонт. В ім’я загальносвітової культури й цивілізації, людського прогресу та природного й історичного права українського народу на вільне життя й самовизначення ЗУР рішуче протестувала проти намагань імперії Романових підпорядкувати собі Галичину та Буковину¹²⁴. Десятиліттями виховані в умовах конституційного розвитку й поваги до закону, галицькі українці поклалися не на силу, а на прагматизм “культурних народів світу” і були переконані, що в Дунайській монархії є впливові політичні сили, які розв’яжуть українське питання з погляду історичної справедливості, “в ім’я культури й цивілізації”.

Але австрійське військове командування і вище державне керівництво, на відміну від берлінських урядовців, продовжували вважати, що перебіг війни на Сході залежить насамперед від позиції поляків. Особливо такі настрої посилилися після вбивства 21 жовтня 1916 р. лідером австрійських соціал-демократів Ф. Адлером міністра-президента Штюргка. Той активно підтримував розроблений відомими вченими на чолі з істориком Г. Фрід’юнгом проект майбутнього ладу монархії — “Меморандум з Австро-Німеччини”, де пропонувалося з українських і польських земель, які вже належали Австрії й могли нею бути завойовані, створити дві окремі державні одиниці, що отримали б такий статус, як Хорватія в угорській частині Дунайської монархії¹²⁵.

Ще 7 вересня 1916 р. Штюргк інформував лідерів австрійського українства про рішення Коронної Ради під головуванням імператора про поділ Галичини після завершення війни й об’єднання її східної частини зі здобутими повітами Волині в автономну українську провінцію. З огляду на брак досвідчених українських управлінських кадрів реальна влада в новоствореній національно-територіальній автономії мала залишитися в німецьких руках, на

¹²⁴ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. — Мюнхен, 1983. — Т. I. — С. 224—226.

¹²⁵ Діло. — 1916. — 3 трав.

що вже й було отримано згоду офіційного Берліна. Та вже через півмісяця після загибелі Штюрґка — 5 листопада 1916 р. маніфестом німецького й австрійського імператорів було проголошено відновлення в майбутньому “Польської держави” на території т. зв. Конгресової Польщі, тобто тих земель, які належали Російській імперії. “На знак вдячності” ця маріонеткова “державка”, на чолі якої планувалося поставити когось із німецьких династій, мала підсилити кайзерівську армію новими людськими ресурсами, а господарство імперії — новим потенціалом.

Намагаючись захистити власні інтереси й запобігти майбутнім польсько--німецьким претензіям на Галичину (кордони “Польської держави” не були визначені), австрійська дипломатія включила до тексту документа положення про визнання Королівства Галичини “неподільною цілісністю” в складі Дунайської монархії. Згідно з домовленостями, Галичина мала отримати в Австрії такий самий державно-правовий статус, як “Польська держава” в Німеччині. Того ж дня Франц Йосиф I підтвердив “особливий” статус Галичини, що отримувала автономію без поділу на українські та польські землі; фактично це означало, що західні українці підпадали під повну владу поляків.

Стривожені таким поворотом справи, члени Української парламентської репрезентації 7 листопада 1916 р. скликали нараду, на якій було вирішено, що український народ ніколи не визнає відокремлення Галичини та віддання її під польське панування й ніколи не зречеться права автономії та утворення окремого українського коронного краю у межах Австрії. На знак протесту ЗУР наступного дня здала свої повноваження й оголосила про саморозпуск. У середовищі галицьких політиків запанувала зневіра, у масах обурення чергувалося з розчаруванням.

Смерть 21 листопада 1916 р. Франца Йосифа I, що був прихильником польської шляхти, і вступ на трон нового імператора Карла I вселили в середовище українських політиків нові сподівання. 17 лютого 1917 р. Карл заявив К. Левицькому й Ю. Романчуку, що “знає про потреби українського населення в Галичині та високо цінить його лояльну позицію під час війни” й запевнив, що “все, включно до окремої української провінції, буде вирішено на користь українського народу”¹²⁶. Однак ці обіцянки імператора вже були лише фальшивою політичною грою: якщо в 1914—1916 рр. за заявами австрійського уряду простежувалося бажання й ширі наміри коли не розв’язати українське питання, то, принаймні, певною мірою його врегулювати, — з 1917 р. для австрійської політики характерною стала лицемірна декларативність.

Подібно до Центральних держав британський уряд, обґрунтовуючи ідею перемоги над ворогом у Великій війні, прагнув залучити на свій бік малі (“недержавні”) народи, проголошуючи зрозумілі для них гасла про національне самовизначення. Для цього з початком війни в країні було створене “Агентство пропаганди публічної підтримки національного самовизначення” зі штатом науковців, журналістів і письменників, які вміло використовували громадську думку й проводили пропагандистську діяльність.

¹²⁶ Цит. за: *Потик С.* Цит. праця. — С. 125, 126.

На думку більшості дослідників, західні союзники Росії по Антанті про українське питання вперше дізналися саме з німецьких джерел, але матеріали британської преси й урядових структур періоду Першої світової війни засвідчують їхню ґрунтовну поінформованість про сутність української проблематики. Варто згадати, принаймні, праці відомих британських дослідників Центрально-Східної Європи, а в той час — співробітника МЗС А.Дж. Тойнбі й викладача Лондонського університету Р.В. Сетон-Вотсона.

Виходець із елітарної родини вікторіанської епохи й випускник Оксфорду А. Тойнбі дізнався про існування українського народу під час Боснійської кризи 1908—1909 рр. від свого колеги по навчанню, уродженця подільського Немирова — Л. Неміра (Леві Бернстайна-Немировського). А інтерес до української проблематики розвинувся в майбутнього автора монументального 12-томного “Дослідження історії” саме під впливом подій світової війни, коли вже в грудні 1914 р. в статті “Слов’янські народи” він згадав “малоросіян” як другий за чисельністю слов’янський етнос¹²⁷. Молодий дипломат-науковець наголосив на тому, що “первісним центром розселення слов’ян, вірогідно, був регіон у Центральній Європі, приблизно окреслений Карпатськими горами на заході, трясовинними болотами — на півночі, течією річки Дніпро — на сході й чорноморськими степами — на півдні”¹²⁸.

Через рік у книзі “Нова Європа. Кілька нарисів про відбудову” А. Тойнбі вже дав розгорнуте розуміння топоніма “Україна” не як окраїни Росії, а як широкої території від Карпат до Волги на межі величезних природно-географічних регіонів, натякаючи на детермінованість посередницької ролі України в історії. По-друге, вчений вказав на давню історію української землі, ототожнюючи її з відомою від античності “країною чорнозему”¹²⁹.

Нарешті, своєрідною відповіддю на проект “Середньої Європи” Ф. Наманна стала концепція “Нової Європи” одного із засновників Школи слов’янських та східноєвропейських досліджень при Лондонському університеті Р. Сетон-Вотсона. Напередодні війни він мав намір відвідати союзу Британії Російську імперію, аби з’ясувати для себе її урядову політику щодо майбутнього України, Польщі та Фінляндії. Але після докладного ознайомлення з петербурзькою пресою й спілкування з провідними слов’янськими діячами різного ідеологічного спрямування науковець відмовився від попереднього задуму й натомість зустрівся у Львові з митрополитом Андреем, І. Франком, М. Грушевським, К. Левицьким, С. Бараном та іншими провідниками українства. Не випадково біографи Р. Сетон-Вотсона стверджують, що завжди “боротьба українців... супроти уряду Санкт-Петербурга мала його міцну підтримку”¹³⁰.

У заснованому Р. Сетон-Вотсоном спільно з майбутнім першим президентом Чехословаччини Т.Г. Масариком у жовтні 1916 р. журналі “Нова Єв-

¹²⁷ *Toynbee A.J.* The Slav peoples // *The Political Quarterly*. — 1914. — № 4. — P. 36.

¹²⁸ *Ibid.* — P. 38.

¹²⁹ *Toynbee A.J.* The new Europe. Some essays in reconstruction. — London; Toronto: J.M.Dent and sons ltd., 1916. — P. 77.

¹³⁰ *Seton-Watson H., Seton-Watson Ch.* The Making of a New Europe. R.W.Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary. — London, 1981. — P. 99.

ропа” британський славіст обстоював потребу створення незалежних України, Польщі, Литви та інших держав, що відповідало б довготривалим інтересам Європи. Подібно до Р. Челлена, він вважав, що українське питання було однією з головних причин Першої світової війни, перебіг же її подій довів, що надалі ігнорувати цю проблему неможливо. Українське питання, переконував Р. Сетон-Вотсон, — не модерна вигадка Берліна й Відня, а застаріла проблема Європи, “про що свідчать численні книги, присвячені українським подіям, які були надруковані англійською вже XVII ст.”¹³¹

Витоки ж російсько-українського конфлікту Р. Сетон-Вотсон вбачав у Переяславсько-Московській угоді 1654 р., адже “неможливо уявити собі більшого контрасту політичних світоглядів, ніж той, що існував між цими двома сторонами. З одного боку — стара Москва, в якій автократія, міцна вже за напівтатарських днів, здобула додаткову міць методами, запозиченими із Заходу; з другого — вільно зіткана республіканська організація, оперта на сутнісно демократичні місцеві інституції”¹³².

Таке зацікавлення британських науковців (а разом з ними й деяких провідних політиків) інформацією про Україну можна пояснити неврегульованими геополітичними суперечностями між Лондоном і Петербургом. Агресивна континентальна Російська імперія своїми панславістськими гаслами перешкоджала планам правлячих кіл не менш напористої “господарки морів” поширювати свій воєнно-політичний вплив у ЦСЄ. Лідер лібералів і непересічний дипломат Д. Ллойд Джордж стверджував, що напередодні призначення його прем’єр-міністром, восени 1916 р., були розроблені плани послаблення Росії, які передбачали “створення ефективного бар’єру проти російського домінування в Європі”.

США з наближенням свого вступу в світову війну на боці Антанти (6 квітня 1917 р. за н. ст.) намагались ідентифікувати її цілі з цінностями американського місіонерського лібералізму. Ще в 1915—1916 рр. у нейтральних тоді Сполучених Штатах чималої підтримки серед трудової імміграції набула ідея створення українського коронного краю в складі Австро-Угорщини. А 24 січня 1917 р. зусиллями Українського народного союзу — найстарішої діаспорної організації в Північній Америці, заснованої ще в лютому 1894 р., до Палати представників і Сенату Конгресу США було внесено проект резолюції з вимогою до президента В. Вільсона визначити дату й провести “український день” для збору благодійної допомоги постраждалому від кровопролитних бойових дій населенню Галичини й Буковини.

У презентаційній промові автора зазначеного проекту резолюції конгресмена Дж. Хеміла йшлося про “новопосталий народ”, “забуту расу”, “націю, настільки ж чітко й гостро визначену, як і поляки, росіяни чи болгары”. Резолюція про “український день” була затверджена обома палатами Конгресу й підписана президентом¹³³, акція відбулася 21 квітня 1917 р., але керівництво Центральної Ради в Києві не змогло належним чином скористатися такою

¹³¹ Цит. за: Українська державність у XX столітті. — С. 141.

¹³² Там само. — С. 142.

¹³³ Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К., 1998. — С. 9, 10.

нагодою в пропагандистських цілях. Хоча заради історичної правди зауважимо, що Рада Товариства українських поступовців добре усвідомлювала потенційну політико-дипломатичну вагу заокеанської демократії на міжнародній арені й уважно стежила за мирними ініціативами Білого дому.

Коли В. Вільсон під тиском громадськості США 18 грудня 1916 р. направив воюючим державам ноту з пропозицією вироблення конкретних умов загального миру, а 9 січня 1917 р. зробив відповідну заяву в Сенаті, Рада ТУП підготувала до нього листа (датованого 22-м січня), де поряд із привітанням посередницького почину північноамериканського президента висувалася вимога врахування національних інтересів українського народу на мирних переговорах.

“Виходячи на люди з гаслом визволення австрійських українців, — наголошувалося в листі, — Росія за час окупації Галичини зруйнувала культурні здобутки і працю багатьох поколінь, покинувши там по собі справжню пустиню. Але разом із тим і Австрія, заводячи автономію Галичини, щоб догодити дужчому тут елементові — польському, ставить галицьких українців перед перспективою нової підлеглисти, нового утиску. Трагедія, що переживає український народ, ще збільшується тим, що справедливі його домагання національного самоозначення стрічаються з упертим нехтуванням з обох боків: росіяни вважають українців за частину російського, поляки — за частину польського народу”¹³⁴.

Однак, за свідченням Д. Дорошенка, цей лист не потрапив до адресата, оскільки уповноважений комітету Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту й активіст ТУП А. Ніковський, що мав доставити документ за кордон, не встиг виїхати у відрядження до вибуху Лютневої революції 1917 р.¹³⁵

Помітно менш впливовою виявилася французька течія, що симпатизувала “недержавним” націям, хоча ще в 1912 р. група інтелігентів, очолювана журналістом Ж. Пелісьє, заснувала Центральне бюро національностей, яке в червні 1915 р. ініціювало створення Союзу національностей. Наглядний комітет бюро Союзу складався з депутатів парламенту і вчених — нобелівських лауреатів, серед яких були сенатори й экс-міністри П. Боден та М. Фор, майбутні прем’єр-міністри — сенатор і мер Ліона Е. Ерріо та математик-академік П. Пенлеве. Вже на першій конференції Союзу національностей у паризькій Школі вищих студій присутні ознайомилися з доповіддю з українського питання, надісланою Управлінням національностей із Женеви. Особлива увага в ній зверталася на роль, яку міг відігравати український рух по завершенні світової війни, “оскільки українці складають у південній Росії компактну тридцятимільйонну групу населення, до якої треба додати рутенців Галичини та Угорщини. Вони творять більше, як чотириімільйонну групу”¹³⁶.

¹³⁴ Наше Минувле. — 1918. — Ч. 3. — С. 132.

¹³⁵ *Дорошенко Д.І.* Історія України, 1917–1923. В 2 т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К.Ю. Галушко. Т. 1. Доба Центральної Ради. — К.: Темпора, 2002. — С. 37.

¹³⁶ Цит. за: *Косик В.* Франція та Україна: Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). — Львів, 2004. — 264 с. — С. 17.

Після того, як конференція вирішила заснувати міжнародну комісію для підготовки “Декларації прав національностей”, учасниками було ухвалено резолюцію з побажанням, щоб у процесі повоєнного мирного врегулювання розмежування національних територій здійснювалося “на бажанні і почуттях мешканців. Не варто покладатися ні на історичні спогади давнього панування, ні на так звані природні кордони, ані, тим більше, на пролиту там кров, бо це — три форми варварського бажання підкорення”¹³⁷.

Але офіційна політика Парижа не брала до уваги такі міркування, оскільки головному союзникові імперії Романових по Антанті — централізованій Французькій Республіці найбільше імпонувала й пасувала ідея “єдиної і неподільної” Росії як перманентної військово-політичної протизваги німецькій могутності й реваншизму на Сході Європи. На початку серпня 1915 р. французький уряд навіть вирішив заборонити ввезення до країни часопису “La Revue Ukrainienne”, що, зазначалося, видавався СВУ в Лозанні.

Тоді Бюро національностей у листопаді 1915 р. попрохало депутата Національних зборів А. Сімона передати в МЗС доповідь з українського питання, про яку йшлося на паризькій конференції Союзу національностей. У документі не говорилося виразно про незалежність України, а натомість викривалася русифікація Наддніпрянщини, стверджувалося її пригноблене становище, порівняно з Наддністрянщиною, та заперечувалося право імперії Романових на Україну. “Права Росії на Україну, — наводилися в документі цікаві історичні аналогії, — є такими самими, як права Німецької імперії на Бельгію і Голландію. І якщо навіть ми вживаємо тут термін “Малоросія”, це нагадує нам права Франції на Франконію, саксонців на англосаксів, Великобританії на Бретань і т.д... Конгрес миру, на якому закінчиться страшна війна (а його мета — визволення пригноблених народів), повинен буде зайнятися питанням України, упинивши нищення української національності і повернувши їй її права”.

Але для чиновників МЗС це повідомлення було “всуціль нав'язне австро-угорцями”. Як їдко зауважив у супровідній до документу записці секретар Політично-торговельного управління, “точно таким є текст маніфестів, за допомогою яких пропагандисти подвійної монархії (Австро-Угорщини. — *Авт.*) намагаються постійно, а особливо в останні 10 років, підтримувати агітацію сепаратизму або принаймні опозиційності на території, що простягається від Галичини до Києва і навіть до Одеси”. Тому міністр закордонних справ А. Бріан запевнив А. Сімона, що порушені в доповіді з українського питання аспекти вже давно привертають увагу його відомства, але від себе додав, що “обговорення цієї теми пресою, у французьких журналах і газетах, видається мені недоречним”¹³⁸.

Не дивно, що Союз національностей невдовзі практично припинив свою діяльність у Франції, та й Британія, з огляду на неодноразово й успішно зіграну царською армією в 1914—1916 рр. роль “палички-рятівниці” Антанти, в принципі, з розумінням ставилася до формули петроградських

¹³⁷ L'Est Européen (Paris). — Mai—Juin 1975. — N 141. — S. 14.

¹³⁸ Цит. за: Косик В. Цит. праця. — С. 19.

можновладців: “Сила Росії — в її єдності від фінських берегів до Великого океану, від Білого до Чорного морів”. Незважаючи на формально проголошену опору на “малі народи”, ані Франція, ані Британія (чи, трохи пізніше, — США) не збиралися всерйоз брати до відома “українське питання”.

Як зі знанням справи зазначав пізніше перший глава дипломатичного відомства УНР О. Шульгин, українське питання “просто не існувало для французів і решти союзників, їм треба було утвердити ідеологію війни як звільнення малих народів від гніту. Стара Росія походила на ту висококультурну і гуманну силу, котра мала йти на допомогу людяності”. Політик небезпідставно вважав, що “українське питання” для союзників було необхідним задля утвердження їхньої місіонерської, визвольної місії у війні, й лише на завершальному етапі Першої світової, коли Антанта намагалася створити враження звільнення “слабких народів” з-під гніту “сильних”, це питання постало перед західноєвропейськими державами. З огляду на те, що Росія була провідним союзником Антанти у війні, зробив висновок О. Шульгин, ні Британії, ні Франції “не було діла до нікому невідомого народу українського”¹³⁹.

По-друге, надзвичайно важливим чинником, що впливав на можливе місце українського питання у зовнішньополітичних стратегіях країн Антанти (як, зрештою, й Центральних держав), було польське питання, що перманентно опинялося в епіцентрі європейської політики. Навіть російський царат, незважаючи на цілком зрозумілу ворожість до національних принципів і рухів, неодноразово наголошував на необхідності відновити “Корону Польську” в межах Росії, сподіваючись таким способом не лише “розв’язати” українське питання, а й зміцнити підґрунтя російської експансії на Захід. В день вступу Росії у війну — 1(14) серпня 1914 р. верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович видав маніфест, що обіцяв об’єднання поляків усіх частин колишньої Речі Посполитої (в т.ч. Західної Галичини, Познанщини та Сілезії) під скіпетром російського імператора та надання майбутньому королівству свободи “віри, мови і самоврядування”. Поляків закликали до спільної боротьби з німецькою експансією, звертаючись до традицій Грюнвальдської битви 1410 р.

Інша доля чекала на Східну Галичину зі Львовом, що за планом міністра закордонних справ Росії С. Сазонова мала безпосередньо увійти до імперії Романових. Не випадково російський генштаб розраховував завдати головного удару саме проти Австро-Угорщини в Карпатах, зосередивши влітку 1914 р. на південь від Полісся чотири армії (біля 3/5 наявних сил), з кінцевою метою оволодіти Будапештом і Віднем. У маніфесті Миколи Миколайовича від 5(18) серпня 1914 р. було хоч і пишномовно, але недвозначно сказано: “Як бурхливий потік рве каміння, щоб злитися з морем, так немає сили, яка б зупинила російський народ у його пориванні до об’єднання. Хай не буде більше під’яремної Русі! Надбання Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла і князів Данила і Романа, скинувши ярмо,

¹³⁹ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — К., 1997. — С. 22, 23.

хай піднесе стяг єдиної, нероздільної і великої Росії... Хай допоможе Господь царственому своєму помазаннику імператорові Миколі Олександровичу всієї Росії завершити справу великого князя Івана Калити”¹⁴⁰.

За цими словами була конкретна програма, що зводилася до повного знищення всіх виявів українського національного життя в Галичині. Прискореними темпами її почала здійснювати російська окупаційна влада з початку її діяльності, а конкретизував програму новопризначений генерал-губернатором Галичини Г. Бобринський у промові перед представниками Львова. Він заявив, що Східна Галичина і Лемківщина становлять корінну частину єдиної великої Русі; в цих землях автохтонне населення завжди було російським, тому устрій краю повинен бути побудований на російських засадах, із запровадженням російської мови, закону й порядку. В Галичині справді встановили російську адміністрацію, закрили українські періодичні видання, а з другої половини вересня 1914 р., — і українські громадські організації, переслідували українських громадських діячів (лише за кілька місяців у Львові здійснено понад 1200 арештів і 1000 обшуків, значна кількість арештованих, серед них і митрополит Андрей, була депортована в Росію, загальна ж кількість засланих становила понад 12 тис. осіб). Ліквідували греко-католицькі парафії і насильно запроваджували російські. А з відступом російської армії з Галичини навесні—влітку 1915 р. були пограбовані українські культурні установи, зокрема Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка, вивезені найцінніші колекції з бібліотеки й музею “Народного дому”, здійснені нові арешти й депортовано в Сибір українських діячів. Окрім того, з Галичини вивезли понад 700 заручників, а відступ російської армії на схід супроводжувався масовим виселенням людей із Холмщини, Волині й Поділля. Загальну кількість виселених назвати важко; в історичній літературі вона коливається від 3,5 до 6 млн осіб.

Акт 5 листопада 1916 р., яким польська справа після тривалої перерви перетворилася на гостру міжнародну проблему, і спроби створення сурогату польської державної влади, повністю підлеглої німецькому й австрійському генерал-губернаторам, не визнала, крім Центральних держав, жодна інша країна. Російський уряд у зв’язку з цим заявив протест, а в новорічному наказі по армії і флоту Микола II, торкаючись основних цілей війни, зазначив, що однією з них є “створення вільної Польщі з усіх трьох її нині розрізнених частин”, певна річ, у персональній унії з Росією. До зазначеного протесту приєдналися Париж і Лондон, надавши тим самим самодержавству свободу дій у розв’язанні польського питання.

А незадовго до повалення самодержавства, 14 лютого 1917 р., між Росією й Францією була підписана таємна угода: Париж в обмін на російську допомогу в справі встановлення післявоєнного східного кордону з Німеччиною зобов’язався підтримати Петроград в усьому, що стосуватиметься встановлення після переможного закінчення війни західних кордонів Російської імперії. Таким чином, збереження державної єдності імперії Романових на той час відповідало національним інтересам Антанти, а українсь-

¹⁴⁰ Цит. за: *Дорошенко Д.І.* Цит. праця. — С. 30.

ке й польське питання на найвищому рівні розглядалися лише як внутрішня справа Росії, що була надійним (як здавалося) союзником у Першій світовій війні, а після неї мала стати головною протипагою відродженню німецького імперіалізму.

* * *

Таким чином, як і будь-яке питання, пов'язане з національним відродженням, українське питання було започатковане в українському громадянстві з висунення на порядок денний ідеї національного самовираження та самобутності. А з розвитком політичної свідомості на початку ХХ ст. воно трансформувалося від культурницького напрямку й вимог задоволення національно-духовних потреб української нації до здобуття нею державного самовизначення. Але з огляду на його просторову масштабність, соціально-економічну комплексність і етно-конфесійну багаторівневність, залучення до сфери безпекових інтересів провідних держав регіону, чий офіційні ідеології (національні міфи) були безпосередньо пов'язані з цивілізаційною й державно-правовою спадщиною Русі, українське питання мало шанси постати в якості самостійного чинника міжнародної системи відносин та визвольного руху лише внаслідок загальноєвропейських воєнно-політичних конфліктів

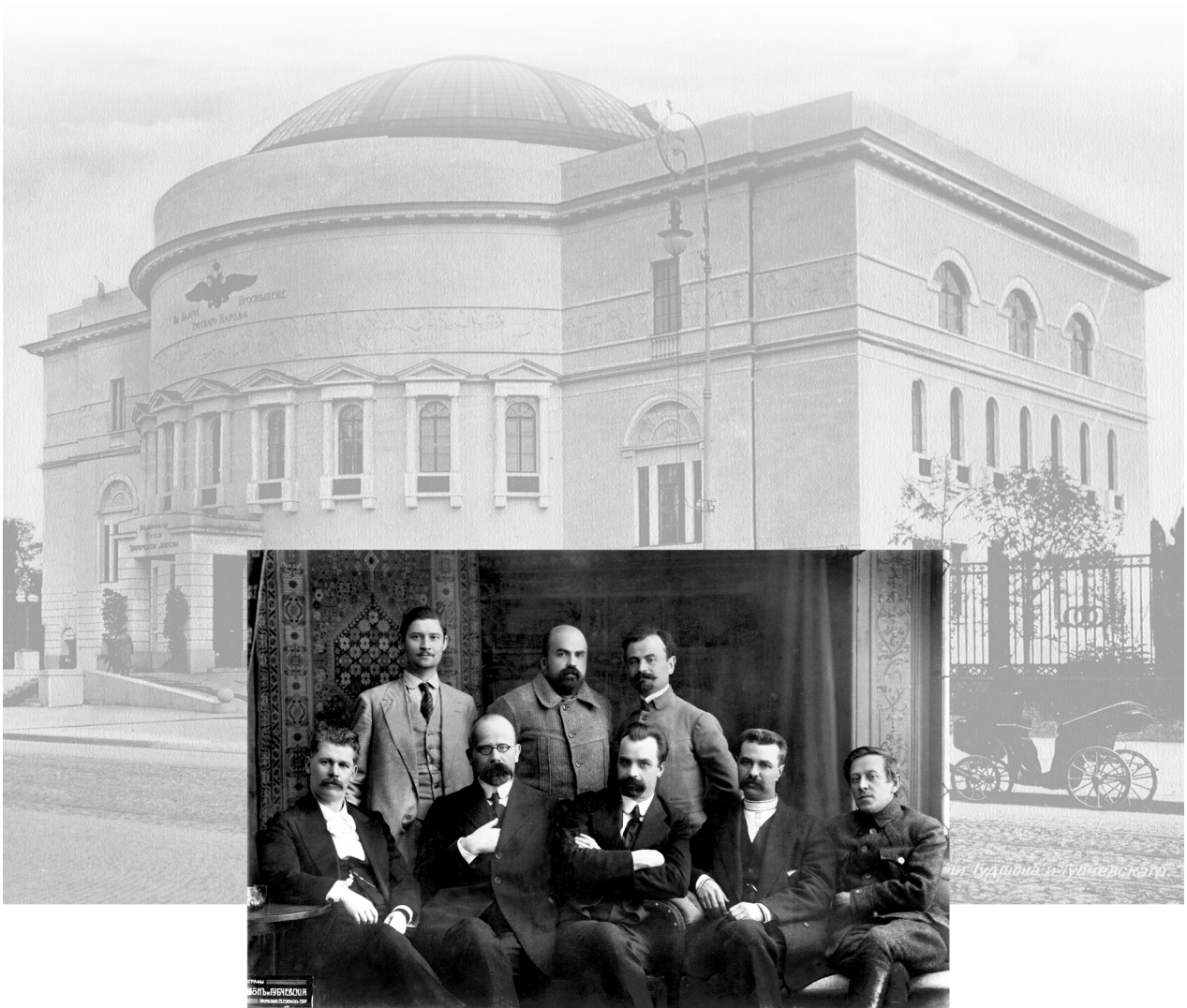
Такими були, зокрема, Тридцятилітня війна 1618—1648 рр., Велика французька революція 1789—1799 рр. і наполеонівські війни 1799—1815 рр., Перша світова війна 1914—1918 рр. Послаблення позицій держав, що контролювали українські етнічні землі, руйнування традиційних засад життя, супроводжуване революційними вибухами, неминуче переформатування регіональної та європейської політичної карти певною мірою компенсували внутрішню незрілість і певну структурну невизначеність українського націотворення, перетворюючи міжнародний чинник на пріоритетний у справі відродження державності.

Об'єктивно українське питання й, відповідно, роль незалежної української державності в структуруванні центрально-східноєвропейського державно-політичного простору знайшли певне відображення в стратегічних планах Центральних держав (Німеччини й, меншою мірою, Австро-Угорщини) напередодні та під час Першої світової війни. Україна розцінювалася ними в якості важливого чинника послаблення, а то й розвалу Російської імперії. Але співвідношення внутрішніх і зовнішніх аспектів революційної боротьби залишалося мінливим, і алгоритм їхнього поєднання в інтересах справи національного визволення вже цілком залежали від українського проводу по обидва боки Збруча.

Розділ другий

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ. УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА. БРЕСТ

УКРАЇНСЬКИЙ НАРАТИВ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Перша світова війна з новою силою та в усій повноті виявила архаїчність Російської імперії, неефективність державної машини, зростання суперечностей між владою та суспільством.

На початку 1917 р. після вбивства Г. Распутіна в російському суспільстві активно поширювалися чутки про швидкий державний переворот, після якого влада мала перейти до царевича Олексія. Переворот очікувався вже в лютому 1917 р. Але замість цього спалахнула революція, на яку ніхто не сподівався і масштаб якої ніхто не зміг передбачити.

24 лютого в Петрограді піднялася хвиля масового страйкового руху, наступними днями до страйкарів приєдналися частини столичного гарнізону, а Державна дума, діяльність якої тимчасово призупинив цар, вирішила на вимушені канікули не роз'їждатися і створила Тимчасовий комітет Державної думи, в руках якого з наступного дня фактично зосередилася вся повнота влади в країні. 2 березня члени цього комітету прийняли від царя акт про зречення та сформуvalи новий Тимчасовий уряд країни. Його очолив голова Всеросійського земського союзу Г. Львов, а до складу увійшли І. Годнев, О. Гучков, О. Керенський, О. Коновалов, В. Львов, О. Мануйлов, П. Мілюков, М. Некрасов, Ф. Родичев, М. Терещенко, О. Шингарьов. У переважній більшості члени уряду належали до партій кадетів та октябристів. Уряд назвав себе тимчасовим, оскільки не відчував достатньої легітимності свого становлення, а також не мав чіткої відповіді на питання про майбутню політичну систему Росії. 3 березня Тимчасовий уряд оприлюднив програму своєї наступної діяльності, в якій, зокрема, передбачалося: амністія по політичних та релігійних справах; забезпечення свободи слова, друку, спілок зборів, страйків, поширення політичних свобод на військових; відміна всіх станових, віросповідних та національних обмежень; негайна підготовка скликання Всеросійських Установчих зборів; заміна поліції народною міліцією; вибори органів місцевого самоврядування та ін.¹

Паралельно з Тимчасовим урядом у революційному Петрограді зусиллями радикальної революційної демократії було створено Раду робітничих депутатів, до якої увійшли також представники столичного гарнізону. Перше засідання Ради, яку очолив меншовик М. Чхеїдзе, відбулося 28 лютого. Петроградська Рада робітничих депутатів висловилася проти входження її

¹ Февральская революция 1917 года: Сб. док. и мат. — М., 1996. — С. 176—177.

представників до нового уряду, вважаючи його “буржуазним”, а себе “революційною” інституцією, проте Рада мала доволі сильний вплив на формування та діяльність уряду. В кінці березня в Петрограді відбулася Всеросійська нарада робітничих і солдатських депутатів, на якій шляхом залучення до складу виконкому Петроградської Ради робітничих депутатів, 16 представників інших губернських рад та фронтових частин було сформовано Всеросійський центральний виконавчий комітет. Таким чином, весною 1917 р. в Росії сформувалась система влади, що дістала неофіційну назву двовладдя. “Становищу уряду було не позаздрити, — пише Р. Пайпс. — Він повинен був ділити владу з радою, яку контролювали радикали повної рішучості розвивати революцію і в ім'я соціалістичного ідеалу саботувати війну, яку уряд намагався продовжувати. Не було в уряді і точної уяви про свої функції. Офіційно він виконував роль наче місцеблюстителя, взявши на себе піклування державою до скликання Установчих зборів”².

В понеділок 6 березня Тимчасовий уряд вперше звернувся з офіційною відозвою “До громадян Росії”, в якій йшлося про перемогу революції, яка завершила довгі роки боротьби за конституційні права. Уряд брав на себе зобов'язання “здійснити народні прагнення і вивести країну на світлий шлях вільного громадянського устрою”, а також щодо дотримання попередніх угод із союзниками, підтверджував взяті зобов'язання щодо скликання Всеросійських Установчих зборів, забезпечення країни твердими правовими нормами щодо охорони громадянських прав і свобод³.

Перші телеграми про революційні події в Петрограді почали надходити в Україну 28 лютого. Місцева влада не могла повірити в достовірність телеграфних повідомлень. Вона “загнуздала тутешнє життя міцно і тримала в руках твердо, за поміччю цензури і всяких адміністративних репресій”⁴, — писав М. Грушевський. Голова київської міської думи Ф. Бурчак просив Петроград підтвердити правдивість отриманої інформації. Ще 1 березня в Києві в Імператорському палаці в присутності імператриці-вдови Марії Федорівни (матері Миколи II) відбулася панихида по імператору Олександрі II, який загинув 1 березня 1881 р. від рук народовольців. Така ж панихида була відслужена в Софіївському соборі у присутності представників вищої військової та цивільної влади міста⁵. Однак події в Петрограді набули незворотнього характеру і замовчати їх було неможливим. 1 березня було позначене в Києві проведенням різних нарад, в яких брали участь представники старої влади, міського самоуправління та найсолідніших громадських організацій і під час яких гарячково обговорювали нову політичну ситуацію та шукали адекватну відповідь на неї. На нараді за участю начальника Київського військового округу генерала М. Ходоровича, голови Комітету Всеукраїнського земського союзу С. Шликевича, голови комітету Південно-західного фронту Всеросійського союзу міст Ф. Штейнгеля, голови Київського губернського дворянського зібрання Ф. Безака та міського го-

² Пайпс Р. Русская революция. — Ч. 1. — М., 1994. — С. 332—333.

³ Вестник Временного правительства. — 1917. — 7 марта.

⁴ Грушевський М. Спомины // Київ. — 1989. — № 8. — С. 128.

⁵ Киевская мысль. — 1917. — 2 марта.

лови Ф. Бурчака було схвалено ідею створення Ради об'єднаних громадських організацій та її виконавчого комітету, який би взяв владу в свої руки⁶. За створення в місті комітету громадських організацій, до складу якого мали увійти представники всіх верств і класів населення, висловилося засідання управи міської думи під головуванням заступника голови М. Страдомського. Того ж дня о 21 год. 30 хв. в залі міської думи розпочалося перше засідання міського громадського комітету, на яке з'явилися представники майже всіх визначених на денному засіданні міської управи громадських організацій міста.

3—5 березня на території України практично було ліквідовано органи царської адміністрації, від губернаторів та повітових справників владу перебрали призначені Тимчасовим урядом губернські й повітові комісари. Ними стали голови губернських та повітових земських управ. В Києві губернським комісаром призначили М. Суковкіна, в Полтаві — С. Іваненка, в Чернігові — О. Бакуринського і т. д. Міністерство внутрішніх справ наказувало своїм комісарам у повсякденній роботі спиратись як на дорадчі органи на “губернські, повітові, волосні, міські й селищні комітети утворені зі складу громадських організацій”⁷, тобто Ради об'єднаних громадських організацій, які почали активно формуватися на місцях. 3 березня увечері в приміщенні Катеринославської губернської земської управи відбулася нарада представників громадських організацій, на яку прибув місцевий губернатор у супроводі начальника міського гарнізону, вони заявили про перехід на бік нового уряду. Пізно вночі нарада обрала міський комітет громадських організацій, до якого увійшли і представники робітничих колективів⁸. Того ж дня в Полтаві на розширеному засіданні губернської земської управи та представників громадських організацій губернії та міста було створено громадський комітет, до складу якого увійшли представники земства, міста, кооперації, професійних та інших організацій, а також по одному представнику від повітових громадських комітетів. Засідання визначило головним завданнями комітету підтримку громадського порядку, інформування населення про хід революційних подій, продовольче забезпечення потреб населення та армії, а також забезпечення роботи промислових підприємств⁹.

В Києві 4 березня на засіданні Ради об'єднаних громадських організацій відбулося формування виконавчого комітету. До його складу увійшли: голова — М. Страдомський, заступники голови — Д. Григорович-Барський, О. Доротов, секретарі — А. Ніковський, Й. Фрумін, скарбник — С. Зелінський, члени — І. Алексєєв, Д. Коліух, М. Суковкін, Г. Гуревич, Ф. Бурчак, К. Оберучев, М. Паламарчук, Я. Цедербаум, І. Черниш, С. Шликевич, Ф. Штейнгель¹⁰.

⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. — Ч. 1. — С. 68.

⁷ Гайда Ф.А. Механизм власти Временного правительства (март—апрель 1917 г.)// Отечественная история. — 2001. — № 2. — С. 148.

⁸ Киевлянин. — 1917. — 6 марта.

⁹ Державний архів Полтавської області. — Ф. 772. — Оп. 1. — Спр 3. — Арк. 38 — 38 зв.

¹⁰ Киевская мысль. — 1917. — 5 марта.

6 березня в Києві відбулася офіційна передача колишнім київським губернатором графом О. Ігнат'євим управління Київською губернією комісару Тимчасового уряду — голові київської губернської земської управи М. Суковкіну. Спеціальною телеграмою губернатор проінформував всі губернські установи, міських голів, голів повітових земських управ та начальників поліції про передачу ним владних повноважень та закликав колишніх підлеглих до вірної служби Тимчасовому урядові. В свою чергу, М. Суковкін поінформував жителів Києва та губернії про перебрання ним влади та запевнив, що свої рішення узгоджуватиме з постановами виконавчого комітету і ради громадських організацій, членом яких він є. М. Суковкін закликав населення до збереження повного спокою та виконання обов'язків перед Батьківщиною¹¹.

Країна з ентузіазмом зустріла падіння самодержавства та всіляко підтримувала Тимчасовий уряд. Вітальні телеграми на його підтримку надходили у Петроград тисячами, їх посилали представники найрізноманітніших верств населення. В передовій статті газети “Киевлянин” 5 березня говорилось, про фактичну перемогу революції в Росії. В країні “не лише відсторонено старий уряд, але й змінено старий політичний лад”. На чолі держави, зазначалося в цій газеті, стала нова влада, а стара — загубила себе сама: “Стара влада і стара система управління показали стільки сліпоти, стільки нерозуміння сенсу подій і настроїв народу від самих верхів до низів його, що все, що відбувалося не могло сприйматися по-іншому, як таке, що межувало з безумством”¹².

Перемога революції відкрила широкі можливості для створення різноманітних громадських організацій, легалізації діяльності політичних партій. Першими про себе заявили загальноросійські партії, які вже в перші дні революції вийшли з підпілля і взялися за легальну роботу. Дещо згодом, за кілька тижнів поновили роботу і українські політичні партії. Передусім це були Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська радикально-демократична партія.

Як і в Петрограді, в Україні в першій декаді березня утворюються ради робітничих і солдатських депутатів. Насамперед вони з'явилися у великих містах, губернських центрах. Всього до середини 1917 р. в Україні виникло понад 250 рад робітничих депутатів.

І все ж на перших порах слід відзначити стихійність демократичних перетворень, яка виявляла себе в численних мітингах, демонстраціях, зборах. 4 березня у Миколаєві пройшла багатотисячна демонстрація робітників, матросів і солдатів. З міської каторжної в'язниці звільнили 24 політичних в'язнів, було роззброєно поліцію міста. Робітники заводу “Руссуд” створили тимчасову Раду робітничих депутатів в складі 7 осіб. Одночасно робітники ухвалили і відправили у Петроград вітальну телеграму на адресу Тимчасового комітету Державної Думи та Петроградської ради робітничих депутатів¹³. 5—6 березня в Полтаві відбулися масові мітинги робітників мі-

¹¹ Киевская мысль. — 1917. — 7 марта.

¹² Киевлянин. — 1917. — 5 марта.

¹³ Державний архів Миколаївської області. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 1795. — Арк. 16; Трудовая газета. — Николаев. — 1917. — 6, 7 марта.

ста і селян навколишніх сіл, що вітали повалення самодержавства, перемогу демократичної революції¹⁴. 16 березня у Києві був проведений так званий День свята революції — масова маніфестація, з окремою колоною під жовто-блакитними прапорами крокували члени українських організацій. У цей день на Думській площі відбувся демонтаж пам'ятника вбитому 1911 р. у Києві прем'єр-міністру Росії П. Столипіну¹⁵.

Суспільну лексику, мову публічного простору насамперед визначали поняття “революція”, “народ”, “свобода”, “воля”, “демократія”. Вони звучали на кожному кроці, але трактувалися по-різному. Із цього можна було зробити висновок, що революція лише почалася, і яким буде її завершення навряд чи хто в той період здогадувався.

Важливою складовою процесу демократизації стали зміни в армії. Військові частини не лише присягали на вірність Тимчасовому уряду в них відбулися значні організаційно-політичні зміни, поштовхом до яких став наказ № 1 Петроградської ради від 1 березня. Наказ активно втягував армію в політичне життя¹⁶.

Загалом зміна старої системи влади в Україні мало чим відрізнялася від перебігу аналогічних процесів у Росії. Немає сумнівів у тому, що революційні події в Україні не мали б самостійного значення, були б лише регіональним різновидом подій у Петрограді та Москві, якби не одна суттєва обставина, вагомість якої зробила їх самодостатніми, наповненими власною внутрішньою логікою. Не важко здогадатися, що такою обставиною була невіршеність національного питання в Україні.

Як великі та малі ріки України після сніжної зими 1917 р. зірвалися повинню, так і національна проблема, загнана старою владою під час Першої світової війни в глухий кут заборон і переслідувань, після падіння самодержавства перетворилася на могутній масовий національно-визвольний рух. Демократизація суспільства, що відбулася під впливом революційних змін, не могла не позначитися на українському русі. Його потенційна енергія, накопичена в народній гушці протягом десятиліть, ще шукала виходу, а провідники української інтелігенції з ентузіазмом вітали революційні зміни. Українці мали кілька своїх представників у Київській раді об'єднаних громадських організацій, а також у раді робітничих депутатів. Але це вже не задовольняло національно-визвольний рух, який стрімко набирив силу.

Загалом перша світова війна і падіння самодержавства в Росії стали потужним каталізатором розвитку національно-визвольних рухів на теренах колишньої імперії. З іншого боку ці рухи стали невід'ємною частиною революції, активно впливали на її хід, а в окремих випадках, таких як український, маємо підстави говорити про самодостатню Українську революцію, яка привела до утворення новітньої української державності. Видатний представник російської революційної демократії, один із керівників Петроградської ради робітничих депутатів, а згодом — міністр Тимчасового уряду

¹⁴ Полтавский день. — 1917. — 6,7 марта.

¹⁵ Киевская мысль. — 1917. — 18 марта.

¹⁶ Докладніше див. параграф № 4.

І. Церетелі у своїх спогадах писав, що національне питання визначало долю російської революції¹⁷. В усякому разі в Україні революція досить швидко набула національних ознак. Документи свідчать, що українське громадянство, його ініціативні групи та організації з перших днів революції, вітаючи її перемогу і підтримуючи загальнодемократичні гасла Тимчасового уряду, наголошували на необхідності негайного вирішення національного питання та розгорнули організаційну діяльність. Місцем зосередження виявились не далекі глухі села, в яких не відчувалося конкуренції з боку загальноросійських сил, а найбільші промислові та культурні центри країни.

Вже 2 березня публікацією відозви “До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів” заявив про себе Український революційний комітет міста Петроград¹⁸. Через 10 днів комітет підготував і провів масову 20-ти тисячну маніфестацію в центрі Петрограда, яка своїм розмахом вразила російську революційну демократію. Днем раніше українські організації Петрограда об’єдналися навколо створеної ними Української національної ради. Очільники ради — О. Лотоцький, М. Славинський, М. Корчинський — в березні двічі відвідали голову Тимчасового уряду, вручили йому пам’ятну записку з українськими вимогами та обговорили кандидатури комісарів Тимчасового уряду, що мали бути направлені до українських губерній.

Подібним чином діяли й українці Москви. 7 березня вони підготували відозву українських організацій Москви “Наші вимоги (від українських організацій)”. У ній говорилося, що протягом останніх 250 років Україна не переставала бути об’єктом нещадного визиску самодержавства, який нівелював національне життя у всіх його проявах. У відозві було висловлено занепокоєння, що Тимчасовий уряд у своєму зверненні від 6 березня залишив поза увагою національну проблему, і одночасно висловлювалася надія, що Установчими зборами буде вирішено проблему перетворення Росії на федерацію та визнання державних прав за іншими, крім великоруської, національностями країни. Разом із тим, ставилося питання про зміну ставлення влади до примусово висланих на територію Росії галичан під час окупації краю¹⁹.

Революція легалізувала діяльність українських організацій Києва, Одеси, Полтави, Харкова, Чернігова. В Одесі на початку березня виник Керівничий комітет, який одразу ж направив свого представника до шойноутвореної Центральної Ради²⁰. 3 березня в місті відбулася військова маніфестація, в якій взяли участь вояки двох місцевих шкіл прапорщиків. Маніфестацію організували Ю. Коцюбинський та М. Омелянович-Павленко²¹. Того ж

¹⁷ См.: Церетели И. Г. Воспоминания о Февральской революции: В 2-х кн. — Кн. 2. — Париж, 1963. — С. 69.

¹⁸ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: Док. і матеріали. — К., 2003. — С. 35—36.

¹⁹ Там само. — С. 41—43.

²⁰ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — К., 1996. — С. 40.

²¹ М. Омелянович-Павленко. Спогади українського командарма. — К., 2002. — С. 29.

дня у Харкові силами української громадськості міста (в кількості 150—200 осіб) було проведено перший пореволюційний збори-мітинг, під час якого висловлювалася думка про необхідність організації. Із цією метою був утворений спеціальний тимчасовий комітет, який надіслав вітальні телеграми до голови Державної думи М. Родзянка та міністра освіти Тимчасового уряду О. Мануйлова. В телеграмі до останнього висловлювалася надія, “що наступив час здійснити потреби і давні сподівання українського народу”. Вітальні телеграми направили також українським організаціям Києва, Полтави, Катеринослава, Одеси, Катеринодара, Москви та Петрограда²². З 8 березня комітет почав діяти на постійній основі, одним з найпомітніших його успіхів стало видання газети “Рідне слово”. 8 березня в Києві рада Товариства українських поступовців (ТУП) поширила заклик “До українського громадянства”, в якому говорилося про необхідність підтримувати новий революційний уряд, готуватися до проведення Всеросійських Установчих зборів, на яких відстоювати автономію України й федеративний устрій Росії, дбати про українську пресу, створити український національний фонд, відновлювати “Просвіти” та відкривати при них школи, і пам’ятаючи, що “не бувають вдруге такі хвилі і що історія не прощає помилок, вагання і недбалства”. Під закликом стояли підписи проводу ТУП О. Вілінського, О. Волошинова, А. Вязлова, М. Дем’яновського, Д. Дорошенка, М. Грушевського, С. Єфремова, В. Леонтовича, Ф. Матушевського, А. Ніковського, В. Прокоповича, Л. Старицької-Черняхівської, Є. Чикаленка, Ф. Штейнгеля, Л. Яновської²³.

У Полтаві 8 березня відбулося перше урочисте легальне зібрання української громади міста, на якому було обрано координуючий український центр — комісію у складі 10 осіб, в тому числі В. Андрієвського, Боцюрківа, М. Ковалевського, Кононенка, Б. Мартоса, Михайлівського, Ротмістрова, М. Токаревського, Щербаківського, В. Щепотьєва²⁴. Порівняно пізно, лише 18 березня відбулася перша публічна українська акція в Чернігові. Це були збори, скликані місцевим відділенням ТУП, але вже під час їх проведення було продемонстроване бажання розгорнути широку й різнопланову роботу, особливо в культурно-освітньому напрямку²⁵. За губернськими центрами тягнулися повітові. 10 березня у Золотоноші в першому легальному зібранні української громади міста взяло участь 35 осіб. Збори обговорили завдання громади і її статут²⁶. В той самий час у Конотопі організувалось Українське товариство на чолі з обраною радою (М. Рубісов, Т. Осадчий, З. Тарновський). Товариством була проведена акція з вшанування пам’яті Т. Шевченка, а також надіслані вітальні телеграми Тимчасовому урядові, Центральній Раді, українським організаціям у Чернігові та Ромнах²⁷.

²² Рідне слово. — Харків. — 1917. — 1 квітня.

²³ Нова Рада. — 1917. — 25 березня.

²⁴ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 22 березня.

²⁵ Черниговская земская газета. — 1917. — 24 марта.

²⁶ Нова Рада. — 1917. — 20 квітня.

²⁷ Черниговская земская газета. — 1917. — 14 апреля.

Джерела містять чимало різної інформації, яка свідчить про широку географію українського руху. Наприклад, на з'їзд Товариства українських поступовців, що відбувся 25–26 березня в Києві, поряд з представниками від громад Катеринослава, Москви, Одеси, Петрограда, Харкова прибули делегати з Вінниці, Гадяча, Єлисаветграда, Житомира, Золотоноші, Кам'янка-Подільського, Костянтинограда, Катеринодара, Лубен, Сум, Сосниць та інших міст та містечок України. Після перемоги революції царина поширення українського національно-визвольного руху стрімко розросталася, вийшовши за межі українських етнічних територій, цей поступ охопив місця проживання східної української діаспори.

Аналізуючи географію українського руху, відзначимо передусім його киевоцентричність. Київ одразу ж заявив себе безальтернативним центром руху. На початку березня тут відбулося найбільше українських акцій і до того ж найпомітніших. Це були різноманітні збори, віча, маніфестації, відновлення діяльності та створення нових українських товариств та установ, зібрання студентства, вояків, реанімація життя українських політичних партій, організація видання української преси. Київ задавав тон українському суспільно-політичному життю, з усією очевидністю ця обставина виявилась у створенні та діяльності Української Центральної Ради, інституції яка очолила і консолідувала українські революційні політичні сили і з іменем якої асоціюється перший найбільш успішний етап Української революції. До цього часу в історіографії не існує усталеної версії виникнення Центральної Ради, натомість мусується думка про одночасне існування двох центральних рад — федералістської та самостійницької — та їх наступне об'єднання. Тож зупинимось на цьому питанні докладніше.

1 березня голова комітету Південно-західного фронту Всеросійського союзу міст Ф. Штейнгель (кадет і тупівець одночасно) проінформував членів комітету, серед яких було чимало членів ТУП, М. Біляшівського, А. Вязлова, Д. Дорошенка, А. Ніковського про революційні події у Петрограді²⁸. Від цього моменту інформація про революцію миттєво поширилась в українських колах. Який це мало наслідок в наступні кілька днів довідемося зі спогадів Є. Чикаленка: «З першого ж дня революції Київське Громадянство, як вівці без чабана, беспорядно товклося щовечора в задніх кімнатах клубу, бо передні були заняті військовим шпиталем. Найенергійніші старшини клубу М. Синицький та В. Королів запропонували нам, щоб ТУПівська Рада, яка збиралась завжди по четвергах у мене, засідала щовечора в клубі, щоб раз-у-раз було відомо громадянству, про що вона міркує і що вирішує, бо всі почувають відсутність керуючого центра.

Рада складалася тоді з таких осіб: А. Вязлова, А. Вілінського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Ф. Матушевського, В. Прокоповича, А. Ніковського, Л. Черняхівської, П. Андрієвської та мене; крім того на засідання ми запрошували раз-у-раз дружину проф. М. Грушевського, щоб через неї і він, як почесний член ТУПа, був у курсі справ. Ми раз-у-раз допитувалися в неї — чи скоро приїде п[ан] професор, бо всі ми вважали його тоді за «некоронованого короля України», який, як приїде, то дасть всьому порядок і

²⁸ *Верстюк В.* Українська Центральна Рада... — С. 66.

лад. З того часу засідання ТУПівської Ради перенесено було в задню кімнату клубу, а громадянство наповняло дві перших великих кімнати. За проектом Короліва та Синицького намічено було секретарів по різних галузях діяльності і рішено скликати ТУПівський з'їзд, а потім і Всеукраїнський Конгрес. Але не все громадянство признало над собою зверхність ТУПівської[Ради]. На друге ж, чи на третє засідання в клубі прийшли: І. Стешенко, Д. Антонович та О. Степаненко, як представники якихось десяти соціалістичних організацій, але на наше запитання не могли перерахувати тих організацій, бо очевидно тоді ще такого числа соціалістичних організацій не було. Вони рішучо заявили, що вважають свої організації рівноправними з ТУП-івською і вимагають, щоб в Раду увійшло від кожної їхньої організації по стільки ж делегатів, скільки є членів ТУП-івської Ради. Незважаючи на наші доводи, що ТУП-івська Рада є тільки Виконавчий Орган безпартійної організації, яка має свої громади майже по всіх містах України, в які входять і поодинокі соціалісти, вони стояли на тому, що вони являються делегатами теж від всеукраїнських соціалістичних організацій, і коли ми не згодимось прийняти їх, то вони заснують свою окрему Раду, і пішли на нараду до Педагогічного Музею. Щоб не розбивати сил і не витворювати двох центрів, ми рішили з'єднатися з тими «делегатами від соціалістичних організацій», і таким чином повсталала Центральна Рада»²⁹.

Ступінь довіри до згаданих спогадів підвищується тим, що Д. Дорошенко в «Історії України. 1917—1923 рр.» майже дослівно повторює Чикаленка³⁰. А це значить, що Рада ТУП спочатку не ставила перед собою завдання організації Центральної Ради, вона, першою усвідомивши необхідність загальної організації українських сил (і за це треба віддати їй належне), виходила із власної самодостатності як організуючого центру, визначила в своєму складі відповідальних (секретарів) за певні напрями роботи, планувала проведення власного з'їзду і навіть Всеукраїнського конгресу і лише страх можливого розколу в українському русі, потенційні можливості якого ще не були добре з'ясовані, змусив тупівських лідерів піти на поступки молодшому поколінню українського громадянства, яке репрезентували Д. Антонович, І. Стешенко та О. Степаненко, і згодитися на створення Централь-

²⁹ Чикаленко Є. Уривок із споминів за 1917-ий рік. — Науковий збірник [УВАН] (1945—1950—1995). — Т. 4. — Нью-Йорк, 1999. — С. 253—255.

³⁰ «Від самих перших днів революції осередком українського життя в Києві зробився український клуб «Родина». Тут в чотирьох маленьких кімнатах — бо більша частина помешкання з початку війни була обернута в шпиталь для поранених на війні, — з ранку до вечора товклись люде, ділилися новинами, відбували наради. До помешкання «Родина» перенесла свої наради і рада «Товариства українських поступовців», одинокої тодішньої всеукраїнської організації. З початку рада «ТУП» сама думала стати загальним об'єднуючим органом, але на збори її явилися І. Стешенко, Д. Антонович і Ол. Степаненко, як представники українських соціалістичних організацій і домагались, щоб до ради було прийнято також представників від цих організацій, в такому ж числі, скільки було й членів ТУП-івської ради. Щоб не розбивати сил і не утворювати двох центрів, рада ТУП'а погодилась на домагання соціалістичних представників, із тим, щоб до нового осередкового органу, для якого прийнято назву Центральної Ради, входили представники від різних нових організацій. Так утворилася Центральна Рада...» // Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923. — Т. 1.: Доба Центральної Ради. — Нью-Йорк, 1954. — С. 42.

ної Ради. Те, що події розгорталися саме так, знаходить підтвердження і в інших джерелах. Д. Дорошенко в своїх спогадах писав, що на другий чи третій день засідань Ради ТУП “було вирішено заложити загальну організацію, яка на зразок «Ради громадських організацій м. Києва» об’єднувала б всі українські національні організації й стала б на чолі руху. Ухвалено було назвати її “Центральною Радою”. Було багацько суперечок щодо форми організації та її складу. З одного боку, члени старого «Тула» настоювали на тому, щоб в основу організації було положено вже існуючу всеукраїнську організацію «Товариство українських поступовців», що об’єднувала в собі найкращі українські сили. Можна було тепер поширювати її через прилучення окремих громад, партійних організацій та кооперативних груп. З другого боку представники молоді і численних, нараз повсталих соціалістичних організацій вимагали, щоб Центральна Рада складалася відразу по партійному принципу...”³¹. За аналогічною схемою викладає хід подій і М. Грушевський, в спогадах якого знаходимо деякі нові цікаві деталі: “Здається, в четвер, 3 березня, прийшли перші відомості поштової про петербурзькі події, і Єфремов зачитав їх на зборах ТУП в клубі, і тоді утворення постійного українського осередка стало явно неминучою потребою. Організація молодіжі прислала того дня своїх представників поінформуватись про наміри старших в справі організації. ТУП, в котрім головну роль тоді грав С.О. Єфремов, Л.М. Старицька-Черняхівська, Д. Дорошенко, пропонували іншим українським організаціям делегувати своїх представників до ТУП для спільної акції. Серед молодіжі гадки, здається, були поділені; але рішучо спротивились сьому с.-деки, в центрі котрих стояв тоді Дмитро Антонович”³².

Д. Антонович наведений вище фрагмент із спогадів Є. Чикаленка вважає за “найбільш об’єктивний опис повстання Центральної Ради, який можна знайти в друкованій літературі”, але писав про необхідність внести до нього одну правку. Вона полягала в тому, що за “делегатами, як їх не без сарказму називає Чикаленко, «від соціалістичних організацій» стояло не десяток, а далеко більше дуже різнорідних організацій соціалістичних і не-соціалістичних, і таких, що тільки називали себе соціалістичними, організацій між собою раніше нічим не зв’язаних, а іноді навіть і ворожих; надто велике число цих організацій було швидше причиною слабості ніж сили, яку могли почувати за собою делегати. Власне через різнобіжність організацій, що зовсім механічно зійшлися, а не об’єдналися в перших днях революції, делегати не почували за собою якоїсь міцної точки опертя і мусили зробити спробу порозумітися з ТУП-ом, хоч мали до нього велику нехоть”³³.

Як бачимо, Д. Антонович не говорить про існування альтернативної Центральної Ради, не говорить про самостійницьку ідеологію як об’єднуючу чи домінуючу, як про це можна прочитати в працях П. Мірчука або

³¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле... — Ч. 1. — С. 71–72.

³² *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 129.

³³ *Антонович Д.* Довкола засновин Центральної Ради // Діло. — Львів. — 1937. — 27 березня.

Р. Млиновецького чи навіть деяких новітніх дослідженнях³⁴. Навпаки, він відверто визнає відсутність ідеологічної однорідності та міцної організації в середовищі тих, кого йому довелося представляти на переговорах із Радою ТУП. На наше переконання, те, що стояло за Д. Антоновичем, було не чим іншим, як пробудженою революцією до суспільно-політичного життя українською демократичною стихією, вона керувалася не стратегічно вивіреними програмними гаслами, а світоглядними настроями, серед яких поряд з соціалістичними поглядами часто траплялись і самостійницькі, але все це не було політично артикульованим і акумульованим, а тому вимагало організації, яку могла дати саме співпраця з ТУП. Звичайно, зауваження Антоновича вимагає ретельної перевірки фактами, разом з тим воно ставить під сумнів усталену в історичній літературі думку про те, що самодержавній владі за роки світової війни вдалося знищити український рух. Можливо, його організовані форми і зазнали сильного превентивного удару, але вбити українську стихію було для влади завданням непосильним. Позбавлена керівних і консолідуючих органів, вона жила в латентних формах, мала безліч ідеологічних флуктуацій. А з вибухом революції ця стихія відразу дала про себе знати. Не викликає сумніву, що за Антоновичем стояло молоде покоління, яке ідеологічно було важко сумістити з старшим тупівським, воно виростало в міжреволюційний період гострої конфронтації суспільства і влади, не мало жодного пієтету перед владними структурами та було готове до політичного протистояння і масових форм боротьби. ТУП був зліплений з іншого тіста, над ним тяжіла двадцятилітня історія власного існування, починаючи від створення Української загальної організації, свідоме дистанціювання від політичних методів діяльності, підкреслене обмеження своїх прагнень питаннями культури та мови, кабінетний стиль роботи. Покоління Д. Антоновича кинуло виклик тупівським методам роботи ще в 1900 р., створивши Революційну Українську партію. Спогади М. Грушевського показують існування в межах українського руху досить помітних відмінностей у світогляді та політичних настроях старшого та молодшого поколінь українців. Зокрема, Грушевський пише про бажання молоді “знейтралізувати претензії тупівців, серед котрих пані Старицька фактично грала найбільш активну роль і встигла багатьом сприкритись, особливо між молодіжжю, що взагалі не любила панських потягів і династичних претензій сеї родини”³⁵. Не випадково у згаданій статті Д. Антонович дав убивчу характеристику ТУП як революційній організації: “Тяжко в коротких словах накреслити фізіономію ТУП-а. Це була розгалужена по Україні і в Петербурзі організація української інтелігенції. Це був цвіт нації. Це були люди чесні, ідейні, шляхетні; це були люди, з якими дуже приємно було мати персональні справи. Але організація цих людей була зовсім відірвана від селянських та робітничих мас і не мала з ними спільної мови. Це була організація добра просвітянська для мирного часу, але зовсім без-

³⁴ *Мірчук П.* Микола Міхновський. Апостол української державності. — Філадельфія, 1960. — С. 55; *Млиновецький Р.* Нариси з історії Українських визвольних змагань 1917—1918 рр. (про що “історія мовчить”). — Львів, 1994. — С. 100—101.

³⁵ *Грушевський М.* Спогади// Київ. — 1989. — № 8. — С. 129.

помічна і не підготовлена політично; ця велика організація і одного чоловіка не могла виставити як бесідника на віче, на вулицю, де був гарячковий попит на бесідників, на агітаторів. Промовляти на вулиці, це була для них нестерпна демагогія”³⁶.

Якщо вважати, що перше засідання Ради ТУП відбулося 1 березня, то друге чи третє засідання, на якому з’явився Д. Антонович із своїми товаришами, мало місце 2 чи 3 березня. Чи не про нього газета “Киевская мысль” 4 березня повідомила у невеликій інформації “Среди украинцев”. В ній говорилося, що напередодні вечором відбулися чисельні (понад 100 осіб) збори місцевих і деяких провінційних українських організацій та груп, в тому числі студентів та робітників, які вітали створення Тимчасового уряду і висловлювалися за співпрацю з ним. Збори обрали 10 осіб для представництва українських інтересів в міському та інших комітетах. Журналіст, який готував замітку і, очевидно, був присутній на зборах, зафіксував ініціативу “Центральної Ради” про відправлення до Петрограда української депутації з метою висловлення новому уряду невідкладних потреб українського народу. Збори гаряче підтримали цю ініціативу. Заради об’єктивності ради відзначимо, що в інформації не згадано, де відбувалися збори, не названо в ній ні ТУП, ні “Братство самостійників”. Але на користь присутності ТУП говорить згадка про швидке відновлення видання газети “Рада”, чим переймався в той час Є. Чикаленко, та постанова про випуск звернення до населення про необхідність дотримання повного порядку та спокою (8 березня Рада ТУП випустила таке звернення, яке було опубліковане 25 березня в № 1 “Нової ради”). Жодних проявів самостійництва на зібранні “Киевская мысль” не помітила. Навздогін задамося провокативним питанням: чи могла організація зі самостійницькою ідеологією вітати створення Тимчасового уряду, а головне висловлюватися за співпрацю з ним? Очевидно, ні, бо в протилежному разі визначення самостійництва, якщо не втрачає свій сенс, то набуває досить відносного значення.

3 березня Центральна Рада — це все ще “річ у собі”, джерело не розкриває її природу, не дає підстав говорити, що це об’єднуюча всіх, хто зібрався на згадані збори, структура. Можливо, одна з багатьох репрезентованих тут організацій чи груп. Але зважаючи на підказку Є. Чикаленка, можемо припустити, що вже 3 березня було досягнуто якихось попередніх домовленостей про об’єднання всіх українських сил, без якого у них не було шансів вистояти у гострій конкурентній боротьбі з загальноросійською революційною демократією, яка швидко творила нові революційні органи. Згадаймо, з одного боку, зізнання Р. Млиновецького (Бжезького) про те, як швидко і одностайно українці висловлювали свою солідарність з перемогою революції у Петрограді та підтримували Тимчасовий уряд^{36a}, а з іншого — думку В. Винниченка про уособлення Центральною Радою єдності всіх українських сил^{36b}.

У наступному номері “Киевской мысли” 5 березня з’явилося нове невелике повідомлення “В украинских организациях”, з якого випливало, що

³⁶ Антонович Д. Згадана стаття // Діло. — Львів. — 1937. — 27 березня.

^{36a} Млиновецький Р. Згадана праця. — С. 96—97.

^{36b} Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — К.; Відень, 1920. — С. 78.

4 березня на “весьма многолюдном собрании” всі присутні українські організації, включаючи молодіжні, об’єдналися і увійшли до складу комітету “Центральна Рада”. Газета повідомляла про очікування повернення до Києва М. Грушевського, деякі інші не суть важливі деталі, а також про надіслання голові Тимчасового уряду вітальної телеграми з висловленням сподівань, що у вільній Росії будуть задоволені всі законні права українського народу. Телеграма ця відома, вона була відправлена 5 березня, а підписана таким чином: “По порученню союза украинских организаций Ефремов, Матушевский, Чикаленко”³⁷.

Підписи під телеграмою людей, які очолювали ТУП, на перший погляд, є свідченням на користь тієї думки, що саме ТУП був творцем Центральної Ради. Однак, такий висновок є дещо поспішним. Знову виникають дрібні, але незручні питання. Скажімо, чому в такому разі Центральній Раді не знайшлося місця в стінах українського клубу “Родина”? Перші її засідання відбувались невідомо де, аж поки не вдалося домогтися в міській владі двох невеликих кімнат у Педагогічному музеї. Підписи тупівських керівників могли означати лише одне, а саме: що процес організації УЦР ледь почався, досягнуто попередньої згоди про об’єднання, але не визначено програмні засади та не обрано керівництво. “Киевская мысль” говорить про об’єднання українських організацій під крилом Центральної Ради як про dokonаний факт, але зовсім мовчить як цієї згоди було досягнуто, і на яких умовах.

У 1960-х роках при Українській вільній академії наук у Нью-Йорку була створена комісія для уточнення дат українських визвольних змагань, опосередкованим результатом роботи якої стало видання упорядкованої Я. Зозулею (членом Центральної Ради) спеціальної книги. В ній днем заснування Центральної Ради названо 7 березня³⁸. Поширенішою версією щодо визначення цієї дати є 4 березня, її наводить більшість довідкових, енциклопедичних видань, навчальних посібників. Авторство цієї версії належить Д. Дорошенкові, який, щоправда, назвав 4 березня датою формальною³⁹, але далі при запозиченні ця ремарка зникла, а дата стала доконаним фактом.

Перший протокол засідання Центральної Ради був складений 9 березня⁴⁰. М. Грушевський, незмінний лідер Ради, проте людина, яка не брала безпосередньої участі в її конституюванні, називав датою створення Ради 7 березня⁴¹. Ця ж дата фігурує у спогадах Б. Мартоса “Перші кроки Центральної Ради”⁴². До 7 березня як моменту відліку діяльності Центральної Ради

³⁷ Велика Українська революція (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року / Упорядник проф. Я. Зозуля. — Нью-Йорк, 1967. — С. 8.

³⁸ Там само.

³⁹ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — Нью-Йорк, 1954. — С. 42.

⁴⁰ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — К., 1996. — С. 39—40.

⁴¹ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 6.

⁴² *Мартос Б.* Визвольний здвиг України. — Нью-Йорк, 1989. — С. 35.

схилиє і факт святкування саме в цей день 20 (7 ст. ст.) березня 1918 р. перших роковин Центральної Ради. Урочисте засідання Малої ради, присвячене цій події, М. Грушевський відкрив словами: “Українська Центральна Рада, яка організувалася у цей день рік тому назад...”⁴³.

Одним словом, створення Центральної Ради 4 березня не завершилося. Спогади М. Грушевського, Є. Чикаленка та Д. Дорошенка, деякі інші матеріали переконують, що воно розтяглося в часі майже на всю першу декаду березня. Дискусія, яку в Раді ТУП розгорнули Д. Антонович, І. Стешенко та О. Степаненко, була гострою та тривалою. Д. Антонович “вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва с.-децької закраски — до церковних хорів включно, і домагався для них представництва, аналогічного з ТУП, — згадував М. Грушевський. — Молоді погрожували сепаратними діями і навіть здійснювали демарші: ходили радитися до Педагогічного музею, а може, і в інше місце. Старші тупівці, відчуваючи демагогію молоді і недовіряючи їй, якийсь час опиралися”⁴⁴. Д. Дорошенко згодом писав: “Розуміється, нічого не можна було принципіально мати проти того, щоб в організації парламентарного типу (а такою, властиво, й мусила стати Центральна Рада) дійсно вибрані й уповноважені певною верствою представники діставали число місць відповідно чисельності й реальному значенню заступленої ними громадської верстви. Але в організації, що виникла в революційний момент і формувалася, перш за все, з метою координувати український рух і стати на його чолі, уступити провід людям новим, що являються представниками значних громадських або соціальних верств тільки *in spe*, — для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за його відповідальність в найтяжчі часи, це уявлялось ділом дуже небезпечним по своїх наслідках”⁴⁵.

Дебати, в яких пройшли 3–4 березня, завершилися перемогою Д. Антоновича. Те, чому так трапилось, можна зрозуміти пригадавши характеристику, яку дав ТУП Д. Антонович. Д. Дорошенко із цього приводу обмежується лише одним реченням: “...Тому, що переспорити і переконати людей з демагогічним нахилом дуже важко, то скільки не сперечалися й не гарячилися при формуванні Центральної Ради, але складати її довелося по принципу партійному”⁴⁶. Видно, що спогади Д. Дорошенка написані через кілька років після березневих подій 1917 р. вже пом’якшені часом та знанням загального розвитку історії УЦР, в них звучить лише глуха образа “на людей з демагогічним нахилом”. Між тим, окремі деталі, складені разом, підказують, що в перші дні березня у верхівці українського руху відбулася не академічна дискусія навколо питання про форму майбутньої організації, а доволі жорстка боротьба між старшим та молодшим поколіннями за лідерство в українському русі. А що інше мав на увазі Д. Дорошенко, коли говорив про безпеку “уступити провід людям новим” “для людей, що

⁴³ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 129.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле... — Ч. 1. — С. 72.

⁴⁶ Там само.

досі стояли на чолі національного руху і несли за його відповідальність в найтяжчі часи”?

А як розуміти зізнання Є. Чикаленка, що “співділання з такими безпринципними демагогами, як О. Степаненко та інші, що несподівано поставали соціалістами, мене, хворого, так знеохотило, що я з того часу перестав ходити на зібрання Центральної Ради”⁴⁷? Напевно, виключно як прагнення дистанціюватися від речей ідеологічно неприйнятних для нього. Дистанціювався від Центральної Ради не лише Є. Чикаленко, 9 березня Д. Дорошенко попросив УЦР увільнити його від обов’язків заступника голови⁴⁸. А напередодні, 8 березня, Рада ТУП звернулася з відозвою “До українського громадянства”, в якій стисло говорилося про двадцятирічну історію товариства та містилися заклики: підпирати новий державний лад, організуватися, закладати українські школи, відновлювати “Просвіти”, підтримувати українську пресу і т. ін., але жодним словом не згадувалось про Центральну Раду⁴⁹.

Треба визнати, що молодь виграла боротьбу. Хоча зовні все було схоже на політичний компроміс. Стороннє око, скажімо добре поінформована “Киевская мысль”, не зафіксувало в українському середовищі якихось помітних чвар та протистояння. Д. Дорошенко та Є. Чикаленко визнають, що довелось згодитися на умови Д. Антоновича. Останній прокоментував це більш детально: “...з ТУП-ом спільної мови не знайшли, але зробили механічну згоду: рішено зложити поки що тимчасову Центральну Раду з ядра в числі до 25 людей з тим, щоб вона далі доповнювалась кооптацією головним чином делегатами з поза Києва. До основного ядра Центральної Ради входило по 5 представників від ТУП-а, від робітництва, від академічної молоді, від кооперативів і два від соціал-демократичної партії (з п’ятьома представниками робітництва це робило 7). Головним завданням цієї тимчасової Центральної Ради було скликати Національний конгрес, що мав остаточно вибрати Центральну Раду, як постійний український парламент”⁵⁰. З тексту Антоновича можна зрозуміти, що це відбулося одночасно з виборами голови Центральної Ради, тобто на засіданні 7 березня, інформацію про яке пізніше (19 березня) надрукувала у своєму № 1 газеті “Вісті з Української Центральної Ради”. Наведемо її в повному обсязі: “Українська Центральна рада у Києві організувалася 7 марта, об’єднуючи українські організації на спільних домаганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншостей — росіян і інших. Тимчасовий склад Ради з представників: Українське наукове т-во, Українське технічне агрономічне т-во, Українське педагогічне т-во, Національний український союз, кооперативи, студентство (усіх вищих шкіл м. Києва), Союз міст (городів), робітників, війська, соціал-

⁴⁷ Чикаленко Є. Уривок із споминів за 1917-ий рік... — С. 255.

⁴⁸ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 39.

⁴⁹ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року... — С. 44—45.

⁵⁰ Антонович Д. Згадана стаття // Діло. — Львів. — 1937. — 27 березня.

демократичних груп і ін. Українська Центральна рада безупинно поповнюється представниками різних груп, тутешніх і з провінції.

Президіум Центральної Української ради: проф. М. Грушевський — голова; п. Науменко — заступник; п. Антонович — товариш голови; п. Веселовський — писар; п. Коваль — скарбник.

1. Фінансова комісія — голова п. Коваль.
2. Правнича «—» п. Ткаченко.
3. Шкільна «—» п. Стешенко.
4. Агітаційна «—» п. Веселовський.
5. Редакційна «—» п. Стешенко.
6. Друкарських справ «—» п. Скрипник.
7. Маніфестаційна «—» п. Антонович.
8. Інформаційне бюро «—» п. Шульгін.
9. Прес-бюро «—» п. Вус⁵¹.

Вибори проводу були важливою проміжною ланкою в боротьбі, про яку ми вели мову. Якщо уважно придивимось до прізвищ, наведених у цьому документі, то побачимо, що там взагалі, за винятком М. Грушевського, нема тупівців (запрошений 15 березня на посаду заступника голови Центральної Ради В. Науменко так і не приступив до виконання своїх обов'язків)⁵². ТУП відступив, хоча остаточно і не згодився з своєю поразкою⁵³. Останню надію Рада ТУП поклала на швидке повернення до Києва М. Грушевського. Ось як цей епізод коментував О. Лотоцький: “А в Києві руйнація, заподіяна старим режимом, мала наслідки глибші, — в осередку українського життя та акції відносини були тою руйнацією більше заплутані. Тож і не дивно, що тут так різко витикалися два протилежні настрої: поміркований, що джерелом своїм мав головно організацію ТУП-у, та гостро-революційний, що палив усі кораблі за собою, негував попередню — як-ні-як у тодішніх умовах політичну — працю й стріляв перекидним вогнем у найдалші цілі, не ставлячи собі завданням опанувати той плацдарм, що лежить на шляху до тих цілей.

Між сими двома напрямками утворилася в Києві таки справжня прірва. До революції всі напрями політичні ще знаходили якийсь спільний ґрунт —

⁵¹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 44–45.

⁵² Про відсутність тупівців у ЦР можна скласти враження з розповіді О. Лотоцького про його звіт 24 березня перед ЦР про роботу Української Національної ради у Петербурзі. Він пише, що його слухали близько десятка осіб, переважно есерів та соціал-демократів на чолі з Д. Антоновичем та М. Ткаченком, а головував на засіданні М. Грушевський / *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 348.

⁵³ Д. Антонович у згаданій статті писав, що всі “від поручники ТУП-у, почувавши відразу до демагогії, перестали ходити на зібрання Центральної Ради; хоч ТУП-ові уділено в Центральній Раді п'ять місць, але він їх зовсім не використовував, так що в Центральній Раді його не було аж до Національного конгресу, на якому він здається і зовсім розв'язався або може переорганізувався в радикально-демократичну партію, що за два місяці перейменувалась в партію соціалістів-федералістів”. Д. Дорошенко начебто цю думку заперечував, у своїх спогадах він зазначав: “Я, хоча й вступив у виконання обов'язків помічника губернiального комісара Київщини, вчашав на засідання Центральної Ради й багато сперечався щодо способу її формування” / *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле... — Ч. 1. — С. 73.

у боротьбі проти режиму, що душив українське життя/.../З початком революції, коли тої цілі не стало, настрої самовизначилися в гострішому напрямі, і салонні розмови стали прибирати часто-густо досить терпкий характер, як мені наочно довелося в тому переконатись. А поза приватними розмовами той характер посилювався й витворювалося вражіння двох ворожих таборів в одному українському світі/.../

В тій насиченій атмосфері кияни, в одному казані варившись, не могли самі собі ради дати. Розпутати гордієвий вузол внутрішніх відносин могла би лише стороння авторитетна людина, до якої голосу обидві сторони поставилися би з увагою та повагою. Такою людиною був М.С. Грушевський, якого моральний авторитет ще збільшився після того, що перетерпів він за часу війни”⁵⁴. М. Грушевський добував останні дні свого заслання у Москві та залишався поза конфліктом тупівців і соціал-демократів, принаймні, так здавалося тупівцям. Він був заочно обраний головою Центральної Ради. “Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня-на-день, — згадував Д. Дорошенко. — Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об’єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра”⁵⁵.

Отже, маємо достатньо документального матеріалу, щоб спростувати версію про паралельне існування двох Центральних Рад. Раз і назавжди з порядку денного слід зняти питання про будь-яку помітну роль “Братства самостійників” у творенні Центральної Ради, очевидно, немає підстав і для тверджень про особливі заслуги в цьому процесі М. Міхновського. Від самого початку Центральна Рада виникла як цілком необхідний у тих умовах компроміс для об’єднання молодшого і старшого поколінь українського національного руху, для збереження його єдності та наступної консолідації національних сил, які стихійно вийшли на поверхню суспільно-політичного життя під впливом Лютневої революції. Треба вважати, що ініціатива створення Центральної Ради належала не ТУП-ові, як про це на загал стверджувалося в переважній більшості праць, присвячених цій темі, а групі Д. Антоновича. Однак реалізована вона була саме в рамках переговорів з ТУП, за яким треба все-таки визнати пріоритет усвідомлення потреби створення єдиного українського фронту. Про це ще 1917 р. писав М. Грушевський у брошурі “Українська Центральна Рада та її Універсал”⁵⁶.

Залишається відкритим ще одне важливе питання про ідеологічний вектор шойно створеної Центральної Ради. Спробуємо з’ясувати, яким він був насправді “автономістським” чи “самостійницьким”. Із ним тісно пов’язане питання про позицію, яку зайняв у Центральній Раді після повернення до Києва М. Грушевський. Тут також доречно зробити певні уточнення.

⁵⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 352.

⁵⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле... — Ч. 1. — С. 72.

⁵⁶ Грушевський, зокрема, зазначав: “Потребу такого об’єднання піднесла в перших же днях революції стара політична організація українська, заснована тому двадцять літ, а останніми літами звана «Товариством Українських Поступовців»”.

Матеріалів про перші дні діяльності Центральної Ради ще менше, ніж про момент її створення. Тупівці, за спогадами М. Грушевського, демонстрували, “що вони «гніваються» на неї (тобто Центральну Раду — *Авт.*)”. Голова Центральної Ради з пафосом і неприхованим здивуванням відзначав: “мозок української нації, пізніші с.-ф. — «українські кадети», все що вважало себе самотньо інтелегентним і культурним серед української і покликаним до політичного проводу, — зайняло позицію незаінтересованого і ображеного обсерватора...”⁵⁷. Д. Антонович писав, що представники ТУП “до Центральної Ради не появлялися, чекаючи що з приїздом Грушевського справи приймуть інший зворот”⁵⁸. У спогадах їхніх мемуаристів практично не наводиться інформація про перші кроки новоствореної організації. Перші протоколи Центральної Ради мають надзвичайно стислий характер, судячи з них вона виглядає більш схожою на організаційну комісію, яка переймається справами забезпечення приміщення, рекомендаціями на посади, зв’язками з пресою, національним фондом та підготовкою до проведення української маніфестації, ніж на політичну інституцію. Промовистий епізод стався на засіданні Ради 10 березня. Представник Одеського керівничого комітету ознайомив присутніх із програмними засадами своєї організації. Вони були самостійницькими: “домагання демократичної республіки для України, себто навіть Гетьманщини і цілковитої самостійності, коли се можливо”⁵⁹. Протокол не зафіксував жодної реакції на цю інформацію. Коли той самий представник запропонував Раді взяти на себе функції всеукраїнського центру, вона начебто погодилася, але, обговоривши питання про свою реорганізацію, вирішила відкласти її до “слухного часу”⁶⁰.

Зрозуміти до якої ідеї — автономістської чи самостійницької — схиляються члени Центральної Ради із цих документів неможливо. Політичне обличчя Центральної Ради в досліджуваній момент проглядалося дуже слабо, навіть серед міських громадсько-політичних організацій вона була аутсайдером, який не викликав особливої уваги. Ми вже говорили, що у відозві ТУП “До українського громадянства” взагалі не згадується Центральна Рада, це, правда, можна віднести на рахунок “гніву”, про який згадував М. Грушевський. Але такої згадки немає також у повідомленні про створення установчої Української військової ради від 9 березня, в універсалі “До народу українського”, підписаного комітетом охочекомонного полку імені гетьмана Богдана Хмельницького від 11 березня і навіть у резолюціях українського кооперативного з’їзду, що відбувся в Києві 14–15 березня та в заяві Української народної партії про відновлення своєї діяльності. Остання, як відомо, була партією М. Міхновського. В заяві містилась пропозиція до всіх українських поступових партій “негайно утворити блок і взяти в свої руки вершу народного життя на Україні”⁶¹. Підкреслимо, що це відбувалося тоді, коли Центральна Рада вже існувала. Чи партія Міхновського про це не знала?

⁵⁷ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 130.

⁵⁸ Антонович Д. Згадана стаття // Діло. — Львів. — 1937. — 27 березня.

⁵⁹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 40.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 77.

“Киевская мысль” в рубриці “Среди украинцев”, починаючи з номера від 4 березня періодично відслідковувала події в українському русі, однак нічого визначального з життя Центральної Ради не подала, можливо за винятком телеграми до провінційних організацій. Текст її надзвичайно поміркований. У телеграмі УЦР закликає братися до праці: “Висилайте депутацію до уряду з викладом нагальних потреб українського народу: українська школа, гімназія, університет, українська мова в державних закладах, поворот засланих галичан. Відживляйте і закладайте просвітні інституції. Видавайте летучки, організуйте збори на національний фонд, закладений у Києві. Організуйте провінцію”⁶². Телеграма була написана тими самими словами, що й відозва ГУП, яка з’явилася двома днями пізніше. 9 березня Центральна Рада ухвалила свою першу відозву, з якою звернулася до українського народу. Окрім пафосу з приводу падіння самодержавства в ній, по суті не було жодної радикальної думки. Відозва пропонувала зберігати спокій і чекати Всеросійських Установчих зборів, а до того пропонувалось, як і у вище наведеній телеграмі, вимагати від Тимчасового уряду розширення сфери публічного вжитку української мови. Ні з приводу самостійності, ні з приводу автономії УЦР у даній відозві нічого не згадувалося.

Що ж писав з приводу “ідейності” тих діячів, що увійшли до Центральної Ради Д. Антонович? Київську групу соціал-демократів при редакції “Дзвону” він називає самостійниками. Далі говорить, що до них примкнули люди з різними світоглядами і доводилось узгоджувати загальну лінію. “Як не дивно, але на пункті спрямування основної лінії політики на проголошення самостійності з кооператорами вдалося порозумітися досить легко”, — стверджує Д. Антонович. Можна б було думати, що кооператори підтримали цю ідею. Однак подальша фраза дещо насторожує: “Далеко більшу, ніж кооператори, опозицію лінії на самостійність виказували делегати академічної молоді і цілі студентські організації, деяку нехоть до цієї «національної крайності» виявляли теж елементи робітничі”. Так яку ж лінію займали кооператори? Чи були вони “за” самостійність, чи то перебували якщо й не в радикальній, але все-таки в опозиції до неї? Принаймні, на кооперативному з’їзді в середині березня в Києві було ухвалено, що “тільки демократична федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України /.../ забезпечить права нашому народу”⁶³. Та що там кооперативний з’їзд, глянемо, що писав сам Д. Антонович не в березні 1937 р., а рівно на 20 років раніше. В № 1 “Робітничої газети”, органу ЦК УСДРП, 31 березня він розмістив статтю “Центральна Рада”, в якій коротко інформував про заснування УЦР “з представників всіх українських політичних партій, груп, гуртків і організацій”. Зійшлися вони “з одним домаганням, — домаганням Автономії України в федеративній російській республіці. Автономна Україна з державною українською мовою, з забезпеченням права національних меншостей, як то росіян, поляків і інших таке число, що з’єднало на момент всі свідомі верстви українців”. Далі стаття розкриває мотиви, які привели до Ради українських соціал-демократів. Ці

⁶² Киевская мысль. — 1917. — 6 марта.

⁶³ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 55.

мотиви передусім абсолютно відрізняються від мотивів явних чи прихованих буржуазних груп, в тому числі націоналістів та самостійників. “Нам чуються кличі, застереження, ба навіть обурення: мовляв “спілка з буржуазією, співробітництво з ворожими класами, затемнювання класової свідомості!”», — пише Антонович. — Мусимо зразу і з повною рішучістю відповісти ясно і виразно: ні! Ніякого співробітництва, а ні найменшого поступлення нашою старою соціал-демократичною програмою. Ми бажаємо автономії України, це домагання ставимо першим на порядку деннім, того-ж бажають і всі інші українські групи. Чи однаково ми і вони ставимось до нашого домагання? Зовсім ні. Для націоналістів автономія України є давня мрія. Колись недосяжний ідеал, для самостійників автономія є переходовий щабель до самостійної України. Взагалі для буржуазії автономія потрібна, щоб боротися з пришлою буржуазією інших народів. Для нас автономія України є кінцевою, необхідною, щоб утворити українському пролетаріатові кращу позицію для боротьби з буржуазією”. Антонович не приховує, що об’єднання з іншими силами в Центральній Раді є для соціал-демократів ситуативним для “того, щоб разом бити ворогів автономії України”. Поза тим партія повинна йти своїм окремим шляхом. Як тільки це спільне завдання буде виконано, як “тільки автономія України стане фактом нашого життя, Центральної Ради більше немає, вона нам більше не потрібна”.

Порівняно з позицією того Д. Антоновича, який 1905 р. в дискусії з М. Поршем називав національне питання вигадкою буржуазії та не бачив можливостей для створення єдиного українського національно-визвольного руху, це вже серйозний крок вправо, але самостійництвом назвати це важко. Менш за все в даному випадку хотілося б поставити під сумнів твердження Антоновича про самостійницькі настрої тієї групи, яку він називає “редакцією «Дзвону»”. Є чимало матеріалів, які підтверджують, що в середовищі молодого українського покоління, достатньо радикального, самостійницькі ідеї були доволі поширені, але вони не були підкріплені організованою ідейно-політичною структурою, здебільшого набуваючи характеру відпорної реакції на репресії самодержавства. Вибух революції на певний час розрядив ситуацію, російська революційна демократія виступала за єдність революційного фронту, а Тимчасовий уряд обіцяв вирішити національне питання. Знову ж таки соціальна (соціалістична, як показує наведена вище з статті Антоновича цитата) ідея в середовищі молоді домінувала над національною. Як відомо, це була характерна риса Української революції. Думається, що лише так можна прокоментувати цей епізод. Власне, Антонович визнавав, що “київська група самостійників чисельно була слабша (у порівнянні з рештою УСДРП — *Авт.*) і, на жаль, не загострила своєї позиції, а пішла на компроміс в певній вірі, що події все одно примусять партію стати на шлях самостійності”⁶⁴.

В момент свого становлення Центральна Рада уявлялась своїм творцям чимось на зразок ради об’єднаних українських громадсько-політичних сил для представництва українських інтересів у київських міських органах вла-

⁶⁴ Антонович Д. Згадана стаття // Діло. — Львів. — 1937. — 27 березня.

ди, місцевому самоуправлінні тощо. Думається, що її фундатори навіть не підозрювали, яку роль доведеться відігравати їхньому творінню через два-три місяці, тому особливо не переймалися його ідеологічним підґрунтям. М. Грушевський писав, що на момент його повернення до Києва “Центральна Рада вже організувалася чи, краще мовити, почала своє формальне існування”⁶⁵. Він назвав її “скромним українським мікрокосмом”⁶⁶. Д. Дорошенко визначав перші кроки УЦР “провізоричними”, тобто непевного попереднього характеру. Очевидно, тут оцінки обох діячів цілком збігаються. Навіть із тих небагатьох прикладів наведених вище можна зрозуміти, що в першій половині березня ми маємо справу з інституцією, яка ще не усвідомила і не виявила свою історичну місію. “Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала, — свідчив П. Христюк. — Так само не був усталений і склад”⁶⁷.

Ситуація почала змінюватися лише після повернення до Києва М. Грушевського. Авторитетність і амбітність найвидатнішого історика України, який очолив УЦР, стала в революційних умовах надзвичайно сприятливим фактором, виявила те, що історики і філософи називають роллю особистості в історії. Перший візит М. Грушевського до Ради 14 березня збігся в часі з роботою у Києві, в приміщенні Педагогічного музею Першого вільного кооперативного з’їзду Київщини. Знаменно, що Грушевський був запрошений на з’їзд, більше того, обраний його головою, декілька разів виступав. З’їзд, на який прибули представники кооперативного руху з інших губерній України, перетворився на багатолюдну маніфестацію українських сил. Всі його постанови носили, за свідченням П. Христюка, “виразно національний і політичний характер”⁶⁸. З’їзд мав неабиякий резонанс у Києві, чим справив сильне враження на голову УЦР: “В порівнянні з скромним українським мікрокосмом, Ц. Радою, що містилась там в якомсь закутку Педагогічного музею на долині, се показне зібрання, що заповнило його велику залу, виглядало для того часу дійсно величною маніфестацією”⁶⁹.

У М. Грушевського були всі підстави для такого порівняння. В кімнаті, яку дістала Центральна Рада в Педагогічному музеї, стояв один стіл і кілька лавок. Тут збиралося півтора десятки осіб, які й склали на той час УЦР. Грушевський згадував, крім Ф. Крижанівського, В. Ковалю та І. Стешенка, які, проте, бували на засіданнях не часто, а з активних співробітників відзначив Д. Антоновича, С. Веселовського, М. Єремїва, М. Ткаченка та пані Скрипник, представницю жіночих курсів. Крім того, на засіданнях бувало кілька робітників з “Арсеналу” та солдатів.

Малочисельність Ради ніскільки не збентежила М. Грушевського. Можливо, ця обставина навіть змушувала його максимально концентрувати

⁶⁵ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 8. — С. 130.

⁶⁶ Там само. — С. 136.

⁶⁷ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції: 1917—1920 рр.: В 4-х т. — Нью-Йорк, 1969. — Т. 1. — С. 16.

⁶⁸ Там само. — С. 17.

⁶⁹ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 8. — С. 136—137.

енергію та з потроєним завзяттям іти в наступ. Є. Чикаленко згадував, що Грушевський “був дуже задоволений” обранням головою Центральної Ради⁷⁰. Делегати кооперативного з’їзду роз’їхалися по Україні, розносячи інформацію про Українську Центральну Раду та її голову, який проголосив курс національного самоствердження.

Важливими кроками до його втілення в життя стали відновлення видання української періодичної преси та проведення в Києві української маніфестації. Ці події збіглися в часі. 19 березня, в день маніфестації, вийшов перший номер “Вістей з Української Центральної Ради”. В цьому номері були надруковані приведені вище повідомлення про створення УЦР, в якому на першому плані було зазначено, що її стратегічним завданням є домагання територіальної автономії України, а також говорилося про державний статус української мови та забезпечення прав національних меншин, а також нова відозва до українського народу. Якщо в першій відозві від 9 березня не було і згадки про саму Раду, то в другій вона визначається як центральна установа, яка повинна орудувати “усіма справами нашими”, а далі подається план найближчих заходів Ради.

Особливі надії покладалися на українську маніфестацію. Її план, розроблений Д. Антоновичем, кілька разів заслуховувався на Раді. Від маніфестації багато чекали, але успіх перевершив всі сподівання. Під сотнями (понад 320) національних жовто-блакитних знамен, з портретами Шевченка на вулиці Києва вийшло сто тисяч осіб. Колона, яка сформувалася біля Володимирського собору, пройшла вниз Бібіковським бульваром, потім Хрещатиком до міської думи, де процесія зупинилася. З балкона думи її вітали вищі достойники міста, Грушевський виголосив промову, в якій закликав не зупинятись аж доки не буде виборено автономію рідному краю. Згодом на Софіївському майдані відбулося Українське віче. Серед промовців були М. Міхновський, М. Стасюк, С. Веселовський, М. Єремійв і, звичайно, М. Грушевський. Віче одностайно ухвалило підготовлені Центральною Радою резолюції, в яких віталося відновлення народовладдя, висловлювалася підтримка Тимчасовому урядові та сподівання, що він негайно скличе Установчі збори, які мають ствердити заведення автономного ладу в Україні. Центральній Раді доручалося дійти порозуміння з Тимчасовим урядом.

Українська маніфестація стала кульмінаційним моментом відродження національно-визвольного руху, її мета — виявити масовий характер руху — була цілком досягнута. Оптимістичне враження від маніфестації серед українців вилилося у переконання, що “скоро за вільну Україну до бою вже мільйони побірників стануть”⁷¹.

Маніфестація змусила й російську революційну демократію подивитися на український рух дещо іншими очима. Певною мірою вона навіть налякала своїм розмахом і демонстративним виходом з-під контролю. Міська дума через два дні після маніфестації включила до складу гласних М. Грушевського та І. Стешенка. За такої ситуації в політичній грі важли-

⁷⁰ Чикаленко Є. Уривок із споминів за 1917-ий рік... — С. 255.

⁷¹ Верстюк В. Українська Центральна Рада... — С. 75.

вим було не втрачати темп, використати якомога повніше всі здобуті успіхи. Голова УЦР і його найближче оточення з українських соціал-демократів та есерів добре розуміли це, тому, на думку Грушевського, “за демонстрацією київської бази українства мусила піти демонстрація в розмірах всеукраїнських”⁷².

З метою викристалізувати головні домагання українського руху М. Грушевський підготував статтю “Велика хвиля”, яка була опублікована 25 березня в першому номері газети “Нова Рада”. В цій статті було чітко окреслено ситуацію, яка склалася після падіння самодержавства. Вона принципово відрізнялася від того контексту, в якому розвивалося українство декілька років тому: “Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягувати старі українські петиції й подавати їх наново правительству як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності... Те, чого ми добивалися п’ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято українським громадянством з ширюю подякою..., але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб «розв’язанням українського питання» для даного моменту! Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який буде своєю долею в нових умовах свободи”⁷³.

М. Грушевський дав знак до переведення українських прагнень із площини національно-культурних вимог, головною з яких було гасло національно-територіальної автономії України у складі федеративної Росії, до більш радикального політичного контексту. Звернемо увагу на інший аспект політичної платформи лідера Центральної Ради. Грушевський пише: “Ми мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритм його биття. Воно тільки нам закон, йому ми мусимо коритись, його голосити всім, без огляду, чи воно буде їм приємно, чи ні”⁷⁴. Ця виразна теза є своєрідним ключем для розуміння ситуації, яка склалася у Києві між тупівцями та Грушевським. Надії тупівців на приїзд Грушевського, який мав урезонити молодь, не справдилися. Він повів себе зовсім не так, як того бажали його соратники з ТУП.

“Тим часом позиція М.С., по його приїзді до Києва, дуже всіх здивувала. Ролі арбітра, яку готували йому обставини, він не прийняв/.../Замість погодити розбіжні громадські настрої, знайти таку рівнобіжну між ними, що не виключала б співпрацю бодай на якомусь загальнішому ґрунті та давала б якийсь плюс у загальній економії національної справи, він стрімголов кинувся в обійми одної з двох протилежностей”⁷⁵, — докоряв О. Лотоцький. Його підтримував інший визначний діяч ТУП Д. Дорошенко: Прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зу-

⁷² Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 143.

⁷³ Грушевський М. Велика хвиля // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 96.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 353.

стрічей, поцілунків, привітаннів, ми, старі “тупівці”, співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він — не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М.С. ухилившись заявляв, що реальна сила за цими «молодиками», що за ними скоро підуть маси, через те лучче відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок”⁷⁶.

Така особиста позиція Грушевського стала причиною, на думку Д. Дорошенка й О. Лотоцького, відходу тупівської інтелігенції від активної діяльності в Центральній Раді. Обидва відомі діячі українського ліберально-демократичного руху закидали пізніше Грушевському як провину саме таку його поведінку, бачили в ній елемент політиканства й необґрунтованого радикалізму.

За всіх симпатій до Д. Дорошенка та О. Лотоцького, визначних українських діячів, як і загалом до української ліберально-демократичної інтелігенції, історик повинен розуміти, що в Центральній Раді не було іншого способу очолити український національно-визвольний рух, крім запропонованого Грушевським. Поміркованість тупівців не вписувалася в ритм революційного життя. Вона безповоротно відійшла в минуле, чіплятися за неї значило залишити Центральну Раду на задвірках політичного життя, з яких вона ледь-ледь почала вибиратися на магістральний шлях революції. Саме це і доводив у своїй статті “Велика хвиля” колишнім однодумцям М. Грушевським: “Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства, і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту”⁷⁷.

Здається, і докори в тому, що Грушевський відштовхував від роботи у Центральній Раді тупівців, не відповідають дійсності, як не відповідають дійсності твердження, що він за три дні став соціалістом⁷⁸. Загалом тема дистанціювання М. Грушевського від ТУП потребує окремого дослідження. Тут лише відзначимо, що ця тенденція набула початку ще під час його заслання, однак повернувшись до Києва він намагався залучити до роботи в УЦР своїх старших товаришів, зокрема, за його ініціативою до Ради було запрошено В. Науменка, М. Василенка та С. Єфремова, однак перші два це запрошення просто проігнорували. Ще одну спробу вплинути на українську ліберально-демократичну інтелігенцію М. Грушевський зробив на з’їзді ТУП, який відбувся 25—26 березня. З’їзд виявився представницьким, на нього з’їхалися делегати з багатьох міст України, Москви, Петрограда, Кубані. М. Грушевський головував на з’їзді та декілька разів виступав, поклавши в основу своїх промов головні думки, викладачів статті “Велика хвиля”,

⁷⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле... — Ч. 1. — С. 73

⁷⁷ *Грушевський М.* Велика хвиля // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 96.

⁷⁸ Див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Ч. 3. — С. 348.

закликав відмовитися від мінімальних вимог, характерних для діяльності ТУП у попередні часи. Пафос його позиції зводився до того, що “наші наступники нас не осудять, я певен, коли ми не зможемо здійснити всього, що хочемо, але вони нам не пробачать, коли ми недооцінимо моменту і не розгорнемо наших постулатів і вони матимуть на се право”⁷⁹. Чи то під впливом Грушевського, чи через інші обставини, з’їзд поділився на дві течії: радикальну, яка стояла за те, щоб ТУП було реорганізовано в політичну партію з соціалістичними елементами в програмі, та консервативну, яка вважала за потрібне зберегти надпартійний характер організації з поміркованими гаслами. Перша течія мала кількісну перевагу. Однак на з’їзді було прийнято обережніше рішення: змінити назву ТУП на Союз автономістів-федералістів. З’їзд справив на Грушевського подвійне враження. З одного боку, він писав, що був вдоволений, а з іншого — що востаннє виступав провідником української поступової інтелігенції. В його спогадах знаходимо відверті претензії до колишніх однодумців. Грушевський звинувачує “старших українців” в абсентеїзмі, в бажанні “не встрявати в українську авантюру”⁸⁰.

Поряд із формуванням ідейних принципів українського руху Центральна Рада докладала значних зусиль для організаційного забезпечення “всеукраїнської демонстрації”. Відмова від пасивного чекання поступок з боку російського уряду, активна боротьба за автономію України вимагали зміни статусу Центральної Ради з київської на всеукраїнську організацію, розширення її соціальної бази. Все це могло забезпечити лише широке зібрання повноважних представників українського народу. Ще на одному з перших засідань Центральної Ради представник Одеського керівничого комітету повідомив, що комітет “ухвалив робити заходи до скликання українського конгресу у Києві”⁸¹. Але тоді конкретного рішення ухвалено не було. Після приїзду М. Грушевського ця ідея пережила нове народження. Загалом ідеальним вбачалося проведення з’їзду за територіальним принципом, щоб усі регіони України мали на з’їзді своїх представників, і щоб вони врешті-решт делегували представницькі права Центральній Раді. “Тоді перевибрана таким конгресом Ц. Рада була б органом волі краю — мала б право конституювати”⁸², — вважав Грушевський. Але повної впевненості в успішному проведенні такого заходу в команді керівника Ради не було. Через це вирішили спочатку обмежитися проведенням українського національного з’їзду, а вже згодом планувати територіальний конгрес.

29 березня в “Новій Раді” Грушевський публікує статтю “На Всеукраїнський з’їзд”, в якій закликає всіх, хто стоїть “на українській політичній платформі”, взяти активну участь у підготовці та проведенні з’їзду. Він формулює гасло того моменту: “Завершити нашу організацію”, маючи на увазі і Центральну Раду як керівний орган українського руху, і сам рух. Організація в загальноукраїнському масштабі, на думку М. Грушевського, мала

⁷⁹ Цит. за: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада... — С. 77.

⁸⁰ Див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 129.

⁸¹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 40.

⁸² *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 144.

бути головним завданням національного конгресу: “Центральна Рада, створена у Києві з представників усіх київських організованих українських верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З’їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі..., одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію”. Центральна Рада доклала зусиль, щоб інформація про майбутній конгрес вчасно досягла місць. 18 березня відбувся інструктаж першої групи агітаторів, які мали виїхати до провінції.

19 березня в день української маніфестації газета “Вісти з Української Центральної Ради” вийшла з першою інформацією про з’їзд. 28 березня українські газети та російськомовна “Киевская мысль” надрукували підписане М. Грушевським та С. Веселовським спеціальне повідомлення про національний з’їзд, в якому детально пояснювалося, хто кого має послати до Києва на з’їзд. Норми представництва відрізнялися демократичністю, делегатів пропонувалося прислати всім українським організаціям: політичним, культурним, професійним, територіальним за однієї умови, що вони визнають вимогу національно-територіальної автономії України. Це могли бути організації і робітничі, і селянські, і військові, і релігійні, і студентські та учнівські, а також організації службовців. Крім того, делегатів могли послати села, міста й повіти. Тобто, як відзначав Грушевський, “крім представництва національного, було дещо і від представництва територіального”⁸³. На кожні 50 членів організації мав бути обраний один депутат, але не більше п’яти від однієї організації. Одного депутата могла послати і організація, в якій налічувалося менше 50 членів. Це щодо формування делегатського корпусу з вирішальним голосом. Із дорадчим голосом участь у з’їзді міг взяти, з дозволу президії, будь-який “організований українець”. Підготовка конгресу активізувала українські політичні сили, які вирішили негайно провести свої партійні з’їзди. 25–26 березня, про що говорилось вище, це першим зробило Товариство українських поступовців. 4–6 квітня в Києві одночасно відбулися установчий з’їзд Української партії соціалістів-революціонерів і конференція Української соціал-демократичної робітничої партії. 6–7 квітня після багаторічної перерви, відновила свою діяльність Українська радикально-демократична партія. Тими самими днями в Києві зібралися на з’їзд громадські діячі українського села, які створили Українську селянську спілку.

Всеукраїнський національний конгрес відбувся в Києві 6–8 квітня. Конгрес перевершив усі найоптимістичніші сподівання: до Києва з різних куточків України та з-за її меж прибуло більше 1000 делегатів. В ньому взяли участь делегати від різноманітних українських політичних, громадських, культурно-освітніх та професійних організацій, а також представники від територіальних громад і об’єднань. “Киевская мысль” зазначала в своєму номері від 7 квітня, що кількість делегованих “щогодини виростає за рахунок нових, що прибувають по залізниці, на пароплавах, конях і навіть пер

⁸³ Нова Рада. — 1917. — 29 березня.

pedes apostolorum пішки”. Газета назвала конгрес українським патріотичним паломництвом. У новітні часи Україна не знала подібних зібрань. Його робота символізувала пробудження національної політичної волі.

На конгрес прибули представники Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда. Не якась там невеличка групка свідомої української інтелігенції нелегально зібралася на таємну сходку, щоб задекларувати національні гасла й привернути до них увагу народу, а сам він, пробуджений і розкріпачений революцією, приїхав до Києва викласти свої вимоги. Спогади М. Грушевського, В. Винниченка, М. Галагана, М. Ковалевського, С. Русової передають враження епохальності й національної єдності цього конгресу. “Акт утворення українського політичного фронту, який постав із різних складових частин українського суспільства і внутрішньо сконсолідувався під час Національного Конгресу, відбувся в атмосфері піднесеного настрою всіх активних і пасивних учасників Конгресу, — згадував М. Галаган. — Реферати, прочитані на Конгресі, й різні інформації, що їх подавали на засіданнях, вислухані були присутніми делегатами, гістьми й публікою на хорах з напруженою увагою, хоч акустичні умови далеко не всім присутнім уможлилювали чути слова промовців. Вираз своєму настроєві дали всі присутні на Конгресі по закінченні його засідань. З надзвичайним піднесенням, що моментами переходило в ентузіазм, тисяча голосів в залі і на хорах співала «Ще не вмерла Україна» та натхненно гукала «Слава!» Людина найбільш зрівноважена й із найміцнішими нервами не могла в той час лишитись спокійною. Я раніше ніколи не бачив подібного масового ентузіастичного прояву українцями національного почуття і готовності до чину”⁸⁴.

Робота конгресу зводилася, зрештою, до двох речей: обговорення можливого майбутнього державно-політичного статусу України та виборів нового складу Ради. Про перше мова буде далі. Коротко про друге. Конгрес обрав до УЦР 118 осіб. Головою УЦР знову був обраний М. Грушевський, його заступниками — В. Винниченко та С. Єфремов, до складу членів Ради увійшли Д. Дорошенко, В. Леонтович, Ф. Матушевський, М. Міхновський, В. Прокопович, І. Стешенко, І. Шраг, Є. Чикаленко. Обрані репрезентували вісім українських губерній (Київська, Харківська, Катеринославська, Полтавська, Подільська та Волинська губернії мали по чотири місця в Раді, Чернігівська і Херсонська — по три), двох представників мала Кубань, по одному Бессарабія та Дон. Крім того, представництво в Раді отримали найбільші міста України: Харків (3 місця), Катеринослав (3), Одеса (2). Москва, Петроград, Саратов, де були розташовані українські поселення, теж делегували до Києва своїх представників. За модусом представництва 20 місць відводилося київським громадським, професійним, науково-освітнім, військовим організаціям (реально киян було значно більше), чим підкреслювалася особлива роль Києва у творенні Центральної Ради.

За територіальним представництвом найбільші квоти дістали партії. Партійне представництво доповнювалося громадськими організаціями (кооперативними, студентськими, селянськими, жіночими). Якщо вибори від

⁸⁴ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.). — К., 2005. — С. 210.

територій мали певну систему, то вибори від громадських та партійних організацій слабо піддаються якомусь логічному осмисленню. З розробленої схеми не зовсім зрозуміло, на яких підставах ті чи інші репрезентанти отримали саме таку кількість місць у Раді. Вже на національному з'їзді лунали голоси про необхідність збільшення норм представництва для студентів, жіночих організацій, промисловців, духовенства. Це свідчило про те, що ні політична, ні соціальна структури національного руху сповна на момент конгресу не визначилися. Він спирався більше на стихійний підйом, ніж на усталені структури. Власне, цей недолік був очевидним і для керівників Центральної Ради.

На конгресі підкреслювалося, що вибори носили значною мірою тимчасовий характер і проводилися з таким розрахунком, щоб за необхідності, як відзначив М. Грушевський, “сі представники були потім перевибрані на місцях або замінені іншими делегатами з місць”⁸⁵. Через декілька днів після закінчення роботи конгресу голова УЦР підбив його підсумки в статті, яку опублікував у “Новій Раді”. Загалом він, задоволений результатом, констатував: “З'їзд отже зробив своє. Намітив головні лінії дальшої роботи. До неї треба перейти. Загальні риси такої роботи на місцях зазначив я на з'їзді і коротко повторю їх тут. Завданням найближчих днів являється організація українських комітетів по селах і містечках, де їх ще нема, комітетів повітових так само, і об'єднання їх в густу організовану сіть..., об'єднану губернськими українськими комітетами. Після переведення сеї роботи повітові й губернські комітети повинні бути вибрані делегатами з місць по організаційній схемі Центральної Ради, котра буде вироблена у ближнім часі”⁸⁶. Досить швидко, протягом кількох місяців, склад Центральної Ради збільшився до 798 мандатів, які потрапили до рук переважно солдат, селян і робітників. Те, яким саме чином відбувався цей процес, ми більш детально розглянемо далі.

Ідея скликання Всеукраїнського національного з'їзду дуже вдало вписалася в політичні обставини моменту. Український рух вже перебував на піднесенні. З вітальних телеграм, які в другій половині березня почали надходити до Центральної Ради в зростаючій щоденно кількості, можна було зрозуміти, що в містах, містечках і селах стихійно зароджуються осередки руху, відновлюється робота “Просвіт”, піднімають голоси за українізацію школи. Швидко почав набирати силу український рух в армії. Відновлювали роботу українські політичні партії. Це говорило про те, що період становлення Центральної Ради, який продовжувався не більше одного місяця, успішно завершувався. Рада стрімко набрала достатньої політичної ваги, щоб міцно опанувати правим флангом українського громадсько-політичного життя, а згодом стати помітним гравцем на всеросійському політичному полі.

⁸⁵ М. Грушевський. Спомины // Київ. — 1989. — № 9. — С. 122.

⁸⁶ М. Грушевський. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 108.

СКЛАД І СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Центральна Рада залишила непроминальний слід у історії Української революції та Української Народної Республіки. Всі найважливіші події 1917 р., пов'язані з Україною, відбулися або в стінах УЦР, або із зацікавленістю в них обговорювалися. Центральна Рада активно впливала на політичний процес і сама інтенсивно змінювалася під його впливом. Формування організаційних структур Центральної Ради почалося практично з перших днів її існування. В повідомленні газети “Вісти з Української Центральної Ради” за 19 березня, в якому йшлося про створення Ради 7 березня, як зазначалося вище, було окреслено її перші структури на складові: президію (голова Ради, два його заступники, писар та скарбник) і дев'ять комісій. У березневих протоколах згадується управа, але не зазначено ні її чисельний склад, ні права, ні функції.

Після Всеукраїнського національного з'їзду відбулася реорганізація структур, що свідчило про закінчення першого організаційного періоду, перетворення Ради в активний, дійовий чинник політичного життя. 23 квітня 1917 р. загальними зборами був схвалений “Наказ Українській Центральній Раді”, який фактично став її першим регламентом.

Згідно з демократичними організаційними принципами, вищим органом Центральної Ради визнавалися її загальні збори. У “Наказі від 23 квітня говорилося, що вони “визначають напрям і характер всієї роботи УЦР”⁸⁷. Чергові збори мали бути скликані не рідше, як один раз на місяць, крім того, в разі нагальної потреби могли бути скликані екстренні збори. Екстренні збори вважалися чинними за будь-якої кількості присутніх. За весь період існування Центральної Ради збиралося дев'ять загальних зборів.

Перші загальні збори працювали 8 квітня в день завершення роботи Всеукраїнського національного з'їзду. Збори перевірили та затвердили список членів Центральної Ради, обраних з'їздом, і сформували виконавчий орган — Комітет Центральної Ради. Другі загальні збори (22—23 квітня 1917 р.) розглянули питання про українізацію війська, ухвалили перший нормативний документ діяльності Центральної Ради — згаданий вище наказ.

У центрі уваги третіх загальних зборів (7—9 травня 1917 р.) стояло питання взаємостосунків із Тимчасовим урядом, відрядження повноважної делегації до Петрограда з метою вирішення питання про право українського народу на національно-територіальну автономію.

Четверті загальні збори (1—3 червня 1917 р.) заслухали звіт В. Винниченка про поїздку делегації Ради до Петрограда, про відхилення Тимчасовим урядом українських домагань щодо автономії. На цих зборах було ухвалено звернутися до українського народу із закликом “негайного закладення підвалин автономного ладу в Україні”. Ця постанова стала важливою підставою проголошення I Універсалу.

⁸⁷ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — К., 1996. — С. 71.

П'яти загальні збори (20 червня — 1 липня 1917 р.) затвердили утворення Генерального секретаріату та його першу декларацію, ухвалили низку резолюцій, що стосувалися реорганізації Центральної Ради, поповнення її представниками національних меншин, що проживали в Україні. На зборах було вирішено провести в Києві з'їзд народів Росії, які добивалися федеративного устрою країни, внести зміни до статуту комітету Центральної Ради, розширити його права та кількість членів, обговорювався перебіг переговорів лідерів Центральної Ради з делегацією Тимчасового уряду у Києві, а також був схвалений II Універсал.

На шостих загальних зборах (5–6 серпня 1917 р.) бурхливо обговорювали ситуацію, яка склалася після відмови Тимчасового уряду санкціонувати “Статут вишого управління України”, заміни його “Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду”. На цих зборах було поставлено питання про скликання Українських установчих зборів, а також засуджено ініціативу Тимчасового уряду про проведення у Москві 12 серпня Державної наради.

Сьомі загальні збори (29 жовтня — 2 листопада 1917 р.) головну увагу приділили пошукам виходу із ситуації, яка склалася в країні після падіння Тимчасового уряду в Петрограді та збройного інциденту в Києві.

На восьмих загальних зборах (12–17 грудня 1917 р.) гостро дебатовалося питання про мир та землю, було розглянуто хід підготовки до виборів Українських установчих зборів.

Дев'яті загальні збори (15–25 січня 1918 р.) схвалили закони про землю та восьмигодинний робочий день, внесли деякі зміни до закону про вибори до Українських установчих зборів, обговорили перебіг мирних переговорів у Бресті, ситуацію, яка склалася у зв'язку з наступом більшовиків та повстанням на “Арсеналі”, санкціонували реорганізацію Малої ради, затвердили В. Голубовича на посаді голови Ради народних міністрів.

Загалом робота загальних зборів УЦР будувалася від самого початку за зразком парламентської сесійної роботи. За візирець було взято форми діяльності Російської Державної Думи. УЦР було поділено на фракції за партійною ознакою, за потреби фракції блокувалися. Від їх імені вносились інтерполяції (запити). Створювались і працювали різноманітні комісії, одні — на постійній основі, інші — ситуативно для і до вирішення якоїсь нагальної потреби. При обговоренні складних проблем створювались узгоджувальні комісії. Рішення ухвалювались, як правило, простою більшістю голосів. Поряд із відкритими засіданнями, на які на хори допускалася зацікавлена публіка, практикувалися й закриті. Як свідчать документи, на окремих сесіях працювала мандатна комісія, яка прискіпливо перевіряла повноваження делегатів. Особливо змістовною була доповідь мандатної комісії на шостих загальних зборах.

Незважаючи на всі свої високі повноваження, загальні збори виявилися не надто ефективною структурою Центральної Ради. Про органічні недоліки їх роботи, а саме: спалахи політичних емоцій, демагогії та популізму та їх переважання над конструктивною політикою, свідчить цілий ряд документів і, в першу чергу, самі протоколи загальних зборів. Окремі сесійні засідання носили мітинговий характер, перетворювалися на словесні бата-

лії численних партійних фракцій. Іноді ледь не доходило до вирішення справ кулаками. Ось як протокол подає обговорення проекту II Універсалу на п'ятих зборах Центральної Ради: «Після промови т. Ковалевського стався інцидент. Настрій у присутніх дуже нервовий і підвищений. Виступаючий Христюк починає говорити про те, щоб жодних переговорів не проводити; пропонує винести резолюцію в тому смислі, що ми вважаємо переговори перерваними. В секторі с.-д. починається шум. Чути вигуки: «Досить! Не треба! Геть!» До трибуни підбігає з стиснутими кулаками М. Авдієнко. Його інші задержують. Шум продовжується. Голова довго дзвонить. Чути вигуки: «Досить обговорювати. Давайте під голосування!» Нарешті шум вдається припинити»⁸⁸. П. Христюк писав, що при обговоренні «Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату Тимчасового уряду» на шостих загальних зборах «відбулися небувало ще палкі та пристрасні дебати». Гостра політична конфронтація виникла між українськими соціал-демократами та есерами під час обговорення на восьмих загальних зборах аграрного законопроекту.

Досить точну загальну характеристику з'їздам, які відбувалися в Україні в 1917 р. дав С. Петлюра. На наш погляд, вона цілком може бути віднесена і до загальних зборів Центральної Ради. В листі до М. Удовиченка Петлюра пише: «Ці з'їзди були для мене показником не сили (реальної і організованої) нашого народу, а демонстрацією національних емоцій, які ще треба було мільйонним масам в собі усвідомити і які повинні шляхом послідовної боротьби перетрансформуватися в певні в о л ь о в і рухи української нації, в певні акти боротьби за свої національно-державні змагання.

Спочатку я мав ілюзію, що ці з'їзди можна використати для організації національної сили. Але швидко переконався, що вони тільки «празникова одіж», і що треба шукати тих, хто чорною роботою державною уміє творити певні реальні цінності»^{88а}.

В цьому ж листі С. Петлюра говорить про «засліпленість партій та гуртків», що ставала на перешкоді державотворчій діяльності. І це теж має сенс. Матеріали загальних зборів Центральної Ради — прекрасне джерело для вивчення міжпартійної боротьби в Україні 1917 р. Неефективність роботи загальних зборів Ради стала зрозумілою її лідерам вже влітку 1917 р. Відбувши в першій декаді серпня шості загальні збори, президія Ради, посиляючись на формальний привід — відсутність грошей, не скликала загальні збори протягом двох із половиною місяців, хоч це й суперечило регламенту. Закриваючи восьмі загальні збори, М. Грушевський вважав, що вони будуть останніми в історії Центральної Ради, оскільки 9 січня 1918 р. передбачалося відкриття Українських Установчих зборів. Події, однак, розвивалися так, що вибори до цих зборів в повному обсязі провести не вдалося, їх проведення відкладалось, а згодом гетьманський переворот остаточно похоронив ідею Установчих зборів. 9 січня Мала рада змушена була проголосити IV Універсалом самостійність України, а для затвердження цього історичного акта скликати чергові загальні збори. Вони виявилися

⁸⁸ Там само. — С. 151.

^{88а} Петлюра С. Статті. — К., 1993. — С. 222.

останніми в історії Центральної Ради. Велика рада відтоді більше не збиралася.

Відповідно до регламенту, між загальними зборами діяльність українського парламенту забезпечувалася Комітетом Центральної Ради, а згодом — Малою радою. Перший склад Комітету Центральної Ради (20 осіб) був обраний 8 квітня першими загальними зборами. Входили до нього президія Центральної Ради (голова та два його заступники) і 17 членів. Обов'язки та права Комітету були визначені “Наказом Українській Центральній Раді” від 23 квітня 1917 р. Комітету доручалося виконувати поточну роботу “в конкретній, постійно змінюючійся обстановці моменту”⁸⁹. Однак від самого початку він мав значну як організаційну, так і політичну свободу. Його повний склад після затвердження наказу 23 квітня розширювався до 33 членів, з яких лише 20 (рахуючи голову Центральної Ради та двох заступників) обиралися загальними зборами, решта поповнювалася рішеннями самого Комітету. Він же обирав голів комісій, які діяли при Центральній Раді, її секретарів та скарбника, контролював роботу канцелярії УЦР. Досить швидко Комітет став керівним осередком Центральної Ради, формував ініціативи, які вносилися до порядку денного загальних зборів, готував проекти найважливіших політичних рішень, і навіть, як це сталося, скажімо, з I Універсалом, приймав і проголошував їх іменем Центральної Ради. В руках Комітету зосереджувалися фінанси Ради, ним контролювалася і спрямовувалася вся поточна робота, здійснювався зв'язок з місцями.

Наприкінці червня після утворення Генерального секретаріату, до повноважень якого відійшли виконавські функції, відбулися принципові зміни в статусі Комітету. 23 червня М. Грушевський інформував п'яті загальні збори про створення Генерального секретаріату і одночасно зазначив, що створення нового виконавчого органу Центральної Ради “не усуває Комітету Центральної Ради, котрий має бути «Малою Центральною Радою», здійснюючи законодавчі функції в проміжках між двома сесіями”⁹⁰.

На одному з наступних засідань з ініціативою надати Комітетові в період між загальними зборами “всі функції, що належать Центральній Раді”⁹¹ виступив М. Шраг. Ініціатива була підтримана. 29 червня постановою п'ятих загальних зборів Комітет отримав право вирішувати “всі найважливіші негайні справи, які виникають між сесіями Центральної Ради”⁹². Фактично, Комітет дістав право вирішення всіх справ, які належали до компетенції УЦР з умовою затверджувати їх на наступній сесії УЦР. Цією ж постановою до 40 осіб розширювався його склад. На початку липня реорганізація продовжилася, Комітет збільшувався на 30 відсотків (18 осіб) за рахунок політичних діячів, що репрезентували національні меншини. В ході реформування Комітет остаточно змінив свою назву. Починаючи з липня й далі він іменувався Малою радою.

⁸⁹ Там само. — С. 72.

⁹⁰ Там само. — С. 116.

⁹¹ Там само. — С. 143.

⁹² Там само.

1 серпня Мала рада затвердила власний регламент. Щотижня вона повинна була збиратися на чергові збори, окрім того, за потреби голова Ради міг скликати і надзвичайні. При ухвалі важливих законодавчих рішень кворум встановлювався у 2/3 загальної чисельності членів, при розгляді менш відповідальних питань — 1/2. Рішення приймалися простою більшістю відкритим, закритим чи поіменним голосуванням. Регламент відкривав широкі можливості для діяльності голови Ради. Він скликав і вів збори, пропонував порядок денний, керував обговоренням, підбивав його підсумки, встановлював порядок голосування пропозицій (резолуцій), що надходили від фракцій.

Незмінним головою Ради протягом всього часу її функціонування залишався М. Грушевський. Документи свідчать, що йому вдалося без особливих зусиль тримати Раду під своїм контролем і вести її обраним курсом. Грушевський був дійовим головою, витонченим політиком, який за необхідності вмів надати засіданням Центральної Ради “деякі парламентські апаранси”, як згадував А. Гольденвейзер⁹³. Вдаючись до тиску на Раду, він не зупинявся перед оголошенням заяви щодо власної відставки. Широко пропагуючи свої народницькі, погляди, Грушевський протягом 1917—1918 рр. формально залишався позапартійним, що фактично дозволяло УПСР і в президії, і в Малій раді мати на один голос більше, а з іншого боку — в Грушевського завжди залишалося широке поле для маневру.

Регламент обійшов мовчанням питання про підзвітність Малої ради перед Великою. І хоч на шостих—дев’ятих загальних зборах заслуховувалися звіти Малої ради, вони мали швидше інформативний, а не підзвітний характер. По суті, Мала рада почала відігравати провідну роль у діяльності Центральної Ради. Гольденвейзер, згадуючи події в Києві у 1917—1918 рр., як член Малої ради засвідчив: “Мала рада — тільки вона мала значення, так як пленум Центральної Ради збирався раз на декілька місяців і, відтворюючи у розширеному масштабі те ж співвідношення сил, не вносив нічого нового”⁹⁴. Цікава й така деталь: коли на сьомих загальних зборах бундівець Золотарьов вніс пропозицію підтвердити постанову Малої ради щодо повстання у Петрограді, головуєчий М. Грушевський, не ставлячи пропозиції на голосування, обмежився реплікою: “Постанови Малої ради мають таку саму силу, як і повної Ради”⁹⁵. Пояснення було сприйняте без заперечень і з повним розумінням.

Мала рада формувалася на основі пропорційності між фракціями, які складали Велику раду. Позапартійний голова Ради мав чотирьох заступників від чотирьох українських партій, два відповідальних секретарі президії належали до УПСР, а два — до УСДРП. У серпні з 65 членів Малої ради до українських партій належало 35, єврейських — 15, російських — 10, польських — 4. Найбільшу кількість місць у Малій раді — 14 — мали УСДРП та УПСР (остання — без урахування М. Грушевського). Кількіс-

⁹³ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917—1921) // Архив русской революции: В 22-х т. — Т. 6. — С. 211.

⁹⁴ Гольденвейзер А. Згадана праця. — С. 212.

⁹⁵ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 377.

ний паритет у Малій раді між цими партіями зберігався до початку 1918 р. 12 січня М. Шраг від імені фракції українських соціалістів-революціонерів виступив із вимогою “на найближчій засіданні пленуму переобрати Малу раду пропорціонально складу Ц. Ради”. Така реорганізація відбулася на дев’ятих загальних зборах. Коментуючи цю подію, “Народня воля” 24 січня 1918 р. повідомляла: “В реорганізованій Малій раді дається по одному місцю фракціям соціалістів-самостійників, народних соціалістів та молдаванів (румунів). Решта добавочних місць дається в Малій раді фракції соціалістів-революціонерів. Всього в Малій раді має бути 82 члени відповідно фракційному складу Великої ради”. Отже, в 1918 р. українські есери збільшили своє представництво в Малій раді вдвічі, провід Центральної Ради опинився в їхніх руках, вони ж очолили Раду народних міністрів УНР.

Мала рада увібрала в себе органічні риси Великої ради, однак її засідання виявилися куди більш продуктивними, ніж загальні збори. Більшість найвідповідальніших політичних рішень Центральної Ради було прийнято Малою радою. До її доробку слід віднести I, III та IV Універсали, статут Генерального секретаріату, Конституцію УНР, закони про грошову одиницю, громадянство УНР, адміністративно-територіальний устрій України, про запровадження григоріанського календаря та середньоевропейського часу, ратифікацію Брестського мирного договору.

Важливу організуючу роль у структурі УЦР відіграла її президія. Спочатку, в березні, до неї входили лише голова та його заступники. Всеукраїнським національним конгресом головою було перебрано М. Грушевського, а його заступниками обрано В. Винниченка та С. Єфремова. На п’ятих загальних зборах постало питання про кількісне розширення президії. Для підготовки реорганізації була створена спеціальна комісія, а 27 червня на п’ятих загальних зборах були обрані членами президії “для доповнення нинішнього /складу/ товаришами голови: Шраг (с.-р.), Веселовський (с.-д.), Ніковський (с.-ф.), Крижанівський (трудовик). Секретарями: Чечель (с.-р.), Постоловський (с.-р.), Чикаленко (с.-д.), Левченко (с.-д.)”⁹⁶.

Всеукраїнський конгрес надав Центральній Раді право кооптувати до свого складу 15 відсотків нових членів. Це право було розширено в Наказі Українській Центральній Раді, затвердженому другими загальними зборами 23 квітня. Рада активно ним користувалася. Першим до складу УЦР було кооптовано Український генеральний військовий комітет, обраний I Всеукраїнським військовим з’їздом на початку травня 1917 р. Протягом травня—липня 1917 р. у Києві за ініціативою та за безпосередньої участі УЦР відбулися всеукраїнські селянський, два військових та робітничий з’їзди. Всі вони висловили повну підтримку політиці Центральної Ради, обрали Всеукраїнські ради військових, селянських та робітничих депутатів. Центральна Рада, в свою чергу, кооптувала ці ради, як і Генеральний військовий комітет, у лави своїх членів. Рішенням п’ятих загальних зборів відбулася реорганізація складу Ради, після чого чисельність її членів визначалася 588 мандатами⁹⁷.

⁹⁶ Там само. — С. 137.

⁹⁷ Там само. — С. 139.

Влітку 1917 р. в Україні не виявилось сили, яка б могла становити серйозну політичну альтернативу Центральній Раді. Це змушені були визнати і Тимчасовий уряд, і неукраїнська революційна демократія України. Остання відмовилася від тактики гострого протистояння українському національно-визвольному руху і погодилася увійти до складу Центральної Ради. Їй було надано право обрати 202 дійсних члени Ради та 51 кандидата. Це було останнє масове поповнення Ради. Низка документів свідчить, що вона й надалі передбачала розширення свого складу. Саме із цим був пов'язаний поділ представників національних меншин на дійсних членів та кандидатів. Останні входили до складу Ради з дорадчим голосом і створили той резерв, за рахунок якого повинно було поповнюватися представництво національних меншин у міру зростання реальної кількості українців у Центральній Раді. В документах засвідчені окремі випадки дії такого механізму. Так, мандатна комісія запропонувала сьомим загальним зборам ввести до складу Центральної Ради по одному представникові від білорусів та чехів і словаків. На тих же зборах був одностайно затверджений статут Морської генеральної ради. В повному складі — 20 осіб — Морська рада включалася до Великої ради й отримувала одне місце в Малій раді⁹⁸. 12 грудня, відкриваючи восьмі загальні збори, М. Грушевський запропонував поповнити Раду на правах членів із дорадчим голосом делегатами Всеросійських установчих зборів, обраних від України. Учасники сесії підтримали цю пропозицію. Однак документи, що є в нашому розпорядженні, поки що не дозволяють встановити точно, наскільки це рішення змінило кількісний склад Ради, адже значна частина обраних до Всеросійських Установчих зборів уже до того була членами УЦР.

В історичній літературі кількісний склад УЦР остаточно не визначений. Різні автори оцінюють його по-різному. Зокрема, П. Христюк у додатках до першого тому “Заміток і матеріалів до історії української революції” визначає повне число мандатів Центральної Ради цифрою 822⁹⁹. Ще більша кількість мандатів (848) наводиться у праці І. Нагаєвського “Історія української держави ХХ ст.”¹⁰⁰.

За даними мандатної комісії шостих загальних зборів, розрахунковий склад Центральної Ради мав 798 мандатів. Найбільша їх кількість (212) належала Всеукраїнській раді селянських депутатів, Всеукраїнська рада військових депутатів мала 158 мандатів. Всеукраїнська рада робітничих депутатів — 100, територіальне представництво — лише 81 мандат, решта розподілялася між широким спектром політичних партій та громадських організацій, як українських, так і російських, польських, єврейських¹⁰¹. Далеко не всі із цих мандатів були використані, тому список реальних членів Центральної Ради має виглядати стислішим. Мандатною комісією шостих загальних зборів було зафіксовано 639 дійсних членів Ради та 4 кандидати з вирішальним голосом¹⁰².

⁹⁸ Там само. — С. 382.

⁹⁹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. — Т. 1. — С. 137.

¹⁰⁰ Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. — К., 1993. — С. 82.

¹⁰¹ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — К., 1996. — С. 233.

¹⁰² Там само. — С. 241.

Важливо підкреслити: Центральна Рада так і не була обрана на основі загального виборчого права, яке лише і могло засвідчити її абсолютну легітимність. Влітку 1917 р. в її надрах розпочалася підготовча робота з проведення територіального з'їзду. Була створена відповідна комісія, але з'їзд так і не відбувся, оскільки восени з'явилася ідея проведення Всеукраїнських Установчих зборів. У тому, що Центральна Рада не була обраною загальним волевиявленням української людності М. Грушевський вбачав її певну слабкість. У своїх спогадах він скаржився на долю, яка не судила “перейти до представництва, вибраного загальним голосуванням”¹⁰³. Цей факт використовував свого часу Тимчасовий уряд, відмовляючи Центральній Раді у представництві інтересів України. Як негативний аргумент використовує його і консервативна державницька історіографія української діаспори.

Підвищений інтерес викликає національний, соціальний та партійний склад Центральної Ради. Одразу ж відзначимо: сьогодні стан наявних джерел не дозволяє зробити вичерпно точні викладки. Відомо, що українцям належало 75 відсотків мандатів, решта — національним меншинам. Яким саме чином ця чверть мандатів (202) була розподілена між окремими національностями? Молдавани отримали 4 місця, німці та татари — по 3, білоруси, чехи і греки — по 1¹⁰⁴. Складніше визначити розподіл мандатів між росіянами, поляками та євреями, оскільки представництво в Раді надавалося їм не суто за національною ознакою, а через квоти партійним та громадським організаціям. Тут і виникає проблема, куди віднести 30 мандатів Київської Ради робітничих депутатів, 20 — Київської Ради солдатських депутатів та 10 — Ради об'єднаних громадських організацій. Як відомо, вони мали загальноросійський характер, поряд із росіянами там були представлені й інші національності. І все ж, зважаючи на це застереження, віднесемо їх всіх до росіян. Тоді одержимо такі цифри: росіяни — понад 14 відсотків усіх місць, євреї — близько 6, поляки — 2,5.

Наприкінці червня 1917 р. п'ятима загальними зборами була сформована на підставі принципу національно-пропорційного представництва Комісія з підготовки “Статуту автономної України”. Із 100 місць у ній відводилися 71 — українцям, 11 — росіянам, 8 — євреям, по 2 — німцям і полякам, по 1 — білорусам, татарам, молдаванам, чехам, грекам і болгарам. Як бачимо, маємо незначні відмінності від наведених вище даних, що може розглядатися як додатковий аргумент їх об'єктивності.

Ініціатива створення Центральної Ради належала українській інтелігенції. Із 118 членів її складу, обраного Всеукраїнським національним конгресом, не менше 100 були представниками інтелігенції і лише декілька членів мали інше соціальне походження. Як же змінився соціальний склад Ради після того, як вона завершила своє формування? З 798 мандатів 471 володіли всеукраїнські ради військових, селянських та робітничих депутатів. Але й тут досить складно розібратися, які реальні люди стояли за цими мандатами. Першою до складу Центральної Ради влилася Всеукраїнська рада се-

¹⁰³ М. Грушевський. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 123.

¹⁰⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 233.

лянських депутатів — їй відводилося 212 мандатів, проте на Всеукраїнському селянському з'їзді було обрано лише 134 депутати від повітів (решта повинна була бути дообраною на місцях)¹⁰⁵. Із досить високим ступенем імовірності можна більшу частину з них вважати трудовим селянством, яке складало соціальну базу Селянської спілки. Персонально про них ми знаємо дуже мало, помітної індивідуальної ролі в діяльності Центральної Ради ці депутати не відігравали, в кращому разі епізодичну. Так, при обговоренні земельного законопроекту на восьмих загальних зборах демагогічними репліками привернули до себе увагу селяни Боб і Хвиленко. Керівництво Радою селянських депутатів здійснював Центральний комітет Селянської спілки, обраний тим самим Всеукраїнським селянським з'їздом. Однак, серед його членів опинився лише один селянин — безпартійний Макар Гаркуша, решта — відомі діячі УСДРП та УПСР, такі, як В. Винниченко, Б. Мартос, А. Лівичий, А. Заливчий, М. Ковалевський, П. Христюк, А. Степаненко, М. Стасюк. Цікаво, що значна кількість мандатів Радою селянських депутатів так і не була використана. До селян можна віднести також значну частину делегатів Всеукраїнської військової ради, принаймні солдат, матросів, унтер-офіцерів, прапорщиків (із 132 обраних членів ради 60 відсотків склали солдати, 40 — офіцери)¹⁰⁶. Що ж до УГВК, то серед його членів знаходимо лише двох солдатів і одного матроса, решта — або військові спеціалісти (офіцери), або партійна інтелігенція (В. Винниченко, С. Петлюра, М. Полозів, М. Міхновський)¹⁰⁷. Реально в роботі Центральної Ради брали участь лише 100 членів Ради військових депутатів, решта повернулася в свої частини і втратила зв'язок із Києвом.

Незадовільний стан вивчення діяльності Всеукраїнського робітничого з'їзду дозволяє лише фрагментарно охарактеризувати його представників у Центральної Раді. Відомо, що з'їзд був нечисельним, 300 його делегатів репрезентували близько 40 тис. робітників, переважно сільськогосподарський пролетаріат. Звичайно, це була лише незначна частина від 3,5 млн робітників України. Чому так сталося — окрема розмова. З'їзд проходив під повним керівництвом українських соціал-демократів, хоч, як відзначає Д. Дорошенко, “чулися сильні більшовицькі нотки в промовах”¹⁰⁸. Під час виборів Всеукраїнської ради робітничих депутатів спалахнула гостра полеміка між українськими соціал-демократами та есерами, які вимагали пропорційного представництва в Раді. В результаті досягнутого компромісу було вирішено, що із 100 членів Всеукраїнської ради робітничих депутатів 75 буде обрано за територіальним принципом, а 25 — персонально, при цьому 70 місць надавалося членам УСДРП, а 30 — УПСР. До виконавчого комітету Ради увійшли провідні діячі УСДРП та УПСР. До президії виконкому Всеукраїнської ради робітничих депутатів, члени якої мали увійти до складу

¹⁰⁵ Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. — К., 1992. — С. 30—33.

¹⁰⁶ Шусь О. Всеукраїнські військові з'їзди. — К., 1992. — С. 44.

¹⁰⁷ Див.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 211—218.

¹⁰⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — Нью-Йорк, 1954. — С. 121.

Малої ради, обрали І. Маєвського, М. Порша, В. Довженка¹⁰⁹. Отже, “якщо в самій Раді робітничих депутатів і у виконкомі було кілька робітників, то в Малій раді їхні інтереси представляли відповідно лікар, видавець, кооператор та інженер-технолог”, — так оцінює соціальний склад Всеукраїнської ради робітничих депутатів дослідниця А. Гриценко^{109а}. Пом’якшуючи певну категоричність наведеного висновку, відзначимо, що згадані з’їзди незаперечно були використані українською партійною демократією для зміцнення своїх позицій у Центральній Раді.

Формально партії мали порівняно незначне представництво в Раді. При формуванні її складу Всеукраїнським національним з’їздом Союз автономістів-федералістів (пізніше УПСФ) отримав 5 мандатів, УСДРП — 4, УРДП — 3, самостійники — 1 місце. Відповідно до постанови п’ятих загальних зборів від 28 червня про реорганізацію Центральної Ради, партійні квоти майже не змінилися: УСДРП — 5 мандатів, УПСР — 5, УПСФ — 5, трудовики — 5¹¹⁰. Однак реально перші три партії мали значно більшу кількість мандатів за рахунок своїх членів, проведених до Ради через селянський, військовий, робітничий з’їзди та територіальне представництво. Загалом саме політичні партії визначали характер діяльності Центральної Ради. Її фракції, як зазначалося, утворювалися саме за партійним принципом.

У звіті про роботу третіх загальних зборів знаходимо таке визначення Центральної Ради: “Коаліційний орган різних партій, кожна з котрих має свою економічну платформу”¹¹¹. З розвитком революції, загостренням політичної та економічної ситуації, після входження до складу Центральної Ради неукраїнських політичних партій, про коаліцію вже не доводилося вести мови. Київські більшовики не приховували, що вони вступили до Ради лише з метою її підриву зсередини. У січні 1918 р. подібну акцію намагалася здійснити група лівих українських есерів. Радянська історіографія розглядала Центральну Раду як однорідну контрреволюційну буржуазну інституцію, тоді як документи свідчать, що до її складу в різні періоди входило 19 політичних партій — українських, російських, єврейських, польських, 17 з них називали себе соціалістичними (у телеграфних переговорах із Й. Сталіним 17 листопада 1917 р.). М. Порш, відкидаючи більшовицькі звинувачення у недемократичності Ради, заявив, що в її складі “є всі соціалістичні партії країни від трудовиків починаючи”¹¹². З протоколів та звітів про перебіг загальних зборів можна досить легко переконатися, в якій гострій міжпартійній боротьбі вони проходили. Які ж партії відігравали в Раді головну роль? Сьогодні ми не маємо вичерпних даних щодо партійного складу Великої ради, однак можемо скласти про нього певне уявлення на підставі окремих документів та спогадів. Для відтворення найбільш загальної характеристики партій, представлених у Раді, використаємо спогади А. Го-

¹⁰⁹ Див.: Верстюк В., Осташко Т. Згадана праця. — С. 219–221.

^{109а} Гриценко А.П. Українські робітники на шляху творення національної держави (1-й Всеукраїнський робітничий з’їзд, 11–14 липня 1917 р.). — К., 1992. — С. 39.

¹¹⁰ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 138–139.

¹¹¹ Там само. — С. 83.

¹¹² Там само. — С. 458.

льденвейзера. Він пише: “Депутати-українці поділялися на три значні фракції: українські есери, українські есеки та соціалісти-федералісти. Українські есери були самою сильною партією у Раді; до них під кінець приєднався і Грушевський, який довго залишався безпартійним. Але разом з тим ця фракція була найбільш бідною на людей; навіть у прем’єри вона не могла висунути нікого яскравішого, ніж Голубович. Українські соціал-демократи, до яких належали Винниченко, Петлюра, Ткаченко, Порш та інші, були малочисельні..., але незрівняно більш значний персональний склад цієї фракції дещо згладжував чисельну перевагу есерів. Нарешті, соціалісти-федералісти репрезентували найбільш поміркований і культурний елемент української громадськості. Лідером цієї партії був шановний всіми літератор С. Єфремов, її газету («Нова Рада») редагував А. Ніковський. Як найбільш поміркована національно-політична група, соціалісти-федералісти жили порівняно у ладу з представниками «меншин».

Ці останні продовжували фігурувати в Раді приблизно в одному і тому ж складі, який був наведений у першому розділі. Приєднався ще тільки представник народних соціалістів, а кадети (в особі С. Крупнова) ще до III Універсалу демонстративно вийшли з Ради. Самою ворожою до українців, хронічно опозиційною партією були російські есери, яких репрезентував у Раді енергійний і здібний О. Зарубін. Меншовики, з М. Балабановим на чолі, також трималися незалежно, а іноді і мужньо. Рафес, який представляв «Бунд», говорив і орудував більше всіх; він був у цей час у смузі опозиції до українців, які досить побоювалися його гострого язика. Останні єврейські партії були представлені досить слабо”¹¹³.

Отже, найбільш представницькими в Раді виглядали фракції партій українських есерів та еседеків. Це впало в очі О. Лотоцькому ще в березні 1917 р. Протягом всього існування Центральної Ради вони задавали тон її діяльності, контролювали всі її структури, починаючи від президії, Малої ради, Генерального секретаріату і закінчуючи окремими комісіями. Взаємини українських еседеків та есерів у Центральній Раді не піддаються однозначним визначенням. Як слушно відзначив Гольденвейзер, політичний досвід лідерів українських соціал-демократів дозволив їм протягом 1917 р. відігравати провідну роль у есерово-еседеківському тандемі. М. Порш на переговорах із Й. Сталінім у листопаді 1917 р. назвав себе представником “партії, яка займає в Раді керуюче становище”¹¹⁴. Маючи більш-менш узгоджені позиції щодо питань боротьби з Тимчасовим урядом, зазначені партії мали досить серйозні розбіжності в поглядах на соціально-економічну політику. Врешті-решт, українські есери, використавши своє чисельніше представництво в Раді, перебрали в січні 1918 р. керівництво урядом УНР у свої руки, вони ж добилися реорганізації Малої ради, де отримали значну більшість. Із цього приводу В. Винниченко згадував: “Мое бажання вийти з уряду й заяву про це фракціям тим легше було здійснити, що в цей час есерівська фракція Центральної Ради стала виявляти рішуче бажання взяти провід усієї політики в свої руки. Формальне право на це вона мала раз-у-

¹¹³ Гольденвейзер А. Згадана праця. — С. 212.

¹¹⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 457.

раз, бо вона кількістю своїх голосів покривала всі інші складені до купи фракції”¹¹⁵.

Розбіжності інтересів фракцій різних українських партій ще яскравіше ілюструються прикладом партії соціалістів-федералістів. Діячі ТУП (майбутньої УПСФ) у березні 1917 р. виступили ініціаторами створення Центральної Ради, але з часом відійшли на узбіччя її політичного життя. Д. Дорошенко писав, що “вони не відогравали рішачої ролі в Центральній Раді”¹¹⁶, розчинившись у масі новообраних членів цього органу. Як ліберально-демократична партія, есефи не могли погодитися з радикалізмом, який все глибше оволодівав Центральною Радою. Якщо українські еседеки та есери уособлювали собою, за оцінкою О. Лотоцького, “настрої безоглядного максималізму”¹¹⁷, то есефи підходили “до справи з погляду реальних можливостей її переведення”¹¹⁸. Між цими двома напрямками, свідчив О. Лотоцький, у Києві 1917 р. пролягла справжня прірва. На його думку, значна провина в цьому лежала на М. Грушевському як лідерові Центральної Ради: “Ролі арбітра, яку готовили йому обставини, він не прийняв... Найперше визначився він як соціаліст та с.-р. Поза певною гумористичною стороною такого поступування була ще й друга сторона — значно сумніша. Коли став він на чолі Центральної Ради та й цілої політичної акції, досить людей із старим громадським стажем українським або одійшли од активної участі в дальших подіях (і се було безперечною втратою для нашого життя, взагалі бідного на кваліфіковані сили), або зайняли позицію, невідповідно негативну до всього, що виходило од сторони противної”¹¹⁹. Залишається лише додати, що консервативна частина українського суспільства, партії, які її репрезентували (Союз землеробів-власників, Українська хліборобсько-демократична партія), взагалі не отримали в Раді представництва. Чи не є це ще одним вагомим аргументом на користь оцінки Ради як органу революційної демократії?

Аналізуючи склад і структуру Центральної Ради, треба насамперед відзначити помітне зростання її рядів протягом весни — літа 1917 р. За цей час кількісний склад УЦР збільшився майже в десять разів. Саме на цей період припадає пік популярності Центральної Ради. Вона знаходила активну підтримку громадськості щодо своїх аспірацій із Тимчасовим урядом. Створена групою української інтелігенції, яка склала її керівне ядро, Українська Центральна Рада, приєднавши шляхом кооптації до свого складу Всеукраїнські ради робітничих, селянських і військових депутатів, представників національних меншин, перетворилась на масовий представницький орган революційної демократії. До її складу входили представники 19 політичних партій, переважно соціалістичної орієнтації. Не підлягає сумніву, що провідну роль у діяльності Ради відігравали українські політичні партії: УСДРП, УПСР, УПСФ.

¹¹⁵ Винниченко В. Відродження нації (Історія Української революції /марець 1917 — грудень 1919 р./): В 3-х ч. — Ч. 2. — Київ; Відень; 1920. — С. 224.

¹¹⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1918). — Ч. 2. — Львів, 1924. — С. 5.

¹¹⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 3. — Варшава, 1934. — С. 352.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само. — С. 353.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА І ТИМЧАСОВИЙ УРЯД: БОРТЬБА ЗА АВТОНОМІЮ УКРАЇНИ

Падіння самодержавства усунуло політичні перепони, за допомогою яких влада штучно стримувала розвиток сил українського національно-визвольного руху. На думку активного учасника подій Української революції М. Ковалевського, першим кроком до масового поширення української національної ідеї було гасло “Вільної України”. Воно мало багато варіантів і дуже часто зустрічалось у текстах вітальних телеграм від українських організацій до Тимчасового уряду чи до Центральної Ради, було накреслено на прапорах і транспарантах під час мітингів та демонстрацій. Своєю узагальнюючою формою гасло “Вільної України” й об’єднувало різні в соціальному плані українські сили, а “що більше, в ньому містились також сподівання сірої людини, тієї середньої людини, яка під тиском царського режиму не дійшла ще до рівня високої політичної свідомості, але відчувала інстинктом, що вільна Україна поставить його нарівні з іншими народами і дасть йому сповнення його мрій і надій. Це було гасло тієї середньої людини — «чоловіка вулиці» — як це часто говорять тепер, яка становила переважаючу масу українського народу”¹²⁰.

Перші документи українських організацій по-різному конкретизували національні домагання. В деяких із них висувалися вимоги щодо запровадження навчання рідною мовою, розширення сфер її вжитку, заклики “до праці на українській ниві”. Саме такою була перша декларація ТУП від 8 березня 1917 р. Вона закликала українців організовуватися, створювати національний фонд, закладати українські школи, відновлювати “Просвіти”, підтримувати українську пресу, готуватися до Установчих зборів, на яких треба буде твердо й одностайно відстоювати “автономію рідного краю й вільний федеративний лад у державі”¹²¹. Відозва українських організацій Москви від 7 березня теж передбачала вирішення питання автономії України в межах Російської Федерації майбутніми Установчими зборами, а також запровадження національних мов у школах, адміністративних та судових установах рішеннями уряду¹²².

Значно радикальнішою виглядала відозва Петроградського Тимчасового українського революційного комітету від 2 березня. Комітет закликав українські культурні та політичні сили Петрограда “дати гасло боротьби за національну волю українського народу”. Комітет вважав, що ідеалом, до якого слід прагнути, “є національно-державна самостійність”, і “створення власного суверенного державного організму”, а от практичне завдання, на думку комітету, полягало в перебудові Російської держави у федеративну, демократичну республіку з “якнайширшою національно-територіальною автономією України”¹²³.

¹²⁰ Ковалевський М. При джерелах боротьби... — С. 278.

¹²¹ Нова Рада. — 1917. — 25 березня.

¹²² Див.: Украинская жизнь. — 1917. — № 1—2. — С. 4—8.

¹²³ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 3. — С. 327—328.

Отже, Тимчасовий український революційний комітет, який складався переважно зі студентської молоді, першим закликав не до чекання рішень російського уряду та Установчих зборів, а до рішучих дій, спрямованих на реорганізацію Росії та здобуття нового автономного державного політичного статусу для України. Саме так визначив завдання УЦР і М. Грушевський після повернення із заслання до Києва. Формуванню широких українських “постулатів і домагань” Грушевський присвятив серію статей у “Новій раді”. Він неодноразово повертався до згаданої теми в своїх публіцистичних працях зокрема в таких, як “Вільна Україна. Статті з останніх днів”, “Якої ми хочемо автономії і федерації”, “Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Звідки пішло українство і до чого воно йде”.

У брошурі “Якої ми хочемо автономії й федерації” Грушевський висловлюється за національно-територіальну автономію, яка розуміється територіально як об’єднання всіх етнографічних українських земель: “Ся українська територія має бути організована на основі широкого демократичного (нецензового) громадського самопорядкування, від самого сходу («дрібної земельної одиниці») аж до верху — до українського сойму”¹²⁴.

Автономна Україна повинна мати, за Грушевським, всі державні атрибути. Це дозволить українцям бути господарями власної землі. Природні ресурси будуть використовуватися для власних потреб краю, а це надасть змогу стати “країною багатою, економічно незалежною, а не такою відсталою і занедбаною, як тепер”. Але для цього треба проводити власну тарифну і митну політику. “Неодмінно треба автономії на те, щоб запевнити українському хліборобові якнайбільший прибуток, українському пролетарієві якнайвищий заробіток, дати... людині роботу на місці, в розвиненому промислі замість того, щоб він мандрував у світ за очі і його робоча сила пропадала для краю”¹²⁵.

І все ж, однієї автономії не вистачить, якщо “Російська держава, з якою вона (Україна. — *Авт.*) буде зв’язана, зістанеться державою централізованою”. Росія, на думку Грушевського, повинна стати не лише демократичною республікою, але й обов’язково федеративною державою: “Ми всі втовлені і знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би і під республіканським червоним стягом. Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним поряdkували без втручання центральної власті”¹²⁶.

До того ж, автономні одиниці мають бути не простими провінціями, об’єктами державної політики Росії, а повноправними “учасниками її державності”. Федерація розглядається Грушевським як “об’єднання в одній державі кількох держав”. Федеральний центр вирішує загальні справи, до яких Грушевський відносить: “справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної моне-

¹²⁴ Грушевський М. Твори: В 50 т. — Т. 4. — Кн. 1: Серія: Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 — квітень 1918). — Львів, 2007. — С. 142.

¹²⁵ Там само. — С. 143.

¹²⁶ Там само. — С. 148.

ти, міри, ваги, оплат митних, погляд за поштами, телеграфами й залізницями держави..., надавання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвому законодавстві”¹²⁷.

В статтях “Велика хвиля” і “Повороту немає” М. Грушевський висловлюється за надання українському рухові характеру широкого політичного поступу, пише, що обмежена програма культурного самовизначення України вже нікого в Україні не задовольнить: “Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв’язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад”¹²⁸.

Отже, гасло “Вільної України” досить швидко й адекватно трансформувалось у гасло “національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії”. Одночасно виявилось, що саме воно якнайкраще об’єднує всі українські політичні сили, від найлівіших до найбільш правих. Українські есеїсти, есери, радикал-демократи й навіть народна партія — всі вони у своїх резолюціях декларували необхідність боротьби за здійснення національно-територіальної автономії, в той самий час як їхні позиції радикально розходилися щодо вирішення багатьох інших питань.

Проте прагнення до національно-територіальної автономії зовсім не означало априорі відмову від державності та суверенності України. Швидше це був цілком необхідний і послідовний крок на шляху до них. Однак цей крок було непросто зробити, оскільки ідейно-теоретична підготовка до нього була досить слабкою, а ще гіршим був стан справ щодо освідомлення мас. Тому з кінця березня в українській пресі з’явилося чимало теоретичних і пропагандистських статей, автори яких намагалися по-різному тлумачити ідею автономії. Легітимність автономного устрою України багатьма авторами виводилася з факту Переяславської угоди 1654 р., яка передбачала збереження власного державно-політичного устрою України. Історичне минуле використовувалося для дискредитації царського централізму, його повної негациї. Централізм мав бути цілком зруйнованим і замінений на федералізм, тобто такий державний устрій, який надавав, на думку українських політиків, змогу гармонізувати державні інтереси окремих народів. “Федералізм — єсть дальший розвиток принципу незалежності народів, а не його приниження”, — писав П. Феденко¹²⁹.

Майже одночасно із статтею Феденка в київській пресі з’явилася стаття М. Ткаченка, який звернув увагу на таку обставину: майбутня автономія України має творитися не стільки рішенням Тимчасового уряду, скільки волею та правом українського народу (ця думка дала назву статті): “... Український народ утворює сам свою автономну країну на власних Установчих зборах (Учредительном собрании), [...] з власного права, входячи по своїй охоті, а не з примусу в спілку з іншими націями Росії й утворюю-

¹²⁷ Там само. — С. 149.

¹²⁸ *Грушевський М.* Повороту нема // Твори: В 50 т. — Т. 4. — Кн. 1: Серія: Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 — квітень 1918). — Львів, 2007. — С. 14.

¹²⁹ Наше життя. — Петроград. — 1917. — 29 березня.

чи Російську федеративну демократичну республіку”. Якщо це вдасться, розмірковував автор, то “не будемо зараз створювати власної незалежної від Росії держави, тільки сполучимося з нею в федеративну спілку”. На цій підставі Ткаченко робить важливе узагальнення: “Отже, федеративна республіка — се значить республіка складена зі сполучених окремих держав, які віддають спільні справи у ведення спільному урядові”¹³⁰.

Обговорення питання про характер майбутньої автономії та принципи її розбудови стояло в центрі уваги з’їздів ТУП, УРДП, УСДРП та УПСР. Приділяючи особливу увагу питанню автономії, з’їзд Товариства українських поступовців перейменував себе на Союз українських автономістів-федералістів. З’їзд рішуче відхилив тактику пасивного очікування проголошення автономії Тимчасовим урядом і висловився за негайне, всіма силами й засобами, утворення автономії, щоправда, зберігаючи остаточну санкцію її за Всеросійськими Установчими Зборами. З’їзд доручив Раді — вищому керівному органу союзу, утворити спеціальну комісію для розробки конституційного проекту автономії України¹³¹. На початку квітня відновила свою діяльність надзвичайно близька до ТУП-СУАФ Українська радикально-демократична партія. До вимог автономно-федералістичного ладу своєї старої програми партія додала лише тезу про майбутній республікансько-демократичний і одночасно федеративний устрій Росії¹³².

Вибух українського руху підштовхнув до глибокої переоцінки окремих програмних положень Українську соціал-демократичну робітничу партію. Квітнева конференція УСДРП дійшла висновку, що федеративна перебудова Росії як союзу національно-територіальних чи територіальних одиниць зовсім не шкодить пролетаріатові та навіть корисна йому. Конференція взяла на себе право (останнє слово щодо зміни програми залишалося за майбутнім з’їздом УСДРП): “Позволити товаришам по партії підтримувати принцип федеративного устрою Російської Демократичної Республіки”¹³³. Це був перший крок уперед. Наступним стало визнання невідкладним завданням сучасного моменту й для українського пролетаріату, й для всієї України здійснення на практиці принципу автономії. В підсумкових постановках цієї конференції визначалося, що для її досягнення потрібно негайно почати підготовку до скликання Всеукраїнських територіальних зборів, а також містилися безпосередні заклики до вияву цієї громадської та народної (національної) ініціативи. Як згадував учасник конференції М. Галаган, останнє було “нічим іншим, як закликом до широких українських мас здійснити національну революцію і автономію України «via facti»”¹³⁴.

У ставленні до Тимчасового уряду українські соціал-демократи, з одного боку, висловилися за підтримку, а з іншого — за уважний контроль “з метою змусити його до послідовного здійснення соціальних, політичних і національних вимог української демократії”¹³⁵. Отже, конференції вдалося

¹³⁰ Робітнича газета. — 1917. — 30 березня.

¹³¹ Нова Рада. — 1917. — 9 квітня.

¹³² Там само.

¹³³ Робітнича газета. — 1917. — 7 квітня.

¹³⁴ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.). — К., 2005. — С. 106.

¹³⁵ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 137.

національними завданнями потіснити класові, і це, треба підкреслити, дало змогу зміцнити лави українського руху, а українським соціал-демократам посісти місце “першої скрипки” в “оркестрі” Центральної Ради.

Ще радикальніше звучали постанови установчого з'їзду українських есерів. У загальній частині, де йшлося про декларування принципу федеративного устрою Росії та національно-територіальної автономії України, постанови з'їзду УПСР збігалися з постановами конференції УСДРП. Але з приводу скликання установчої територіальної ради вводилося застереження, що будь-які перешкоди з боку російського уряду щодо скликання такої ради партія буде розглядати як “продовження тієї самої імперіалістичної політики захвату і гніту, яку вели щодо України московські царі й російські імператори”. Від Тимчасового уряду також вимагалось, щоб він “декларативним актом заявив про своє відношення до автономії України”¹³⁶.

Отже, всі без винятку українські політичні партії та більшість громадських і професійних організацій взяли на озброєння принципи автономії та федералізму, активно пропагували їх у своїх програмних рішеннях, політизуючи й організаційно та ідейно оформляючи стихійний український рух. До його організаційного завершення залишалося зробити ще один важливий крок: узгодити окремі деталі й виробити спільну загальнонаціональну платформу.

Це завдання мав вирішити Всеукраїнський національний конгрес. У шести виголошених на конгресі доповідях були розкриті різноманітні аспекти побудови федерації та автономії. В результаті їх обговорення конгрес визнав, що “тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечать потреби нашого народу і всіх інших народностей, що живуть на українській землі”, а разом із тим оголосив, що “прихильники нового ладу на Україні не можуть зіставатися пасивними” і повинні за згодою з національними меншинами України “негайно творити підстави її автономного життя”¹³⁷.

Підсумовуючи враження від конгресу, кореспондент харківської газети “Рідне слово” 15 квітня писав: “З'їзд переконав усіх — і своїх, і чужих, і друзів, і ворогів, що Український Народ, не дивлячись на більш, ніж трьохстолітній гніт чужих народів і культур, в сю рішучу поворотну історичну хвилю заявив себе не розпорошеним, не розбитим і слабким, а могутнім, дужим, одностайним, кріпким, як моноліт, з одною думкою, з одною волею [...]. Сей з'їзд показав, що в настоящий момент за нами не тільки правда, а й сила. Та сила — ми самі, зорганізовані, солідарні маси народу і інтелігенції. Та сила — маси народу, згромаджені в партії, професійні, просвітні, наукові та економічні організації, котрі, як один чоловік, з'єднались, домагаючись для свого народу повної автономії України в федеративній республіці Російській”.

Рішення Всеукраїнського національного конгресу, активно підтримані українським загалом, стали потужним імперативом розвитку національного руху, а сам з'їзд — моделлю для проведення губернських українських з'їз-

¹³⁶ Там само. — С. 132.

¹³⁷ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 58.

дів. Перший із них — Харківський український губернський з'їзд — відбувся 16 квітня в атмосфері емоційного піднесення й продемонстрував, що населення Слобожанщини активно підтримує рішення Всеукраїнського національного конгресу та діяльність Центральної Ради, яку було визнано “єдиним представником всього українського народу в межах російської держави”. Харківський губернський з'їзд ухвалив, що здійснення автономії України на Слобожанщині повинно йти через створення мережі повітових, волосних і сільських рад, аналогічних Харківській українській губернській раді, яку з'їзд обрав і якій одразу ж доручив “здійснити автономію України на Слобожанщині”¹³⁸. Аналогічні з'їзди незабаром відбулись у Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській та Чернігівській губерніях.

Поряд з губернськими національними з'їздами українське питання активно обговорювалося на інших численних з'їздах, які відбувалися в повітах і губерніях України. Воно стало постійною складовою частиною порядку денного селянських, студентських, військових, єпархіальних, земських з'їздів та з'їздів рад. Особливим успіхом гасла автономії та федерації користувалися серед селянства, яке організовувалося у Всеукраїнську селянську спілку під керівництвом українських есерів і після нетривалої боротьби фактично вийшло з-під ідейного й організаційного впливу Всеросійського селянського союзу. У квітні—травні 1917 р. на Київщині, Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині, Херсонщині, Харківщині та Чернігівщині відбулася низка селянських губернських і повітових з'їздів. Насамперед вони намагалися вирішити земельне питання, але в їх рішеннях майже без винятку містилися вимоги запровадження автономії України, яка вважалася гарантією майбутнього справедливого земельного перерозподілу. Так, Київський губернський селянський з'їзд (27—28 квітня) ухвалив, що “найкращою формою правління в Росії буде демократична федеративна республіка з автономією народів”¹³⁹, а щодо власного державного устрою вимагалось “заведення національно-територіальної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей”.

Рішення з'їзду були цікаві й тим, що принцип автономії не просто декларувався, а було передбачено певний механізм для його здійснення. Зокрема, вимагалось, “щоб Временне правительство негайно, привселюдно признало право Українського народу на національно-територіальну автономію”¹⁴⁰. Селянський рух став наймасовішою складовою частиною українського національно-визвольного руху, він тісно зв'язав вирішення національних проблем із соціальними, насамперед аграрною. Не менш важливою була й інша складова національно-визвольного руху — український рух у російській армії.

Від перших днів революції українці намагалися привернути увагу Тимчасового уряду й російської революційної демократії до своїх проблем. Спочатку це робилося у формі вітальних телеграм. В одній з них міністра

¹³⁸ Рідне слово. — 1917. — 22 квітня.

¹³⁹ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 262.

¹⁴⁰ Там само.

юстиції О. Керенського вітали як людину, яка свого часу “з трибуни Державної Думи проголосила гасло автономії України”, тому йому доручали захист “справедливих вимог українського народу і його демократичної інтелігенції”¹⁴¹. Таких телеграм з висловленням надії на культурне відродження України чимало зберігається в архівних фондах Тимчасового уряду. Але, судячи з усього, уряд не переймався вирішенням національного питання. Характерною в цьому контексті виглядає промова члена Тимчасового комітету Державної Думи Росії, а згодом члена Тимчасового уряду П. Мілюкова на мітингу в Таврійському палаці 2 березня 1917 р. Окреслюючи завдання нової влади, промовець говорив лише про організацію влади та армію, обходячи повною мовчанкою національне питання. 2 березня Росія ще уявлялася П. Мілюкову парламентською конституційною монархією, тобто державою з такою формою державно-політичного устрою, який існував у Росії після 1905 р. Йшлося лише про зміну особи царя та складу уряду. В зверненні Тимчасового уряду “До громадян Росії” від 6 березня говорилося про реалізацію конституційних свобод, скликання Установчих зборів, але жодним словом не згадувалася національна проблема, нібито її зовсім не існувало¹⁴². Не була вона першочерговою і для російської революційної демократії. 2 березня 1917 р. на засіданні Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів при обговоренні питання про ставлення до Тимчасового уряду і його майбутньої політичної платформи було вирішено включити до програми уряду пункт про надання всім народам прав національного й культурного самовизначення. Але наступні події показали, що вирішення національного питання не є ключовою проблемою російського політичного менталітету, вона посідає епізодичне місце у російській суспільно-політичній думці та виникає час від часу лише під впливом сильних сторонніх подразників. Так, довільна зміна Тимчасовим урядом вищезгаданої вимоги Петроградської ради не викликала жодних запитань чи проявів незадоволення.

Тільки українська маніфестація 12 березня в Петрограді привернула увагу російської преси до українського питання. Кадетська “Речь” із цього приводу 13 березня писала, що лише останнім часом у свідомості російського громадянства починає формуватися в повному своєму значенні українська справа, що “стає тепер однією з найважливіших справ, які стоять перед російською демократією”. Далі газета різко критикувала політику царизму щодо України, говорила про заборони й переслідування, яких зазнавало українство, визначаючи, що перед російською демократією стоїть завдання виправити те лихо, яке було заподіяне царизмом. “У вільній демократичній Росії можна створити форми життя, які дадуть можливість повного, широкого й вільного розвитку українського народу”, — зазначалося в газеті “Речь”, але одразу ж додавалося застереження — “При збереженні державної єдності Росії”.

¹⁴¹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 1778. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 90, 92.

¹⁴² См.: Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов. — М., 1996. — С. 176—177.

Останнє було надзвичайно симптоматичним не лише для кадетів. Оскільки на перших порах Центральна Рада за ініціативи ТУП висувала загальнокультурно-освітницькі вимоги, вони не знаходили різкого заперечення з боку російської громадськості, а іноді мали й несподівану підтримку. Перебуваючи під враженням від тієї ж демонстрації в Петрограді професор М. Гредескул в “Русской воле” 15 березня, сформулювавши українські культурно-освітні домагання, ставить собі й своїм читачам запитання, яке він називає дуже болючим для українців і дуже “непевним” для російського громадянства: наскільки ж ці домагання законні? Загалом професорські симпатії на боці української культури. Він переконаний, що Україна “має своє особне духовне обличчя”, що “її духовна індивідуальність надзвичайно глибока”, що українець сміється зовсім не так, як росіянин, а плаче відмінно від поляка. Однак прямого визнання законності українських домагань у статті ми так і не знаходимо. Власне, через кілька днів після демонстрації в Петрограді центральні російські газети на тривалий час забули про існування української проблеми.

Київська російськомовна періодика, яка принаймні територіально була більш близькою до українського руху, приділяла йому більше уваги. Зокрема, на сторінках “Киевской мысли” знаходимо повідомлення про створення Центральної Ради та деякі інші інформаційні матеріали на українську тематику. Тут було опубліковано першу відозву ТУП, статтю В. Науменка “Думи старика-українця о моменте”, звіт про київську українську демонстрацію. Ми вже згадували, що місцеві російські громадсько-політичні сили були не проти використання українців зі своєю метою. Загалом до культурно-національних українських вимог вони ставилися поблажливо, особливо, коли йшлося про українізацію початкової школи (середня та вища освіта українською мовою викликала погано прихований і неприхований опір).

Ситуація різко змінилася після того, як замість культурно-національних вимог українці почали висувати політичні гасла. Можна досить точно визначити момент цього перелому в настроях. Він збігся з українською маніфестацією в Києві 19 березня. П. Христюк засвідчив, що постанови віча після завершення маніфестації, в яких говорилося про підтримку Тимчасового уряду, про необхідність зміцнення демократії, найшвидше скликання Всеросійських Установчих зборів не справили на російську демократію жодного враження, натомість “з надзвичайним завзяттям і увагою почала вона розшифровувати, здавалось би, просту, щирі і зовсім «не страшну» заяву віча про фактичне творення автономного ладу в Україні та домагання принципового визнання В. Правительством «потреби широкої автономії української землі»”¹⁴³.

Особливе роздратування з боку російської демократії викликала стаття М. Ткаченка “Волею і правом народу українського”, де вперше було висловлено думку про необхідність скликання Українських установчих зборів. По Києву вмить розповсюдилися чутки, що такими зборами українці хочуть оголосити Всеукраїнський національний конгрес, де й відбудеться проголошення автономії України.

¹⁴³ Христюк П. Згадана праця. — Т. 1. — С. 30.

Чуток виявилось достатньо, щоб наелектризувати ситуацію, яка свідчила про потужну акумуляцію негативного ставлення до українського руху в середовищі київської загальноросійської демократії. Підкреслимо, саме загальноросійської, оскільки йшлося не тільки про російські, а й про єврейські соціалістичні організації. Саме від них 2 квітня йшла ініціатива скликати в Києві міжпартійну нараду представників соціалістичних організацій для опрацювання узгодженої тактики “у зв’язку з чутками про наміри Центральної Ради оголосити національний конгрес установчими зборами”¹⁴⁴. Цікаво, що чулки були сприйняті, мов доконаний факт, ніхто не збирався їх перевіряти. Більшовики Києва, готуючись до спільної наради, провели 2 квітня спеціальне засідання міського комітету, де заслухали доповідь і влаштували її обговорення. Г. П’ятаков вважав за необхідне вплинути на Центральну Раду через УСДРП, з якою пропонував домовитися і “змусити її протидіяти сепаратистським діям Ц. Р.”. У випадку відмови українських соціал-демократів він радив почати рішучу атаку проти сепаратистського руху. Його підтримав Ватін. Відверто прямим був Чекуруль-Куш: “...якби Установчі збори (малися на увазі не українські, а всеросійські. — *Авт.*) навіть висловилися за самостійну Україну, ми і тоді повинні були боротися з цим рішенням, так як не в наших інтересах роз’єднання пролетаріату державними рамками”¹⁴⁵.

Після того, як домовитися з українськими соціал-демократами про підривну роботу в Центральній Раді не вдалося, київський комітет РСДРП(б) ухвалив рішення “не вступати з українською соціал-демократією в жодні блоки”¹⁴⁶; повести в “Голосе социал-демократа” відповідну агітаційну кампанію, а також зробити певні кроки для відновлення соціал-демократичної української спілки.

Не менші пристрасті кипіли й серед київських меншовиків та есерів. Голова міської Ради робітничих депутатів есер П. Незлобін не втримався і публічно заявив, що Український національний конгрес буде розігнано революційними багнетами, коли надумає проголошувати себе Установчими зборами та вводити автономію. Його підтримав голова Ради солдатських депутатів меншовик Таск. Напруження в політичних структурах міста напередодні Національного конгресу настільки зросло, що виконком Ради об’єднаних громадських організацій вирішив з’ясувати реальну ситуацію шляхом проведення спільних зборів представників президій виконкомів Ради об’єднаних громадських організацій, Центральної Ради, рад робітничих і солдатських депутатів та коаліційної Студентської ради. Цим зібранням переслідувалася й інша мета: справити тиск на українців — учорашніх політичних лівофлангових, що стрімко почали обходити конкурентів.

Загальноросійська демократія ще не навчилася всерйоз сприймати Центральну Раду. Їй здавалося, що досить буде повести себе з позиції сили, і все стане на давно визначені місця. Із цією метою і скликалися збори. Вони відбулися 4 квітня. Центральну Раду репрезентували М. Грушевсь-

¹⁴⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 26.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само. — С. 28.

кий, Д. Антонович та В. Винниченко. Як згадував голова УЦР, у нього склалося враження, що їх викликають для звіту й виправдання перед місцевими господарями¹⁴⁷. В. Винниченко ділився схожим настроєм: “... Ми побачили, що наш «старший брат» завжди мав для нас у кишені кулака”¹⁴⁸.

Організатори мали надію, що “молодший брат” таки вгамується, коли побачить кулак, витягнутий з кишені. Однак представники Центральної Ради виявили характер політичних бійців, вони повели себе мужньо, М. Грушевський одразу ж перейшов у наступ. Його енергійна промова зводилася до того, що українці не просто хочуть спростувати чутки, які виникли невідомо як, вони протестують проти погроз, що були виголошені проти них. М. Грушевський вимагав негайної чіткої відповіді на питання: “З ким ми тут зустрілися? З товаришами чи ворогами? Чи є ви дійсно представниками визвольного руху, а тому визнаєте право народу на своїй території будувати своє життя, забезпечуючи повністю право національних меншин, чи ви представники старої системи русифікації? Ми просимо вас висловити ваші принципові погляди на основне питання — на право українського народу на національне будівництво!”¹⁴⁹.

Виступ М. Грушевський заздалегідь не готував, з оборони перейшов до наступу під впливом обставин, але так вдало це зробив, так у відповідь на запитання опонентів сформулював свої, що справа була виграна одним ударом. Який же соціаліст міг відкрито заперечити право народу, хай і іншої національності, на самовизначення, хто з демократів міг відкрито визнати себе русифікатором? Завершальна частина зборів пройшла в дрібному пікіруванні, перемішаному запевненнями у вірності визвольним ідеям. На деякий час напруження спало.

На Всеукраїнському національному конгресі з привітаннями виступали і М. Страдомський, і П. Незлобін, і Д. Григорович-Барський, і Й. Фрумін, присутні на нараді 4 квітня. Образно кажучи, вони зняли кашкета перед політичною силою, яка за лічені тижні виросла у них на очах з купки українських інтелігентів і тут на конгресі не залишилось ні в кого сумнівів щодо політичного лідера в Україні. Проте було очевидним, що в російської демократії в Україні свої завдання і свої інтереси. Певно, це і мав на увазі М. Грушевський у своєму заключному слові на зборах 4 квітня, коли сказав, що “... Можна бути яким завгодно демократом і бути централістом, можна бути демократом і бути проти національного будівництва і не рахуватися з національними вимогами”¹⁵⁰.

В ситуації, що склалася навесні 1917 р. в Україні, ще раз знаходить підтвердження думка про те, що російський демократ закінчується там, де починається національне питання. Вітаючи Всеукраїнський національний конгрес від імені партії конституційних демократів, Д. Григорович-Барський висловився таким чином, що у його партії є ясне розуміння того, що

¹⁴⁷ Див.: *Грушевський М.* Споми́ни // Київ. — 1989. — № 9. — С. 117.

¹⁴⁸ *В. Винниченко.* Відродження нації. — Ч. 1. — С. 90.

¹⁴⁹ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 124.

¹⁵⁰ Там само.

російська держава чекає для себе такого перевлаштування, яке б відповідало всім політичним вимогам окремих національностей. Щоправда, ця думка, завершив оратор, не є загальною ні в партії, ні в масах. Останнє зізнання з усією силою підтвердив VIII з'їзд партії кадетів на початку травня 1917 р. З'їзд обговорював зміни до партійної програми, поряд з аграрною частиною дискутувалися питання місцевого самоуправління та автономії. В день відкриття з'їзду 9 травня орган кадетської партії газета "Речь" вийшла з редакційною статтею "Автономія", в якій зазначалося, що демократична республіканська реформа управління, яка запроваджувалася у Росії, не може базуватися на тих формах місцевого життя, які склались у Росії протягом останніх десятиліть. У статті передбачалося два виходи із ситуації, що склалася, але обидва були для кадетів неприйнятними. Перший — шлях негайної федералізації — "вимагав такого напруження сил, якого вона (Росія. — *Авт.*) навряд чи зможе витримати в цей грізний час. Другий — повернення до старих форм державної влади — виглядав ще менш можливим". Про це говорив і реальний перебіг подій. Через те газета інформувала, що з'їзду доведеться вирішувати одразу два питання: "З одного боку, зберегти єдність і сили Російської держави, з іншого — забезпечити національне вільне життя окремих народностей, що входять до нашої демократії, широко місцеву самобутність її областей".

Кращим виходом із ситуації газета вважала запровадження Установчими зборами місцевої провінційної, тобто територіальної, автономії, розширення прав місцевого самоврядування. Власне, йшлося про те, щоб національну автономію підмінити місцевим самоврядуванням. У своєму заключному слові на з'їзді доповідач з проблеми, яка нас цікавить, абсолютно відверто заявив, що не треба змішувати питання про федерацію з національними питаннями. Розширення місцевого самоврядування — це вже величезна поступка національностям. Подібна постановка питання викликала на кадетському з'їзді дискусію. Зокрема, делегати, які приїхали з України, намагалися переконати з'їзд в недостатності пропонованих рішень. Так, М. Могилянський вважав, що права окремих національностей можуть бути достатньо забезпечені тільки федералізацією Росії. Перейшовши до українського питання, він звернув увагу на те, що воно перетворюється російською демократичною пресою в своєрідний жупел. М. Могилянський вважав, що, коли партія народної свободи не внесе вимог національно-територіальної автономії до своєї програми, то "для українців стане неможливим підтримувати цю партію"¹⁵¹. Співзвучними виступу М. Могилянського були промови київського делегата Бутенка та полтавського делегата Г. Імшанецького, проте істотного впливу на позицію з'їзду вони не справили. Кадети так і не змогли відмовитися від образу "единой и неделимой". З усією відвертістю на з'їзді це визнав лідер партії П. Мілюков: "Збереження державної єдності Росії — це та межа, якою продиктоване крайнє рішення партії. Розклад держави на суверенні незалежні одиниці уявляється їй абсолютно неможливим. Така постановка питання може не зовсім співпадати з прагненнями деяких із російських національностей (зрозумі-

¹⁵¹ Речь. — Петроград. — 1917. — 13 мая.

ло, це були камінці в город Центральної Ради і українців. — *Авт.*) Ми добре знаємо, що деякі з російських національностей начебто йдуть далі, прагнучи до створення національно-територіального об'єднання, компетенції якого вони уявляють собі ширше, ніж уявляє їх собі Центральний комітет партії”¹⁵².

У складній ситуації, яку вони створили самі, опинилися меншовики України. Розуміючи розмах наростаючого українського руху, з одного боку, з другого — будучи марксистами, а з третього — представниками російської політичної партії, вони “заблукали між трьох дерев”, виявилися нездатними йти прямим шляхом. Резолюція київського обласного з'їзду РСДРП(м) — квітень 1917 р. — визнала неможливим далі зберігати російський централізм і запропонувала демократичну республіку, але не федеративну, а “з визнанням за областями, які відрізняються етнографічними і культурно-господарськими особливостями, права на автономію з власними представницькими зборами, зберігаючи єдність Росії як державногосподарського організму”. Така державна система, де є і автономія, і залишається єдина Росія, вважали меншовики, “цілком забезпечить окремим областям пристосування державних форм до їх особливостей і гарантує їх населенню можливість самого широкого культурно-національного розвитку”¹⁵³.

Отже, в меншовиків теж все зводилося до задоволення національно-культурних вимог. Але мало цього, в тій самій резолюції знаходимо ще одне застереження проти буржуазно-націоналістичних прагнень, які ускладнюють завдання революції, затемнюють класову свідомість пролетаріату й загрожують його єдності. Тому ці прагнення “повинні зустрічати саму рішучу протидію з боку соціал-демократичної робітничої партії”¹⁵⁴. Тут же згадується пролетарський інтернаціоналізм і необхідність виявляти класові суперечності всередині кожної нації. Звичайно, ні про яке вирішення національного питання таким чином говорити не доводиться.

Не багато принципів відмінного містилося в резолюції Київської обласної конференції партії російських есерів. Вона визнала, що інтереси нації найкращим чином забезпечуються федеративною республікою, але на цьому все й скінчилося, бо далі починалися суцільні застереження: “національно-територіальна автономія доцільна лише при наявності достатньої внутрішньої організації даного народу і при докорінному задоволенні трудового народу (пролетаріату і трудового селянства). Ця остання обставина є вирішальною в питанні про федеративну республіку, так як партія бореться лише за демократичну федеративну республіку і показує на небезпеку народження ряду дрібних буржуазних республік, що можливо внаслідок слабкої організації трудового класу і очікуваної підвищеної активності буржуазії”¹⁵⁵.

Таким чином, жодна з російських демократичних партій не спромоглася відкрито визнати за українським народом право на самостійне життя,

¹⁵² Там само. — 10 мая.

¹⁵³ Киевская мысль. — 1917. — 25 апреля.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Революция и национальный вопрос: документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. — Т. 3. — М., 1930. — С. 139.

бодай у формі національно-територіальної автономії у складі федеративно-демократичної Росії. Національне питання стало каменем, об який спіткнулася російська революція. Кожна з партій висувала свої причини, які, на їх думку, не дозволяли Україні самовизначитися: це і стан війни, в якому перебувала Росія, і необхідність рішення Установчих зборів, і побоювання затушувати національними проблемами класові. Думається, що за всією цією політичною еквілібристикою стояв цілком реальний інтерес — не випустити Україну з рук, ні за яких обставин не дозволити українцям стати повноправними господарями своєї землі. Однак відверто визнати це заважали принципи формальної демократії.

Російські націоналісти, чорносотенці такими принципами пов'язані не були. В перші дні та тижні революції праві російські сили зникли з публічного простору. Газета “Киевлянин” — рупор українофобії — протягом березня робила вигляд, що українського руху не існує. Ця газета не помітила ні української маніфестації у Києві, ні створення Центральної Ради. Але на момент Всеукраїнського національного конгресу нерви в головного редактора Василя Шульгіна не витримали.

Напередодні конгресу газета оголосила про створення союзу “югороссов”. 8 квітня на її шпальтах з'явилася стаття “До питання про місцеві автономії” підписана “Ник. Я”. Автор починає з посилання на інтерв'ю голови Тимчасового уряду князя Львова, в якому останній виявив свою прихильність до культурно-національного самовизначення народів, а щодо ширших форм автономії, то він відніс їх до виключних прерогатив Установчих зборів. Такий підхід автор вважає аксіомою державного будівництва і на цій підставі починає зводити звинувачення щодо керівників українського руху. Їхній кримінал полягає в тому, що вони взялися не за працю над поглибленням культурно-національного самовизначення шляхом проповіді, переконання, а за рішучі дії — “прокладання рейок” до автономії. Як вони могли на таке спромогтися?

Але праві не були б правими, якби на цьому спинилися. Після конгресу оцінивши враження, яке він справив на громадськість, “Киевлянин” переходить до відвертої й цинічної за формою атаки. 11 квітня газета робить різкий випад проти українського руху: “Київ — мати міст руських. В тільки-но минулі дні ми були свідками найбільшої історичної підтасовки, яка була розіграна тут, у священних надрах цього міста. Ми говоримо, звичайно, про те, що робив і говорив тут «Український конгрес» від імені всього «українського народу»”.

Те, що газета бере в лапки конгрес і говорить про його діяльність як про підтасовку, можна пояснити застосуванням грубих прийомів політичної боротьби з непримиренним ворогом. Врешті, для багатьох мета в політиці виправдовує засоби. Але те, що В. Шульгін бере в лапки український народ, — це вже не політичний прийом, а ознака світогляду, не що інше, як брутальний прояв шовінізму. Це те, в чому постійно звинувачували українців, хоча жодного аналогічного й взагалі нетолерантного прояву в ставленні до національних меншин із боку діячів Центральної Ради знайти неможливо. Їхня толерантність у цьому відношенні унікальна.

“Киевлянин” же не бачив місця в Україні для українців. “Коли більше п’ятдесяти років тому назад Віталій Яковлевич Шульгін написав свою першу статтю в “Киевлянині”, він сказав у ній: “Это край русский, русский, русский!” — ось головний і єдиний аргумент для В. В. Шульгіна, головного редактора “Киевлянина” у 1917 р., сина В. Я. Шульгіна. Кінцівка статті набирає імперативного характеру — “Якщо заснований ним (конгресом. — *Авт.*) “Центральній Раді” не протипоставити другу силу, силу опору всіх тих, хто ще не захоплений українським гіпнозом і угаром у нашому краї — вона буде намагатися і вже намагається інсценізувати ще крикливіше й пишніше те, що ми назвали найбільшою історичною підтасовкою”. Ця анти-українська газета відверто закликала чорносотенні націоналістичні елементи до організації та боротьби: “Українським організаціям, українським домаганням повинні бути протипоставлені організації і домагання російські”. Організувати боротьбу з українським рухом і був покликаний новостворений союз “югороссов”. Із номера в номер “Киевлянин” не пропускав найменшої можливості, аби якось не вдарити по українському рухові, або хоча б вимазати його багном.

Тимчасовий уряд, який перебував під контролем партії кадетів, не поспішав із реформуванням державного ладу в Росії, відносячи його повністю до компетенції Всеросійських установчих зборів. І все ж під тиском обставин окремі кроки в цьому напрямі він змушений був робити. Так, 7 березня 1917 р. відновив чинність старої Конституції Фінляндії, пообіцяв у найкоротший термін скликати її сейм, якому передати проект нової форми правління Великого князівства. Урочисто підтверджувалося непорушне збереження внутрішньої самостійності фінів, прав національної культури й мови.

17 березня була опублікована відозва Тимчасового уряду до поляків. Польща на цей час уже повністю була окупована військами Німеччини та Австро-Угорщини, які виношували проект створення на польських землях незалежної від Росії держави, прагнучи таким чином залучити поляків на свій бік. Саме ця обставина підштовхнула російський уряд до відповідних дій. Розуміючи, що краще подарувати те, що не маєш можливості втримати у власних руках, уряд у відозві 17 березня визнав “за братським польським народом всю повноту права власною волею визначати долю свою”, а також створення незалежної польської держави “надійною запорукою міцного миру у майбутній оновленій Європі”¹⁵⁶. 20 березня вийшла постанова Тимчасового уряду про відміну релігійних та національних обмежень.

Ці кроки вселяли в діячів Центральної Ради надію на позитивне вирішення урядом українського питання. До того ж УЦР на перших порах активно підтримувала Тимчасовий уряд, сподіваючись на справедливе вирішення ним українського питання. Однак уряд не поспішав висловлюватися із цього приводу. 9 березня Київ за дорученням голови Тимчасового уряду відвідав член Державної Думи Чихачов, який у Раді об’єднаних громадських організацій виголосив промову, наріжне місце в якій було відведено тезі: “Тепер не час вести обговорення і суперечки навколо питання

¹⁵⁶ Там само. — С. 57.

про влаштування політичного ладу Росії. Установчі збори, на яких прозвучить вільний голос всієї країни, вирішать майбутній лад Росії”¹⁵⁷. Звичайно, жодного слова про українські справи, жодного слова про Київ як серце України у промові депутата, відрядженого урядом, не знайшлося. Щоправда, і Центральна Рада на той час виразником політичних українських настроїв себе ще не усвідомлювала.

Перші контакти з урядом від імені українців здійснили представники Петроградської української громади. Члени ТУП О. Лотоцький та П. Стебницький склали пам’ятну записку, яку українська делегація 17 березня вручила голові уряду князю Львову. В записці говорилося про утиски, яких зазнав український народ від царату, і висловлювалося прохання спинити увагу уряду на українських проблемах, не обмежуючись простим скасуванням національних утисків, надати рівні з російською мовою права мові українській у державних, судових та освітніх установах в Україні, призначити на посади урядових комісарів людей, які знайомі з життям, побутом та мовою краю. Князь Львов на тій аудієнції, згадував О. Лотоцький, “добродушно слухав, м’якенько запитував, уникав рішучого слова та не давав певної відповіді... По суті справи, міністр-прем’єр обмежився лише запевненням, що правительство принципіально не має нічого проти запропонованих делегацією заходів”¹⁵⁸.

Делегація залишила прем’єра, так від нього нічого і не досягнувши, крім призначення нової зустрічі. О. Лотоцький пише, що князь Львов сам не захотів особисто приймати будь-яке рішення без консультації з міністрами. 23 березня, після утворення в Петрограді Української національної ради, О. Лотоцький як її голова, а М. Корчинський — як його заступник зробили ще один візит до голови уряду. Вони намагались вирішити питання про спеціальну посаду комісара України при Тимчасовому уряді. Однак розуміння з боку прем’єра не зустріли. “... З усього було видно, що се питання президент уже обміркував з міністрами, і воно показалося їм отим жупелем, що не лише сумнівні, але й поважні побоювання у них викликав — чи не єсть се перший крок до сепарації”, — зазначав О. Лотоцький¹⁵⁹.

Наслідком березневих контактів українців із урядом стало інтерв’ю князя Львова представникам преси, в якому він оголосив, що уряд доброзичливо ставиться до справи культурно-національного самовизначення народів Росії, і як приклад такої доброзичливості навів наказ міністра освіти Мануйлова про дозвіл навчання в українських початкових школах рідною мовою. Що ж до питань автономії, то уряд, на думку його голови, не міг взяти на себе відповідальність за таке рішення. В перспективі це мали зробити Установчі збори. Розмов про Установчі збори та надій, які на них покладалися, в ті дні було достатньо. Але сьогодні історик не може не бачити, що уряд, головним ідеологом якого в той час був лідер кадетської партії П. Мілюков, вів подвійну гру. По-перше, посилаючись на Установчі збори, він не поспішав з їх практичним скликанням. А по-друге, звернувши увагу

¹⁵⁷ Киевская мысль. — 1917. — 10 марта.

¹⁵⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 3. — С. 343.

¹⁵⁹ Там само. — С. 344.

на рішення VII з'їзду партії кадетів (кінець березня), в якому говорилося про демократичну парламентську республіку Росію (в питанні розв'язання національної проблеми партія залишалася на позиціях свободи культурного самовизначення), можна не сумніватися, що кадети, а отже, й уряд, були твердо переконані у збереженні єдиної неподільної держави, яку вони не мислили без України.

6 квітня, в день відкриття Національного конгресу, Київ уперше відвідав представник Тимчасового уряду військовий міністр О. Гучков. На конгрес він не пішов, а з його короткого виступу в Раді об'єднаних громадських організацій виявилось, що в Петрограді уважно стежать за розвитком київських подій, особливо пов'язаних із національним рухом. На прийомі, що був влаштований на честь міністра, барон Ф. Штайнгель вітав його від імені Національного конгресу. Він поінформував гостя про український форум і сказав, що український народ сподівається на вирішення своєї долі Установчими зборами, але не можна нехтувати мрії та побажання народу. Він чекає від Установчих зборів автономії України та вірить, що Росія буде побудована на федеративних засадах. Так, по суті, публічно й безпосередньо представнику Тимчасового уряду було подано українську платформу.

Міністр залишився незворушним, сказав, що не може відповідати за Установчі збори, але впевнений, що вони після перемоги над німцями знайдуть “ті форми державної будови, які б єдність великої цілої держави поєднували з початками свободи і права національностей на самовизначення”¹⁶⁰. Отже, українцям, на відміну від поляків і фінів, знову пропонувалося терпляче чекати закінчення війни й гадати, яким же буде рішення Установчих зборів.

Прохолодне ставлення уряду, його прагнення дистанціюватися від Центральної Ради, активізація антиукраїнських настроїв серед неукраїнської частини населення не сприяли створенню ґрунту для переговорного процесу. Центральна Рада зволікала з рішучими кроками, аж доки не відчула за собою масову національну підтримку. 5 травня в Києві розпочав свою роботу I Всеукраїнський військовий з'їзд, делегати якого представляли 900 тис. українців, призваних до армії. З'їзд мав політичний характер, в доповіді про сучасний момент (доповідач Ф. Селецький) та під час її обговорення лунала гостра критика на адресу Тимчасового уряду за байдужість до української проблеми. В резолюції “Про автономію України” було недвозначно сформульовано завдання “вимагати від Тимчасового Правительства та Ради солдатських та робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України”. В цій резолюції також містилась вимога щодо невідкладного призначення при Тимчасовому уряді міністра по справах України¹⁶¹. На з'їзді виникла ідея направити до Петрограда спеціальну делегацію Центральної Ради. Останню з'їзд визнав “єдиним компетентним органом, призваним рішати всі справи, що стосуються цілої України і її відносин до Тимчасового

¹⁶⁰ Киевская мысль. — 1917. — 8 апреля.

¹⁶¹ Український національно-визвольний рух. Березень — листопад 1917 року... — С. 279.

Правительства”¹⁶². “Перший Український військовий з’їзд, який зажадав, аби Центральна Рада негайно вжила рішучих заходів щодо здійснення даних їй Національним конгресом доручень [...], поклав край ваганням і нерішучості Центральної Ради”, — засвідчив П. Христюк¹⁶³.

На третіх загальних зборах УЦР (7—8 травня) було обговорено і схвалено пропозицію щодо направлення до Петрограда зазначеної делегації. УЦР визначила її склад та затвердила наказ, який складався з 13 пунктів. Головне завдання полягало в тому, щоб добитись від уряду публічного визначення позитивного ставлення щодо справи з наданням автономії Україні. 13 травня повноважна делегація Центральної Ради виїхала до Петрограда. До її складу входили 10 осіб: В. Винниченко (голова), М. Ковалевський, Г. Одинець, Д. Коробенко, С. Письменний, Д. Ровинський, О. Пилькевич, А. Чернявський, С. Єфремов та І. Сніжний.

У портфелі делегації лежав пакет документів, запропонованих на розгляд урядові. По дорозі делегати зробили невелику зупинку в Могильові, де розташовувалася ставка російської армії. На вокзалі їх вітала група українців-офіцерів на чолі з полковником Павленком. Вони поділилися інформацією про ворожі настрої, що панували в лавах російської військової верхівки щодо українців. Павленко вважав, що не варто піддаватись ілюзіям щодо прихильного ставлення росіян до вимог українців.

У Петрограді ці побоювання знайшли нові підтвердження. Хоч делегацію на вокзалі зустрічали з оркестром і почесною вартою, але це було справою рук українців Петрограда. Увечері 15 травня делегація зустрілася з керівниками української громади столиці. Відбувся обмін думками і враженнями, з якого виявилось, за свідченням С. Єфремова, що “українська справа в революційному Петрограді опинилася на тій самій мертвій точці, на якій стояла за старого ладу”¹⁶⁴. Петроградські українці розповідали членам делегації, що Мілюков після відставки з посади міністра весь свій вільний час приділяє мітингам, на яких на всі заставки викриває українську інтригу, агітує проти автономії України та федеративної Росії. В Раді робітничих і солдатських депутатів після рішень військового з’їзду українцям просто не давали говорити під вигуки “долой хохлов!”.

Увечері 15 травня делегацією була підготовлена пам’ятна записка уряду. Головні думки, викладені в цьому документі, зводилися до того, що від самого початку революції в Україні розгорнувся глибоко демократичний національний рух, який об’єднав мільйони людей. Ці люди визнали своїм вищим національним органом Центральну Раду, яка надала стихії українського руху організаційні підвалини. Однак неукраїнські верстви, зазначалося в записці, налаштовані вороже до українського руху, намагаються його дискредитувати, перекручують факти, сіють чутки про сепаратизм, націоналізм. Ці настрої оволоділи й російською демократією. В подібній конфронтації прихована велика загроза: український рух може вийти з-під контролю, якщо урядом не будуть зроблені кроки до порозуміння з ним: “Ми

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Христюк П. Згадана праця. — Т. 1. — С. 55.

¹⁶⁴ Нова Рада. — 1917. — 26 травня.

берем на себе сміливість звернути найсерйознішу увагу Тимчасового уряду, Ради робітничих і солдатських депутатів і всієї російської демократії на сучасний стан речей і закликаємо піти нам назустріч в розв'язанні нашого важкого відповідального завдання — направлення української стихії по такому шляху, який не тільки не допомагав би усе збільшуючій сварці, а навпаки, допоміг би організації сил всієї Росії”¹⁶⁵.

У заключній частині записки формулювалося 9 пунктів, з яких перший, як це було визначено в Києві, висловлював надії, що Тимчасовий уряд висловить в тому чи іншому акті принципово доброзичливе ставлення до гасла автономії України.

16 травня делегація з'явилася на прийом до голови уряду Г. Львова. Ознайомившись із пам'ятною запискою, останній почав говорити про те, що уряд не має права приймати рішення про автономію, оскільки це є винятковим правом Установчих зборів. Г. Львов запропонував передати розгляд вручених йому вимог спеціальній урядовій комісії, складеній із фахівців. Очолив комісію товариш міністра внутрішніх справ Д. Щепкін, до якого приєдналися два його колеги в тому ж ранзі — М. Авінов та С. Урусов, професори С. Котляревський та М. Лазаревський і товариш військового міністра полковник Л. Туган-Барановський. 21 та 22 травня відбулися дві зустрічі комісії з делегацією, в ході яких точилися жваві дискусії. Їх загальний настрій описав С. Єфремов: “Найбільш, як і треба було сподіватись, суперечок викликав пункт про відношення правительства до автономії України — цей кардинальний пункт в українській програмі нашого часу. І треба було бачити й слухати, як учені учасники розмови силкувалися розбити, власне, цей пункт, щоб зрозуміти, як до автономії України не звикли ще в російських кругах, як їм не розуміють навіть спеціалісти — учені, й як, нарешті, їм всі бояться! /.../ Треба ще додати, що опоненти, вимагаючи од делегації цілком виробленого, до найменших деталей опрацьованого статуту автономії, домагалися, щоб їм було вияснено, звідки взялося слово «Україна», й виложено мало не всю історію українського руху”¹⁶⁶.

Закінчилися зустрічі заявою комісії, що уряду потрібен час на вирішення питання, тобто безрезультатно. Делегати УЦР мали зустрічі з міністрами освіти О. Мануйловим та земельних справ В. Черновим. Обидва міністри стояли на тому, що майбутній лад Росії, і в тому числі України, мають визначити Установчі збори. Мануйлов був згоден на окремі поступки в справі шкільної освіти: навчання українською мовою в початковій школі й запровадження української мови як окремого предмета в середніх школах, але мовою викладання і в середній, і у вищій школі мала залишатися російська.

Згадуючи розмову з В. Черновим, М. Ковалевський писав, що “міністр був настроєний досить оптимістично і вірив, що в Росії запанує демократія”, але, як і кожний росіянин, вважав, що “новий демократичний лад вимагає якнайбільшої централізації”¹⁶⁷. Тому в розмові щодо автономії Укра-

¹⁶⁵ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 95.

¹⁶⁶ Нова Рада. — 1917. — 28 травня.

¹⁶⁷ Ковалевський М. Згадана праця. — С. 338.

їни він обмежився загальними думками, які не мали будь-якого практичного сенсу. Пізніше В. Чернов напише спогади про революцію та діяльність Тимчасового уряду, один з розділів книги буде присвячено національній політиці уряду, де він назве тупиковою ¹⁶⁸.

В той час, як члени української делегації марно намагалися порозумітися в столиці із заступником військового міністра полковником Туган-Барановським із приводу українізації окремих військових частин, до Києва завітав сам військовий міністр — О. Керенський. 19 травня відбувся перший візит члена російського уряду до Центральної Ради. Він ще раз підтвердив, що в Тимчасового уряду і Центральної Ради погляди на автономію України не збігаються. О. Керенський просив українців не поспішати, набратися терпіння і чекати Всеросійських установчих зборів, але яким їх рішення буде, чи визнають Установчі збори Росію федеративною республікою, він не брав на себе сміливості відповісти. Члени Центральної Ради резонно застерігали міністра, що подібна невизначеність на шкоду всім — і Росії, і Україні. О. Шульгін закінчив свій виступ пророчими словами: “Пам’ятайте, Олександр Федоровичу, що порятунок Росії в децентралізації, і якщо вона не буде вчасно децентралізована, то вона загинула...” ¹⁶⁹.

Підбиваючи підсумки цієї зустрічі, М. Грушевський просив міністра не відкладати питання щодо задоволення вимог українського народу, і попередив, що у випадку, коли цього не станеться, Центральна Рада не зможе взяти на себе відповідальність за можливі непередбачувані наслідки. Це вже була спроба тиску на уряд, але така делікатна, що О. Керенський на неї не звернув уваги. І даремно.

Події найближчого майбутнього вписали різкий поворот у розвиток політичної ситуації. Незважаючи на попередження української громади Петрограда, делегація зробила ряд енергійних спроб встановити контакти з революційною демократією столиці, сподіваючись знайти в ній союзника й чинник тиску на уряд. Із цього нічого не вийшло. В. Винниченко пасивно-негативним ставленням російської демократії до українського питання, її небажанням визнавати наявність такої проблеми був вражений сильніше, ніж позицією уряду. “Російський уряд принаймні зараз же прийняв делегацію, принаймні чемно мугикав, скорботно розводив руками й не лаявся революційними словами, — згадував він. — А в руської демократії три дні ми не могли добитись «аудієнції», три дні представництво української демократії українського селянства, робітництва та війська оббивало пороги Ради руських представників робітництва та війська, поки, нарешті, після листовних докорів, загроз і т.п. Виконавчий комітет Ради робітничих і солдатських депутатів згодився нас вислухати.

Але тільки й того, що вислухати/.../ А в результаті — «принципально» всі стояли за право самоозначення всіх націй, практично ж одсилали до Уряду, — як він вирішить, так хай і буде...” ¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Чернов В. Великая русская революция. Воспоминания председателя Учредительного собрания. 1905—1920. — Пер. с англ. — М., 2007. — С. 250.

¹⁶⁹ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 93.

¹⁷⁰ Винниченко В. Згадана праця. — Ч. 1. — С. 157—159.

Отже, в столичній революційній демократії українці не знайшли не тільки підтримки, а й розуміння. Незважаючи на прикру невдачу, ця поїздка багато чого прояснила й створила ситуацію, близьку до протистояння українців та росіян.

Тимчасовий уряд передав декларацію УЦР на розгляд спеціальної Юридичної наради. 30 червня вона під головуванням відомого діяча кадетської партії Ф. Кокошкіна понад дві години розглядала українські вимоги і знайшла за можливе задовольнити повністю лише одну з них, що стосувалася повернення додому галичан, депортованих силоміць із рідних місць російською армією, та поліпшення становища полонених українців-галичан. В усьому іншому нарада не бачила підстав для позитивного вирішення, її аргументи були відомими: Тимчасовий уряд не є правочинним вирішувати питання надання автономії, а Центральна Рада не є представником “всього населення України”. Виконання інших вимог УЦР було б не чим іншим, як передвирішенням питання перед Установчими зборами або підготовчим кроком до надання автономії Україні. І лише, здається, єдиний раз нарада назвала реальну причину, яка лякала і її, і уряд. Мова йшла про те, що введення посади крайового комісара України вимагало б визначення її кордонів, а це було абсолютно неприйнятним, бо виглядало як замах на принцип державної неподільності.

1 червня уряд інформував про свою односторонню відмову у вимогах Центральної Ради. Відповідь була досить казуїстичною та формальною. Тимчасовий уряд повідомляв, що, оскільки УЦР “не вибрана всенародним голосуванням, то уряд навряд чи може визнати її виразницею точної волі всього українського народу”. Тому, робився досить несподіваний за логікою висновок, уряд вважає, що “як з формального, так і тактичного боку питання про встановлення автономії України може вирішитись тільки Установчими зборами”¹⁷¹. Уряд не вважав за можливе видання із цього приводу будь-якого позитивного акта. Очевидно, щоб якимось чином виправити абсолютно негативне враження, яке могло створитися в Україні від подібного рішення, ця відповідь закінчувалася урядовим визнанням національних особливостей і своєрідних умов життя України, як і необхідності вирішення питання про майбутній устрій України, але знову ж таки Установчими зборами. Але кого цей заключний пасаж міг увести в оману?

Відповідь уряду була з радістю зустрінута російською політичною демократією в Україні, а в російських націоналістів вона викликала тріумф. Їхній лідер В. Шульгін, посилаючись на розмову, яку він начебто мав із головою уряду кн. Львовим, через пресу широко повідомив, що уряд нізачо не дасть згоди на українські домагання, буде їм рішуче протидіяти, а автономія України — це справа не українського, а всього російського народу.

2 червня в Києві відбулося спільне засідання виконкомів Ради об'єднаних громадських організацій, Ради робітничих депутатів, Ради військових депутатів КВО, Ради коаліційного студентства, яке спеціально обговорило відповідь Тимчасового уряду на вимоги УЦР. Обговорення вийшло жва-

¹⁷¹ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 378.

вим. Меншовик М. Балабанов оголосив, що на даний момент висування національного питання веде до ослаблення сил революції. Це і є причиною того, чому “ми, — на думку Балабанова, — з такою тривогою відносимося до всіх проявів українського руху, в тому числі і його соціалістичних течій”¹⁷². Можна було думати, що Балабанов говорить від імені своєї партійної організації, але ухвалена спільна резолюція не залишала сумніву щодо солідарності всіх, хто брав участь у засіданні. Резолюція була цікава й тим, що теоретично допускала принцип децентралізації та широкої автономії, але в конкретному випадку присутні визнали, що “цілком приєднуються і готові всією силою свого авторитету підтримать точку зору уряду”¹⁷³. Тут не було нічого дивного, якщо згадати про попередню реакцію російської демократії на українське питання.

П. Стебницький, засуджуючи недалекоглядність урядового рішення, формальність його підходу, досить точно оцінив ситуацію, що склалася. В нарисі “Мозок Росії” він у червні 1917 р. писав: “Уряд не бачить, а може, і бачить, та не вірить, що ця його постанова вириває з рук організованого і організуючого громадянства керування українським рухом, і покидає той рух на роздоріжжі, в стані стихійного, бурхливого хвилювання... Що з того? Автономія України, очевидно, страшніша для Росії, аніж всеросійська анархія”¹⁷⁴.

З іншого боку, відмова уряду мобілізувала українські сили, боляче зачепила їх національні почуття. Україна, а особливо Київ, вирували хвилями протестів, події жваво коментувалися в пресі, обговорювалися на зібраннях та мітингах. Ситуація “переросла” масштаб урядового рішення. Воно дало лише формальну причину для того, щоб національні чинники революції опинилися на гребені політичного життя. “Киевская мысль” 6 червня змушена була визнати, що “минулого тижня хвилі українського народного руху підіймалися високо і круто”.

2 червня закінчив свою роботу Всеукраїнський селянський з’їзд. Два дні 2500 його делегатів обговорювали обставини та наслідки перемовин делегації УЦР у Петрограді. Доповідь про поїздку української делегації до Петрограда зробив М. Ковалевський. Він констатував, що “нас там не почули, або не захотіли почути ... нам нічого не відповіли певного, не визнали наших прав”. Доповідач закликав селян не давати глумитися над собою і домагатися своїх прав. Його підтримав ще один із членів делегації — Г. Одинець: “Я завжди був тієї думки, — сказав він, — що нам не треба просити, а вимагати/.../ Ми мусимо гукнути на всю Україну, щоб почули по всіх селах, хатах наші люди, як “демократія” і Тимчасовий Російський уряд поводить і ставиться до українського народу”. Ідеї “стати хазяїном свого краю”, “позбавитись панування над нашим народом” блискавично опанували аудиторією. Понад 30 делегатів просило слова для виступу. Панівними темами у промовах стала критика діяльності уряду та вимоги са-

¹⁷² Киевская мысль. — 1917. — 3 июля.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 403.

мочинного проголошення автономії. “Діти нам не простять, коли ми не доб’ємося найменшого — національно-територіальної автономії. Коли не допомагають слова, то допоможуть шаблі. Прийшов час, коли ми мусимо взяти своє. Просити, кланятися ми не будемо, бо то — наше!” — так запально пропонував вирішити справу солдат Білик, селянин з Черкащини.

Ще радикальніше прозвучав виступ О. Степаненка, який закликав боротись не за автономну, а за самостійну Україну. В запропонованому проекті резолюції вимагалось:

- 1) відкликати делегатів з Всеросійського селянського з’їзду;
- 2) оголосити, що український народ — хазяїн на своїй землі та засновує свою державу;
- 3) Центральну Раду поповнити Радою селянських депутатів і оголосити її Українським тимчасовим урядом;
- 4) цей Тимчасовий уряд має скликати Українські установчі збори і Сойм;
- 5) Український Тимчасовий уряд вживає заходів до того, щоб представники нашого народу взяли участь у майбутній мирній міжнародній конференції;
- 6) подбати, щоб представники українських соціалістів поїхали на нараду до Стокгольма;
- 7) завершити формування українського війська;
- 8) всі податки з 15 червня 1917 р. мусять надходити до Центральної Ради.

Ідея самостійності підтримки з’їзду практично не здобула, але з’їзд не дав домовити делегату Червінському, коли той необачно запропонував відмовитися від автономії та об’єднатися навколо Тимчасового уряду¹⁷⁵.

З’їзд одностайно підтримав домагання Центральної Ради та доручив Всеукраїнській раді селянських депутатів “негайно виробити проект положення про автономію України”¹⁷⁶. Співзвучні резолюції ухвалила Всеукраїнська конференція УПСР, що відбулася одразу після з’їзду. Ситуація була така, що “треба було йти революційним шляхом, шляхом dokonаних фактів, — згадував М. Ковалевський. — І цим шляхом Українська Центральна Рада після деяких вагань пішла”¹⁷⁷.

1 червня відкрилися четверті загальні збори Української Центральної Ради, щойно поповненої Всеукраїнською радою селянських депутатів. В центрі уваги зборів постало питання про стосунки з Тимчасовим урядом. Обговорення на закритих засіданнях тривало два дні. Членам Центральної Ради було над чим замислитись, їм необхідно було виходити з альтернативи: або конфронтація з Тимчасовим урядом, або втрата масової підтримки українців. І те, і інше несло серйозні політичні ризики.

“Отже, треба було знайти таку лінію, яка б здійняла ще на вищий щабель революційний дух мас, і разом з тим не внесла б дезорганізації, яка б

¹⁷⁵ Див.: *Хміль І. В.* Перший Всеукраїнський селянський з’їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.). — К., 1992. — С. 7—13.

¹⁷⁶ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 347.

¹⁷⁷ *Ковалевський М.* Згадана праця. — С. 342.

вела до здійснення національних постулатів, і не викликала б братоубивчої різниці між руською і українською демократіями”¹⁷⁸, — вважав В. Винниченко. На карту було поставлено надто багато. Одне неправильне рішення — і справа, так блискуче розгорнута декілька місяців тому, могла завершитися крахом. Політичний досвід та інтуїція підказали керманічам Центральної Ради, що доцільніше орієнтуватися не на ту чи іншу крайність, а шукати вихід між ними, зберігаючи контроль над ситуацією, не втрачаючи політичного авторитету і не даючи уряду навіть формальних підстав до відкритих репресивних дій. Такий вихід було знайдено. “Загальне переконання було, — згадував М. Грушевський, — що на грубий жест уряду український народ устами Ц. Ради мусить відповісти декларацією своєї державності в можливо здержливій, але рішучій формі...”¹⁷⁹.

Позиція Центральної Ради, вироблена загальними зборами, описувалась, за свідченням В. Винниченка, формулою “Ні бунту, ні покірності”. В ухваленій резолюції, яку було запропоновано фракцією українських есерів, загальні збори констатували, що Центральна Рада вжила всіх заходів, щоб порозумітися з Тимчасовим урядом у справі автономії України. Зважаючи на факт росту стихійних проявів українського руху, як і на те, що негативна відповідь уряду буде і надалі стимулювати їх, Рада вирішила “звернутись до всього українського народу із закликом організуватися і приступити до негайного закладення підвалин автономного ладу на Україні”¹⁸⁰. Рівно через тиждень, 10 червня, Центральна Рада звернулася до українського народу з декларацією, яка увійшла в історію як I Універсал.

“... магічне слово «універсал», несподівано винесене на поверхню демократичного, селянського, соціалістичного, давало задоволення всім, хто прагнув демонстрації суверенності, — згадував М. Грушевський. — Се слово ставило на порядок дня спомин української державності, колишньої гетьманщини, перетопленої і очищеної в огні нового революційного руху, відкликалося на підсвідомі мрії на відновлення старих державних традицій в нових, кращих формах. Се була та містика, яка проноситься так часто в великих революційних рухах”¹⁸¹.

Ухвала Універсалу стала одним із кульмінаційних моментів Української революції, дала на певний час новий поштовх для її розвитку. Текст Універсалу сьогодні добре відомий, багато разів відтворювався в історичній літературі, нема сенсу переповідати його зміст. Зазначимо лише те, що в ньому констатувалося, що Тимчасовий уряд не може дати ладу в Україні, й на цій підставі формулювався заклик — “однині самі будемо творити наше життя”¹⁸². Схвалений 10 червня на засіданні Комітету Центральної Ради остаточний текст Універсалу був зачитаний на II Всеукраїнському військовому з’їзді. Документ знайшов гарячу підтримку делегатів, які представляли близько 2 млн українців-військовослужбовців фронтових та тилкових частин

¹⁷⁸ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — С. 192.

¹⁷⁹ Грушевський М. Спомины // Київ. — 1989. — № 9. — С. 142—143.

¹⁸⁰ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 101.

¹⁸¹ Грушевський М. Спомины // Київ. — 1989. — № 9. — С. 143.

¹⁸² Там само. — С. 104.

армії. З'їзд у своїй резолюції висловив недовіру Тимчасовому урядові, зазначив, що уряд “цілковито не розуміє національних відносин на Україні”, “загострює національні конфлікти на Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу”. Зважаючи на це, з'їзд вимагав негайно приступити “до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу”¹⁸³. Непоступливість уряду зазнала осуду в українському середовищі, а радикальні дії Ради викликали бурхливе захоплення. Обговорення Універсалу стало загальнонародною справою та перетворилося на свого роду плебісцит українців, у ході якого вони визначилися щодо недовіри до Тимчасового уряду і підтримки Центральної Ради.

“Цей Універсал справив на українське суспільство надзвичайно глибоке враження. Подібно до того, як з невимовною радістю і навіть, з слізьми на очах слухали його українські солдати — члени військового з'їзду — з ентузіазмом зустрів ці слова Центральної Ради і увесь український трудовий народ, — згадував П. Христюк. — Майже по всіх містах, містечках, селах і хуторах України, на численних селянських, робітничих і загальнонаціональних з'їздах, на фронтах у військових частинах, — всюди урочисто було відчитано Універсал, з захопленням і радістю, як святу вістку про нове, прегарне життя, що малювалося в народній уяві. Народ радів, народ хвилювався, народ складав масову формальну присягу на вірність Центральній Раді, на вірність проголошеним нею ідеалам. До Центральної Ради посилалися сотнями, тисячами безконечні палкі привітання від різних груп та організацій українського суспільства, від військових частин, від земств з заявами, що вони визнають Центральну Раду за свій найвищий уряд, що будуть коритися їй і тільки їй, що будуть з радістю, охоче і пильно виконувати її приписи, її накази”¹⁸⁴. Підтвердженням слів П. Христюка можуть бути численні телеграми, які надійшли на адресу УЦР після 10 червня та були опубліковані в пресі. Значна їх кількість зберігається в архівному фонді УЦР. Українці підтримували ідеї Універсалу й засуджували урядове рішення.

Як приклад, наведемо інформацію про збори українців Київської округи шляхів сполучення, які 16 червня жваво обговорили ситуацію, що склалася в Україні після проголошення Універсалу. В промові інженера Пилипчука йшлося про централістичну російську систему, яка витягає з України “усі кращі соки” та спрямована не на поліпшення добробуту та культури всієї держави, а лише Московщини. В результаті ухвалена одностороння резолюція вітала Центральну Раду як вищий урядовий орган України, а Універсал визнала “за акт величезної національно-політичної ваги, що є правдивим висловом волі українського народу”¹⁸⁵.

Абсолютно протилежними, мінорними виявилися настрої в неукраїнському середовищі. І праве, і ліве крило (за винятком більшовиків) російської революційної демократії кинулися таврувати дії українців. Ка-

¹⁸³ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 387—388.

¹⁸⁴ Христюк П. Згадана праця. — Т. 1. — С. 74.

¹⁸⁵ Народня воля. — 1917. — 1 липня.

детська “Речь”, меншовицька “Рабочая газета”, есерівське “Дело народа” відкрито критикували Універсал, звинувачували Центральну Раду за “ленінство у національному питанні”¹⁸⁶. Ухвалення Універсалу газета “Речь” кваліфікувала як ще одну ланку німецького плану розкладу Росії, а дії Центральної Ради — як відмову підкорятися Тимчасовому урядові. Кадетський друкований орган вважав, що “вчинок українців є прямим злочином проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворих законних покарань”¹⁸⁷.

Кадети відверто підштовхували Тимчасовий уряд до застосування сили проти Центральної Ради, одже були переконані, що українці матимуть проти себе не лише уряд, але й осуд рішуче всіх громадських російських сил, за винятком більшовиків. Останнє сподівання виявилось вірним. Часопис меншовиків-оборонців “Рабочая газета” 15 червня надрукував статтю, вже сама назва якої — “Отложение Украины” — не залишала сумнівів щодо головного напрямку розвитку думки. Центральна Рада звинувачувалася в тому, що стала на надзвичайно небезпечний шлях, який веде до ускладнення і так неймовірно важкого становища Росії. 16 червня міністр Тимчасового уряду й одночасно лідер російських есерів В. Чернов опублікував статтю з промовистою назвою “Ложный вывод из правильной предпосылки”. Зі статті стає очевидним, що російські есери не проти принципу самовизначення націй (хай принцип існує), а проти його конкретної реалізації.

Того ж дня меншовицьке “Единство” надрукувало виступ Г. Плеханова. Цей старший за віком авторитетний політик, який вже не брав участі в реальному політичному житті, а лише спостерігав його, не будучи пов’язаним із владою, дозволив собі не без задоволення кинути кілька звинувачувальних реплік у бік уряду. Він критикував Кабінет міністрів за не своєчасність і невмотивованість відмови. В принципі, вважав Плеханов, можна було визнати за українцями право на самовизначення. Але далі видатний російський соціал-демократ робить цікавий висновок: “Якщо на Тимчасовий уряд падає досить значна доля відповідальності за українські події, то іншу, не менш значну долю відповідальності несе Центральна українська рада”. В чому ж її провина? Виявляється, вона не мала права вдаватися до крайнощів, варто було більш делікатно (Плеханов вживає слово “законно”) тиснути на уряд, зрештою, вдатися до апеляції до великоруського народу, який би знайшов спосіб змусити уряд піти на поступки українцям¹⁸⁸. Очевидно, що Плеханов думав приблизно так, як і Чернов: в принципі нічого не мав проти права на самовизначення, але конкретні кроки до його здійснення не виправдовував; пропозиція ж звертатись до російського народу взагалі була неприхованою демагогією, оскільки, за винятком більшовиків, жодна російська політична партія не заступилась перед урядом за українців. Отже, російськими політиками дії українців від-

¹⁸⁶ Дело народа. — 1917. — 16 июня.

¹⁸⁷ Речь. — 1917. — 14 июня.

¹⁸⁸ См.: Революция и национальный вопрос: документы и материалы ... — Т. 3. — С. 92.

верто чи замасковано засуджувалися. Особливо непримиренно це робили російські націоналісти, рупором яких виступав “Киевлянин” В. Шульгіна. На противагу українській делегації до Петрограда відправилася з Києва контрверсійна делегація товариства “Русь”, “югороссов” та “Русского торгово-промышленного общества”.

З початку червня в київських радах робітничих і солдатських депутатів перманентно обговорювалося національне питання. 15–16 червня на об’єднаному засіданні виконкомів громадських організацій Києва було схвалено резолюцію, яка засуджувала дії Центральної Ради. Народа ж Київського губернського й повітового земств Універсал підтримала, висловивши при цьому готовність працювати в тісному контакті з УЦР та надати їй матеріальну допомогу. Аналогічну позицію зайняла нарада Полтавського губернського земства, загальні збори Полтавської ради робітничих та солдатських депутатів, численні повітові селянські з’їзди. В непоодиноких випадках Центральну Раду бажали бачити Українським Тимчасовим урядом, а Універсал визнавали за необхідність рішуче втілювати в життя.

Аналізуючи тогочасні події, не можна не помітити, що Універсал викликав вже після повалення самодержавства нове потужне піднесення мас, ще міцніше сконсолідував український національно-визвольний рух, а Центральну Раду зробив безсумнівним політичним лідером України. Одношайна підтримка Універсалу українцями-воєнками перетворила УЦР на політичну фігуру загальноросійського масштабу, протистояння з якою не обіцяло нічого втішного для Тимчасового уряду.

Спочатку Тимчасовий уряд не прямо, а опосередковано через Юридичну нараду, де домінували кадети, так оцінив події в Києві: “Представники українських партій не зупинились перед актом відкритого заколоту, який несе небезпеку державній єдності Росії і завдає важкого удару російській демократії... Покладаючи всю відповідальність за цей акт на його винуватців, Тимчасовий уряд з свого боку категорично не визнає за так званим універсалом українського народу будь-якої сили. Він висловлює тверду впевненість, що вірна російській революції більшість українського народу його повністю відкине”¹⁸⁹.

Висловлене сподівання не виправдалося. Енергія, з якою вибухнув український рух, його сконсолідованість і одностайність у підтримці Універсалу змусили російську революційну демократію в Україні переглянути свої позиції та визнати відкриту боротьбу з УЦР безперспективною. Тим самим шляхом пішов і Тимчасовий уряд. 15 червня відбулося засідання уряду, яке розглянуло ситуацію в Україні й винесло два рішення. По-перше, видати спеціальне звернення до українського народу, в якому було б обґрунтовано небезпечність схваленого УЦР Універсалу, а також погляд уряду на цей документ. По-друге, уряд ухвалив створити комісію з найавторитетніших на той час в Росії громадських діячів (С. Урусов, П. Кропоткін, В. Короленко, В. Вернадський, С. Ольденбург, С. Шликевич, І. Демидов), якій належало виїхати в Україну й на місцях ознайомитися з потребами і побажаннями українців. Принагідно ж відзначимо, що справа створення комісії

¹⁸⁹ Там само. — С. 60–61.

одразу провалилася, запропоновані діячі не згодилися брати в ній участь. Що ж до звернення, то воно, підписане прем'єр-міністром, було опубліковане наступного дня. Тимчасовий уряд намагався довести, що він не ворог Україні, що вважає своїм обов'язком “прийти до згоди з громадсько-демократичними організаціями України щодо тих перехідних заходів, які в подальшому можуть і повинні бути схвалені, щоб забезпечити права українського народу у місцевому управлінні та самоуправлінні в школі та суді — заходів, які підготовляють перехід до того остаточного вільного ладу, який Україна повинна отримати з рук Всенародних Установчих Зборів”. Але, зрештою, звернення закликала українців “не йти згубним шляхом роздрібнення сил вільної Росії”¹⁹⁰. Наприкінці червня уряд направив до Києва повноважну делегацію з чотирьох міністрів для ведення переговорів з Центральною Радою.

Досягнутий під час переговорів компроміс, як і його наслідок — II Універсал Центральної Ради, безумовно, не мали такого резонансу в українському середовищі, як I Універсал, проте нам не вдалося знайти документів, які б зафіксували масове негативне ставлення українців до досягнутої угоди. З окремих виявлених резолюцій можна зрозуміти, що вона розглядалась як певний крок уперед до реалізації ідеї автономії. Так, жителі Канева 4 липня урочисто відсвяткували оголошення II Універсалу й ухвалили визнати “Центральну Раду яко володаря, як вищу краєву владу, як тимчасове правительство на Україні”¹⁹¹. Київський повітовий селянський з'їзд 9 липня ухвалив співзвучну попередньому рішенню резолюцію: “Вітати Центральну Українську Раду як вищий законодавчий орган всієї України”, а Генеральний секретаріат визнати “тимчасовим революційним правительством, виконувати всі його постанови та накази і проводити їх у життя”¹⁹².

II Універсал привів до певного пом'якшення політичної атмосфери, його вітали не лише українці, а й росіяни, поляки, євреї. Громадські організації північних повітів Чернігівської губернії, які відзначалися поліетнічним складом населення, зібравшись на нараду 9 липня в Новозибкові, вирішили, що “північні повіти губернії (Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Суразький та Новгород-Сіверський) не відділяються від південних, а залишаються на території автономної України з обов'язком забезпечення прав меншин”¹⁹³. 11 липня, відповідно до досягнутої в Києві угоди, представники національних меншин уперше взяли участь у роботі Малої Ради. Загалом у складі УЦР їм було виділено 202 мандати. Здавалося, що принаймні de-facto питання національно-територіальної автономії України вже вирішене. Але, як з'ясувалося згодом, це було оманливе поверхове враження.

Угода між Тимчасовим урядом і Центральною Радою мобілізувала антиукраїнські сили. На знак протесту проти київських домовленостей на

¹⁹⁰ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 443.

¹⁹¹ Там само. — С. 528.

¹⁹² Там само. — С. 553.

¹⁹³ Черниговская земская газета. — 1917. — 18 июля.

початку липня Тимчасовий уряд залишили міністри-кадети, за ними у відставку пішов прем'єр-міністр Г. Львов. Уряд болоче переживав кризу та зміну персонального складу. Природу липневої міністерської кризи ініціатор київських переговорів І. Церетелі пояснював тим, що керівники кадетської партії перейшли на позиції великодержавного шовінізму та російського націоналізму. Висунувши гасло боротьби з автономістськими прагненнями народів Росії, “вони сподівалися пробудити націоналістичні інстинкти в російських (русских) народних масах і знайти серед цих останніх в царині національного питання більше співчуття, ніж у питаннях соціального законодавства чи аграрних законів, де їх класова позиція відштовхувала від них широкі трудящі верстви російського народу”¹⁹⁴. Певним чином їм це вдалося.

26 липня в Києві відбулася ганебна збройна провокація донських козаків та кірасирського полку проти українського полку Б. Хмельницького. В момент виступу з Києва на фронт богданівці були обстріляні, 20 з них загинули. Інцидент з богданівцями показав, якою непростою виявилася справа здобуття української автономії.

У липні в російській пресі почалися інсинуації на тему таємних стосунків УЦР з урядами Австро-Угорщини та Німеччини. Як по команді активізувалася діяльність шовіністичних російських організацій, які демонстративно протестували проти “примусової українізації”, доводили, що політика Центральної Ради є ворожою Росії та не відповідає бажанням більшості місцевого населення. Показовою в цьому зв'язку була стаття В. Шульгіна “Против насильственной украинизации Южной Руси”, опублікована “Киевлянином” 18 липня, а також видрукована окремою листівкою, в якій автор звинувачував Тимчасовий уряд у тому, що він не мав права домовлятися із Центральною Радою, як і визнавати Південь Росії Україною, а його населення — українцями. Співзвучним статті В. Шульгіна виявився лист ради професорів Київського університету до Тимчасового уряду. Стара російська реакційна професура залякувала владу тим, що позиція керівників українського руху в Києві загрожує російським загальнодержавним інтересам. У неї не було сумніву, що “мова йде про досягнення чогось багато більшого, ніж обласна автономія України; що керівники українського руху прагнуть до повного політичного відмежування і відчуження від решти Росії тих областей, які вони визнають українськими”¹⁹⁵.

Університетських професорів підтримали їхні колеги з Політехнічного інституту. 6 серпня 1917 р. вчена рада КПІ направила Тимчасовому урядові спеціальну записку, в якій застерігала проти того, що “група осіб поставила собі за мету підняти у нашому краї політичний рух з метою відділити від країни частину території і створити Українську державу”. Лист доводив, що цей рух не має нічого спільного з народними масами, не знаходить у них підтримки та є нічим іншим, “як спробою з боку групи осіб захопити багатий край і стати на чолі його управління”. Угода від 2 липня, на думку ав-

¹⁹⁴ Церетели И.Г. Згадана праця. — Кн. 2. — С. 161.

¹⁹⁵ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 582.

торів листа, посилила позиції “групи”, яка вже намагається здійснити організацію та захоплення влади через Генеральний секретаріат та Центральну Раду. Головне смислове навантаження “записки” міститься в заключних абзацах, які, власне, все й пояснювали: “Считаем необходимым отметить, что в случае удаchi упомянутого захвата, в особенности в пределах, намеченных Радой, отпадает от России край с богатейшей почвой, с каменно-угольными копами, дающими в настоящее время до 3/4 всего добываемого каменного угля, с богатыми рудными месторождениями, залежами соли и другими природными богатствами, обеспечивающими пышный расцвет сельского хозяйства и промышленности. Край этот отличается наивысшей в России по своей интенсивности сельскохозяйственной культурой, интенсивными свеклосахарными плантациями, питающими развитую в крае сахарную промышленность, составляющую громадную долю всей сахарной промышленности страны. Он прилегает к Черному морю с прекрасными гаванями и, будучи потерянным, отрешит остальную страну от Черного моря. Потеря этого края вызовет глубочайшее потрясение в стране и может повлечь за собой самые роковые последствия для нашей Родины.

Ввиду всех вышеизложенных соображений, во имя спасения и на благо Родины, Совет Киевского политехнического института поднимает к Временному правительству свой предостерегающий голос о смертельной опасности для Родины, о необходимости твердой и определенной, неколеблющейся политики в целях сохранения целостности государства, избежания ужасов гражданской войны и доведения страны до Учредительного собрания”¹⁹⁶.

Це була відверта спроба тиску на уряд із боку правих російських кіл, консолідуєчим центром яких стала партія кадетів. Її члени довго не давали згоди на те, щоб увійти до нового, очоленого О. Керенським, складу уряду, а пішли туди, лише виставивши низку жорстких умов. Саме кадети стали ініціаторами порушення урядом досягнутих у Києві домовленостей.

Кадетська “Речь” 2 серпня в статті “Украинские затруднения” закликала уряд в українському питанні рухатися далі шляхом, яким він пішов, розпустивши фінляндський сейм. Мотивувала газета це тим, що “політика національностей в багатьох випадках далеко виходить за межі того, що припустимо при збереженні єдності та неподільності Росії”. Газета відверто говорила, що плани національного перевлаштування Росії розраховані на послаблення та поразку Росії у війні: “Сміливе «нехтування» принципу неподільності Росії об’єднує і безстрашних великоросійських, і українських соціалістів з німецькими «українських» справ майстрами”. В іншому матеріалі газети “Речь” член ЦК партії кадетів, відомий правник, професор Петроградського університету, член Юридичної наради Б. Нольде не приховував свого нетивного ставлення до українсько-російського компромісу. “Ні України, ні її Ради в російськiм праві до поїздки трьох міністрів не було, — писав він. — Кажуть, що їхнє фактичне існування уявляється дуже сумнівним, але на цьому не варто тепер наполягати. Угода, звершена трьома міністрами і подана у формі декларації Тимчасового уряду від 2 липня

¹⁹⁶ ДАРФ. — Ф. 1779. — Оп. 2. — Спр. 187. — Арк. 82—83.

та Універсалу Ради від 3 липня, не тільки накинула Раду Україні, але й Україну Росії”¹⁹⁷. За думкою Нольде, Україна — це лише область російської державної території, тому для нього було неприпустимо, щоб влада тут належала Центральній Раді та її органів Генеральному Секретаріатові, а за російським урядом залишалося лише “голе право” затвердження секретаріату.

У контексті цих подій 4 серпня Тимчасовий уряд замість того, щоб схвалити “Статут вищого управління України”, видав “Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду”, якою обмежив дію повноважень Генерального секретаріату територією Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та частково Чернігівської губерній і до того ж скасував секретарства військових, продовольчих, судових справ, шляхів сполучення, пошт і телеграфів.

Урядова інструкція викликала довгу й болючу кризу Центральної Ради, яку розривали суперечності та сумніви при спробі визначити своє ставлення до урядового рішення. Нарешті, Рада погодилася дотримуватися інструкції. Найповніше пояснення цієї позиції дав М. Грушевський у статті “Україна дійде свого”¹⁹⁸. Головні ідеї статті такі: УЦР добре розуміла, що від Тимчасового уряду, в якому гору взяли централісти-кадети, ворожі до українського уряду, більшого за інструкцію сподіватися не варто. Тому частина Центральної Ради закликала до розриву з урядом і повернення до революційної роботи, проте інша частина вважала необхідним використати ті реальні підстави, які “давала для утворення нового ладу на Україні навіть така «куца» автономія, яку давала інструкція уряду 4 серпня”. М. Грушевський говорив ще про одну важливу деталь, на яку не можна було не зважати. А саме — про велику масу людної, яка не хотіла цілковитого розриву з урядом. Очевидно, йшлося про людей з російською чи малоросійською національно-культурною ідентичністю, для яких автономія дозволяла зберегти зв’язок із Росією. Це була велика і складна проблема. В містах таких людей було дуже багато, можливо, не всі вони активно брали участь у політичному житті, але їхні настрої справляли на політику істотний вплив. Члени Центральної Ради повинні були на це зважати.

С. Єфремов вважав, що захватний метод може дати швидкі результати, але чи будуть вони довготривалими? “... Не треба забувати, — писав він, — що культурні меншості на Україні, елемент найбільш культурний, здебільшого зрусифікований, і мимоволі тягнутимуть до старого, підсилюючи тим наших чорносотенних ольстерців. Тут мало самого порозуміння з меншостями та забезпечення їхніх прав, тут треба ще утворити тісний зв’язок їхніх інтересів з автономним ладом на Україні, бо тільки тоді вони стануть громадянами землі української”¹⁹⁹.

Влітку Центральна Рада намагалася вирішити цю проблему, і після досягнення компромісу з урядом опонентів і відкритих ворогів української

¹⁹⁷ Речь. — 1917. — 7 июля.

¹⁹⁸ Грушевський М. Україна дійде свого // Твори: В 50 т. — Т. 4. — Кн. 1. — Серія: Суспільно-політичні твори. — С. 58—59.

¹⁹⁹ Нова Рада. — 1917. — 4—6 серпня.

автономії стало менше. Загальною масою населення ідеї автономії України сприймалися восени набагато спокійніше, ніж весною. За це Центральна Рада заплатила досить високу ціну: морально пов'язала себе з урядом, який з початку осені 1917 р. почав стрімко втрачати владу і контроль над країною. З цього приводу С. Єфремов у цитованій вище статті “На повороті” не без гіркої іронії зазначав, що українці потрапили на роль героя, який опинився біля фатального стовпа із зловісним написом: підеш праворуч — втрапиш коня, ліворуч — сам загинеш, прямо — коня втрапиш і сам пропадеш²⁰⁰.

Під час радикалізації суспільних настроїв, тобто від початку осені 1917 р., не важко було помітити українські голоси, які таврували Тимчасовий уряд за штучне розчленування України та перепони, які він чинив діяльності Генерального секретаріату, і зовсім зникли характерні для початку революції емоційно забарвлені висловлення щодо його підтримки. На шпальтах “Нової Ради”, “Народної волі”, “Робітничої газети” друкувалося чимало документів, що засвідчують протести загальних зборів, з’їздів, які відбувалися на території етнічних українських земель, відірваних з-під юрисдикції Генерального секретаріату, проти антиукраїнської політики Тимчасового уряду. В значній кількості документів висловлювалася моральна підтримка Центральній Раді, а головне — пропагувалася програма конкретних дій, аби зламати ганебний стан речей і повернутися до угоди від 3 липня і навіть до квінтесенції I Універсалу: самим творити наше життя.

Так, на другій конференції УПСР, яка відбулася 4—7 вересня 1917 р., знову обговорювали ідею якомога швидшого скликання Українських установчих зборів, незалежно від Всеросійських установчих зборів. Ця ж ідея була підтримана 6 вересня виконкомом Всеукраїнської ради робітничих депутатів, а в кінці вересня посіла центральне місце в декларації Генерального секретаріату. В ній, зокрема, йшлося про те, що “основою нового життя кожна нація вважає право на своє національно-державне самовизначення. Українська демократія голосом своїх з’їздів, організацій і революційного парламенту — Центральної Ради — виразно визначила майбутній національно-політичний стан свій як рівноправного, державного тіла в федеративній республіці Росії”²⁰¹. Далі в декларації йшлося про те, що Генеральний секретаріат має “забезпечити українському народові державне право на його землі”, і розгорталася програма невідкладних дій для порятунку України від економічної руїни, яка насувалася.

У вересні Центральна Рада скликала й провела в Києві з’їзд “поневолевених народів” Росії. Одна з резолюцій з’їзду була цілком однозначною: “Для рятунку держави від тої руїни, яка на неї чекає, конче треба зараз же перебудувати державу на зовсім нових підвалинах, які не лишали б жодної можливості централізації”²⁰². Одночасно з пропагуванням гасел автономної України, федеративного переустрою Росії УЦР розгорнула критику дій Тимчасового уряду. Спочатку це було зроблено опосередковано, через Все-

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 323.

²⁰² Там само. — С. 308.

українську раду селянських депутатів, друга сесія якої відбулася 2–5 вересня у Києві. Вона висловила підтримку Центральній Раді та вимагала від Тимчасового уряду розширити компетенцію Генерального секретаріату, а також поширити його владу на всю етнічну українську територію.

10 вересня Мала Рада виробила наказ українським посланцям на Демократичну нараду, яка скликала для підтримки Тимчасового уряду. В наказі йшлося про здійснення автономії України в повному обсязі, визнання за всіма націями нічим не обмеженого права на самовизначення, проведення крайових установчих зборів, передання в Україні влади в руки УЦР та Генерального секретаріату. Коли речник Української Центральної Ради М. Порш намагався ознайомити Демократичну нараду із цим наказом, йому влаштували обструкцію з вигуками: “В Якутский край его!”. М. Грушевський згадував, що після Демократичної наради в українських колах більше, ніж коли-небудь виникло “бажання відчепитися від усяких рахунків з нею (російською демократією. — *Авт.*) й іти своєю дорогою”²⁰³. Досить чітко напрям цієї дороги визначив IV з’їзд УСДРП (30 вересня — 3 жовтня 1917 р.). Він визнав “за необхідне поставити на порядок денний партійної діяльності будівництво Української Демократичної Республіки, котра має стати в федеративному зв’язку з Російською Республікою, а коли би се було можливо, і з іншими європейськими республіканськими державами”²⁰⁴. Це завдання з’їзд доручив ЦК УСДРП занести до партійної програми.

20 жовтня в Києві відкрився III Всеукраїнський військовий з’їзд. Вітаючи делегатів з’їзду, один з лідерів українських есерів, М. Ковалевський, почав з того, що надії, викликані I Універсалом, не виправдалися через те, що керівники УЦР стали на компромісний шлях, проти якого виступали українські есери. Тепер УПСР закликає, наголосив М. Ковалевський, до “утворення власними силами Української Демократичної Республіки”²⁰⁵.

З’їзд привітав цей заклик оплесками та вніс його до своїх резолюцій. Не менш радикальним був виступ В. Винниченка, який заявив, що генеральні секретарі не є чиновниками Тимчасового уряду, а сам Генеральний секретаріат непідзвітний Тимчасовому уряду, а тільки українській демократії, що його утворила. Отже, найчисленніші та найвпливовіші українські партії (УПСР та УСДРП), які мали більшість у Центральній Раді, взяли курс на проголошення України демократичною республікою.

Невідомо, коли і в який спосіб УЦР вдалося б проголосити таку республіку, якби Тимчасовий уряд залишився при владі. Найвірогідніше, це сталося б самочинно за сценарієм проголошення I Універсалу, але швидке падіння уряду знищило останні ймовірні перешкоди на цьому шляху.

²⁰³ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 11. — С. 147.

²⁰⁴ Робітнича газета. — 1917. — 5, 7 жовтня.

²⁰⁵ Христюк П. Згадана праця. — Т. 2. — С. 40.

НЕЗАКІНЧЕНА ВІЙНА: УКРАЇНСЬКИЙ РУХ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ

Одним із найпоширеніших в історіографії приводів для критики Центральної Ради є твердження про нерозуміння її лідерами місця та значення армії в революції і національно-державному будівництві. Думка ця сформувався ще на початку 1920-х років, коли після поразки визвольних змагань почалися пошуки причин невдач.

Звичайно, Центральна Рада припустилася у своїй діяльності багатьох помилок, як і російська революційна демократія. Проте крах демократичної моделі розвитку революції наприкінці 1917 р. свідчив не про якісь окремі помилки чи прорахунки політичної еліти, а про страшну соціальну відсталість Росії, накопичену протягом XIX ст. Саме ця обставина стала головною причиною розвалу старої російської армії, яка вступила в Першу світову війну соціально немодернізованою як закрита корпоративна система, що трималася на суворій дисципліні “з-під палиці”, на соціальній прірві між офіцерським та рядовим складом і була запрограмована на підтримку самодержавного ладу за архаїчним принципом “за веру, царя и отечество”. Тоді як успішне ведення бойових дій вимагало тотальної мобілізації всіх державних та людських ресурсів, насамперед наявності воїна-громадянина з високою національною самосвідомістю, а не дискримінаційної імперської ідеології, застосованої проти неросійських народів на початку та в ході Першої світової війни. Саме тому падіння самодержавства в лютому 1917 р. зробило такою актуальною, болючою та дражливою національну проблему.

Феномен Української революції пояснюється насамперед вибухом почуттів національної гідності, які попри свою природність десятками років змушені були існувати в латентних формах, але неймовірно загострилися за роки світової війни та вийшли на поверхню суспільного життя. Без масової підтримки Центральна Рада не мала жодних шансів на успіх. Вважається, що найбільшою опорою Центральної Ради було селянство — становий хрест української нації, але найактивнішою — українство армії. Протягом війни з території України в армію було мобілізовано 5 млн чоловіків. Вони пройшли надзвичайно сувору і, очевидно, жорстоку школу війни, тож взяли активну участь в революції. Відомо, що українці гвардійських полків відіграли помітну роль у люневих подіях 1917 р. у російській столиці.

Петроградська рада робітничих депутатів, щоб тісніше прив'язати до себе міський гарнізон, 1 березня 1917 р. видала наказ № 1 про створення в ротах, батальйонах і полках солдатських комітетів, які отримували широкі повноваження з контролю за командним складом. Цей акт хоч і був незаконним, але відмінити його не змогли ні Тимчасовий уряд, ні Ставка Верховного Головнокомандувача. Генерал А. Денікін у своїх спогадах пізніше засвідчив, що вже в перші дні революції “Ставка випустила з своїх рук керівництво армією”²⁰⁶. Дія цього наказу дуже швидко поширилася на всю

²⁰⁶ Деникин А. И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. Февраль—сентябрь 1917 г. — М., 1991. — С. 139.

армію, забезпечуючи її широке залучення в площину реального політичного життя. Уряд у боротьбі за армію з Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів взяв курс на її демократизацію. “Тимчасовим положенням про організацію чинів діючої армії та флота”, яке видала Ставка Головнокомандувача 30 березня, комітети від ротного до армійського та військові з’їзди були фактично узаконені ²⁰⁷.

Революція відкрила широкі можливості для демонстрації національних виявів. 3 березня в Одесі відбулася українська маніфестація, в якій взяли участь воїни двох місцевих шкіл прапорщиків. 12 березня в Петрограді відбулася 30-ти тисячна українська маніфестація, основну масу маніфестантів склали солдати і моряки українці, які йшли під синьо-жовтими прапорами та гаслами “Хай живе вільна Україна”, “Хай живе демократична федеративна республіка Росія”.

9 березня в Києві на скликаних спеціально групою солдатів і офіцерів міського гарнізону зборах було утворено Установчу українську військову раду (голова — полковник М. Глинський), яка підтримала Тимчасовий уряд, але зажадала від нього “вчинити для України ще до скликання Установчих зборів (Учредительного Собрания) такий самий правний акт, який вже видано для Фінляндії і потвердить за Українським Народом всі права і вільності, яких він має право домагатися...”²⁰⁸. В ухвалі Установчої військової ради йшлося також про те, що кожен українець-воєць повинен пам’ятати, що остаточною метою війни є “зібрати до купи всі землі українські, всі гілки українського люду в Росії, Австрії, Угорщині, з’єднаний, суцільний Український Народ увести в спілку вільних народів Вільної Росії”. Далі в резолюції висловлювалось побажання, щоб у полках, де солдати-українці становлять більшість, було негайно в офіційному порядку запроваджено вживання української мови, щоб такі полки поповнювались українцями, а командний склад в них призначався з українців ²⁰⁹. Через два дні, 11 березня, зусиллями Установчої української військової ради в Києві відбулося багатолюдне “Українське військове віче”, яке ухвалило створити з добровольців незалежно від існуючої регулярної армії, “Охочекомонний полк” імені Богдана Хмельницького. На вічі було обрано спеціальний комітет для організації полку ²¹⁰.

16 березня Київ зустрів як “День свята революції”, під час якого відбулась масова маніфестація, в якій окремою колоною під синьо-жовтими прапорами йшли українські організації, в тому числі до 2-х тисяч військових. Тоді ж на засіданні Установчої української військової ради було задумано відкрити український військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка, головним завданням якого згідно із статутом стало об’єднання і згуртування воєць російської армії українського походження під гаслами федералізації Росії та автономії України. Статут передбачав культурно-про-

²⁰⁷ Френкин М. Русская армия и революция. 1917—1918. — Мюнхен, 1978. — С. 60.

²⁰⁸ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 48—49.

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Там само. — С. 50—51.

світній напрям діяльності клубу, однак замислювався він як добре продумана розгалужена структура із центром в Києві та філіями на місцях. На чолі клубу стояла рада з 24 членів військових. Рада обирала голову і двох його заступників, писаря, скарбника. В члени клубу міг потрапити будь-хто з українців-військових, але за згодою ради й за рекомендацією спеціальних рекомендаційних комітетів. Тобто клуб потенційно міг створити конкуренцію Центральній Раді, яка на той момент ще була мало відомою на українських теренах. Імовірність конкуренції як організаційної, так і ідеологічної посилювалась тим, що створення клубу було ідеєю М. Міхновського. Із цього приводу в спогадах М. Грушевського про 1917 р. є чималий фрагмент. З нього можна дізнатися, що ліве крило новоствореної Центральної Ради, до якого Грушевський зараховував і себе, “непокоїла доволі рухлива, а головню, криклива організаційна робота, кажучи по теперішньому — фашистського напрямку, яка пробувала базуватись на воєнстві, властиво на офіцерстві. Провідником, а властиво ініціатором і одинокою поки пружиною сього руху був Микола Ів. Міхновський”²¹¹. М. Грушевський не поділяв правих поглядів Міхновського, і, як можна зрозуміти з його спогадів, сама постать лідера українських самостійників була йому антипатична. Голова Центральної Ради побоювався з боку Міхновського якихось самочинних акцій — “свого роду військового перевороту”²¹², які були б, на його думку, російською владою придушені “прямо з садистичною жорстокістю і при сій нагоді були б роздавлені початки національної організації”²¹³. Ці побоювання, пише Грушевський, “змусили наших товаришів з Ц. ради пильно слідити за його [Міхновського. — Авт.] діяльністю і старатись протиставляти впливам і зв’язкам впливи Ц. ради...”.

Основне навантаження в цій ділянці лягло на капітана Л. Гана, секретаря Установчої української військової ради, українського есера за партійною приналежністю, “правдивого українця”, за визначенням Грушевського, який “дуже інтересувався питаннями революціонізації й українізації війська”²¹⁴. На першому етапі діяльності Центральної Ради саме Л. Ган займався її зв’язками з військовими частинами. Серед інших Грушевський називає також прізвище полковника Матюшенка. З боку прихильників Міхновського теж існувало певне упередження щодо Центральної Ради, принаймні М. Галаган засвідчив, що коли на початку квітня він відвідав полуботківський клуб, то був прикро вражений тим, що серед його “чільних людей і членів панує якийсь неприємно-задержуватий тон «військовиків» і слабо прихований настрій «фронди» супроти «цивільних» провідників українського національного руху”²¹⁵. Зворотний настрій — упередження до кадрових офіцерів у коридорах Центральної Ради — відчув підполковник М. Янчевський, відвідавши Київ у квітні 1917 р.²¹⁶.

²¹¹ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 109.

²¹² Там само. — С. 110.

²¹³ Там само.

²¹⁴ Там само. — С. 111.

²¹⁵ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.). — К., 2005. — С. 211.

²¹⁶ Див.: Янчевський М. Зі споминів// За державність. Матеріали до історії війська українського. — 36. 2. — Каліш, 1930. — С. 139.

Важко сказати наскільки гострим, а головне — публічним, був конфлікт між Грушевським і Міхновським²¹⁷. Безумовно він не додавав суголосності силам українського національного руху, проте і не вніс до нього елементів розколу. В даному випадку мова про дещо інше, а саме про те, що українські політики — й самостійники, й автономісти-федералісти — з перших днів революції надавали українському рухові в армії першочергового значення, слідували за його стихійним поширенням і намагались внести в його лави організацію, а згодом використовувати як реальну політичну силу.

19 березня в Києві з ініціативи Центральної Ради відбулося Українське свято свободи, маніфестація та мітинг, в яких взяли участь 100 тис. осіб, з них близько 30 тис. були військовими. 26 березня в Полтаві українці — юнкери та офіцери Віленського військового училища — ухвалили резолюцію, в якій наголошувалось на великій вазі національного війська “в справі національного розвитку України” і робився висновок про необхідність “засновувати охочі українські полки й домагатись націоналізування російської армії”²¹⁸. 28 березня в Києві було зібрано чергове військове віче, яке не тільки сформулювало вимогу “зорганізувати українську національну армію з усіма родами зброї”, але й апелювало до Центральної Ради з проханням вдатися до відповідних заходів щодо Тимчасового уряду, “аби переведено якнайскоріше сі ухвали в життя”²¹⁹.

31 березня в Одесі вояки-українці заснували Українську військову раду на чолі з військовим лікарем І. Луценком, членом Центральної Ради. Повноваження військової ради поширювалися на частини Одеського військового округу, кораблі Чорноморського флоту та Румунський фронт.

Український рух охопив всі фронти російської армії та тиллові частини. 9 квітня в Гельсінгфорсі виникла Українська військова рада, того ж дня в Харкові відбувся мітинг, скликаний “Тимчасовою українською військовою організацією”, на якому дебатовалися загальноукраїнські справи, учасники якого ухвалили постанову про перетворення Росії на федеративну демократичну республіку, в якій Україна має одержати автономію. Виразником волі українського народу мітинг визнав УЦР; також було обговорено питання українізації війська, що дислокується на Україні²²⁰.

У першій половині квітня в Мінську відбувся Український з’їзд Західного фронту, який закінчився обранням Української фронтової ради на чолі із С. Петлюрою. Цей український рух в армії М. Грушевський назвав

²¹⁷ Автор у своїх публікаціях неодноразово наголошував на тому, що протистояння автономістів та самостійників у 1917 р. стало пізнішим витвором української історіографії, тоді як на початку революції М. Міхновський агітував за федеративні гасла, вважаючи самостійницькі недоречними моменту, оскільки, як і Грушевський, побоювався, що російська влада могла використати їх як привід до придушення національного руху. Здається такої ж думки дотримується і Ф. Г. Турченко (Див.: *Турченко Ф. Г.* Микола Міхновський: життя і слово. — К., 2006. — С. 216–220.).

²¹⁸ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 2 квітня.

²¹⁹ Нова Рада. — 1917. — 30 березня.

²²⁰ Там само. — 1917. — 22 квітня.

справу “величезної ваги, що потім стала рішучим фактором української революції”²²¹.

Загальна тональність ухвал та резолюцій, які виносилися військовими, відповідала гаслам УЦР. Чимало військових було делеговано на Всеукраїнський національний конгрес, вони були помітні в залі, обрані до президії конгресу, виступали з привітаннями та під час обговорення доповідей. Двічі на конгресі слово брав М. Міхновський. Перший раз він інформував присутніх про те, що військовий міністр О. Гучков погодився на формування двох українських піхотних бригад. Другий раз Міхновський говорив про першочерговість двох завдань: а) згуртування солдатів; б) утворення власного війська²²². В резолюціях конгресу військова тематика була дещо приглушеною, але все ж прозвучала. Конгрес доручив Центральній Раді конкретні домагання делегатів армії та флоту подати Тимчасовому урядові на розгляд. У новообраному складі Центральної Ради військові отримали понад 10 % місць. До нього були включені 13 військових, які представляли сім організацій, в тому числі п'ять представників клубу імені гетьмана П. Полуботка. Отже, Центральна Рада добре розуміла важливість підтримки “людини з рушницею”. М. Грушевський писав, що організаційні завдання, визначені УЦР “викликали найбільший рух у війську, який послужив на найближчі місяці найсильнішою розчинною [силою] для українського руху”²²³. Який же розумний політик може знехтувати такою підтримкою?

Новообраний склад Центральної Ради включився в справу об'єднання українців армії. Національний конгрес закликав українців до самоорганізації. “Українські комітети з долини до гори, від села до губернії” мали покрити територію України та створити нові можливості для подальшого територіального об'єднання, яке б у перспективі включало й національні меншини. 12 квітня в “Робітничій газеті” В. Винниченко опублікував статтю “Український мілітаризм”, яку часто згадують як аргумент на користь нерозуміння В. Винниченком значення армії. Між тим автор статті поставив актуальне завдання: “всіх українців солдатів освідомити, згуртувати, організувати; — українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо свідоме своїх народніх, а не солдатських кастових інтересів, щоб воно не було і не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали. Тільки це може бути єдиною метою роботи серед війська наших товаришів. Тільки таку мету може ставити собі справжній демократ”.

Українці армії швидко підхопили гасла УЦР. 14 квітня в Києві відбулися об'єднані збори представників військових частин з фронту, київського гарнізону і різних тилових військових організацій, а також членів Організаційного українського військового комітету та клубу ім. гетьмана П. Полуботка. Збори ухвалили скликати 5 травня 1917 р. у Києві з'їзд

²²¹ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 113.

²²² Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 54, 57.

²²³ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 502.

“представників української нації від військових частин” за модусом представництва: один делегат-солдат від кожної окремої частини, один делегат-офіцер від чотирьох частин, від тилкових гарнізонів — по два представники. З’їзд було скликано під патронатом Української Центральної Ради, тому його підготовку збори доручили Організаційному військовому комітетові та УЦР²²⁴.

Важливим каталізатором українського руху в армії стала справа полку ім. Б. Хмельницького. Рішення про організацію такого полку з добровольців було ухвалено на мітингу 11 березня в Києві. На початку другої декади квітня 3000 вояків-українців пересильного пункту Києва, очевидно, перебуваючи під враженням від Всеукраїнського національного конгресу, оголосили про своє бажання бути організованими в полк ім. Б. Хмельницького й тільки в такому випадку й у такій якості згоджувались вийти на фронт. Командування Київського військового округу та рада солдатських депутатів зустріли це рішення з відкритою ворожістю. Як писав М. Грушевський, вони “вчинили з сього велику справу, погрозу фронтові, обороні, революції й своєю різкою і нетактовною опозицією та погрозами загнали справу”²²⁵.

Центральна Рада взяла під свій моральний захист ініціативу солдат-українців. 15 квітня Комітет УЦР ухвалив резолюцію, в якій констатувалося, що в ситуації, що склалася Центральна Рада “не бачить іншого виходу, як /.../ сформувати український полк”, більше того, Комітет використав цей епізод для постановки питання про “формування дальших українських частин”²²⁶. 18 квітня в “Робітничій газеті” В. Винниченко опублікував розлогу статтю “Три тисячі шукачів”, в якій піддав гострій критиці позицію влади. Зрештою 20 квітня ставка дала згоду на формування окремого українського загону із запасних частин. За час суперечок і протистояння полк фактично сомоорганізувався і навіть озброївся.

Військова проблема стала предметом розгляду на одному із засідань Других загальних зборів УЦР 23 квітня. При обговоренні питання виникла жвава дискусія, яка забрала багато часу, в підсумку ж збори ухвалили таку резолюцію: “Українська Центральна Рада з вдовolenням прийняла заяву вищого командування про формування Першого українського полку як прийняття принципу українізації війська. Стоячи на принципі українізації всього життя на Україні і уважаючи українізацію війська невіддільною частиною сеї програми, Центральна Рада підтримує далі постанови комітету з 15 квітня про формування з запасних тилкових частин нових українських частин і про потребу вилучення українців військових в українські військові частини”²²⁷. Тоді ж загальні збори ухвалили пропозицію про створення у складі Центральної Ради спеціальної Військової ради, яку мав обрати майбутній Всеукраїнський військовий з’їзд, а до того моменту займатися війсь-

²²⁴ Нова Рада. — 1917. — 15 квітня.

²²⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 503.

²²⁶ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 68.

²²⁷ Там само. — С. 70.

ковими справами доручалося спеціальній військовій комісії УЦР, доповненій представниками військових організацій²²⁸.

На адресу Тимчасового уряду з усіх кінців Росії почали надходити телеграми і резолюції від організованих українських осередків, в яких висловлювалася підтримка ідей українізації російської армії. Так, 26 квітня в Іркутську збори громади “Вільна Україна” вітали “бажання нашого народу мати власне військо” і наголосили, що “Тимчасове правительство повинно безумовно згодитись з бажанням українців, не перечити в організації й озброєнню українського війська”²²⁹. 28 квітня 1500 солдат і офіцерів гарнізону Самари визнали себе Українським військовим товариством гетьмана Дорошенка, вітали Українську Центральну Раду, визнали формування полку ім. Б. Хмельницького в Києві dokonаним фактом, а від Тимчасового уряду зажадали видання декрету, який би “дав українському народові можливість організувати національну справу у всіх напрямках”²³⁰.

До початку травня 1917 р. в армії було створено 1337 українських організацій, понад половина з них (685) — на Південно-Західному фронті та майже 300 — у Київському військовому окрузі²³¹. Така стрімка організація знизу вимагала від Центральної Ради оперативної роботи з формування вищих структур, які б керували процесом українізації в армії.

5 травня в Києві розпочав роботу I Всеукраїнський військовий з’їзд. Його історичне значення полягало насамперед у тому, що він виявив “могутню демонстрацію пробудженого українського вояцтва”²³². Як уже зазначалося в попередньому параграфі, з’їзд підтримав стратегічні гасла Центральної Ради, а їй самій в окремій резолюції висловив “велику подяку за її старання та заходи в історичний момент”²³³. На окремому закритому засіданні з’їзд обговорив питання українізації армії та виніс відповідну резолюцію. Ефективним засобом задля піднесення ідейно-морального стану війська з’їзд визнав його негайну націоналізацію за національно-територіальним принципом, насамперед наголосив на потребі сформування саме української армії. З цією метою пропонувалося в тилкових частинах виділити українців, як солдат, так і офіцерів, в окремі підрозділи, а на фронті робити це поволі “в залежності від тактичних й інших військових обставин”²³⁴.

Для практичного здійснення українізації з’їзд ухвалив утворити Тимчасовий Український військовий генеральний комітет при Українській Цен-

²²⁸ 1 травня на засіданні Комітету УЦР було обрано частину комісії: Запорожець, Колос, Винниченко, Бойко, Єфремов, Крижанівський до них ще по два члени повинні були додати клуб ім. Полуботка, Організаційний комітет та українська фракція ради (совета) військових депутатів.

²²⁹ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 257.

²³⁰ Там само. — С. 263—264.

²³¹ Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Український історичний журнал. — 2004. — № 4. — С. 52.

²³² Іванис В. Симон Петлюра — Президент України. — Дрогобич, 1991. — С. 42.

²³³ Шусь О.Й. Всеукраїнські військові з’їзди. — К., 1992. — С. 17.

²³⁴ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 281.

тральній Раді, який мав працювати в тісному контакті з російським Генеральним штабом. Вибори визначили такий склад комітету: С. Петлюра (голова), В. Винниченко, І. Горемика-Крупчинський, С. Граждан, М. Іванов, Ю. Капкан, І. Луценко, М. Міхновський, В. Павленко, А. Певний, О. Пилькевич, С. Письменний, М. Полоз, В. Поплавко, В. Потішко, Д. Ровинський, А. Чернявський та Ф. Селецький. Всього 18 осіб — солдати, офіцери, військові чиновники, лікарі та навіть один генерал. З'їзд ініціював направлення до Петрограда спеціальної української делегації для досягнення порозуміння в справі автономії України, а також залучення до її складу військових (О. Пилькевич, А. Чернявський, С. Письменний, Д. Ровинський) для обговорення проблем українізації в армії.

9 травня шойно обраний військовим з'їздом Український військовий генеральний комітет взяв участь у роботі Третіх загальних зборів УЦР, йому було надано невелику фінансову допомогу для розгортання роботи. В підготовленому 11 травня наказі делегації Центральної Ради до Тимчасового уряду був спеціальний пункт про українізацію Київського гарнізону та призначення українців на посади начальників військових округів. Того ж 11 травня Комітет Центральної Ради вирішив послати до ставки головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту делегацію у складі М. Ткаченка та полковника В. Поплавка з метою обговорення справи українізації війська, делегати мали переговорити також у цій справі з новопризначеним військовим міністром О. Керенським, який в цей час здійснював інспекторську поїздку на Південно-Західний фронт. 15 травня Комітет Центральної Ради заслухав звіт М. Ткаченка про відвідини ставки, переговори з міністром та головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту генералом О. Брусиловим. Документ лаконічно повідомляє, що “ухвалили подякувати п. Ткаченкові за добре виконане доручення”²³⁵. Інші джерела свідчать, що вже під час цих переговорів було отримано попередню обіцянку про українізацію трьох корпусів Південно-Західного фронту²³⁶. Деяку інформацію про поїздку делегації УЦР на фронт та досягнуті результати знаходимо в спогадах К. Оберучева, комісара, а згодом командуючого військами Київського військового округу весною—літом 1917 р. Він пише, що виступав проти затвердження полку. “Натомість Керенський визнав за можливе рахуватися з фактом і затвердити його. Що ж стосується наступних формувань, то таких до закінчення війни і рішення Установчих зборів, на думку міністра, не повинно було бути. Членом Генерального комітету було внесено пропозицію, щоб українці з тилкових частин направлялись в певні, наперед визначені для “українізації” корпуси. Читаємо в Оберучева: “Я підтримав цю пропозицію, і вона була схвалена. Зроблено тільки обмеження, щоб не чіпати для цього частин ближнього тилу, тобто Київського і Мінського округів. На цьому і зупинились”²³⁷. Отже, певні позитивні домовленості під час поїздки до Кам'янця-Подільського були досягнуті, тому, очевидно, Центральна Рада й висловила подяку М. Тка-

²³⁵ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 88.

²³⁶ Див.: Іванис В. Згадана праця. — С. 42.

²³⁷ Оберучев К.М. Воспоминания: В 2-х ч. — Нью-Йорк, 1930. — С. 223—224.

ченкові. Як свідчать архівні документи, командування Південно-Західного фронту, відповідно до вказівок Верховного головнокомандуючого, 25 травня українські поповнення згодилося висилати до дивізій 17-го, 6-го та 41-го корпусів. В ці дивізії направляли й неукраїнські поповнення, активно готуючи війська до червневого наступу. Неукраїнським залишався і командний склад згаданих корпусів. Тобто помітних практичних зрушень в українізації названих корпусів в сенсі домагань Генерального комітету не відбувалося. М. Удовиченко, який влітку був представником УГВК при ставці Південно-Західного фронту, писав, що травневі угоди були кісткою кинутою українцям, які склали чверть російської армії, “про українізацію трьох корпусів не знайшли потрібним навіть оголосити у відповідних офіційних наказах”, “не повідомили штаби цих корпусів про угоду, яка відбулася, не було і розпоряджень в перші дні”²³⁸. Ситуацію, яка склалася в 41-му корпусі в травні 1917 р. добре відтворив у своїх спогадах М. Галаган, він, зокрема, зазначає, що спроби українців створити свою організацію одразу ж наштовхнулися на протидію полкового комітету²³⁹.

Повертаючись з фронту, О. Керенський 19 травня в Києві відвідав Центральну Раду. Пафос його промов у стінах Педагогічного музею був спрямований на те, щоб українські лідери набралися терпіння, були мудрими, спокійними, а головне чекали рішення Установчих зборів. Промову І. Луценка про українізацію війська міністр залишив без коментарів, пославшись на необхідність поспішати на поїзд. Однак, виступаючи у виконкомі Ради об’єднаних громадських організацій, він був відвертішим, заявивши, “що зараз перегрупування російської армії за національною ознакою неможливе”²⁴⁰.

Реально ж і влада, і командування, і російська революційна демократія робили все від них залежне, щоб якщо не зупинити, то формалізувати чи принаймні серйозно загальмувати процес українізації в армії. Різноманітні джерела свідчать, що від самого початку УГВК (читай: Центральна Рада) та вище командування російської армії по різному розуміли українізацію. Якщо для УГВК це був процес, спрямований на створення в майбутньому української армії, то для командування — лише один з можливих способів поліпшити боєздатність армії.

Між тим, 20 травня у Петрограді делегація УЦР додатково представила на розгляд Тимчасового уряду низку вимог, що безпосередньо впливали з рішень Всеукраїнського військового з’їзду та стосувались армії, зокрема офіційного визнання УГВК, затвердження його повноважень, проведення обліку генералів та старших офіцерів українського походження, а також створення в запасних частинах українізованих підрозділів і т.ін.²⁴¹.

²³⁸ Цит. за: Папакін Г. Українізація 34-го корпусу: за наказом Л. Корнілова чи покликком душі? (за новими джерелами) // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. — К., 2008. — С. 230.

²³⁹ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті—1920 р.). — К., 2005. — С. 231.

²⁴⁰ Щусь О.Й. Згадана праця. — С. 28.

²⁴¹ Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. — Вінніпег, 1967. — С. 178—179.

Тимчасовий уряд практично відхилив всі прохання Центральної Ради, проігнорував постанови Всеукраїнського військового з'їзду, не визнав Український генеральний військовий комітет. Між тим у військах, особливо в тилу, в запасних частинах, під впливом прикладу полку ім. Б. Хмельницького та невизначених обіцянок військового командування українізувати три корпуси, набрав досить широкого розмаху процес стихійного формування українізованих підрозділів та частин. «В результаті такої політики військові частини почали самі робити переформування, самі стали давати собі назви, — згадував В. Винниченко. — З'явилися полки імені різних гетьманів і українських діячів: «Полк Сагайдачного», «Полк Гонти», «Полк Дорошенка» і т.д. Ці полки, сформувавшись по своїй волі, діставши право буття самі від себе, вже до певної міри вважали себе самостійними, не підлеглими загальному розпорядку. Вони хотіли йти тільки в українські корпуси на фронт. Але тих знаменитих «трьох корпусів» у дійсності не було»²⁴². Ситуація, що склалася, була гострою та критичною.

Для пошуків виходу з неї Центральна Рада доручила Українському генеральному військовому комітету скликати черговий Всеукраїнський військовий з'їзд. Попередньо було розроблено модус представництва та призначено день відкриття з'їзду на 4 червня. 22 травня УГВК в телеграмі просив військового міністра поширити інформацію про з'їзд на фронті та в тилі гарнізонах. Несподівано 28 травня військовий міністр О. Керенський заборонив його проведення. Це була перша заборона на проведення з'їзду від початку революції. Міністр вважав з'їзд несвоечасним. Ця заборона збудила додатковий інтерес до майбутнього з'їзду, як і урядова, широко опублікована, інформація про відхилення українських вимог. З приводу українізації армії в ній говорилося, що «уряд визнав за можливе тимчасове вирішення цього питання лише в об'ємі, який визначив військовий міністр українським організаціям у Києві»²⁴³. А це, як відомо, була лише згода на затвердження полку ім. Б. Хмельницького. Обурені непоступливістю уряду і заборонами військової влади делегати-українці ринули до Києва.

Близька до партії українських есерів газета «Народня воля» на відкриття з'їзду відгукнулася передовицею «Якої нам треба армії», в якій абсолютно однозначно стверджувалася думка, що в умовах непорозуміння з Тимчасовим урядом і російською демократією армія повинна стати інструментом захисту українських національних інтересів: «Відповідь Временного Правительства ясно показала, що надії наші на скоре задоволення українських нужд не справилися/.../ Отже в таких обставинах доводиться особливу увагу звернути на правильну і здорову організацію українського війська. Тим, хто керує українською військовою справою, хто щиро і прихильно береться до гуртування наших воєнних сил, треба покласти в основу своєї праці здорову думку про організацію українського війська, як частини української демократії/.../». Висновок передовиці достатньо простий і

²⁴² Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — С. 197–198.

²⁴³ Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. — Т. 3. — М., 1930. — С. 59.

прозорий: “в час, коли кується доля народна”, “потрібна і сила революційної української армії, яка буде вірно обстоювати трудові інтереси українського народу”²⁴⁴.

На з’їзд до Києва приїхала неочікувано велика кількість делегатів. Зал Троїцького народного дому — осередок клубу гетьмана Полуботка — не зміг їх всіх вмістити, довелося відкласти відкриття на один день та перенести місце роботи з’їзду до найбільшого в Києві приміщення — оперного театру. Тональність роботи з’їзду задало віче військових делегатів, яке відбулося увечері 4 червня. Промовці, як писала преса, сходилися на тому, що “українському народові нема чого більше оглядатися на правительство російське, а треба взятися негайно самим кувати свою долю”²⁴⁵. Ця ж думка прозвучала в привітальному слові до з’їзду з уст М. Грушевського. Близько 2000 делегатів з’їзду уважно слухали та палко вітали голову УЦР. З’їзд схвалив політичну лінію Центральної Ради, рекомендував їй взятися до фактичного впровадження автономії України. Делегати приділили значну увагу проблемам українського руху в армії. Так, до порядку денного було внесено обговорення доповіді про діяльність УГВК, справу націоналізації війська, питання про українців-новобранців та українізацію тилових військових організацій на Україні, статут УГВК та його перевибори. Обговорення діяльності УГВК відбувалось в закритому режимі, отже, преса не друкувала звіт про нього. Але в опублікованій резолюції із цього питання УГВК дістав повну підтримку, розроблений ним статут генерального комітету був схвалений делегатами, а склад УГВК поповнений десятьма новими членами. В інших резолюціях Генеральному комітету було доручено “розробити детальний план українізації війська і вжити всіх заходів для негайного переведення його в життя”, з’їзд висловився за те, щоб всі новобранці, призвані до війська з території України, проходили службу на її території або на Чорноморському флоті. З’їзд обрав Всеукраїнську раду військових депутатів в кількості 132-х осіб²⁴⁶, яка була кооптована до складу Центральної Ради за аналогом Всеукраїнської ради селянських депутатів.

Нарешті на II Всеукраїнському військовому з’їзді було вперше оприлюднено I Універсал Центральної Ради. В ньому жодним словом не згадувалась армія, однак за закликами “самі будемо творити наше життя”, “стати разом з нами до великої роботи”²⁴⁷ відчувався відгук військових проблем. Делегати з’їзду із захопленням вітали Універсал. II Всеукраїнський військовий з’їзд насамперед відіграв надзвичайно важливу політичну роль, він продемонстрував потужну підтримку Центральної Ради з боку майже двох мільйонів військових. Напередодні підготовки наступу на фронті це був неабиякий аргумент, який мусив вплинути на позицію уряду, зробити його поступливішим в українському питанні. Немаловаж-

²⁴⁴ Народня воля. — 1917. — 19 червня.

²⁴⁵ Нова Рада. — 1917. — 6 червня.

²⁴⁶ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 387—391.

²⁴⁷ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 104.

ним було й те, що з'їзд, з одного боку, продемонстрував рішучість українських сил щодо радикальних дій, але з іншого — давав зрозуміти, що ці сили не прагнуть повного розриву стосунків, апелюють до уряду, мають бажання до спільної праці та не є деструктивними, сепаратистськими силами. На користь останнього твердження говорить і той факт, що II Всеукраїнський військовий з'їзд висловився за підтримку червеного наступу російської армії. Таке рішення далось не просто. В нього були відверті противники. І. Гаврилюк — помітна в українському військовому русі постать — в одному з виступів на з'їзді відверто говорив про те, що Керенський хоче кинути національні військові організації на загибель, “щоб загорнути жар чужими руками”²⁴⁸. Гаврилюк вважав, що на це не слід згоджуватись, а натомість треба вести власну військову політику: “Ми повинні організуватися та далі утворювати свою військову силу, тримати її на фронті для оборони своїх границь, але тільки для оборони й ні одного чоловіка в наступ! ... будьмо сміливими й не біймося рішучих кроків, бо може настати й такий час, коли ми, всі переконані федералісти, будемо приневолені змінити свою тактику та внести в наші програми новий пункт, пункт суверенності й незалежності України ... Вони (українські вояки) повинні жити для будуччини, бо боротьба за рідний край ще наближається: жорстока й рішуча. Будемо до неї готуватися”²⁴⁹. Як пише В. Кедровський, промова Гаврилюка мала успіх у делегатів, і тоді в дискусію довелось з усією вагою свого авторитету вступити С. Петлюрі. Зрештою він домігся, щоб в резолюціях з'їзду було відзначено “що українці-вояки мусять безапеляційно виконувати накази своїх центрів і коли їм накажуть виконати свої обов'язки та йти в наступ, то йти”²⁵⁰.

На загал з'їзд не вніс в життя Києва чогось екстраординарного і негативного. Про це йшлося в телеграмі київського губернського комісара М. Суковкіна до голови Тимчасового уряду від 7 червня. Комісар інформував, що військовий з'їзд, як і попередній селянський, проходить з настроями рішучого захисту країни, підтримки армії, що “завдяки організованості українців життя протікає як у Києві, так і в губернії, спокійно і без ексцесів”²⁵¹.

Український генеральний військовий комітет прагнув співпраці з військовим командуванням, бо, власне, без його згоди і співучасті про жодну конструктивну організаційну роботу в армії марно було й вести мову. Про це відверто писав член УГВК В. Кедровський: “Рахуючись із загальною тактикою Центральної Ради, Генеральний комітет у своїй роботі, крім кардинального завдання творення національної армії, йшов широко до того, щоби допомогти всіма силами російському військовому командуванню в його тяжкій праці по збереженню, упорядкуванню й закріпленню фронту”²⁵².

²⁴⁸ Кедровський В. Згадана праця. — С. 128—129.

²⁴⁹ Там само. — С. 130.

²⁵⁰ Там само.

²⁵¹ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 392—393.

²⁵² Кедровський В. Згадана праця. — С. 188—189.

Незважаючи на це, протягом червня напруженість у стосунках Центральної Ради та Тимчасового уряду досягла максимуму, а УГВК і далі не був визнаний вищою російською військовою владою, він докладав неабияких зусиль, щоб українські поповнення активно надходили на фронт. В. Кедровський згадував, що до початку наступу на фронті 18 червня 6, 17 та 41-й корпуси отримали в якості поповнення близько 70 маршових рот. Одна така рота часто мала до тисячі вояків. Військове командування напередодні наступу і в умовах, коли дезертирство з армії набуло масового характеру, було раде використати цей національний ентузіазм, звичайно із своєю метою. 9 червня Верховний головнокомандуючий О. Брусилів наказав головнокомандуючому Південно-Західного фронту генералу О. Гутору поповнювати українцями не лише 9 дивізій 6, 17 та 41-го корпусів, а й інші, за власним вибором, із числа найменш боєздатних. Всього було визначено 17 дивізій. В. Кедровський твердить, що всі вони були українізовані. Тобто поповнені перед наступом солдатами-українцями. І не більше. Бо, коли УГВК дав своєму представникові при ставці В. Павленкові інструкцію домагатися від ставки оголошення спеціальним наказом 6, 17 та 41-го корпусів українськими, то через деякий час він доповів, що ставка відмовилась це зробити і більше того повідомила, що для українізації будуть визначені інші дивізії.

Напевно, не останню роль в такому повороті справи відіграла позиція військового міністра О. Керенського. Дізнавшись про ініціативу О. Брусилова щодо розширення переліку українізованих частин, він видав наказ, в якому говорилось, що УГВК не є офіційним органом, а отже, його вимоги до військових штабів не є обов'язковими, а тому на Південно-Західному фронті треба обмежитись українізацією трьох корпусів, а відповідальність за їх комплектування повинна бути покладена на командуючого військами Київського військового округу. Керенський дивився на справу очима політика: дозволити оголосити українськими три корпуси (а саме стільки входило до складу армії) — це крок в напрямку створення окремої української армії. Якби така армія виникла, питання української автономії вирішилося б автоматично. Уряд був рішуче проти цього. Однак гостра політична криза, яка виникла після проголошення Центральною Радою І Універсалу та створення нею Генерального секретаріату, в складі якого було і секретарство військових справ, змусило уряд шукати порозуміння з УЦР. 28 червня до Києва прибула делегація Тимчасового уряду, в її складі був і міністр О. Керенський. Це означало, що військове питання мало не залишитися без уваги.

Генеральний комітет, готуючись до зустрічі з військовим міністром, вважав, що неодмінною умовою досягнення порозуміння з Тимчасовим урядом має бути затверджений ним план українізації армії, підготовлений комітетом. Було розроблено максимальний і мінімальний варіанти такого плану.

Про загальний перебіг цих переговорів йшлося в попередньому параграфі. Українізація армії була чи не найгострішою їх проблемою. Зустрічні пропозиції не були попередньо узгоджені. Сторони довго їх з'ясовували. Урядова сторона не сприймала радикалізм українських планів, УГВК опи-

рався пропозиціям О. Керенського. Його члени кілька разів залишали зал засідання Центральної Ради і проводили власні наради. 30 червня, коли справа йшла до завершення переговорів, В. Винниченко мав доповідь на засіданні П'ятих загальних зборів УЦР про домовленості, яких було досягнуто з урядовою делегацією. Його найбільше цікавив головний результат: “ми вже стоїмо перед фактом переходу до нас державної влади”, “ми все беремо в свої руки, переводимо українізацію установ”²⁵³. Голова Генерального секретаріату вважав, що за таких обставин треба без зволікань йти на поступки, яких вимагала урядова сторона, в тому числі й у військових питаннях. Їм він присвятив доволі значний фрагмент свого виступу. І подав справу так, що і тут українська сторона не програла, а навіть просунулася вперед. Насамперед: УГВК залишається, а не ліквідується, українці-військові отримують своє представництво при військовому міністрові, ставці верховного головнокомандуючого, ставках фронтів та інших штабах, отже, й українізація війська буде продовжена. Те, що УГВК залишався й на далі громадською структурою, В. Винниченка не лякало: “/.../Генеральний комітет не втеряв нічого. І тут ми придбали. Може не стільки, про скільки дехто мріяв; бо дехто мріяв про окрему українську армію, з окремим головнокомандуючим; сього нема, але сього військові з'їзди і не домагались”²⁵⁴.

Фактично, військові питання в тому форматі, який розробив УГВК, були українською стороною принесені в жертву загальному результату здобуття автономії. Наступного дня на заключному засіданні загальних зборів УЦР розгорнулася ціла дискусія з військового питання. Розпочав її член Генерального комітету генерал Л. Кондратович. Він слушно зауважив, якщо Генеральний комітет не може розпоряджатись українським військом, то як він може “об'єднувати і керувати тими, кого ми кликали і кличемо до єднання?”²⁵⁵. Його підтримав підполковник В. Поплавко, І. Гореміка-Крупчинський, П. Демерлій, командир полку ім. Б. Хмельницького Ю. Капкан та ін. Всі вони висловлювали занепокоєння через обмеження ресурсу впливу УГВК на військові проблеми, але фактично ніхто з них не запропонував альтернативного способу дії. Їхні опоненти, передусім С. Петлюра, Б. Мартос, М. Ковальський підтримували думку В. Винниченка, про те, що “із здобуттям Центральною Радою фактичної сили, Генеральний комітет не тільки нічого не втратив, а багато набув. Бо Центральна Рада бере в свої руки весь державний апарат. І коли б ми порвали цю угоду, то багато втратили б”²⁵⁶. Тут варто взяти до уваги і ту обставину, що у складі Генерального секретаріату передбачалась така структура, як генеральне секретарство військових справ. Його очільником був обраний С. Петлюра, а в декларації Генерального секретаріату від 27 червня 1917 р. завданням цього секретарства була визнана “українізація війська як в тилу, так по змозі на фронті”²⁵⁷. Оскільки Генеральний секретаріат, за досягнутою до-

²⁵³ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 148.

²⁵⁴ Там само. — С. 149.

²⁵⁵ Там само. — С. 153.

²⁵⁶ Там само. — С. 155.

²⁵⁷ Там само. — С. 159.

мовленістю, ставав вищим органом виконавчої влади в Україні, то, за логікою В. Винниченка та його прибічників, не було великого сенсу стояти непохитно у відстоюванні статусу Генерального комітету.

У промові Б. Мартоса була ще одна важлива ремарка, яку чомусь не коментують історики-дослідники. Критикуючи УЦР за нерозуміння ролі армії, вони обходять питання про те, що в умовах 1917 р. українська армія в лоні російської могла створитися лише для продовження світової війни, надзвичайно непопулярної на той час в суспільстві. УЦР свідомо уникала обговорення питання війни, бо воно ще більше б загостило її стосунки з урядом. “Ми не хочемо брати на себе відповідальність за воєнні діла, бо серед нас нема одної думки щодо війни, — зазначив Б. Мартос. — Комітет генеральний свою попередню роботу продовжувати може, так що тут ми нічого не втратили”²⁵⁸.

Отже, українська сторона, щоб не ставити під сумнів весь хід переговорів, згодилась з пропозиціями військового міністра. Вони досить детально були викладені в постанові Тимчасового уряду про затвердження Генерального секретаріату від 3 липня 1917 р.: “Тимчасове правительство, вважаючи необхідним під час війни зберігати бойову єдність армії, не лічить можливим допустити міри, які можуть порушити єдність організації і керування/.../ Разом з тим правительство вважає можливим далі сприяти тіснішому національному об’єднанню українців у війську через формування окремих частин виключно українцями, поскільки цей спосіб, на погляд військового міністра, буде можливим з технічного боку і не порушить бойової сили армії”²⁵⁹. Іншими словами, військовий міністр був категорично проти створення української військової структури з українським командуванням, але не мав заперечень проти того, щоб українці й надалі поповнювали розрізнені частини. Українські військові комітети (ради) в окремих підрозділах мали діяти на загальних підставах, при цьому узгоджуючи свою діяльність з іншими військово-громадськими організаціями.

II Універсал зафіксував згоду української сторони на встановлений порядок речей. У ньому не згадувався УГВК, а йшлося про “комплектування окремих військових частин виключно українцями”²⁶⁰ та про представників Центральної Ради при військовому міністрі, при Генеральному штабі й верховному головнокомандуючому.

Свій високий моральний авторитет УГВК продемонстрував 5—7 липня 1917 р. під час втихомирення виступу полуботківців. Це був ешелон солдат, який прибув з Чернігова до Києва, прямуючи на фронт. Солдати вимагали, щоб їх визнали полком ім. гетьмана Полуботка, в іншому разі не погоджувались їхати далі. Оскільки визнання не відбулося, в ніч на 5 липня “полуботківці” захопили всі міліцейські дільниці Києва, арештували начальника міської міліції Лепарського, взяли під свій контроль фортецю, артилерійський склад, казначейство та інші міські об’єкти, чим спричинили в місті паніку. У зв’язку з виступом виконуючий обов’язки начальника Київського

²⁵⁸ Там само. — С. 155.

²⁵⁹ Там само. — С. 163.

²⁶⁰ Там само. — С. 168.

військового округу генерал Трепов видав наказ, яким члену УГВК генералу Л. Кондратовичу доручалось за згодою з Українською Центральною Радою “відновити порушений порядок в деяких частинах гарнізону міста Києва”²⁶¹. Це завдання було доручено полку ім. Б. Хмельницького. Як повідомила “Нова Рада”, наступного дня завдяки енергійним заходам генерала Кондратовича та підполковника Капкана до 15 години порядок в переважній частині міста був відновлений. У руках “полуботківців” залишилися лише артилерійський склад із великою кількістю зброї. Зусиллями Центральної Ради та Генерального секретаріату вдалося вмовити солдат повернутись до казарм на хутір Грушки, зрештою “полуботківці” погодилися на всі умови і віддали зброю богданівцям.

Взявши владу з рук Тимчасового уряду, Центральна Рада мусила солідаризуватися з його політикою, в тому числі військовою та воєнною, брати на себе відповідальність за невтішний стан справ, особливо це стало очевидним в момент контрнаступу німецьких та австрійських військ на фронті. Починаючи з 7 липня російські війська відступали, аж поки не зупинилися на старому російсько-австрійському кордоні. Ситуація і далі залишалася непевною. 12 липня Тимчасовий уряд запровадив на фронті військово-революційні (військово-польові) суди та відновив смертну кару. Генеральний секретаріат із цього приводу ухвалив постанову, яка засуджувала дії уряду. Але це був лише епізод. 15 липня Центральна Рада звернулась із відозвою до населення Поділля та Волині, в якому говорила про те, що “вірне народові і революції військо робить все, щоб спинити ворога”²⁶². Відозва закликала зберігати спокій, залишатися на місцях, уникати паніки, яка дезорганізує роботу залізниць та ще більше ускладнює справу оборони.

Відступ, який набрав масштабів військової катастрофи на Південно-Західному фронті, змусив командування російської армії відкинути категоричне неприйняття “українізації”, принаймні активно використати її можливість для зміцнення армії. П. Скоропадський описує в своїх спогадах характерний випадок, коли головнокомандуючий Південно-Західним фронтом генерал Л. Корнілов викликав його на розмову про українізацію 34-го корпусу. Вислухавши Корнілова, комкор відповів скептично і з побоюваннями, “что корпус впоследствии может стать серьезной базой для развития украинства в нежелательном для России смысле и т.д.”. На це Корнілов дав відповідь, яка вразила Скоропадського і саме тим запам’яталася: “Все это пустяки, главное война. Все, что в такую критическую минуту может усилить нашу мощь, мы должны брать. Что же касается Украинской Рады, впоследствии мы ее выясним. Украинизируйте корпус”²⁶³. Коментуючи цей епізод, Скоропадський говорить, що в нього залишилося враження деякої легковажності від слів командуючого, який недооцінював всю серйозність українського руху, але намагався його використати. Проте, дбаючи насам-

²⁶¹ Нова Рада. — 1917. — 6 липня.

²⁶² Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 565.

²⁶³ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917. — Грудень 1918. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 64.

перед про боротьбу з німцями, Скоропадський не мав сумнівів у правоті командуючого й енергійно взявся до справи українізації.

16 липня С. В. Петлюру було викликано телеграмою до ставки Верховного головнокомандуючого О. Брусилова, який мав на меті розширити коло українізованих дивізій. Петлюра — ж передбачав висунути зустрічні пропозиції.

У справі українізації військових частин Верховний головнокомандуючий пообіцяв видати наказ, щоб не чинилося жодних перешкод діяльності українських культурно-просвітніх громад та комітетів, поширенню у військах II Універсалу УЦР та декларації Тимчасового уряду про згоду із Центральною Радою. Крім раніше призначених для українізації корпусів, О. Брусилов погодився виділити ще декілька, а також одну кінну дивізію.

Для підготовки офіцерів-українців призначалися дві київські школи прапорщиків, а також підготовча школа при Першому українському запасному полку.

Верховний головнокомандуючий погодився на те, щоб всі “білобілетники”, новобранці та ті, що виписувались зі шпиталів, залишалися в Україні. Українські військові комітети мали затверджуватися на тих самих засадах, що й загальноросійські. Щодо українізації гарнізонів в Україні, О. Брусилов вважав, що вона буде провадитись за можливості²⁶⁴. Він також погодився на пропозицію С. Петлюри сформувати з добровольців чотири батальйони “Рятування України”. В свою чергу, С. Петлюра як генеральний секретар у військових справах звернувся до українців із відозвою про необхідність захисту країни та зупинення ворожого наступу: “...Яко Генеральний Секретар у справах військових закликаю всіх Українців, де б вони не були, на якому б фронті не воювали б, стати в цю страшну для революції хвилину в обороні фронту України і революції”²⁶⁵.

За кілька днів, а саме 19 липня, посаду Верховного головнокомандуючого посів генерал Л. Корнілов, який до того командував Південно-Західним фронтом. Як можна зрозуміти з наведеного вище епізоду, описаного П. Скоропадським, Корнілов одразу ж скористався ідеєю “українізації” для зміцнення армії та продовжив політику свого попередника, генерала Брусилова, з невеликими змінами. Вже 19 липня Верховний головнокомандуючий дав дозвіл УГВК на формування батальйонів “Рятування України” з добровольців, а також із числа солдат, які одужали чи знаходилися в тиллових частинах. У липні було дозволено формування в Одесі 1-го Гайдамацького куреня під командою сотника В. Сахна-Устимовича. Подібне формування було створене й на Чернігівщині сотником Захарінім. Це був так званий Перший Український Курінь Смерті у складі 300—350 добровольців. У другій половині липня курінь було відправлено до складу 3-ї дивізії 6-го корпусу.

21 липня Л. Корнілов видав наказ про українізацію десяти дивізій 6-го, 12-го, 17-го, 32-го, 34-го та 41-го корпусів. Але лише 6-й та 34-й корпуси українізувалися повністю, в решті корпусів — одна чи дві дивізії. Це

²⁶⁴ Нова Рада. — 1917. — 19 липня.

²⁶⁵ Петлюра С. Статті, листи, документи. — Т. 2. — Нью-Йорк, 1979. — С. 343—344.

свідчило про небажання російського командування об'єднати українізовані частини в одне велике ціле. Про подібний намір говорив і той факт, що українізація відбувалася на всіх фронтах, згадані корпуси знаходилися в різних арміях. Українізовані частини, як правило, не переводились на територію України, а залишалися розкиданими по всіх фронтах до початку 1918 р. Про це відверто писав у своїх спогадах добре поінформований у цій справі В. Кедровський: “/.../ українізовані частини лишались поза межами України, де вони були оточені переважаючою більшістю московських військ, «верных Временному правительству» й ворожих взагалі українському національному рухові. Не зважаючи на всі заходи й домагання Українського військового комітету, ні одна добре впорядкована з українізованих частин не була переведена на Україну або на один з українських фронтів”²⁶⁶.

Відповідно до телеграми зі Ставки Верховного Головнокомандувача до УГВК від 26 липня, Л. Корніловим на Північному фронті для українізації було визначено 21 корпус, куди наказано було спрямовувати українське поповнення як із запасних полків фронту, так і з внутрішніх округів. Були виділені для “українізації” дивізії на Західному, Румунському і навіть Кавказькому фронтах. В. Голубко, досліджуючи згадувані процеси в армії в 1917 р., подає інформацію про “українізацію” на Румунському фронті, де для цього були використані 7, 8, 26 та 40 корпуси²⁶⁷. І. Мазепа в книзі “Україна в огні і бурі революції”, яка широко цитується і використовується сучасними істориками, наводить цитату зі спогадів В. Кедровського, які він надрукував 1928 р. в газеті американських українців “Свобода”: “До кінця серпня 1917 р. організоване українське вояцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміло могло стати на всьому військовому фронті, що проходив через територію України, і замінити всі залоги на Україні. На фронті було 27 українських дивізій, а всього було українізованих вояків коло 4 мільйонів”²⁶⁸. Перевидаючи свої спогади 1967 р. окремою книжкою, на яку ми вже неодноразово посилалися, В. Кедровський зробив уточнення: кількість українізованих дивізій на початок вересня “досягла вже більше 30”²⁶⁹. Очевидно, ключовим словом в попередній цитаті є слово “могло”, але не стало, й не з вини Центральної Ради та Генерального комітету. Історика, який вивчає український рух в російській армії, не повинна вводити в оману названа кількість корпусів та дивізій, призначених для українізації. Адже це зовсім не означає, що згадані корпуси, дивізії та полки були перетворені в українське військо, структурно між собою зв'язане як єдине ціле. Ні російське військове командування, ні уряд не допускали навіть думки про окрему українську армію. Саме ці обставини, а не соціалістична риторика Центральної Ради були причинами, які гальмували та

²⁶⁶ Кедровський В. Українізація в російській армії // Український історик. — 1967. — № 3—4 (15—16). — С. 74.

²⁶⁷ Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917—1918 рр.: Утворення та боротьба за державу. — Львів, 1997. — С. 79.

²⁶⁸ Цит. за: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. — Ч. 1: Центральна Рада—Гетьманщина—Директорія. — Прага, 1930. — С. 29.

²⁶⁹ Кедровський В. Згадана праця. — С. 449.

робили практично неможливим її утворення в лоні російської армії. Саме на ці причини треба звернути пильну увагу. Передусім Тимчасовий уряд з політичних міркувань ставив жорсткі перепони автономії України, зокрема щодо українізації армії, яка могла відіграти у боротьбі за цю автономію серйозну роль.

Після досягнення наприкінці червня угоди з урядовою делегацією та ухвали ІІ Універсалу Центральна Рада 15 липня реорганізувала Генеральний секретаріат, залишивши за С. Петлюрою посаду Генерального секретаря з військових справ. В розробленому і затвердженому Малою радою Статуті Генерального секретаріату серед 14 інших секретарств було прописане і секретарство військових справ. Спеціальна делегація УЦР на чолі з В. Винниченком повезла наприкінці липня до Петрограду цей статут на розгляд та затвердження уряду. Але натомість, як вже зазначалося вище, отримала від уряду “Інструкцію” від 4 серпня, яка урізала територію України з 9 до 5 губерній, а зі складу Генерального секретаріату вилучила стратегічно важливі секретарства — військове, продовольчих справ, пошти і телеграфу, шляхів та юстиції. Після бурхливих дискусій Центральна Рада погодилась на “Інструкцію” та надіслала наприкінці серпня до Петрограду на затвердження новий склад Генерального секретаріату, в якому вже не було С. Петлюри.

Зважаючи на такий поворот справи, в середині серпня Генеральний комітет знову поставив перед Тимчасовим урядом питання про необхідність затвердження статуту УГВК, ухваленого ще на Другому всеукраїнському військовому з’їзді. Переговори у цій справі вів тодішній представник Генерального комітету при кабінеті військового міністра М. Полоз. На його звернення міністерство сформулювало три імперативи, які були озвучені в телеграмі Б. Савінкова, керівника військового міністерства:

1. Комітет має визнати для себе і для всіх українських військових організацій та військових частин обов’язковим повне підпорядкування військовим властям.

2. Комітет не має розпоряджатися безпосередньо жодною з військових частин та жодною категорією військовослужбовців та військовозобов’язаних українців.

3. Комітет має сприяти військовому відомству в справі формування українських частин в межах, які встановлюватимуться за дорученням Тимчасового уряду вищою військовою владою, ними ж має обмежуватися обсяг втручання комітету у сферу порядкування військових властей в дієвій армії в Україні та по всій території Росії²⁷⁰.

Фактично, затвердження УГВК на визначених вимогах позбавляло комітет будь-яких можливостей впливати на реальні процеси в армії, тож і всякого сенсу до його існування. За свідченнями В. Кедровського, “Генеральний комітет, на чолі зі своїм головою одногосно відкинув навіть всяку мову про погодження на такі умови своєї праці та вирішив й далі зберігати всю повноту своїх революційних прав”²⁷¹. Отже Генеральний

²⁷⁰ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 641.

²⁷¹ Кедровський В. Згадана праця. — С. 375.

комітет так і не отримав офіційного статусу і свою роботу мав продовжувати як громадська структура, спираючись лише на свій моральний авторитет і авторитет Центральної Ради.

Якщо військове командування не нехтувало жодним способом забезпечення армії “здоровим бойовим елементом” і йшло на формування окремих частин за певним етнічним принципом, до речі, не лише українських, а й польських, молдавських, татарських, то інші аспекти націоналізації викликали достатньо сильний спротив або саботаж з його боку. Напевно найяскравіше це виявилось у інциденті, що трапився під час відправки на фронт полку ім. Б. Хмельницького. 26 липня ешелони богданівців, що лише встигли відійти від київського вокзалу, були обстріляні кірасирами та міліцією, в результаті чого загинуло 16 вояків, а 30 було поранено. Нема сумніву в тому, що розстріл богданівців був спланованою провокацією, розрахованою проти українізованих частин та діяльності УГВК зокрема. 27 липня Верховний Головнокомандуючий Л. Корнілов наказав начальникові Київського військового округу К. Оберучеву провести розслідування у цій справі та притягти винних до відповідальності, але при цьому вину за інцидент одразу переклав на Українську Центральну Раду, погрожував УГВК, що в разі повторення подібних випадків українізацію частин у тилу Південно-Західного фронту буде припинено. Схожу позицію займав керівник військового міністерства Б. Савінков, який вимагав від командування розформувати полк ім. Б. Хмельницького, а начальника Київського військового округу К. Оберучева звинуватив у поступливості Центральній Раді²⁷².

Напад на ешелони богданівського полку став предметом гострого обговорення на надзвичайному засіданні Малої ради, яка констатувала, “що інтереси розвитку революції вимагають негайної українізації всіх гарнізонів на Україні” та схвалила низку вимог до військового міністра: призупинити висилку богданівців на фронт, натомість вивести з Києва підрозділи кірасирів та донських козаків, усунути з посади начальника КВО полковника К. Оберучева, а кандидатуру нового начальника округу узгодити з УЦР²⁷³. 30 липня Генеральний комітет поставив ще й такі вимоги: реорганізація армії в Україні на основі національно-територіального принципу, комплектування гарнізонів в Україні з місцевого населення, визнання за українськими військовими радами різних рівнів однакових прав із загальноросійськими військовими організаціями²⁷⁴.

Російська влада, однак, жодним чином не прореагувала на ці вимоги, а вже 30 липня полк ім. Б. Хмельницького було відправлено на фронт. 1 серпня Верховний головнокомандувач Л. Корнілов заборонив УГВК підтримувати безпосередні контакти зі Ставкою, а головнокомандувач Південно-Західним фронтом А. Денікін наказав командувачам армій припинити будь-які зносини із цим органом. Також після телеграми К. Оберучева до Ставки Верховного головнокомандувача від 1 серпня про те, що УГВК

²⁷² Голубко В. Згадана праця. — С. 81.

²⁷³ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 205.

²⁷⁴ Голубко В. Згадана праця. — С. 82.

“дозволяє собі самостійно розпоряджатися відправкою ешелонів поповнення до військових частин”, головнокомандуючий Західного фронту генерал Балуєв наказав, щоб “Український генеральний комітет ні під жодним виглядом не втручався у відправку ешелонів українців”²⁷⁵. Спеціальним наказом Л. Корнілова заборонялося всім українізованим частинам вести переписку, видавати накази, а також навчати солдатів українською мовою на підставі того, що “ніякі відхилення від прийнятих у російській армії статутів неприпустимі. І якщо чинитиметься найменший опір, то розформува-ти вже існуючі національні частини”²⁷⁶.

7 серпня командуючий Південно-Західним фронтом А. Денікін зажадав розпуску Всеукраїнської Ради військових депутатів, аргументуючи це тим, що Рада “утворена самозваним 2-м українським військовим з’їздом” і просив санкцію на її арешт з боку Тимчасового уряду, а також заборонив діяльність української військової ради в Бердичеві та притягнув до відповідальності члена УГВК В. Поплавка. Наскільки непослідовним був процес українізації на Південно-Західному фронті, можна зрозуміти з телеграми начальника штабу фронту генерала С. Маркова, що надійшла до ставки Верховного головнокомандуючого від 17 серпня. Генерал інформує, що українізації підлягали 10 дивізій, з них 5 складають 6 і 34 корпуси, “решта ж дивізій розподілені по інших корпусах, зводити [їх] в особливі корпуси визнається цілком небажаним”²⁷⁷. С. Марков вживає цікавий термін “фактична українізація”, яка на практиці полягала в тому, що “відповідно до заяв, які надійшли від військових частин, поповнення українцями 4-ї та 16-ї (Скобелівської) дивізій припинено, 155 і 156 дивізії визначені для розформування з розподілом їх особового складу по військових частинах фронту, 104 і 153 дивізії 34-го корпусу виходять зі складу військ фронту”. Таким чином, повідомляє начальник штабу фронту, для українізації залишаються лише 4 дивізії (56, 108, 113 та 100). Вони будуть “поповнюватись українцями поступово в залежності від притоку з імперії маршових рот, складених з українців, не зупиняючи при цьому притоку в ці дивізії поповнень з неукраїнців, маючи на увазі, що згідно з вашою телеграмою від 5 серпня № 12871, українські маршові роти, що надходять на Південно-Західний фронт, повинні направлятись на Румунський фронт”²⁷⁸. Фактично, в останніх рядках йдеться про відвертий саботаж українізації.

Ставлення А. Денікіна до українізації 34-го корпусу описує в своїх спогадах П. Скоропадський. Коли 17 серпня він прибув до Бердичева у штаб головнокомандуючого Південно-Західним фронтом, то виявилось, що і головнокомандуючий А. Денікін, і начальник штабу С. Марков “були надзвичайно незадоволені українізацією корпусу”²⁷⁹. Вони вважали, що її ініціював сам Скоропадський. Нарешті було вирішено, що “українізацію

²⁷⁵ Френкин М. Згадана праця. — С. 527.

²⁷⁶ Російський державний військово-історичний архів (далі РДВІА). — Ф. 2067. — Оп. 1. — Спр. 2987. — Арк. 1.

²⁷⁷ Там само. — Спр. 3803. — Арк. 287.

²⁷⁸ Там само.

²⁷⁹ Скоропадський П. Спогади. — С. 71—72.

необхідно провести тільки в тих частинах, де вона вже була розпочата, що ж стосується артилерії і допоміжних частин, то залишить все по старому”. Завершує опис цього епізоду Скоропадський зізнанням, що пожалкував, що залишився в корпусі. Він повернувся в Меджибіж, так і не з’ясувавши головного для себе питання про офіцерські кадри для українізації. Цю проблему він ставив ще наприкінці червня, коли звертав увагу головнокомандуючого Південно-Західним фронтом на ту обставину, що проста заміна солдатського складу українцями нічого доброго не дасть, а лише створить умови для конфронтації між поповненням та старим складом. Скоропадський вважав, що основу для українізації може створити лише відповідним чином підібраний офіцерський корпус як кістяк армії: “Українці на чолі якихось прапорщиків почнуть висувати різноманітні вимоги, корінне населення корпусу чинитиме спротив, не дивлячись на свою малочисельність, начальство, починаючи з начальника дивізії, яке не українці, підтримуватимуть меншість — вийде безглуздя”²⁸⁰. Вище йшлося про пропозиції та обіцянки, які давав П. Скоропадському Л. Корнілов, намовляючи командира корпусу взятися за українізацію. В листі від 3 серпня до свого безпосереднього начальника командуючого 7-ю армією генерала В. Селівачова П. Скоропадський писав про те, як саме українізація виглядала на практиці. Коли корпус відправляли з фронту в тил, до Меджибожа, передбачалось, що за два тижні він буде поповнений українцями і знову стане боєздатним. На жаль, дійсність показала зовсім інше, справа українізації корпусу йшла надзвичайно повільно. Замість підготовлених українських поповнень, в кількості, що була достатньою для формування двох дивізій, Скоропадському дісталось лише 6650 солдат, половина з яких була зовсім не навчена військовій справі. До цього додавався брак зброї, насамперед гвинтівок. А головне полягало в нерозв’язаності проблеми офіцерського складу. Комкор говорить, що, відповідно до наказу В. Селівачова, більшість офіцерського складу передав 41 корпусу, тоді як в рамках українізації прибувають майже одні прапорщики, їх командний досвід не дозволяє командувати ротами та батальйонами. Ця, на перший погляд, виключно кадрова проблема породжувала іншу, значно складнішу і гострішу. Вийшло так, що українцями були тільки солдати та прапорщики, а “все що вище вже неукраїнці”. Це створювало міжетнічне напруження: “...вся українська маса, солдати і прапорщики, які являють собою добрий боєвий елемент, охоче навчаються, надзвичайно чутливо відносяться до українізації своєї частини і часто дають зрозуміти офіцерам неукраїнцям, що останні лише тимчасово у них і будуть замінені українцями. Офіцери-неукраїнці, які давно вже знаходяться в частинах, і тому вважають себе господарями становища, в боргу не залишаються. Бували випадки, коли /вони/ говорили українцям про марність їх мрій”. На цьому ґрунті, пише П. Скоропадський, виникають тертя, які можуть призвести до відчуженості. У зв’язку із цим він просить командуючого армією вплинути своїм авторитетом на пришвидшення українських поповнень, а по-друге, допомогти вирішити проблему офіцерських кадрів.

²⁸⁰ Там само. — С. 329–330.

Між тим командування свідомо уникало заміни офіцерів в українізованих корпусах та дивізіях. Показовим для справи переміщення офіцерів є наведений В. Кедровським уривок зі спогадів призначеного при Л. Корнілові начальником Генерального штабу А. Лукомського, який писав: “Довелося багато морочити голову з питанням формування українських частин. Приїжджаючи до Ставки, Петлюра домагався дістати дозвіл на формування окремої Української Армії. В цій справі Тимчасовий уряд підтримав Ставку й було дозволено лише поступово (поволі) українізувати декілька корпусів на Південно-Західному та Румунському фронтах, але ні в якому разі не переміщувати офіцерів”^{280а}. Лише 19 липня зі ставки Верховного головнокомандуючого вийшла телеграма підписана черговим генералом, за якою дозволялося “проводити поступовий обмін офіцерів, переводячи до частин, що українізуються, офіцерів-українців з інших частин та замінюючи їх офіцерами-неукраїнцями”²⁸¹. Вирішити проблему комплектації українізованих частин офіцерами-українцями так і не вдалося, що гостро позначилося на загальному стані та рівні боєздатності цих частин. На початку вересня штаб 104-ї піхотної дивізії повідомляв у штаб 34-го корпусу, що “стосунки між українцями і неукраїнцями і далі напружені. Настрої неукраїнців подавлені”²⁸². В 34-му корпусі справа українізації була поставлена найкраще, але й тут на 21 жовтня не вистачало до штату 113 офіцерів та 8198 солдат²⁸³.

В інших дивізіях і корпусах справа виглядала ще складніше. Представник УГВК при ставці Південно-Західного фронту М. Удовиченко, оцінюючи ситуацію, в якій відбувалася українізація, писав: “...надзвичайно важко було уявити, щоб командний склад корпусів з відкритою душею, без офіційного спонукання, пішов би назустріч побажанням Генерального комітету, якому залишалось лише революційним шляхом забирати в свої руки те, що показали: робота мусила переходити на різні нелегальні дії”²⁸⁴.

Надзвичайно показовою у справі гальмування українізації була позиція начальника Київського військового округу полковника К. Оберучева. Його прізвище стало одіозним серед українців. Вони одностайно вимагали позбавити Оберучева посади. Українізовані частини відмовлялися виконувати його накази, коли ті не були підкріплені авторитетом УГВК. В кінці вересня К. Оберучев таки подав у відставку. Він не приховував, що був противником українізації, вважав її несвоечасною, а свою відставку і призначення на посаду іншої особи, яка буде сприйматися більш лояльно, пов’язував із можливістю “послабити шкоду українізації”. В рапорті про відставку полковник написав, що в ситуації, яка склалася, досягнення згоди між ним і Генеральним комітетом неможливе тому, що “українізація війська, всупереч певним вказівкам міністра Керенського, велась без будь-

^{280а} Кедровський В. Згадана праця. — С. 212. Архив русской революции. Изданный Г.В. Гессеном. — В 22-х т. — Т. 2. — М., 1993. — С. 39.

²⁸¹ РДВІА. — Ф. 2067. — Оп. 1. — Спр. 2986. — Арк. 8.

²⁸² Там само. — Ф. 2246. — Оп. 1. — Спр. 489. — Арк. 40.

²⁸³ Там само. — Спр. 481. — Арк. 122.

²⁸⁴ Цит. за: Панакин Г. Згадана стаття. — С. 230.

якої моєї участі, шляхом часткових дозволів, які давались і даються то ставкою, то військовим міністром, [і] я виявляюся одиноким противником українізації, який стоїть поперек постанов інших представників урядової влади, і тому все незадоволення певних кіл, які керують українізацією, спрямоване проти мене. Саме з моєю особою, а не з російською урядовою владою пов'язані уяви про опір українізації і саме проти мене, а не проти взагалі політики російської військової влади ведеться широка агітація”²⁸⁵. Не виключено, що своєю відставкою старий революціонер Оберучев сподівався зняти гостроту напруги, яка накопичилась в питанні українізації армії, перевівши проблему з рейок загальної політики на персональне неприйняття його особи. Але пізніше в своїх спогадах він висловився більш відверто, що став заручником ситуації: “Я отримував певні директиви, правда, цілком суголосні з моєю власною думкою по цьому питанню, і їх виконував, а мимо мене отримувались дозволи і розпорядження, які суперечили даним мені директивам і моїм розпорядженням з цього приводу”²⁸⁶.

Негативне ставлення значної частини офіцерського складу до українізації нерідко ставало причиною апеляції до вищого начальства з вимогами зупинити українізування. Ці апеляції супроводжувались вибухами емоцій та пристрастей, покличами на славу історію тієї чи іншої частини та пролиту її воїнами кров. Командир 415-го Бахмутського полку, дізнавшись про те, що полк визначено для українізації, в листі-протесті написав: “Сегодня мы узнали, что всех офицеров и солдат, какие еще остались в полку из русских, будут заменять украинцами. Это позор. Те, которые три года приобретали славу Бахмутского полка, те, которые проливали кровь свою, теперь оказываются лишними, и мы подвергаемся гонениям в своей же родине”²⁸⁷. Командир 49-го армійського корпусу генерал С. Люпов, дізнавшись про українізацію 104-ї дивізії 34-го корпусу, якою він в минулому командував, написав 10 серпня рапорт головнокомандуючому Південно-Західним фронтом генералу Денікіну, якого просив “вступить за сохранение 104-й дивизии и дать выход из создавшегося положения и офицерам, и солдатам, не оскорбляя чувства русского человека, восстановить снова русскую 104-ю пехотную дивизию”²⁸⁸.

В останній декаді вересня була призупинена українізація 6-го корпусу, про що командуєчий 11-ю армією генерал Ф. Рерберг інформував головнокомандуючого Південно-Західним фронтом. У його телеграмі говорилося, що уникнути невдоволення неможливо, бо будуть незадоволені або українці, або неукраїнці. Командуючий армією вважав, що “найбільшою шкодою є шатання, коли справа перевирішується десять разів”, тому вихід бачив у спрямуванні бажаючих українців до 34-го корпусу²⁸⁹. На початку жовтня армійський комісар Чекотило просив командування Південно-Західного фронту остаточно вирішити питання про українізацію 6-го ар-

²⁸⁵ Оберучев К. Згадана праця. — С. 430.

²⁸⁶ Там само. — С. 429.

²⁸⁷ РДВІА. — Ф. 2067. — Оп. 1. — Спр. 3811. — Арк. 37.

²⁸⁸ Там само. — Арк. 38.

²⁸⁹ Там само. — Спр. 2989. — Арк. 14.

мійського корпусу, в якому з кожним днем загострювались “національні тертя”, які не могли не вплинути на боєздатність з’єднання. Командуючий фронтом генерал М. Володченко на це відповів, що українізацію неможливо відмінити²⁹⁰. Однак справа й далі не просувалася. Лише 17 листопада М. Володченко видав наказ про переформування 6-го армійського корпусу в два корпуси. Російський офіцерський склад залишився в 6-му російському корпусі, а поряд з українців було розпочато формування 51-го корпусу. Керівництво ним було покладено на начальника 16-ї піхотної дивізії генерала Мандрику²⁹¹.

Серед російського офіцерського корпусу було достатньо противників націоналізації армії, не менше їх було в лавах військової демократії. Солдатські комітети, ради військових депутатів, комісари різного рівня опиралися українізації, вбачаючи в українських військових радах опонентів і конкурентів за вплив на солдатські маси. Резолюція об’єднаного засідання дивізійного та полкових комітетів 56-ї піхотної дивізії 19 вересня визнала українізацію небажаною. Комісар Тимчасового уряду при арміях Південно-Західного фронту підтримав цю резолюцію, мотивуючи своє рішення тим, що дивізія боєздатна, а кількість українців в ній не перевищує 30 %²⁹². Дискусія навколо українізації 56-ї дивізії тривала досить довго. Зрештою 20 жовтня було вирішено українізацію дивізії не проводити²⁹³. 18—20 вересня рішення про недоцільність українізації ухвалили полкові комітети Рославльського, Одоєвського та Юхновського полків²⁹⁴. Генерал М. Духонін, який щойно очолив штаб Верховного головнокомандуючого, 28 вересня просив головнокомандуючого Південно-Західного фронту нарешті дати чітку відповідь на питання, які ж дивізії таки будуть українізуватися остаточно.

Літні поразки на фронті остаточно підірвали боєздатність армії. Вона перетворилася з воюючої на мітинуючу. Навіть відновлення смертної кари на фронті та запровадження воєнно-польових судів не могли нічого змінити. Озброєні солдати домагалися від судів виправдальних постанов, а в противних випадках влаштовували розправи над судами. Нормою стало зміщення солдатами своїх командирів, нерідкими були вбивства офіцерів, які намагались умовити солдат виконувати військовий обов’язок. 16 липня 1917 р. О. Керенський зібрав у ставці Верховного головнокомандуючого представницьку нараду, в якій взяли участь окремі міністри, найбільш авторитетні представники генералітету, комісари фронтів. У виступах генералів О. Брусилова, М. Алексеєва, А. Денікіна, М. Рузького була змальована картина повної втрати армією боєздатності: цілі дивізії та полки відмовлялися виконувати накази, їх силою доводилось виганяти на позиції. Генерали звинувачували комітети і комісарів в розкладі військ, вимагали запровадження екстраординарних заходів із наведення порядку та повер-

²⁹⁰ Там само. — Арк. 40, 42.

²⁹¹ Там само. — Спр. 2927. — Арк. 11, 12.

²⁹² Там само. — Ф. 2067. — Оп. 1. — Спр. 2988. — Арк. 4—5.

²⁹³ Там само. — Арк. 15.

²⁹⁴ Там само. — Арк. 23, 27, 29—29 зв.

нення суворої дисципліни. Через три дні після наради Верховним головнокомандуючим був призначений генерал Л. Корнілов. 1 серпня він видав наказ про розформування 59-ти дивізій²⁹⁵. Наказ фактично мав зворотний ефект.

Після провалу корнілівського виступу почався процес повного розпаду російської армії. До непослуху та відмови виконання наказів додався погромницький рух. Так, 2-й гвардійський корпус у вересні був відведений з фронту в тил на територію Вінницького повіту. Його шлях відходу через Новоушицький, Могилівський та Літинський повіти був позначений масштабними погромами цукрових та спиртових заводів, маєтків, грабунками містечок та сіл. Подільський губернський комісар констатував, що “хвиля розгромів гвардійцями винокурних заводів викликала анархію в половині губернії... Гинуть села та люди, гине революція”²⁹⁶. Начальник міліції Літинського повіту, підсумовуючи безчинства, які відбулися в період 26 вересня — 2 жовтня в південній частині повіту, писав про погроми, грабунки та підпали кількох винокурних заводів та економій, розкрадання хліба, фуража, живого та мертвого інвентаря, кімнатної обстановки, одєжі. Все це пов’язувалося з приходом в цю частину повіту військових частин 2-го корпусу: “Окремі групи п’яних та озвірілих солдат, зокрема 2-го та 4-го стрілецьких полків, при масовій участі місцевих селян, здійснили розгроми, грабунки та підпали”²⁹⁷. Всього в Літинському повіті до кінця жовтня було розгромлено солдатами та селянами 25 маєтків, 8 винокурних та 2 цукрових заводи²⁹⁸. Аналогічним було становище Летичівського повіту, де розташовувалися частини 7-ї армії. Повітовий комісар 26 вересня повідомляв: “порядок нашого життя в повіті у корні похитнувся. До цього часу спокійне населення солдатами виведено з моральної рівноваги. Солдати разом з селянами чинять різні безчинства, тероризують всіх, у кого є яке-небудь майно, цілком руйнуючи сільські господарства та винищуючи ліси, сади та городи, знищуючи запаси риби, спирту та ін. Грабунки, насилля та самосуди тепер є в Летичівському повіті звичним явищем...”²⁹⁹.

4 жовтня 1917 р. “Нова Рада” в передовій статті подала жакливу й вражаючу картину зростання розрухи в Україні: “Звідусіль, а найбільше з правого боку Дніпра, губерній Подільської, Волинської й Київської йдуть до Генерального Секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, йдуть грабунки, нищення громадського добра і різанина/.../ Чинять бешкети, грабунки й насильства не тільки дезертирські загони, але й регулярне військо, що стоїть на Україні або приходить на фронт чи одходить в резерви в тил. Поле, хата, будинок, збіжжя та всяке господарське добро, навіть життя людське нищиться й плюндрується через брак представників влади з усею силою авторитету й окружної допомоги. Край стає жертвою лиха, тяжкого, страшнішого од війни й пошести”.

²⁹⁵ Френкин М. Згадана праця. — С. 424.

²⁹⁶ Крестьянское движение в 1917 году. 1917 год в документах и материалах. — М.; Л., 1927. — С. 290.

²⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1792. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 185—185 зв.

²⁹⁸ Там само. — Арк. 167—168.

²⁹⁹ Красный архив. — 1941. — № 2. — С. 74.

Хвиля солдатського беззаконня та сваволі накрила практично всю Україну, її амплітуда наростала по мірі наближення до фронту. Безумовно, що ці прояви екстремізму не могли не позначитися на процесі українізації та оминуті українізовані частини. Про негативний вплив 2-го гвардійського корпусу на 34-й корпус розповідає у своїх спогадах П. Скоропадський: “Деінде частини не піддавались спокусам, але назагал маєтків 15 було розграбовано. На щастя не було вбивств. Я вважав, що єдиним засобом для порятунку корпусу залишалось якомога швидше вивести його на фронт”³⁰⁰. 1 жовтня Скоропадський видав наказ по корпусу, за яким доручалось начальникам дивізій разом із комітетами сформувати із свідомих солдат спеціальні батальйони для боротьби з розбоєм. У наказі командир нагадував, що “наш корпус — перший Український корпус, що на нього звернена вся надія України, від нього вона чекає не лише бойової слави, але й тої грізної сили, одна присутність якої гарантує порядок і законність”³⁰¹. Безумовно, не варто пояснювати втрату армією боездатності лише падінням формальної дисципліни, втягуванням лівими силами, насамперед більшовиками, солдатських мас в боротьбу за владу, розбурханими нездоровими інстинктами та пристрастями. Все це мало місце, але були й причини іншого порядку. Тимчасовий уряд виявився нездатним задовольнити потреби армії. В останній не вистачало ні зброї, ні амуніції, ні продовольства. Уряд не зміг вирішити аграрне питання, яке хвилювало мільйони солдат. Відтермінування його до Установчих зборів лише посилювало політизованість армійського життя, як і невирішеність питання про завершення війни. Необхідність припинення війни стала найголовнішим імперативом, з яким солдатське середовище зверталося до уряду, до політичних сил країни. 9 вересня Всеукраїнська рада військових депутатів, виробляючи наказ своїм представникам на Демократичну нараду, зажадала від них домогтися створення нового соціалістичного складу уряду, припинення світової війни, проведення соціальних та національних реформ, які згодом будуть затверджені Установчими зборами³⁰².

Незважаючи на те, що Центральна Рада згодилася на “Інструкцію” Тимчасового уряду, стосунки між ними так і не налагодилися. 9 вересня на засіданні Малої ради під час обговорення питання про участь у Демократичній нараді О. Севрюк озвучив заяву фракції українських есерів. В ній говорилося, що коаліційний Тимчасовий уряд “веде Росію до гибелі”, тому українські есери вимагали зміни уряду, припинення війни, підписання мирного договору, конфіскації поміщицької землі та передачі її в руки трудового народу. Особливістю заяви було те, що УПСР повернулась до своєї, озвученої весною, але потім знятої з тактичних міркувань, ідеї проведення Українських установчих зборів, причому вони мали відбутися раніше за Всеросійські установчі збори. М. Порш, український соціал-демократ, член Всеукраїнської ради робітничих депутатів, виступив з не менш радикаль-

³⁰⁰ Скоропадський П. Спогади. — С. 85—86.

³⁰¹ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 818.

³⁰² Там само. — С. 757.

ною критикою уряду, вимагав розширення компетенції Генерального секретаріату та поширення його повноважень на всю територію України. В підсумковій резолюції з тринадцяти пунктів був і пункт про визнання “за всіма націями права на нічим не обмежене самовизначення”³⁰³.

13 вересня на засіданні Генерального секретаріату його голова В. Винниченко зробив доповідь про необхідність розширення повноважень секретаріату в порівнянні з декларованими урядовою інструкцією від 4 серпня. По доповіді було ухвалено створити комісію з п’яти осіб, яка мала б підготувати проект нової інструкції³⁰⁴. 30 вересня Генеральний секретаріат опублікував ухвалену напередодні Декларацію, в якій було окреслено коло його діяльності на найближчий час. У завершальній частині декларації йшлося про необхідність розширення його компетенції і разом з тим давалась висока позитивна оцінка здійсненій роботі у військовій сфері. “Організація українських військових частин іде безупинно, — говорилося в документі. — Будучи органічною потребою відродженої української нації, вона, як показали факти, стає позитивним фактором як в справі оборони на фронті, так і в справі охорони революції в державі”. Декларація наголошувала на необхідності дотримання більшої планомірності при формуванні українських військових частин, у зв’язку із чим ставила питання про затвердження секретарства військових справ, якому “мусить бути надано компетенцію і відповідні права в сфері організації і формування українських військових частин”, а також право подавати на затвердження військової влади кандидатур “військових чинів в військових округах на території України і в усіх українських частинах війська”³⁰⁵.

В умовах наростання протистояння і незадовільного ходу українізації у війську Центральна Рада і Генеральний секретаріат змушені були шукати додаткові способи тиску на уряд та посилення власних позицій. В середині серпня УГВК дещо змінив і розширив формат своєї діяльності. Ці зміни були пов’язані з ідеєю “вільного козацтва” як парамілітарної громадської організації, патронат над якою брав Генеральний секретаріат та Генеральний комітет. “Вільне козацтво” зародилося весною 1917 р. у Звенигородському повіті. Ключовим моментом у процесі його поширення слід визнати роботу 2-го Всеукраїнського військового з’їзду на початку червня 1917 р., саме на цьому з’їзді представники Звенигородщини вперше публічно в загальноукраїнському масштабі оголосили про появу козацтва та виконання ним функцій народної міліції. Ідея та ініціатива були підтримані з’їздом, а один з його керівників, І. Гаврилук, запропонував, щоб козацтво підлягало УГВК³⁰⁶. Всі вільнокозачі осередки мали підпорядковуватися Українському генеральному військовому комітету. УГВК повинен був направити інструкторів-організаторів у всі українські губернії. Якщо цього не відбувалося, то місцеві українські установи мали взяти організацію козацтва на себе.

³⁰³ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 281—284.

³⁰⁴ Там само. — С. 286—287.

³⁰⁵ Там само. — С. 326—327.

³⁰⁶ *Шуль О.Й.* Всеукраїнські військові з’їзди. — К., 1992. — С. 39.

Нижчою організаційною ланкою була сотня, яка формувалася на території одного села з його жителів, невійськовозобов'язаних чоловіків-українців, не молодших 18 років. Ті, хто ще мав іти на військову службу або був звільнений з армії тимчасово, на 2—3 місяці, теж могли записуватися до “вільного козацтва”, але старшина повинна була реєструвати їх окремо, а після закінчення відпустки чи оголошення призову негайно виписати з вільнокозацьких списків.

Очолювали сотню виборні сотник та писар. Сотні однієї волості складали курінь і обирали на загальних зборах курінного отамана, скарбника та писаря. Відповідно, курені об'єднувалися в повітовий кіш, виборні представники куренів мали обирати кошову старшину. Для проведення організаційної та управлінської діяльності при куренях та коші діяли козацькі канцелярії. Вони мали здійснювати облік чисельності козаків та наявної в них зброї, вести листування щодо правоохоронної діяльності, розглядати скарги та непорозуміння, а утримувалися канцелярії за рахунок членських внесків козаків.

Озброєнням козаків мали опікуватися кошовий отаман та старшина, в компетенції кошового отамана був і контроль за проведенням стройових занять. Залежно від рівня заможності козаки, могли бути пішими або кінними. Для швидкої передачі таємних розпоряджень кожна сотня по черзі висилала до кошового правління по кілька кінних козаків. Безпосереднім завданням козацьких формувань була охорона громадського порядку у власному селі (чи кількох навколишніх селах). Проте “вільне козацтво” було не лише охоронною, але й просвітницькою організацією. Старшина мала за обов'язок створювати бібліотеки та проводити ідейно-політичну та культурно-просвітницьку роботу серед підлеглих³⁰⁷.

Влітку 1917 р. на шпальтах “Нової Ради” та “Народньої волі” дедалі частіше з'являється повідомлення щодо організації “вільного козацтва” в окремих повітах (на цей час вільнокозацький рух поширився на теренах Київської, а також Полтавської, Чернігівської та Катеринославської губерній). Спочатку малоінформативні, ці повідомлення згодом розширюються, засвідчуючи зростання громадської уваги до нового руху.

Наростання деструктивних соціальних явищ, поширення дезертирства, самоуправства армійських частин підштовхувало селян до організації самозахисту та сприяло популяризації ідеї “вільного козацтва”. Скликаний 29 червня 1917 р., 2-й селянський з'їзд Уманщини, визнав, що “найкращим способом охоронити від грабінництва, розбою та інших злочинних небезпек, які загрожують мирному людові та здобутій волі є заснування вільного козацтва”³⁰⁸. З'їзд доручив його найшвидше формування повітовому комісару Н. Блаватному.

Організаційні принципи новостворених козацьких громад були подібними до звенигородських. Обов'язковими визнавалися принципи виборності керівництва та територіальний спосіб утворення. Формування почи-

³⁰⁷ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917—1918 рр. — К., 2010. — С. 72.

³⁰⁸ Воля. — 1917. — 6 серпня.

налося із заснування ініціативного гуртка, який швидко трансформувався в сільську сотню. Кількість козаків у сотнях була різною — від кількох десятків до кількох сотень осіб³⁰⁹. Однією з обов'язкових умов вступу до будь-якого вільнокозачого осередку було звільнення від військового призову. Ця обставина визначала вікові особливості руху: до нього належали або хлопці 16—18 років, або дорослі чоловіки, звільнені від служби в армії, переважно за віком (старші 43 років)³¹⁰.

Влітку 1917 р. територія поширення козацтва значно зросла, вийшовши за межі Правобережжя на Лівобережну та Степову Україну. В цей час тема “вільного козацтва” набуває політичного резонансу, починає обговорюватися в пресі та на численних з'їздах, в тому числі й на засіданнях Центральної Ради. Безумовно, не викликає сумніву те, що у своїй військовій політиці Центральна Рада робила наголос на українізації окремих частин та з'єднань російської армії, саме в цьому напрямі були зосереджені дії Генерального секретарства військових справ та його керівника С. Петлюри, однак й “вільне козацтво” не випадало з поля його зору. Немає жодних підстав говорити про те, що УЦР гальмувала процес створення “вільного козацтва”. Джерела не засвідчили жодного тертя між нею та козацтвом. Однак треба визнати, що влітку більшість вільнокозачих товариств перебувала на початковій стадії свого формування. Це було пов'язане насамперед із тим, що владі якийсь час, принаймні до провалу наступу на фронті, вдавалося контролювати ситуацію на місцях та забезпечувати порядок.

Після невдачі корніловського виступу деструктивні тенденції суспільного життя різко загострилися й набули величезного розмаху.

Наростання анархії супроводжувалося занепадом авторитету влади. В цій ситуації починає зростати роль самооборони, через яку селянство прагне забезпечити свої села від розгрому і грабунку. Посилення потоку дезертирів, що тікали з фронту, а їхня кількість влітку 1917 р. зросла до кількисот тисяч, актуалізувало процеси самоорганізації селянства. Прямі надії тут пов'язувалися з “вільним козацтвом”. Охорона та самооборона стають потужними факторами його створення. 24—25 вересня у Харкові відбувся з'їзд представників Слобідської України, який ухвалив резолюцію “Про вільне козацтво”. В ній, зокрема, говорилося: “Обміркувавши становище на Україні і ті події, які розгорнулися після контрреволюційного виступу генерала Корнілова і не будучи певним в тому, що надалі такі виступи не повторяться більш організовано, тому що по селах грабіжництво прийняло великий розмір, що дезертирство загрожує спокоеві на Україні. [...] З'їзд вважає потрібним негайно приступити до організації трудового селянства в товариства вільного козацтва по статутіві і інструкції затвердженим Генеральним Секретаріатом для забезпечення ладу і спокою на Україні і доручає проведення цієї справи селянським спілкам. А де їх нема — Радам селянських депутатів”³¹¹.

³⁰⁹ *Водяний Я.* Українське Вільне Козацтво та його з'їзд в Чигирині. 3.X.1917: Зі спогадів // Літопис Червоної Калини. — 1930. — № 10. — С. 4.

³¹⁰ Робітничка газета. — 1917. — 24 серпня.

³¹¹ Нова Рада. — 1917. — 10 жовтня.

Наприкінці літа Центральна Рада і Генеральний секретаріат впритул підійшли до розв'язання проблеми “вільного козацтва”. Вже на початку серпня 1917 р. в пресі було оголошено про складання Генеральним секретаріатом статуту “вільного козацтва” та про можливість скликання в серпні спеціального з'їзду для обговорення та затвердження цього статуту. Паралельно з роботою Генерального секретарства внутрішніх справ великий інтерес до “вільного козацтва” виявив Український військовий генеральний комітет. В УГВК був створений спеціальний відділ із формування “вільного козацтва”, який очолив поручик А. Певний, а його заступником став прапорщик Соколюк, у складі відділу також було кілька інструкторів, писарів та діловодів. Насамперед відділ опублікував у пресі спеціальну анкету, за допомогою якої намагався з'ясувати ставлення населення та різноманітних організацій до “вільного козацтва”, а також зібрати інформацію про його реально існуючі осередки, їх кількісний стан, діяльність, наявність зброї, характер поведінки тощо. Згодом цю анкету в кількості понад 3 тис. примірників було розіслано волосним народним управам, селянським спілкам, просвітам, повітовим комісарам та земським управам. На 1 жовтня відділ отримав 278 відповідей, з яких 253 не тільки позитивно поставилися до заснування “вільного козацтва”, але й рішуче вимагали вислати їм статут товариства та інструкції з його створення. Лише три відповіді містили негативне ставлення до “вільного козацтва”³¹².

Збереглося справоздання УГВК про формування “вільного козацтва”. Судячи з його змісту, цей документ був підготовлений на початку жовтня 1917 р., і дає можливість стисло довідатись про роботу в цьому напрямі, яку здійснював відділ А. Певного. Крім анкетування та листування з місцями, відділ опрацював проект статуту й 1 вересня передав його до Генерального секретаріату. Паралельно відділ працював над інструкцією з організації козацтва, а також відряджав своїх інструкторів до губерній та повітів для спеціальних доповідей. Вони взяли участь у 14 з'їздах селянських спілок, просвіт, українських національних і продовольчих комітетів. У справозданні говориться, що всіма зазначеними “з'їздами було постановлено приступити до організації «вільного козацтва»”. В найближчих планах відділу УГВК стояло: “1) негайно провести законопроект організації “вільного козацтва” через Генеральний секретаріат і Центральну Раду; 2) скінчити вироблення інструкції; 3) вжити заходів, аби тих офіцерів, які призначені тільки на нестройові посади, й козаків (старших і молодших урядників 3-4 рази ранених) було наказано призначити інструкторами по організації товариств “вільного козацтва”; 4) улаштувати курси для інструкторів; 5) скласти і провести з'їзди представників “вільного козацтва”, повітові, губерніяльні й всеукраїнські; 6) вжити заходів, аби з арсеналів була одпущена зброя; 7) запропонувати земським і городським управам розглянути розходи по організації [і] утриманню “вільного козацтва”

³¹² Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. — К., 1997. — Т. 1. — С. 45.

кошти”³¹³. Як бачимо, діяльність УГВК мала розгорнутий характер, ще масштабнішими були плани на майбутнє.

Вересень 1917 р. виявився періодом високої активності в плані організації “вільного козацтва”. Це трапилося з декількох різних причин, які збіглися. По-перше, зросла потреба селянства в самообороні; по-друге, процес організації був узятий під контроль Центральної Ради; по-третє, українське село, завдяки селянським спілкам, уже було достатньо організованим для того, щоб творити специфічні форми самооборони; по-четверте, до цього спонукав корніловський заколот, який активізував сили революції. 2 вересня Одеська українська військова рада звернулася до української молоді Херсонщини із закликом вступати до загонів одеської “Січі” з метою захисту Центральної Ради від корніловської контрреволюції³¹⁴. Подібна інформація у великій кількості зустрічається на шпальтах українських газет за вересень 1917 р. Так, 7 вересня “Нова Рада” писала про організацію осередку “вільного козацтва” в с. Бучак Канівського повіту в складі 34 чоловік, який просив повітовий комітет Селянської спілки повідомити, де і як можна придбати зброю, про що повітовий комітет, у свою чергу, інформував ЦК Селянської спілки. Наступного дня та сама газета повідомляла про організацію Запорозького куреня в містечку Яблунів Лубенського повіту на Полтавщині. 12 вересня описувалося, як у відповідь на розбишацтво жителі с. Казенна Мотовилівка Київської губернії з ініціативи О. Гончара утворили осередок “вільного козацтва”, до якого записалося 200 бажаючих. Разом із тим, газета інформувала про певну конфліктну ситуацію з волосним головою, який погрожував розігнати осередок. На середину вересня, за інформацією преси, чисельність Звенигородського коша досягла 900 козаків³¹⁵.

Восени організація козацтва виходить за межі Київщини, поширюється на Лівобережжя та Півдні України. Значної інтенсивності ці процеси набували, зокрема, в Катеринославській губернії. Ініціаторами руху тут стали члени УСДРП брати Воробійови (Горобці). 25 вересня в місті відбулися установчі збори “вільного козацтва”, до якого належало понад 500 робітників. Курінним отаманом катеринославських козаків був обраний Гаврило Горобець, член Центральної Ради³¹⁶. Кількома днями раніше курінь “вільного козацтва” було створено в П’ятихатках, в той же час виникли курені та сотні в Нових Кодаках, Діївці, Мануйлівці. До початку жовтня вільнокозачі загони вже існували в Катеринославському, Новомосковському, Олександрівському повітах³¹⁷. На 1 жовтня 1917 р. відділ УГВК зареєстрував 72 осередки “вільного козацтва” з 15 586 членами, зокрема в Київській губернії — 40 (12 943 члени); у Полтавській — 11 (605 членів); у Катеринославській — 5 (783 члени); у Подільській — 5 (276 членів); у Харківській

³¹³ Там само. — С. 45–46.

³¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 176.

³¹⁵ Нова Рада. — 1917. — 19 вересня.

³¹⁶ Лободаєв В. Згадана праця. — С. 134.

³¹⁷ Бондаренко В.Г. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень—листопад 1917 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. 19. — Запоріжжя, 2005. — С. 162.

кій — 2 (75 членів); у Херсонській — 1 (130 членів); у Волинській — 1 (35 членів).

У звіті УГВК про формування “вільного козацтва” зазначалося, що реєстрації підлягали лише ті громади, які надіслали протоколи установчих зборів та списки членів. Крім того, відділу були відомі ще близько 300 незареєстрованих товариств, які налічували до 40 тис. членів³¹⁸. Таким чином, можна припустити, що загальна кількість зареєстрованих та незареєстрованих членів “вільного козацтва” сягала 55 тис. Майже аналогічна цифра (60 тис.) називалася на Всеукраїнському з’їзді “вільного козацтва”, що відбувся 3—6 жовтня 1917 р. у Чигирині (за інформацією “Народної волі” від 23 вересня, “вільне козацтво” об’єднувало по всій Україні близько 40 тис. селян).

Матеріали газет свідчать не тільки про інтерес, який виявляла Центральна Рада до козацтва, а й про зворотний зв’язок, про повну підтримку козацтвом політичного курсу УЦР. В цьому немає нічого дивного, адже українське селянство складало соціальну опору Центральній Раді, було широко представлене в її складі. Так, на установчих зборах Мліївського коша було вирішено вітати УЦР, УГВК та Генеральний секретаріат як “єдину і найвищу владу в Україні”³¹⁹. Всеукраїнський з’їзд “вільного козацтва” (3—6 жовтня 1917 р.) висловив Центральній Раді “ширу подяку за працю на користь народу українського”, але одночасно відзначив “деяку нерішучість в її праці”, у зв’язку з чим козацький з’їзд вимагав від УЦР невідкладно скликати Українські установчі збори, а також “негайно особим актом оголосить саму широку національно-територіальну автономію України і негайно приступити до рішучого проведення її в життя”³²⁰.

Аналогічні думки у вересні—жовтні висловлювали українські фронтові з’їзди, які пройшли послідовно на Румунському (24—27 вересня), Південно-Західному (3—6 жовтня) та Західному (7—12 жовтня) фронтах. З’їзд Західного фронту вважав, що “влада в Україні повинна перейти до виборного революційного українського уряду”, що Тимчасовий уряд має затвердити Генеральний секретаріат у повному складі та поширити його владу на всю етнічну територію України, в противному випадку Центральній Раді пропонувалося, “не рахуючись з російським Тимчасовим урядом взяти в свої руки всю владу на Україні”³²¹. Ухвалення подібних резолюцій, які вимагали розширення повноважень Генерального секретаріату, засуджували політику поділу України на дві частини за інструкцією Тимчасового уряду, було достатньо виправданим способом політичного тиску на уряд.

Поразка виступу Л. Корнілова призвела до значної радикалізації революційних настроїв, у тому числі й українських. 28 серпня Всеукраїнська Рада військових депутатів запропонувала Центральній Раді через Генеральний секретаріат взяти негайно всю владу в Україні у свої руки, а у війсь-

³¹⁸ Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: В 3-х т. — Т. 1 (1917—1925). — С. 46.

³¹⁹ Народна воля. — 1917. — 30 вересня.

³²⁰ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 824.

³²¹ Там само. — С. 830—831.

кових справах проводити в життя постанови 2-го Всеукраїнського військового з'їзду.

Одночасно лобювалося вирішення конкретних військових проблем. 9—10 вересня в ставці Верховного головнокомандуючого перебувала делегація УГВК у складі С. Петлюри, В. Кедровського та П. Скрипчинського, відбулася зустріч С. Петлюри з О. Керенським. Українська сторона висунула низку вимог у справі українізації, які містили 13 пунктів. Найважливіші з них полягали в тому, щоб перейменувати 27 українізованих дивізій на українські й далі поповнювати їх виключно українським елементом, а при змозі перевести їх на український фронт; призначити для них запасні полки з тих, що стоять в Україні; українізувати командний склад, штаби, інженерні, транспортні, артилерійські та лікарські установи; Чорноморський флот, що складався на 80 % з українців, далі комплектувати виключно ними ж; урівняти в правах національні військові організації (ради) із загальновійськовими комітетами; визнати повноправних (як комісарів) представників УГВК чи уповноважених відповідних рад при штабах українізованих дивізій, корпусів, а також при всіх штабах армій та фронтів, де є українці-військові. Головною вимогою було затвердження Генерального комітету з правами, зазначеними в його статуті, що був ухвалений 2-м Всеукраїнським військовим з'їздом³²². Реалізація цих вимог фактично привела б до створення української армії. Російська влада не поспішала їх виконувати. Керенський обіцяв затвердити українськими 15 дивізій, але залишив ставку, не давши начальнику штаба М. Духоніну необхідних вказівок³²³.

Нагальні та невирішені проблеми українізації армії стали предметом обговорення на численних дивізійних, корпусних та армійських українських з'їздах, які відбулися восени. Так, резолюції українського з'їзду Румунського фронту виходили з того, що “Україна як автономна одиниця має право на своє військо”. В зв'язку із цим до Тимчасового уряду висувувалися вимоги: затвердити Генеральний секретаріат військових справ як найвищу військову владу в Україні, і при ньому Генеральний військовий комітет;

видати наказ про запровадження територіального принципу комплектування армії, українізацію військових частин та про те, що “всіма справами українізації керує УГВК”, а на місцях у тісному контакті з ним фронтах, армійські, корпусні та інші українські ради;

за одиницю, що українізується, визнавати дивізію, як пішу, так і кінну в повному її складі. Українізуватися повинні й ті частини, які не входять до складу дивізій: важкі та гірські гарматні дивізіони, інженерні частини і т. ін.;

українізовані одиниці зводити в корпуси, корпуси — в армії, армії ж зосереджувати на Південно-Західному і Румунському фронтах, які безпосередньо захищають українську землю;

для українських дивізій призначити відповідні запасні полки на території України, до яких перевести всіх українців із тилкових частин поза її

³²² Кедровський В. Згадана праця. — С. 462—463.

³²³ Там само. — С. 462—467.

межами. Всі поповнення до частин, що українізуються, формувати виключно з українців. Неукраїнців з українських частин “переводить повільно і за згодою”;

весь військовий контингент в Україні повинен складатися з українських військових частин;

для поповнення офіцерами українських частин необхідно заснувати на Україні військові школи всіх родів зброї. Командні посади в дивізіях повинні бути негайно замінені за згодою Центральної Ради³²⁴. Фактично резолюція повторювала програму УГВК, запропоновану Верховному головнокомандуючому 9—10 вересня.

Окрім цього, було висунуто вимоги щодо запровадження інституту комісарів Центральної Ради при штабах українізованих дивізій, корпусів, армій та утворення спеціального відділу з українізації при штабі Південно-Західного фронту, скликання III Всеукраїнського військового з’їзду. В члена Всеукраїнської ради військових депутатів П. Демерлія, який брав участь у роботі з’їзду Південно-Західного фронту, склалося враження, що українських організацій на фронті доволі багато, але “немає тих ниток, якими б зв’язувався б увесь апарат українського вояцтва”³²⁵. Не маючи змоги побудувати повноцінну армійську організаційну структуру, УГВК вирішив діяти через неформальні військові організації — творити в українізованих частинах, корпусах, арміях та фронтах українські ради. 19 жовтня з подачі УГВК Мала рада ухвалила призначити в кожній з 15 дивізій, які підлягали українізації, комісарів Центральної Ради.

Події того дня показали, що конфронтаційні дії Тимчасового уряду та Центральної Ради увійшли в нову стадію загострення. На вимогу уряду прибути до Петрограда голові Генерального секретаріату В. Винниченку та дати пояснення з приводу скликання Всеукраїнських установчих зборів Український генеральний військовий комітет телеграфував звернення до Верховного головнокомандуючого О. Керенського із зустрічною вимогою терміново спростувати інформаційні повідомлення, які з’явилися в російських газетах, про притягнення Генерального секретаріату до судової відповідальності. Такі чутки, говорилось у відозві, нервують делегатів 3-го Всеукраїнського військового з’їзду, які прибувають до Києва³²⁶. А Всеукраїнська рада військових депутатів, обговоривши питання про неузгоджене з Центральною Радою і Генеральним секретаріатом призначення Тимчасовим урядом київського міського комісара та начальника КВО, ухвалила рішення призначених осіб ігнорувати, рекомендувати всім військовим частинам не виконувати їхніх розпоряджень, доти вони не будуть призначені за згодою Центральної Ради³²⁷.

20 жовтня в Києві розпочав свою роботу 3-й Всеукраїнський військовий з’їзд, в якому взяло участь близько тисячі делегатів. З’їзд обговорив стан справ з українізацією у військах і виніс відповідну резолюцію, якою

³²⁴ Вісник Генерального секретарства військових справ. — 1917. — 1 грудня.

³²⁵ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 р. — С. 805.

³²⁶ Там само. — С. 866—867.

³²⁷ Киевская мысль. — 1917. — 20 октября.

вимагав реформування армії за національно-територіальним принципом, але не тільки: “В зв’язку з тими перешкодами, які чинить в справі українізації війська Тимчасове правительство, з’їзд домагається, щоб цю справу було цілком передано в руки генерального секретаря військових справ, а також, щоб по всіх українізованих дивізіях та при арміях було призначено Центральною Радою комісарів”³²⁸. Фактично, робота й загальний настрій з’їзду говорили про те, що українці повертаються до тактики “доконаних фактів”, започаткованої І Універсалом. Нездатність Тимчасового уряду проводити конструктивну політику, небажання вирішувати національні та соціальні проблеми підштовхували до пошуку альтернатив. Всеукраїнський військовий з’їзд заслухав доповіді з місць, обговорив сучасний політичний момент, земельну та продовольчу справи, демобілізацію армії та висловився за негайне проголошення Центральною Радою Української демократичної республіки в українських етнічних кордонах, взяття УЦР і Генеральним секретаріатом всієї повноти влади в свої руки, скликання суверенних Українських Установчих зборів, які повинні ствердити республікансько-демократичні форми правління в Україні. Не можна сказати, що подібна позиція була несподіванкою для Центральної Ради та її керівництва — навпаки, це вони спрямували делегатів з’їзду на цей шлях. Вітаючи з’їзд від імені фракції українських есерів, М. Ковалевський закликав “звернути на власний шлях — шлях утворення власними силами Української демократичної республіки”. Цю ж думку наступного дня у своєму вітальному слові повторив М. Грушевський: “Ми певні, що ви підете разом з нами до нашої мети — Української демократичної республіки в федерації з російською республікою”³²⁹. 26 жовтня делегати розглянули та обговорили ситуацію, що склалася в Петрограді у зв’язку з більшовицьким переворотом, і ухвалили на певний час припинити роботу з’їзду, весь делегатський склад оголосили полком, який поступав у розпорядження Генерального секретаріату.

Падінні Тимчасового уряду зняло останні перепони на шляху реалізації тактики “доконаних фактів”. 31 жовтня сьомі загальні збори УЦР поширили “в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України”, а наступного дня затвердили його повний склад, до якого увійшов і генеральний секретар військових справ С. Петлюра. 2 жовтня він зробив спеціальну заяву про те, що бере на себе “вищу військову владу на Україні”³³⁰, що всі розпорядження в тилу (Київський та Одеський військові округи повністю та південна частина Московського військового округу) виходять виключно від Генерального секретаріату військових справ України, а інших наказів не треба виконувати. Того ж дня Генеральний секретаріат призначив тимчасово виконувачем обов’язків командуючого Київським військовим округом підполковника В. Павленка, а також заслухав повідомлення С. Петлюри та О. Пилькевича про організа-

³²⁸ Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року... — С. 874.

³²⁹ *Шуль О.Й.* Згадана праця. — С. 50—51.

³³⁰ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 385.

цію військової справи, про заходи, вжиті для постачання частин; наказ військам підтримувати порядок та дисципліну, телеграфний зв'язок зі ставкою Верховного головнокомандуючого та штабом Південно-Західного фронту, було вирішено направити до ставки делегацію у складі О. Лотоцького та Д. Дорошенка. Наступне засідання Генерального секретаріату розпочалося з доповіді полковника О. Пилькевича та її обговорення. По доповіді М. Порша було ухвалено: “1. Доручити генеральному комісару по військових ділах розробити ряд мір по заведенню дисципліни у військах та встановленню єдності командування”³³¹, а також винесено спеціальне регламентне рішення “на засіданнях Генерального секретаріату у першу чергу обговорювати справи військові”³³².

6 листопада відбулися переговори представників Генерального секретаріату зі штабом Верховного головнокомандуючого, в ході яких було досягнуто домовленостей про засади узгодженої співпраці “в справі українізації частин фронтового війська і вирішення питань зв'язаних з життям українських частин”. Їх підписав генерал Духонін, який тимчасово взяв на себе обов'язки Верховного головнокомандуючого. Встановлювалась посада представника Генерального секретарства військових справ при штабі Верховного головнокомандуючого. Ставка визнала справу територіального формування війська бажаною та зобов'язалась її підтримувати. Вона взяла на себе зобов'язання “скупчення українських частин других фронтів на Південно-Західному і Румунському фронтах, оскільки це не суперечить оперативним вимогам”. Для прискорення організації українських корпусів та дивізій ставка дозволила “поодинокі і гуртове вилучення українців з кожної частини, по можливості, в окрему роту (команду, батарею, ескадрон) чи батальйон, вважаючи по численості українських частин”. Дозволялося ці підрозділи об'єднувати в українізовані корпуси та дивізії за розпорядженням командуючих фронтами та за погодженням із Генеральним секретаріатом. Ставка не заперечувала щодо утворення фронтових українських комітетів із повним урівнянням їх у правах із подібними загальновійськовими комітетами. Призначення начальників Київського та Одеського військових округів робитиметься ставкою за згодою Генерального секретаріату. Генеральний секретар військових справ діставав право викликати за необхідності до свого штабу офіцерів та військових чиновників. В українських фронтових частинах вищий командний склад призначатиметься ставкою за погодженням із Генеральним секретаріатом, аналогічним чином встановлювалися назва українських частин і їх форма³³³. Домовленості від 6 листопада відкривали прямий шлях до формування української армії, однак за три дні більшовики змістили генерала М. Духоніна з посади головнокомандуючого. 20 листопада генерал був жорстоко вбитий солдатами, розагітованими більшовиками, на вокзалі в Могилеві. В цих умовах боротьба за армію набула нових форм, які супроводжували весь процес становлення Української Народної Республіки, проголошеної III Універсалом Центральної Ради.

³³¹ Там само. — С. 389.

³³² Там само. — С. 390.

³³³ Там само. — С. 393—394.

Відповідь на питання, чому процес українізації в армії завершився невдачею з найменшою ймовірністю знаходиться в площині політичних поглядів лідерів Центральної Ради, її треба шукати в загальному кризовому стані країни й армії. Не думаю, що за це несе відповідальність Центральна Рада. Вона до останнього намагалась зберегти дієздатність фронту, загальний конструктивний розвиток подій, проте криза виявилася незворотною.

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА: ВІД ПРОГОЛОШЕННЯ ДО ПАДІННЯ

Телеграфні повідомлення про більшовицький переворот у Петрограді почали надходити до Києва з другої половини дня 25 жовтня. Але спроби київських більшовиків закликати до захоплення влади на спільному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів успіху не мали. Есери та меншовики стояли за підтримку Тимчасового уряду. Голосування виявило рівність сил, тому було вирішено скликати пленум обох Рад для обговорення питання про владу. А тим часом виконком Ради робітничих депутатів вирішив утворити ревком у складі трьох осіб: двох більшовиків і одного українського соціал-демократа.

Міська дума, зі свого боку, вирішила утворити спеціальний комітет для охорони міста на випадок ексцесів і підтримки Тимчасового уряду. Владу Тимчасового уряду відстоював штаб Київського військового округу. Його командувач генерал М. Квечинський наказав військам знаходитися в повній готовності для того, щоб “виступити по вимозі влади, поставленої Тимчасовим революційним урядом, на захист порядку і завоювань революції...”³³⁴. Наказом заборонялися мітинги, вуличні зібрання та маніфестації.

Того ж дня пізно ввечері відбулося засідання Малої ради, на якому в присутності представників численних політичних і громадських організацій було обговорено ситуацію, що склалася в Петрограді. Для всіх присутніх, згадував М. Ковалевський, було ясно, що треба реагувати на події в столиці негайним взяттям влади у Києві та в Україні Центральною Радою. Із цією метою на засіданні було створено Крайовий комітет з охорони революції в Україні, відповідальний перед УЦР. Сфера компетенції комітету була визначена лаконічно: розпоряджатися всіма силами революційної демократії на всій території України, підпорядкувати собі “в порядку охорони революції всі органи влади означеної території”³³⁵. Запорукою дієздатності комітету мав стати його склад, до якого, поряд із членами Центральної Ради, увійшли представники впливових політичних партій, КВО, Рад солдатських та робітничих депутатів Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава. Всі згадані організації зробили заяви про те, що не будуть вдаватися до будь-яких сепаратистських виступів, що було сприйнято як гарантія збереження порядку в місті.

³³⁴ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. — К., 1928. — С. 310.

³³⁵ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 359.

З боку української більшості УЦР не було висловлено жодного слова співчуття Тимчасовому уряду, хоч не виправдовувалися також дії більшовиків. Позиція Центральної Ради полягала в тому, що, на її думку, відповідальність за події в Петрограді порівну ділять і уряд, і більшовики. Крайовий комітет з охорони революції оголосив власну постанову про обов'язковість виконання його розпоряджень для всіх громадських та військових організацій. Про це було повідомлено штаб КВО. Однак вже 26 жовтня на засіданні Малої ради з'ясувалося, що позиція УЦР не поділяється командуванням округу. У штабі негативно поставилися до створення Крайового комітету з охорони революції. Присутність у ньому більшовиків було використано як формальну причину для невизнання чинності комітету. В діях комісара Кириєнка та командувача Квечинського простежувалася неприхована ворожість до українців. 27 жовтня стало зрозумілим, що в місті відбувається поляризація сил між штабом і УЦР.

На вулицях одночасно з'явилися і патрулі Крайового комітету, і штабу округу. Командування останнього почало вживати заходів для стягнення до Києва додаткових військових частин. Центральна Рада вважала такі дії неприпустимими. Зрештою, щоб не розпалювати конфлікт, зробити свою платформу якомога ширшою та залучити на свій бік чим більше демократичних організацій, УЦР в ніч на 27 жовтня винесла резолюцію про владу в країні. В ній говорилося про необхідність переходу влади “до рук всієї революційної демократії”, але ніяк не до Рад робітничих і солдатських депутатів, які “складають тільки частину революційної демократії”. В зв'язку з цим робився висновок: “Українська Ц. Р. висловлюється проти повстання у Петрограді і буде енергійно боротися з усякими спробами піддержати бунти на Україні”³³⁶. Додатково було включено до Крайового комітету двох представників козачого з'їзду, двох — міської думи й одного — військового округу. Проте результат виявився не зовсім очікуваним. Більшовики одразу ж після голосування по резолюції оголосили про свій вихід з Малої ради*.

Крайовий комітет, не досягнувши порозуміння зі штабом, в ніч на 28 жовтня вирішив винести на засідання Малої ради пропозицію про свій розпуск. Це дивне і малозрозуміле в тих екстремальних умовах рішення аргументувалося небажанням комітету нести відповідальність за можливий розвиток подій. 28 жовтня надзвичайне засідання Малої ради було присвячене обговоренню рішення Крайового комітету та пошукам виходу зі становища, яке ще більше загострилося.

Достовірною інформацією про події в Петрограді ніхто у Києві не володів. Надійшла телеграма від непевного джерела, що більшовицький виступ придушено. Київські газети надрукували резолюцію козачого з'їзду, в якій говорилося про те, що з'їзд вирішив боротися з “многовластям” у Києві та всю владу в місті віддати штабові КВО. Однак представник козачого з'їзду в Малій раді не зміг підтвердити ухвалення такої резолюції. Штаб КВО несподівано оточив будинок УЦР панцерниками та виставив

³³⁶ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 363.

* Дещо раніше після рішення Малої ради про скликання українських Установчих зборів з УЦР вийшли кадети.

навколо нього кулемети. Як пояснив В. Винниченкові ад'ютант командувача, це було зроблено начебто для захисту Генерального секретаріату від більшовиків, але швидше нагадувало демонстрацію намірів. На вимогу В. Винниченка кулемети прибрали.

27 жовтня відбулося об'єднане засідання Рад робітничих і солдатських депутатів із представниками військових частин, фабзавкомів і профспілок, яке обговорило петроградські події. В тривалій промові лідер київських більшовиків Г. П'ятаков кваліфікував резолюцію Центральної Ради про осуд повстання як удар ножем у спину революції.

Засідання ухвалило запропоновану більшовиками резолюцію, в якій висловлювалась підтримка петроградським робітникам і гарнізону, пропонувалося організувати ревком, якому передати всю владу в Києві. Ревком мав перебувати під контролем Рад робітничих і солдатських депутатів. Радянська історіографія породила міф про підготовку та проведення більшовицьким ревкомом повстання в Києві, результатами якого підступно скористалась Центральна Рада. Що ж насправді відбувалось у місті?

У згаданій щойно резолюції говорилося про готовність усіляко підтримувати петроградських робітників, але прямо не йшлося про організацію повстання в Києві. Один із більшовицьких активістів згадував, що в той момент “в наших партійних центрах точилися розмови і суперечки — як бути і що робити, бо відомості про “петроградські події” були надто суперечливі”³³⁷. Думається, якщо в більшовицьких колах з'явилася ідея про організацію такого повстання, то вона носила загальний характер і не мала конкретного й детального опрацювання.

28 жовтня відбулося засідання більшовицького ревкому. На ньому йшлося не про повстання, а про активну оборону від нападу військ Тимчасового уряду. На засіданні констатувався брак зброї, слабкість Червоної Гвардії, загальна перевага військ штабу, яких налічувалося не менше 10 тис.

Інформація, яка надходила до Малої ради з різних кінців міста, свідчила, що більшість військових частин, в тому числі військові, школи та козацькі частини, проти УЦР виступати не будуть. Але в цей самий день — 28 жовтня — до Києва на підтримку штабу КВО з фронту прибула козацька дивізія та бригада чехословаків, що здалося командуванню округу достатнім для перехоплення ініціативи. До того ж у штабі Київського військового округу стало відомо про спроби більшовиків отримати у вогнепальному відділі артилерійського складу значну кількість боєприпасів, захоплення арсеналу та вивезення з нього зброї. Це й стало вирішальним аргументом для застосування сили.

В ніч на 29 жовтня частини штабу КВО оточили Маріїнський палац і запропонували президії ради робітничих депутатів залишити палац і здати зброю, яка там знаходилась: три кулемети, кількасот гвинтівок, значну кількість набоїв до них³³⁸. Члени більшовицького ревкому — брати Г. і Л. П'ятакови, І. Крейсберг, Я. Гамарник, М. Зарніцин, І. Кулик та

³³⁷ Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К., 1957. — С. 169.

³³⁸ Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів... — С. 176.

інші були затримані. Від розправи козаків їх врятувало заступництво представників Малої ради. Більшовиків переконали в доцільності добровільно піти під арешт. Отже, збройний конфлікт у Києві був розпочатий штабом КВО.

Від цього моменту і на наступні два дні контроль над ситуацією в місті був втрачений, що і призвело до низки збройних інцидентів на Печерську та в інших районах міста. Думається, що жовтневі події в Києві вимагають спеціального неупередженого дослідження.

Якщо навіть припустити, що в Києві більшовиками було піднято повстання і воно мало на меті захоплення влади в місті, то не можна не помітити в його ході цілого ряду неузгодженостей із тими завданнями, які мусили б, за логікою, ставити собі керівники виступу під час його підготовки і проведення. У відповідності з ленінськими поглядами на повстання, боротьба мала бути спрямованою на захоплення ключових комунікаційних пунктів міста: пошти, телеграфу, залізничної станції, державних установ. Повсталі мали діяти за єдиним планом, підлягати єдиному керівництву. Всього цього в київських подіях ми не спостерігаємо. Ось як описувалося “повстання” в спогадах початку 20-х років: “Главные наши силы сосредоточились в «Арсенале», Шулявском и Подольском районах, где приступили к сооружению барикад и заграждений, и наутро по всем улицам города закипела ожесточенная борьба с контрреволюционными войсками. В первый день нельзя было определить, на чьей стороне победа, — одни и те же улицы по несколько раз переходили из рук в руки, к вечеру второго дня нас стали отодвигать белые, но мы решили держаться в рабочих районах. На утро третьего дня к нам явились представители городской думы с предложением приступить к мирным переговорам”³³⁹. Із цього фрагмента можна зрозуміти, що події розвивалися радше спонтанно, ніж організовано, мали локальний оборонний (з боку більшовиків) характер, точилися переважно на Печерську, навколо заводу “Арсенал”.

У неділю 29 жовтня на заводі перебувало 200—250 бійців, з яких робітники склали лише частину, в понеділок їх чисельність виросла до 700. Дивує і та мізерна кількість військ, яка була задіяна проти повсталого штабу КВО та його швидка капітуляція. Для того, щоб розв’язати питання — чи піднімали більшовики повстання у Києві — необхідно звернутися до матеріалів Сьомих загальних зборів УЦР, які відкрилися 29 жовтня і продовжувалися до 2 листопада. Саме в цей час у Києві йшли бої. Відомо, що УЦР негативно поставилася до виступу більшовиків у Петрограді. Отже, вона мала б не менш негативно поставитися до подібних дій київських більшовиків, але нічого подібного в матеріалах загальних зборів ми не зустрічаємо. На вечірньому засіданні 29 жовтня М. Ткаченко, інформуючи про події в місті, говорив про розгром штабом КВО Рад робітничих і солдатських депутатів, визнавши цю акцію контрреволюційною. Загальні збори, після нетривалого обговорення, ухвалили резолюцію про контрреволюційні виступи штабу округу. На ранковому засіданні 30 жовтня М. Порш проінформував збори про те, що гірська батарея обстрілює Костянтинівську військову школу. “Але більшовики тут ні при чому, — під-

³³⁹ Там само.

креслив він. — Військо було спровоковане до виступу проти штабу розгромом всіх “советов депутатів”³⁴⁰. 29 жовтня був сформований новий “совет солдатских депутатів”. Далі Порш зачитав ухвалену цією солдатською радою резолюцію, яка визнавала, що “при відсутності зв’язку з центральною владою єдино правомочним органом військових і громадських справ України в цей момент є Центральна Українська Рада...”³⁴¹.

На тому ж засіданні Центральну Раду як крайовий парламент привітали представники Південно-Західної залізничної спілки. На вечірньому засіданні загальних зборів 30 жовтня їх учасників вітав представник поштово-телеграфного з’їзду і зачитав постанову цього з’їзду, в якій вимагалося проголосити Українську демократичну республіку. Аналогічну постанову ухвалив 3-й Всеукраїнський військовий з’їзд. Цікаво, що в резолюціях цього з’їзду теж нічого не говорилося про більшовицьке повстання в Києві, але була сформульована вимога до Центральної Ради та Генерального секретаріату, “щоб вони, опираючись на революційне українське військо, взяли всю повноту влади на всій території України в свої руки”³⁴².

Найорганізованішою силою в Україні на цей момент була Центральна Рада, до того ж у неї на цей момент не виявилось серйозного конкурента в боротьбі за владу. 28 жовтня Генеральному секретаріату, який кілька днів перебував у тіні, були передоручені Центральною Радою функції ліквідованого Крайового комітету з охорони революції. 29 жовтня В. Винниченко інформував Сьомі загальні збори УЦР про те, що, зважаючи на політичні події в Росії, Генеральний секретаріат вирішив розширити свої компетенції на справи військові, продовольчі, шляхи сполучення. 30 жовтня загальні збори УЦР заслухали доповідь М. Грушевського про проект конституції України. В доповіді говорилося про Українську республіку, яка повинна стати складовою частиною федеративної Російської держави. Наступного дня загальні збори УЦР вирішили поширити владу Генерального секретаріату на Херсонську, Катеринославську, Харківську, Холмську і частково Таврійську, Курську і Воронежську губернії. Тоді ж розпочала роботу узгоджувальна комісія з вироблення умов припинення військових дій у Києві, до складу якої увійшли 33 особи від всіх більш-менш впливових політичних сил міста, в тому числі й більшовиків. На засіданні комісії було вирішено повернути місто до мирного життя, вивести з Києва викликані штабом війська, розформувати офіцерські, добровольчі загони, реорганізувати і демократизувати штаб КВО. Це рішення повністю спростовує тезу про захоплення влади в місті Центральною Радою. В ньому зазначалося: “Повнота влади по охороні міста покладається на Українську Центральну Раду, яка діє разом з органами міського самоврядування і радами с. і р. д.”³⁴³.

1 листопада Генеральний секретаріат призначив на посаду командувача КВО підполковника В. Павленка та поновив у своєму складі кілька лікві-

³⁴⁰ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 375.

³⁴¹ Там само.

³⁴² Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. — С. 871.

³⁴³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий... — С. 523.

дованих у серпні секретарств, насамперед військових справ. 1 листопада припинився страйк робітників Києва. Значна частина червоногвардійців міста перейшла до загонів “вільного козацтва”. Цікаво, що більшовицький ВРК продовжував існувати ще певний час, але не висловлював на початку листопада до УЦР жодних претензій щодо влади. Того ж дня Л. П’ятаков направив на адресу Ради народних комісарів телеграму, в якій повідомляв: “Дружними зусиллями більшовицьких та українських солдат і озброєних червоногвардійців — штаб змушений здатися”³⁴⁴.

3 листопада на об’єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів Києва Центральну Раду було визнано крайовою владою України. Кількома днями раніше це зробила Полтавська рада робітничих і солдатських депутатів. Можна сказати, що на початку листопада в Україні не було альтернативної Центральній Раді за авторитетом і політичною вагою сили.

В цьому слід вбачати наслідки впливу двох тенденцій. По-перше, завдяки політичній діяльності Центральної Ради, Київ почав перетворюватися на загальноукраїнський політичний центр, чого не було раніше. Навколо Києва та Центральної Ради об’єдналися не лише українські політичні сили, тяжіння до нього спостерігалось в силу реально діючих територіальних інтересів і обставин організації російських, єврейських і польських політичних партій та громадських організацій України. Звичайно, тут варто говорити швидше про тенденцію, а не про закінчений процес. Але цю тенденцію не можна не помітити у виступі М. Рафеса 26 жовтня на засіданні міської думи. Лідер бундівців із приводу подій у Петрограді заявив: “Наше щастя, що ми живемо в Україні, де є Українська Центральна Рада, до голосу якої прислуховується все населення і селянство... Якщо у Києві більшовики поведуться сумирно, то це тому, що побоялись Ц. Ради, і навіть самі увійшли до крайового комітету нею створеного”³⁴⁵. Подібні думки поділяла більшість революційної демократії України, налякана й обурена подіями у Петрограді.

По-друге, падіння Тимчасового уряду пришвидшило державну дезінтеграцію Росії, привело до утворення на її теренах регіональних урядів та проголошення автономних державних утворень. У листопаді Білоруська рада у “Грамоті до білоруського народу” засудила дії більшовиків у Петрограді, підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці верховного головнокомандувача. Тоді ж “Союз об’єднаних горців Кавказу” створив спочатку уряд Гірської республіки, а в грудні — Тимчасовий Терсько-Дагестанський уряд. 29 листопада в Уфі татарські національні збори проголосили створення Урало-Волзьких штатів. У грудні загальноказахський з’їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію, обрав партійно-урядовий центр “Алаш-орда”. Надзвичайний загальносибірський обласний з’їзд у Томську ухвалив рішення про автономію Сибіру. Цей перелік можна доповнити Кримськотатарським національним, Військовим Донським, Кубанським крайовим урядами.

³⁴⁴ Там само. — С. 354.

³⁴⁵ Там само. — С. 317.

Провідна роль у цьому процесі належала Україні. Питання проголошення Української республіки обговорювалося в жовтні на кількох з'їздах, але на практичний ґрунт було поставлене лише на початку листопада. 6 листопада Генеральний секретаріат обговорив проект III Універсалу Центральної Ради. 7 листопада із цією метою зібралася Мала рада. Відкриваючи її засідання, М. Грушевський зазначив: “Після довгих міркувань і сумнівів Генеральний секретаріат прийшов до тої думки, що для того, щоби крайова власть стала справжньою фактичною властю, під нею повинна бути міцна підвалина, і такою підвалиною може бути тільки проголошення Української Народної Республіки”³⁴⁶. Ці слова викликали грім оплесків.

Далі М. Грушевський зачитав Універсал, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки. Універсал був із піднесенням зустрінутий присутніми. Із 47 членів Малої ради, які були присутні на засіданні, поіменно за Універсал висловились 42 (представники українських і єврейських організацій), проти не було подано жодного голосу, утрималося п'ять осіб (меншовики, російські есери та представник польського демократичного централу).

Широке оприлюднення Універсалу відбулося 9 листопада в Києві на площі Б. Хмельницького.

Проголошення III Універсалу знаменувало відродження української державності в ХХ ст. В історії Центральної Ради це була помітна віха, якою розпочинався новий етап її діяльності — етап державно-національного будівництва. У відповідності зі світоглядними і політичними переконаннями діячів Центральної Ради, це мала бути демократична держава, сувереном якої виступав народ. Називаючи Україну народною республікою, Центральна Рада, як свідчив М. Ковалевський, бажала цим “підкреслити ідею українського народоправства і демократії”³⁴⁷.

III Універсалом були зроблені перші важливі кроки до цього. Він декларував програму соціально-економічних і політичних реформ: націоналізацію землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю за виробництвом, поширення місцевого самоврядування, забезпечення свободи слова, друку, віросповідання, зібрань, союзів, страйків, дотримання недоторканості особи та її помешкання, скасування смертної кари, проголошення амністії в політичних справах, рівність мов, забезпечення національно-персональної автономії для росіян, євреїв та поляків. Згідно з Універсалом було призначено вибори до українських Установчих зборів на 27 грудня 1917 р., а днем їх відкриття названо 9 січня 1918 р. Територію України Універсал визначив як “землі, заселені у більшості українцями”, тобто ті, на які за декілька днів перед цим було поширено юрисдикцію Генерального секретаріату, проте остаточне визначення кордонів республіки Універсал відкладав на майбутнє, коли буде досягнуто згоди “організованої волі народів”³⁴⁸.

³⁴⁶ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 396.

³⁴⁷ Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — С. 425.

³⁴⁸ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 400.

Здається, в III Універсалі знайшли відображення більшість демократичних принципів. Отже, нова українська державність мала будуватися на демократичних засадах. Про це говорили й найважливіші закони та постанови, ухвалені Центральною Радою та Генеральним секретаріатом. Як приклад, можна назвати найголовніші. 10 листопада Мала рада затвердила закон про формулу судочинства: “Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки”³⁴⁹. Наступного дня — закон про вибори до українських Установчих зборів, які мали відбутися на основі рівного (в тому числі і за гендерною ознакою), загального, безпосереднього, таємного голосування, право голосу отримували практично всі громадяни, яким на день виборів виповнювалося 20 років, а позбавлялися його лише кримінальні злочинці та дезертири. Схиляючись до запровадження місцевого самоврядування, Центральна Рада за основу місцевих державно-адміністративних органів вирішила взяти земські інституції, перейменувавши їх у губернські, повітові та волосні народні ради, а їх виконавчі органи — в народні управи (закон від 19 грудня). Варто лише уважно прочитати III Універсал, як стає зрозумілим, що УЦР проголосила створення Української Народної Республіки не лише засобом самоорганізації власного народу, формою його захисту від анархії та безладдя, які чимдуж наростали, але й чинником “дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров’я, силу й нову будучину”³⁵⁰. Проголосивши Україну автономною, Центральна Рада взяла на свої плечі тягар перетворення Росії на федеративну державу.

Центральна Рада сприяла проведенню виборів до Всеросійських установчих зборів. Генеральний секретаріат виступив з ініціативою утворення “федеративного правительства всіх республік і країв, що виникли на території колишньої імперії російської”. Центральний уряд Росії, за думкою Генерального секретаріату, мав бути однорідно соціалістичним, сформованим представниками революційної демократії Росії спільно, а не виключно більшовиками³⁵¹.

Центральна Рада оголосила себе прихильницею якнайшвидшого завершення світової війни, підписання всіма воюючими країнами мирного договору, який би носив демократичний характер, не містив анексій і контрибуцій, забезпечив би право націй на самовизначення. Найновіші демократичні підвалини Української Народної Республіки були зафіксовані в проекті Конституції УНР, робота над яким була завершена 10 грудня 1917 р. За конституційним проектом, УНР була складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне право на її території належало українському народові та здійснювалося через Всенародні збори українські (вищий державний законодавчий орган). Ці збори утворювали вищу виконавчу владу (кабінет міністрів). Третьою гілкою влади УНР мав бути генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та судами земель України. Територія України оголошувалася неподільною,

³⁴⁹ Там само. — С. 408.

³⁵⁰ Там само. — С. 401.

³⁵¹ Там само. — С. 404.

складалася вона із земель, яким надавалися права самоврядування. Широкі політичні права і свободи отримували громадяни України.

Центральна Рада намагалася звести будову національної держави у відповідності до своєї ідеології. Навіть прихід до влади більшовиків не похитнув Центральну Раду у вірі в демократичний і федеративний принципи. Демократична платформа забезпечила Центральній Раді масову підтримку українського громадянства. Проголошення III Універсалу було позитивно оцінене українською демократичною пресою. “Робітничка газета”, “Народня воля”, “Нова Рада”, можливо, з дещо відмінною тональністю вітали створення УНР.

Ідея власної державності не могла не об’єднувати українських політиків, а декларування соціально-економічних реформ сприяло формуванню позитивних очікувань у широких народних масах. У тій чи іншій формі влада Центральної Ради була визнана в усіх губерніях України. На її адресу, як вже зазначалося, надходили вітальні телеграми від громадсько-політичних об’єднань, земств, заводських колективів, сільських громад. Однак і опонентів у нової влади виявилось вдосталь. Київський обласний комітет партії кадетів ухвалив вважати, що III Універсал “як за внутрішнім своїм змістом, так і за джерелом свого походження не може бути визнаний актом державного значення, який має обов’язкову силу”³⁵². Професор Київського університету Яснопольський видрукував у пресі “Відкритий лист до Ради”, в якому ставив під сумнів її право на проголошення Української Народної Республіки. В Київській міській думі гласні кадети виступили із заявою про те, що III Універсал є узурпацією права Всеросійських установчих зборів, замахом на права українських Установчих зборів, випередженням соціальних реформ.

Праві російські політичні сили не пропускали можливості звинуватити Раду в сепаратизмі, спробах розвалити Росію. Стурбованість правих викликали продекларовані в Універсалі соціально-економічні перетворення. “Особливо затривожилися поляки, які були дуже налякані його соціальним змістом, — свідчив Д. Дорошенко, — котрий загрожував не тільки польській земельній власності, але й цілій армії дрібних служачих — поляків, що служили у більших власників за управляючих, економів, або наймали землю в аренду”³⁵³. Польські громадські організації звернулися до Генерального секретаріату з публічним протестом, в якому оголошували, що мільйон поляків, які живуть в Україні, не можуть визнати Універсал. Декларацію протесту проти скасування приватної власності на землю оголосили союз земельних власників, товариство цукрозаводчиків та польська земельна рада. З ними солідаризувалися фінансові кола, які поставили Генеральний секретаріат перед фактом припинення фінансування цукрової промисловості.

Це змусило український уряд вдатися до роз’яснень у земельній справі. 16 листопада Генеральний секретаріат оголосив, що “Універсал тільки

³⁵² Киевская мысль. — 1917. — 12 ноября.

³⁵³ Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — Нью-Йорк, 1954. — С. 188.

проголошує загальні підвалини”, які повинні ще набути форми законів, причому “це скасування власності, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити і остаточно встановити українські Установчі збори”³⁵⁴. Пояснення не стільки заспокоїло землевласників, скільки викликало невдоволення з боку біднішого селянства, а за ним і політичних сил, які його репрезентували. 18 листопада в Києві розпочала роботу 3-я сесія Всеукраїнської Ради селянських депутатів. Загалом, підтримуючи Центральну Раду, вітаючи проголошення III Універсалу, сесія поставила перед УЦР завдання негайно видати “тимчасовий закон про порядкування земельними комітетами тими землями, лісами і водами, які Універсалом оголошено вже народною власністю і передано в завідування земельних комітетів”, а також закон “Про скасування приватної власності на всю землю на території Української Народної Республіки”³⁵⁵. Ще гострішими видалися постанови III з’їзду УПСР (21—24 листопада). З’їзд, визнавши утворення УНР як великий національно-політичний здобуток революції, одночасно висловив стурбованість тим, що “національна сторона революції на певному ступені свого розвитку починає загрожувати дальшому успішному розвитком класової соціально-економічної боротьби”. З’їзд попереджав УЦР, що, ставши на шлях “політики соціального консерватизму”, вона “згубить під собою опору трудової класи народу”³⁵⁶.

Світовий досвід показує, що демократичні форми влади не виникають як безпосередній наслідок соціальних катаклізмів (революцій), а будуються протягом тривалого часу, який потрібен для морально-правового узгодження групових інтересів окремих частин суспільства, формування кількісно значного і політично активного середнього прошарку населення, створення численних громадсько-політичних і державних структур, опрацювання механізмів їх взаємодії. Як правило, демократична реорганізація суспільства відбувається під патронатом сильної авторитетної державної влади шляхом поступового реформування і суспільства, і держави.

Наприкінці 1917 р. в Росії загалом і в Україні зокрема не існувало реальних можливостей для побудови демократичної державності. В цьому і полягала наступна драма Центральної Ради. В. Винниченко присвятив не одну сторінку “Відродження нації” критиці обраної УЦР моделі демократичного державного будівництва. Критикував її і П. Христюк. Вони заднім числом шкодували, що Центральна Рада не пішла шляхом крайньої радикалізації політичної ситуації. Їхні бідкання зрозумілі, можливо, що в такому випадку Центральній Раді й вдалося б втримати владу у своїх руках, але певно, що тоді б ми мали справу з політичною силою іншого ґатунку. Як відомо, роль цієї більш радикальної сили в історії революції належала більшовикам. Незважаючи на те, що й Центральна Рада, й більшовики виступали опонентами Тимчасового уряду, вони ніколи не солідаризувалися. Згодом В. Винниченко неодноразово наголошував на різній політичній природі українських політичних партій та більшовиків: “...ми, всі українсь-

³⁵⁴ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 449.

³⁵⁵ Христюк П. Згадана праця. — Т. 2. — С. 64.

³⁵⁶ Там само. — С. 65.

кі кермуючі партії, були не соціалістами, а тільки демократами, республіканцями й національними революціонерами”³⁵⁷.

Вихід більшовиків з Малої ради, як і осуд Центральною Радою повстання в Петрограді, говорили про різне політичне спрямування цих сил. 5 листопада 1917 р. “Робітнича газета” намагалася зафіксувати розбіжності між більшовиками й українською революційною демократією: “...і тоді, коли ми йшли, здавалося, одною лавою проти наших спільних ворогів, ми ніколи не зливалися. Ми стояли за Українську демократичну республіку і федерацію (союз) з іншими краями Росії. Вони (більшовики. — *Авт.*) були цілковито проти сего нашого домагання... Вони і досі, коли не одверто ворожі, то зовсім байдужі до життєвих національно-культурних і політичних потреб нашого пролетаріату. Наші різниці були завше великі. Але тепер сі політичні різниці виступили яскраво. Вони стають на порядок денний політичної боротьби на Україні”.

Національно-визвольні рухи, в тому числі й український, підтримувалися більшовиками лише як супутня сила в боротьбі з Тимчасовим урядом. Після приходу більшовицької партії до влади ці рухи розглядалися виключно як буржуазно-націоналістична контрреволюція. Незважаючи на марксистсько-ленінську риторичку про те, що більшовицька партія визнає право націй на самовизначення, очевидно, що національно-визвольний рух і більшовики користувалися різними методологіями. Перший бачив підвалиною своєї ідеології націю, підпорядковану єдності політичної волі, спрямовану на створення суверенної національної держави. Другі визнавали лише класові принципи, вважали націю історичним анахронізмом, протиставляли принципу національної суверенності принцип інтернаціональної класової єдності.

Більшовики прийшли до влади в Петрограді на хвилі зростаючої радикалізації суспільства. Незміцнілі демократичні державні інститути післяроманівської Росії виявилися неспроможними подолати гігантський клубок невіршених соціальних проблем, які викликали Лютневу революцію. Відтермінування їх вирішення призвело до падіння Тимчасового уряду. Протягом 1917 р. у Росії зростали та зміцнювалися соціалістичні, антибуржуазні настрої, вони вміло поєднувалися більшовиками з комуністичною доктриною та були використані при захопленні влади. Популізм перших ленінських декретів (про землю, про мир, про робітничий контроль) очевидний. Гра на соціальних інстинктах солдат, робітників, селян сприяла повній ліквідації старої соціальної системи. Селяни отримали право безкарно привласнювати чуже майно і землю, солдати звільнялися від військового обов’язку, робітникам пропонували замість продуктивної праці зводити рахунки з роботодавцями. Революція після жовтня 1917 р. набула форми апокаліпсису, коли деструктивні сили взяли гору над конструктивними. На цю особливість російської революції звернув увагу М. Бердяєв. Він писав, що “найбільший парадокс у долі Росії і російської революції полягає в тому, що ліберальні ідеї, ідеї права, як і ідеї соціального реформізму, виявилися в Росії утопічними. Більшовизм же виявився найменш

³⁵⁷ Винниченко В. Згадана праця. — Ч. 2. — С. 89.

утопічним і найреалістичнішим, найвідповіднішим тій ситуації, як вона склалася в Росії у 1917 році, і найвірнішим деяким споконвічним російським традиціям і російським методам управління і володарювання насиллям”³⁵⁸.

З вищенаведеного неважко дійти висновку, що конфлікт між Центральною Радою та більшовиками був неминучим. Це пізніше визнавали представники обох сторін. Проте розвиток цього конфлікту був складним і тривалим. Найважливіші його події відбувалися в Києві, Петрограді, Харкові, на Південно-Західному та Румунському фронтах, у Бресті.

Зосередження влади в руках Центральної Ради, звичайно, не входило до більшовицьких планів. Але об’єктивно ситуація склалася так, що вступити в безпосередній конфлікт із Центральною Радою одразу більшовики не могли. Більшовизація Рад в Україні восени 1917 р., безумовно, мала місце, але опоненти більшовиків у радах — російські есери та меншовики — ще остаточно не здали своїх позицій і, як відомо, негативно поставилися до заколоту в Петрограді. Отже, щоб не мати в Україні проти себе суцільний фронт української та російської демократії, більшовикам було невигідно і небезпечно загострювати вкрай стосунки з УЦР. До того ж, вони потрапили в глухий кут марксистської ортодоксії, яка визнавала і право нації на самовизначення, і непримиренність класової боротьби всередині нації. Отже, теорія вимагала від більшовиків одночасно і підтримувати УЦР як лідера національно-визвольного руху, і вести з нею боротьбу як з непролетарською організацією. Ця обставина, як згадувала Є. Бош, поділила Київський комітет більшовиків на дві частини: “ухил «більшості» комітету в бік «обережної політики» у ставленні до дрібної буржуазії, боязнь відштовхнути її своїми «необережними» виступами схилили членів комітету до тимчасового визнання Центральної Ради державною владою і до порозуміння з нею”³⁵⁹.

Підтвердження думки про те, що більшовики не почувалися при силі вступити у конфлікт із Центральною Радою, знаходимо в спогадах В. Затонського, а також в окремих документах. 3 листопада “Вестник областного и киевского Советов Рабочих и Солдатских Депутатов” надрукував звернення до солдат, в якому повідомляв: у зв’язку з тим, що на Київ ідуть ударні контрреволюційні батальйони, в місті створено спільний штаб, до якого увійшли представники УЦР, більшовицького Військово-революційного комітету (ВРК) та Рад робітничих і солдатських депутатів. Звернення закликало всіх солдат беззастережно виконувати накази за підписами голови ВРК Л. П’ятакова та призначеного Генеральним секретаріатом командувача КВО полковника Павленка³⁶⁰. Того ж дня на об’єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів більшовики виступили з ініціативою визнати крайовою владою в Україні Центральну Раду. Щоправда, при цьому робилось кілька застережень, а саме: органами влади на

³⁵⁸ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990. — С. 93.

³⁵⁹ Бош Е. Год борьбы. — 2-е изд. — К., 1990. — С. 78.

³⁶⁰ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. — февраль 1918 г.): Сб. док. и материалов. — К., 1957. — С. 385.

місцях мали бути Ради робітничих і селянських депутатів, а саму УЦР необхідно реорганізувати на Всеукраїнському з'їзді Рад у Центральну Раду робітничих, солдатських і селянських депутатів³⁶¹.

Сам факт визнання більшовиками влади УЦР мав, безумовно, позитивне значення для останньої. Вона, в свою чергу, не мала намірів спеціально загострювати взаємини з більшовиками. На те вказувала постанова Генерального секретаріату від 4 листопада, в якій було ухвалено вдатися лише до “заходів ідейної боротьби з большевизмом для безкровного поладження справи і тільки на випадок збройного виступу ужити сили”³⁶². Більшовицька ідея переобрання Центральної Ради на з'їзді Рад і зосередження влади на місцях в їх руках викликала заперечення з боку української революційної демократії. В резолюції ЦК УСДРП “Про завдання партії в сучасну хвилю”, опублікованій “Робітничою газетою” 5 листопада, ця ідея була названа зайвою та шкідливою, такою, що могла дезорганізувати нову революційну владу в Україні. Зокрема, в резолюції зазначалося, що “заміна органів місцевого самоврядування радами робітничих і солдатських депутатів, при тій умові, що робітництво по містах нашого краю є незначною, слабо організованою частиною населення, а солдати являються зайшлим елементом, ся заміна ні в яким разі не може повести до утворення міцної авторитетної серед людної власті, а викличе величезний розкіл в рядах демократії”. ЦК УСДРП закликав всі партійні організації, всю демократію України до енергійної підтримки УЦР та Генерального секретаріату. Сама Центральна Рада відповіла більшовикам проголошенням III Універсалу.

Проголошення Української Народної Республіки призвело київських більшовиків до стану повної розгубленості. В їхньому арсеналі не виявилось акції, адекватної Універсалу. Невеличка передова стаття в “Пролетарської мислі” 10 листопада “Досить дипломатії”, в якій робилася спроба зобразити Універсал “звичайною буржуазною демократичною декламацією і тільки”, лише підкреслювала шоковий стан більшовиків*. Щоправда, була спроба силового тиску на УЦР з боку більшовицького ВРК. 8 листопада він оголосив “наказ № 1”, яким вимагав від усіх військових частин Києва провести перевибори командного складу, а протоколи перевиборів подати на затвердження до ВРК. Окрім того, наказувалося подати до ВРК списки особового складу частин, відомості про зброю, транспорт, інше майно. Та спроба продемонструвати свій вплив на частини міського гарнізону мала жалюгідні наслідки. Наказ виконали лише третій авіапарк та дві дружини ополченців. Виконком Ради солдатських депутатів одразу ж відмежувався від цієї акції, оголосивши через пресу, що “ВРК є організацією односторонньою більшовицькою, всією Радою солдатських депутатів КВО не визнаною”, а накази по гарнізону може видавати лише призначений УЦР командуючий округом³⁶³. Того ж дня при штабі КВО з метою його контролю було ство-

³⁶¹ Там само. — С. 386.

³⁶² Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 392.

* Є. Бош пізніше у своїх спогадах визнала, що з проголошенням III Універсалу, “в Київському комітеті склалася повна розгубленість” (Бош Е. Згадана праця. — С. 82).

³⁶³ 1917 год на Киевщине. Хроника событий... — С. 369—370.

рено спеціальну комісію, до складу якої увійшли представники Центральної Ради, міської думи, ради солдатських депутатів округу та міської ради робітничих депутатів.

13 листопада в Києві завершилися перевибори виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів, після чого був створений об'єднаний виконком обох Рад. Домагаючись створення об'єднаного виконкому, більшовики сподівалися в такий спосіб встановити контроль не лише за Радою робітничих депутатів, де вже мали абсолютну більшість, а й за Радою солдатських депутатів. Проте із цього нічого не вийшло. Незважаючи на те, що вони отримали у виконкомі 23 місця, перед блоком українських есерів, соціал-демократів, російських есерів та меншовиків більшовики опинилися у меншості. Головою президії об'єднаного виконкому був обраний український есер Н. Григорієв, який очолював також Раду солдатських депутатів.

Чергова спроба більшовиків підштовхнути об'єднаний виконком до переобрання влади в Києві була не просто відхилена, а й супроводжувалася рішенням об'єднаного виконкому про підтримку Центральної Ради та організації міської влади за коаліційним принципом із представників рад, УЦР, міської думи. 18 листопада на загальних зборах Рад робітничих і солдатських депутатів було поставлене питання про остаточне з'ясування політичної позиції рад. Спроба більшовиків оголосити збори неправочинними була більшістю відхилена. 238 депутатів висловилися за резолюцію, в якій зазначалося, що загальноросійська влада повинна бути складена з представників соціалістичних партій “від більшовиків до народних соціалістів включно” і представників крайових урядів, що влада в УНР до скликання українських Установчих зборів має належати Центральній Раді та Генеральному секретаріатові³⁶⁴.

21 листопада на черговому засіданні об'єднаного виконкому було ухвалено делегувати до Центральної Ради власних представників (Чижевський, Григорієв, Любченко, Пискун), ліквідувати ВРК, а замість нього утворити Комітет охорони революції з представників рад, Центральної Ради, міської думи та профспілок.

В інших містах України і навіть у найбільших промислових центрах більшовикам теж не вдалося взяти владу у свої руки. 26 жовтня у Харкові виник військово-революційний комітет. Пропозиція більшовиків передати йому владу і одночасно підпорядкувати раді робітничих та солдатських депутатів виконкомом ради була відкинута, проте ревком, до складу якого входили поряд із більшовиками та російськими есерами українські соціал-демократи та есери, намагався діяти, хоч і не став, за визнанням Д. Ерде, твердою владою. Політичні сили, які підтримували Тимчасовий уряд — губернський комісар, губернський об'єднаний громадський комітет, частина міської думи, начальник гарнізону, представники правих есерів, меншовиків, кадетів, народних соціалістів — створили “комітет порятунку революції та батьківщини”, однак він виявився нежиттєздатним. Як писав Д. Ерде, на початку листопада в Харкові намітилися три основних центри

³⁶⁴ См.: Киевская мысль. — 1917. — 19 ноября.

соціальних сил: ревком, українська рада та рада (совет) робітничих та солдатських депутатів³⁶⁵. У перші дні після повстання в Петрограді Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів висловила за створення загальноросійського уряду революційної демократії (від народних соціалістів до більшовиків), а пізніше підтримала III Універсал. В її резолюції вітався “почин Української Центральної Ради, що оголосила Народну Республіку України”. В резолюції одночасно говорилось, що “вся влада і в центрі, і на місцях повинна належати з’їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і секретаріату”, а тому рада зобов’язувалась докласти “всі зусилля і скликати в найкоротший термін Українські Установчі збори”³⁶⁶.

Як відзначав більшовицький історіограф 20-х років М. Попов, більшовики при цьому зайняли позицію стриманого нейтралітету. Новим харківським губернським комісаром був обраний український есер А. Попов, а його помічником — український соціал-демократ С. Тимошенко, начальником гарнізону став М. Чоботарів³⁶⁷. Позитивне ставлення до УЦР у Харкові виявила не лише Рада робітничих і солдатських депутатів. 14 листопада на спільному засіданні представників головних залізничних комітетів та Залізничної ради Харківського вузла Центральна Рада була визнана до часу скликання Установчих зборів найвищим органом влади в УНР. Засідання висловилося за всіляку підтримку уряду УНР, визнало “єдиним правомочним представником влади на залізницях України — генерального секретаря шляхів”³⁶⁸.

За сценарієм, близьким до харківського, розвивались події в Одесі. Після падіння Тимчасового уряду в місті був створений революційний комітет, в якому шляхом певних компромісів вдалося об’єднати всі революційно-демократичні організації, як українські, так і неукраїнські. В основу угоди про створення ревкому було покладено дві тези: “1) Рев. к-т Херсонщини організується на паритетних підставах і працює в контакті з Центральною Радою. 2) Всі заходи [Генерального] секретаріата проводяться через ревком Херсонщини”³⁶⁹. До складу ревкому входило 25 осіб, з них 11 були представниками українських організацій. 25 жовтня об’єднане засідання виконкомів рад (советов), обговоривши ситуацію, що склалася у зв’язку з подіями в Петрограді ухвалило резолюцію, в якій закликала “всіма силами підтримувати з’їзд Рад в його боротьбі за створення однорідної революційно-демократичної влади” та визнало необхідним “підпорядкування всієї революційної демократії правоздатним революційним органам на чолі з революційним комітетом, який в даний момент має всю повноту влади”³⁷⁰. Засідання закликала робітників, солдатів, матросів та селян утриматися від будь-яких сепаратних виступів. 14 листопада в Одесі відбулося об’єднане засідання виконавчих комітетів рад робітничих, матроських та селянських депутатів, представників ревкому, Української війсь-

³⁶⁵ Эрде Д. Годы бури и натиска. — Кн. 1: На Левобережье. — Б.м. — 1923. — С. 97.

³⁶⁶ Там само. — С. 107.

³⁶⁷ Там само. — С. 96.

³⁶⁸ Нова рада. — 1917. — 27 лист.

³⁶⁹ Советы в Октябре: Сб. документов. — М., 1928. — С. 103.

³⁷⁰ Там само. — С. 97.

кової ради та Румчероду. До порядку денного засідання було винесено два питання: про організацію влади на місцях та обговорення проекту УЦР про створення центрального органу влади. Після тривалого обговорення на голосування було поставлено три проекти резолюції, один — від українських революційних партій, другий — від ради солдатських депутатів і третій — від більшовиків. Більшістю голосів (90) пройшла українська резолюція. В ній, зокрема, говорилось про необхідність “вітати проголошення Української демократичної республіки і визнати Центральну Раду об’єднуючим революційним центром для демократії всієї української республіки в кордонах зазначених III Універсалом”, а також “підтримати революційний комітет Херсонщини у всіх його заходах, спрямованих на запровадження революційного порядку в краї і здійснення соціальних і політичних реформ, зазначених у III Універсалі”³⁷¹.

У Миколаєві пленум Ради робітничих і солдатських депутатів 14 листопада визнав подібність своєї позиції з позицією Центральної Ради і 85 голосами (проти 60, які підтримували більшовицьку резолюцію) ухвалив налагодити з УЦР у ділові зв’язки з економічних питань і визнати її вищою владою краю. Юзівська районна конференція рад висловила за створення однорідного соціалістичного уряду, тобто уряду без представників правих політичних партій, насамперед кадетів та октябристів. На Херсонському губернському з’їзді рад більшовицька резолюція була відхилена. Житомирська, Полтавська та Катеринославська ради демонстрували доброзичливе ставлення до Центральної Ради.

Загалом більшовицькі організації в Україні налічували 70 тис. членів. Це була помітна політична сила, проте її вплив на політичне життя України не йшов ні в яке порівняння з впливом, який мала ця партія в центрально-промисловому районі Росії, особливо в Петрограді та Москві. Про вагомість більшовицьких позицій в Україні в листопаді говорили результати виборів до Всеросійських Установчих зборів. За підрахунками Л. Протасова, з 131 мандата від українських губерній більшовикам вдалося отримати лише 14, тоді як українські партії дістали 86 мандатів³⁷².

Відсутність центрального уряду в Росії, повне несприйняття більшовицької програми змусили праві демократичні сили переглянути своє ставлення до Центральної Ради та Генерального секретаріату, висловившись на їх підтримку. До цього їх підштовхувала активізація діяльності ліворадикальних сил, які намагалися перебрати владу у свої руки. Поміrkована позиція УЦР багатьом здавалася прийнятнішою. “Страх перед більшовицьким терором такий великий, а рада ... так вмiло використала і користується цим страхом, що українська орієнтація стала загальним явищем на всій Херсонщині”³⁷³, — писала одна з одеських газет. Безумовно, як і підтримка рад, підтримка правих мала ситуативний характер. Її природу гласний полтавської міської думи кадет Д. Корецький визначив так: “Ми визнаємо

³⁷¹ Там само. — С. 108—109.

³⁷² Протасов Л. Г. Люди Учредительного собрания: портрет в интерьере эпохи. — М., 2008. — С. 115, 139.

³⁷³ Одесский листок. — 1917. — 8 декабря.

вищу владу Центральної Ради, тому що немає іншої вищої влади над нею”³⁷⁴. Але тим не менше значна кількість міських дум висловили свою підтримку Центральній Раді та Генеральному секретаріатові. 31 жовтня це зробила Чернігівська міська дума, 11 листопада — Полтавська міська дума вітала проголошення УНР, 15 листопада аналогічне рішення зробила Миколаївська, а 17 листопада — Вінницька міські думи; в історіографії відомі подібні рішення Борзенської, Бердичівської, Зеньківської, Прилуцької, Роменської міських органів самоврядування³⁷⁵.

Отже, ще до завершення першої половини листопада 1917 р. вищою владою в Україні практично повсюдно було визнано Центральну Раду та Генеральний секретаріат. Спроби місцевих більшовицьких організацій власними силами, без допомоги центру перебрати владу до своїх рук через Ради робітничих і солдатських депутатів виявилися невдалими. Революційний радикалізм більшовиків в Україні не знаходив такої підтримки суспільства, як у центральній Росії.

Керівне ядро більшовицької партії в Петрограді на перших порах не звертало на Україну жодної уваги. Проголосивши 2 листопада “Декларацію прав народів Росії”, в якій йшлося про суверенність народів, їхнє право на вільне самовизначення аж до утворення самостійних держав, Рада народних комісарів (РНК) не виявила жодної реакції на проголошення УНР. В обставинах, що склалися довкола Петрограда на початку листопада, Леніну було не до України. Головна і реальна небезпека його владі на той час знаходилася в діючій армії. Ленін був переконаний, що для збереження влади куди важливіше встановити контроль над армією, ніж виграти вибори до Установчих зборів.

Ще за місяць до Жовтневого перевороту Ленін наголошував, що “історія зробила корінним політичним питанням зараз питання військово”³⁷⁶. Головним завданням для більшовиків в ході боротьби за владу було вирвати армію з-під впливу Тимчасового уряду або принаймні нейтралізувати її в загальній масі. Протягом 1917 р. більшовики досягли неабияких успіхів в цій справі, вони майже розклали російську армію. Зведення донесень про настрої армії за другу половину жовтня 1917 р. відзначало, що “загальний настрій армії продовжує бути напруженим, нервово-вичікувальним, яким він був у першій половині місяця. Головними мотивами, що визначають настрій солдатських мас, як і раніше є невтримне бажання миру, стихійний рух до тилу, бажання якомога швидше прийти до будь-якої розв’язки. Окрім того, брак одягу і продовольства, відсутність будь-яких занять, з огляду на їх непотрібність, на думку солдат, напередодні миру гнітюче діє на настрій і призводить до розчарування”³⁷⁷.

³⁷⁴ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 8 листопада.

³⁷⁵ Бойко В. Визнання міськими думами влади УНР у листопаді—грудні 1917 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002. — С. 104–105.

³⁷⁶ Ленін В.И. Полное собрание сочинений. — Т. 34. — С. 264.

³⁷⁷ Разложение армии в 1917 году. — М.; Л., 1925. — С. 143.

В жовтні армія нагадувала смертельно хворий організм, але ще не настільки, щоб її можна було повністю скинути з політичних рахунків. У перші після подій у Петрограді дні вона негативно поставилася до урядового перевороту, проте мала серйозні претензії до Тимчасового уряду. На армійських з'їздах виголошувалися резолюції на користь створення однорідного соціалістичного уряду, припинення громадянської війни. В резолюції армійського комітету 6-ї армії Румунського фронту говорилося: “Ні одного солдата — Керенському, ні одного солдата — більшовикам!” Проти участі частин армії в міжусобиці виступив армійський комітет Особливої армії Південно-Західного фронту. До середини листопада 1917 р. на підтримку більшовиків, і то з певними умовами, висловилися лише 3 з 15 російських армій.

На початку листопада у Ставку до Могилева прибули члени ЦК партії соціалістів-революціонерів на чолі з В. Черновим, представники Вікжеля, “Комітету порятунку батьківщини і революції”. Загальноармійський комітет при Ставці висловився за утворення однорідного соціалістичного уряду за умови обов'язкового скликання Установчих зборів. В. Чернов розглядався як імовірний голова нового уряду. Отже, кожен день збереження старої армії, її генералітету, безсумнівно, ворожого до більшовиків, міг стати останнім в історії їх перебування при владі. Тож після захоплення влади в Петрограді та Москві черговий удар партія більшовиків спрямувала проти армії.

План оволодіння армією був доволі простим і одночасно підступним. Він полягав у компрометації Ставки в очах солдат і наступному захопленні її до своїх рук. Більшовики водночас як цинічно, так і блискуче скористалися об'єктивною неможливістю Росії далі вести війну.

8 листопада Раднарком телеграфом наказав верховному головнокомандувачу генералу М. Духоніну негайно розпочати переговори про перемир'я з ворожою стороною. М. Духонін, проконсультувавшись із представниками союзників, відмовився виконувати подібний наказ³⁷⁸.

Ленін був готовий до такої відповіді, бо негайно 9 листопада звільнив Духоніна з посади верховного головнокомандувача, а на його місце призначив прапорщика М. Криленка. Одночасно по радіо і телеграфу з Петрограда до армії пішло звернення Раднаркому про те, що контрреволюційні генерали хочуть стати на заваді справі миру. Полковим і дивізійним комітетам було дане право безпосередньо вести переговори з ворогом про перемир'я на своїх ділянках фронту. Братання почало ширитися по діючій армії, особливого розмаху воно набрало на Північному та Західному фронтах. Ленінському удару не бракувало точності. “З моменту надання цього права полкам і дивізіям, і наказу розправлятися з всіляким, хто посміє чинити перепони переговорам, — писав М. Криленко про звернення Леніна до солдат і моряків, — справу революції в армії було виграно, а справу контрреволюції безнадійно програно”³⁷⁹.

³⁷⁸ Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 г. — март 1918 г.: Сб. док. — М., 1973. — С. 85.

³⁷⁹ Крыленко Н.В. Смерть старой армии // Военно-исторический журнал. — 1964. — № 11. — С. 58.

Боротьба за мир у тій формі, яку надав їй Ленін, була насамперед добре продуманим засобом боротьби за владу. Ленін зберіг її у своїх руках. Але варто задуматися над ціною, яку довелося сплатити за це країні. Повалення Тимчасового уряду, розвал старої армії, вихід із світової війни шляхом сепаратних переговорів остаточно підірвали правопорядок, соціальні підвалини, на яких трималася країна. Почалася бурхлива ланцюгова руйницька реакція в усіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Одночасно вона була посилена червоногвардійською атакою на капітал та селянським антипоміщицьким рухом. Старий державний апарат був розбитий дощенту. Після розгону більшовиками Установчих зборів суспільство втратило можливість мирним демократичним шляхом впливати на владу. На декілька років основною формою політичного діалогу в країні стала збройна боротьба. Недовойована, так би мовити, світова війна перетворилася в значно жакливішу — громадянську. Це була ціна, яку довелося сплатити сповна за встромлені у землю багнети в листопаді 1917 р.

Центральна Рада, як і більшість російської революційної демократії, засуджувала деструктивну руйницьку політику більшовиків. УЦР добре розуміла необхідність припинення війни, але намагалася зробити це правовими методами. В III Універсалі говорилося про потребу “примусити спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори”. Універсал свідчив, що діячі Центральної Ради і більшовики по-різному бачили механізм завершення війни. В Універсалі наголошувалося: до підписання “миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу”³⁸⁰.

Генеральний секретаріат і Центральна Рада не лише не шукали приводів для конфронтації з армійським командуванням, але й прагнули порозуміння та взаємодії. Оголошуючи про свій вступ на посаду Генерального комісара військових справ України, С. Петлюра підкреслив, що, беручи на себе вищу військову владу в Україні, він не вважає “можливим торкатись розпоряджень, які відносяться до компетенції головнокомандуючих фронтами, де вся повнота влади повинна належати головнокомандуючим сими фронтами”³⁸¹.

Досить швидко між Ставкою Верховного головнокомандувача і ставками Південно-Західного та Румунського фронтів і Генеральним секретаріатом налагодився телеграфний зв'язок, відбувався обмін інформацією, 6 листопада командувач Південно-Західним фронтом генерал Володченко та фронтовий комісар Йорданський визнали Центральну Раду і Генеральний секретаріат вищою владою в Україні. 12 листопада генерал Духонін підписав у Ставці з представниками Генерального секретаріату О. Лотоцьким та Д. Дорошенком угоду, про те, що українізовані частини з усього театру військових дій будуть зосереджені на Південно-Західному та Румунському фронтах. Призначення командувачів військами Київського та

³⁸⁰ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 400.

³⁸¹ Робітничая газета. — 1917. — 4 листопада.

Одеського військових округів робитимуться Ставкою за узгодженням із Генеральним секретаріатом. Таке узгодження передбачалось і при призначенні на посади вищого командного складу українізованих частин³⁸².

Українська влада була визнана і армійською демократією. Вітальні телеграми з приводу проголошення УНР надходили від особового складу багатьох військових частин. 18 листопада розпочав свою роботу з'їзд Південно-Західного фронту. В першій його резолюції відзначалося, що “виконавчий комітет Південно-Західного фронту передає політичну владу на фронті надзвичайному фронтовому з'їздові, а з'їзд передає президії в тісному контакті з Українською фронтовою радою”. Окрім того, з'їзд ухвалив “без обговорення вітати Центральну Раду з нагоди оголошення Української Народної Республіки”³⁸³.

Центральна Рада і Генеральний секретаріат прагнули стабілізувати ситуацію в країні та не допустити поширення анархії в армії. 9 листопада після того, як у Києві стало відомо про заклик Леніна до солдат та звільнення Духоніна, Генеральний секретаріат ухвалив постанову про необхідність завершення війни і порядок підписання мирного договору. Цим рішенням, по суті, вперше після резолюції про засудження повстання в Петрограді українське керівництво вступило в ідейну боротьбу з Раднаркомом. Повторюючи і деталізуючи думки, викладені в тексті III Універсалу, постанова Генерального секретаріату свідчить про різко негативну реакцію на ленінський заклик до солдат самочинно оголошувати перемир'я: “...цей заклик, віддаляючи мир, дезорганізує армію, котра, як і вся людність держави, хоче негайного миру, і, оголюючи фронт, одкриває широкий доступ ворогові в Росію”³⁸⁴.

Головна частина постанови Генерального секретаріату була присвячена центральному російському уряду, уповноваженому і визнаному всіма або більшою частиною народів Росії. Генеральний секретаріат заявив, що не вважає за такий орган влади Раднарком. На думку Генерального секретаріату, російський уряд повинен бути однорідно-соціалістичним і федеративним, утвореним “спільними силами правительств України, Дону, Кавказу, Кубані та інших областей разом з центральними органами Всеросійської революційної демократії”³⁸⁵. Генеральний секретаріат висловився за необхідність почати переговори із зазначеними урядами про створення загальноросійського державного центру. 10 листопада голова Генерального секретаріату В. Винниченко зробив доповідь, присвячену проблемам миру і центрального уряду Росії на Малій раді. Він підкреслив, що оскільки попередні способи формування центрального уряду не мали позитивних наслідків, то Генеральний секретаріат вважає за необхідне активізувати цей процес: “щоб з'єднати уряд в одне ціле, треба єднати його не з центру, що розвалюється, а з тих окраїн, що ще здорові”³⁸⁶. Мала рада підтримала доповідача.

³⁸² Див.: Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 393—394.

³⁸³ Народня воля. — 1917. — 23 листопада.

³⁸⁴ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 405.

³⁸⁵ Там само. — С. 404.

³⁸⁶ Там само. — С. 408.

17 листопада Генеральний секретаріат знову повернувся до питання про утворення однорідно-соціалістичного центрального уряду на федеративній основі та визнав за необхідне взяти ініціативу в цій справі до своїх рук, почати переговори з регіональними урядами та представниками демократичних сил, починаючи з більшовиків. 21 листопада Мала рада вирішила негайно приступити до справи перемир'я, направити на Румунський і Південно-Західний фронти представників Генерального секретаріату і одночасно поінформувати про це уряди союзних держав та уряди, що утворилися на території Росії. Постанова Малої ради наголошувала на тому, “що від імені всієї Російської Республіки справу миру може вести лише центральний соціалістичний орган федеральної влади”, який створити поки не вдалося³⁸⁷.

23 листопада Генеральний секретаріат ухвалив об'єднати Румунський та Південно-Західний фронти в один Український і в черговий раз звернувся до Раднаркому та інших крайових урядів з пропозицією “приступити до утворення центрального російського правительства”³⁸⁸. І знову ці заклики позитивних наслідків не мали і, певно, об'єктивно не могли мати. Пізніше П. Христюк назвав спроби Центральної Ради щодо створення центрального уряду “мрійницьким проектом — об'єднати те, що по самій своїй суті в той час не надавалося до об'єднання, не маючи ширих прихильників ні з права, ні з ліва”³⁸⁹. Ще нищівнішій критиці піддав позицію Центральної Ради в своїй “Історії України 1917—1923 рр.” Д. Дорошенко. Він писав, що почин створення федеративного уряду був для України непосильним і непотрібним завданням: “Логіка подій казала, що Україні треба було зовсім відділитись від Росії, стати самостійною, незалежною державою; вона мусила визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на умові обопільного визнання... і дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганялись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду — це було нездійсненне в тодішніх умовах завдання”³⁹⁰. Можна погодитися з критикою обох істориків і водночас очевидців та учасників тих подій, але не можна не визнати, що Центральна Рада наприкінці 1917 р. діяла у відповідності зі своєю політичною природою, в основі якої лежали ідеї демократії та федералізму. М. Грушевський у “Народній волі” 23 листопада 1917 р. закликав рятувати російську федерацію: “... Висловивши в своїм Універсалі тверду волю силами Української республіки рятувати цілісність і єдність Федеративної Росії, ми мусимо негайно вжити всіх заходів до того, щоб виявити волю в ділі... Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіма силами”.

³⁸⁷ Там само. — С. 469.

³⁸⁸ Там само. — С. 472—474.

³⁸⁹ Христюк П. Згадана праця. — Т. 2. — С. 55.

³⁹⁰ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — Нью-Йорк, 1954. — С. 184.

Як тільки Центральна Рада від декларування своїх принципів перейшла до спроб втілити їх у життя, це зустріло протидію з боку більшовицького Петрограда. Після оволодіння Ставкою верховного головнокомандувача більшовики побачили в Центральній Раді одного з реальних суперників у боротьбі за владу. Проти неї була спрямована ціла серія політичних ударів. Насамперед розгорнулася ідеологічна війна, метою якої була дискредитація Ради. Йшлося про те, щоб довести масам контрреволюційність і буржуазний націоналізм української влади. 23 листопада Раднарком опублікував звернення до населення, в якому повідомляв про контрреволюційне повстання генералів Каледіна, Дутова, Корнілова і про допомогу, яку надає цим генералам Українська Центральна Рада. Ще більшу розкладницьку роль відіграла низова більшовицька агітаційна робота серед населення і солдат. В. Затонський згадував, що вести таку роботу було нескладно: "... Програма наша тоді була дуже проста: — «Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!». Центральна Рада якраз із землею тягнула. Тут позиції були безумовно виграшні... Так ми проводили роботу цілих два місяці. На селян наша агітація також почала впливати. Маса нетерпляче чекала, коли вже можна буде взяти землю»³⁹¹.

В останній декаді листопада більшовики знову почали енергійно експлуатувати ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад для переобрання Центральної Ради. Сигналом до цього стали телеграфні переговори члена київського комітету більшовиків С. Бакинського з Й. Сталіним. 24 листопада Сталін дав інтерв'ю петроградській газеті "Известия ВЦИК", яке було присвячене Україні. Сталін висунув вимогу щодо проведення в Україні референдуму з питання самовизначення. РНК буде рахуватися лише з урядом, створеним на підставі результатів референдуму, підкреслив нарком національних справ Росії і тут же оголосив, що влада в Україні повинна належати Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Ради, разом з УЦР, а якщо вона відмовиться, то і без неї, повинні скликати Всеукраїнський з'їзд Рад для вирішення питання про владу і стосунки з Росією. Тільки таким шляхом, вважав Сталін, можна виявити волю мас, а без цього Раднарком відмовлявся визнати владу УЦР законною. Того ж дня Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів переобрала свій виконком і ухвалила резолюцію, в якій оголосила, що "теперішня Центральна Рада не заслуговує довіри робітничих і селянських мас"³⁹², і вимагала скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. Естафету підхопили в Києві. Виконком Київської обласної Ради робітничих і солдатських депутатів, який перебував під контролем більшовиків, 3 грудня оголосив про скликання Всеукраїнського з'їзду Рад.

Для тиску на Центральну Раду Петроград активно використовував фінансові канали. Він припинив надходження до України готівки, в результаті чого десятки тисяч робітників, службовців не могли одержати платню, в суспільстві почало рости напруження. Центральна Рада стала

³⁹¹ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію // Літопис революції. — 1929. — № 4. — С. 152.

³⁹² Донецкий пролетарий. — 1917. — 26 ноября.

перед проблемою випуску власної валюти. Коли ж М. Порш звернувся до Г. П'ятакова, який на той час вже посів місце комісара Держбанку в Петрограді, з вимогою надання 90 млн карбованців для покриття заборгованості залізничникам, той відповів, що постачання України грошима відбудеться лише в тому випадку, коли вона визнає владу рад на місцях і допустить представника рад як комісара в Київську контору Держбанку.

М. Криленко чинив усілякі перепони утворенню Українського фронту, гальмував передислокацію в Україну українізованих частин, що перебували поза її межами. 27 листопада в Могилеві при Ставці більшовики створили революційний польовий штаб для боротьби з військами Каледіна, Дутова і Центральної Ради, яких оголосили контрреволюційними.

Київський ВРК, незважаючи на рішення Ради робітничих депутатів про його ліквідацію, продовжував діяти, спираючись на збільшовизовані частини міського гарнізону, і підготував збройний виступ. План цього виступу ВРК виніс 29 листопада на обговорення міського комітету більшовиків. За спогадами члена ВРК прапорщика Пуке, передбачалося о шостій годині ранку 30 листопада оголосити Центральній Раді ультиматум з вимогами:

1. Припинити ворожі дії щодо рад і ВРК.
2. Центральна Рада тимчасово (до проведення Всеукраїнського з'їзду Рад) залишається вищою крайовою владою, але влада в Києві негайно переходить до Ради робітничих і солдатських депутатів та ВРК.
3. Центральна Рада зобов'язується роззброїти ворожі до рад війська, вивести їх з міста, залишивши лише караули біля будинку УЦР і казарм;
4. У разі неотримання відповіді на ці вимоги протягом однієї години, тобто до 7 години ранку, ВРК приступає до військових дій проти Центральної Ради.

Обговорення плану й ультиматуму розділило більшовицький комітет на дві приблизно рівні частини. Суперечки затяглися до глибокої ночі. “При голосуванні, прибічники негайного повстання отримали одним-двома голосами більше, — згадував Пуке. — Ті, що заперечували, ще раз намагалися переконати присутніх у правильності своєї позиції, тоді представники ВРК оголосили, що тепер вже пізно відмінити ухвалене рішення, і ревком буде діяти”³⁹³. Проте керувати повстанням цього разу ВРК не довелося.

Поки точилися суперечки у більшовицькому комітеті, Генеральний секретаріат, довідавшись про плани більшовиків, дав начальнику Київського військового округу В. Павленку наказ про розформування всіх частин київського гарнізону. Солдат, які мешкали поза територією України, відправляли у трьохтижневу відпустку, з солдат-українців формували караульний полк³⁹⁴. В. Павленко наказав своїм військам роззброїти більшовицькі частини. Після роззброєння особовий склад 3-го та 5-го авіапарків, арсеналу, понтонного та телеграфного батальйонів, батальйону важкої артилерії особливого призначення, ще кількох частин був посаджений у залізничні

³⁹³ Пуке И. Военно-революционный комитет и октябрьское восстание // Из истории Октябрьской революции в Киеве (воспоминания участников). — К., 1927. — С. 74—75.

³⁹⁴ Військовий вісник, орган генерального секретарства військових справ Української Народної Республіки. — Ч. 24—25. — 1917. — 23 грудня.

ешелони та відправлений до Росії, також на декілька годин був заарештований Л. П'ятаков. Решта більшовицького комітету, незважаючи на те, що Генеральний секретаріат володів матеріалами про підготовку більшовиками виступу, не лише залишалася на свободі, а й розгорнула шалену агітацію проти Центральної Ради, зображаючи події ночі не як придушення спроби антидержавного закомунізму, а як насилля над революційними робітниками і солдатами. В резолюції виконкому Ради робітничих депутатів, яка перебувала під контролем більшовиків, було оголошено, що “подібні дії провокують громадянську війну, що кров, яка може пролитися, всією вагою впаде на голову політиканів з Генерального секретаріату”. 30 листопада загальні збори Київської об'єднаної Ради робітничих і солдатських депутатів 302 голосами “за”, 250 — “проти” ухвалили запропоновану більшовиками резолюцію з погрозами застосування зброї та організації загального страйку й вимогою переобрати УЦР на Всеукраїнському з'їзді Рад³⁹⁵.

2 грудня аналогічну резолюцію ухвалила Харківська Рада робітничих депутатів. В Одесі 1 грудня Червона гвардія спровокувала конфлікт з гайдамаками. Лише завдяки тому, що в нього втрутилися моряки з броненосця “Синоп”, сутичку вдалося зупинити.

1 грудня з Петрограда до Києва прибув один із більшовицьких лідерів Г. Зінов'єв, місцеві більшовики організували йому публічний виступ на тему біжучого моменту в оперному театрі, який знаходився за кількасот метрів від Педагогічного музею, місця осідку Центральної Ради, це не зупинило Зінов'єва від відвертих нападів на політику Центральної Ради. 3 грудня в Києві відкрився з'їзд більшовицьких організацій України. 54 делегати з вирішальними та дорадчими голосами з 7 губерній репрезентували 18 тис. членів партії. Це була остання репетиція перед відкриттям наступного дня Всеукраїнського з'їзду Рад. Центральними питаннями, які мав обговорити більшовицький з'їзд, були питання щодо ставлення до Центральної Ради та щодо влади в Україні. В резолюції “Про Центральну Рад”, винесеній по доповіді В. Затонського*, вищий орган влади України зображався однозначно негативно, після чого була зроблена заява про те, що “партія всіма засобами буде боротись проти нинішнього складу Ц. Ради і буде прагнути на Україні, як і по всій Росії, створити дійсну революційну владу Рад...”³⁹⁶.

Того ж дня до Києва з Петрограда надійшов ультиматум РНК до УЦР. Це був класичний зразок революційної демагогії, яким створювався черговий прецедент до розпалювання конфлікту. Ленін і Троцький, автори ультиматуму, звинувачували Центральну Раду в тому, що “вона веде двозначну буржуазну політику”. Небажання Ради скликати Всеукраїнський з'їзд Рад виставлялося головною причиною, яка не дозволяла РНК визнати УЦР

³⁹⁵ Киевская мысль. — 1917. — 1 декабря.

* В доповіді В. Затонського було зроблене цікаве визначення Центральної Ради, на яке варто звернути увагу: “Політично рада — типова дрібнобуржуазна установа. Вона відірвалася від поміщиків, але від принципу приватної власності відірватись не може, її найважливіше — порядок” (Летопись революции. — 1926. — № 5. — С. 72).

³⁹⁶ Областной съезд РСДРП(б-ков) // Летопись революции. — 1926. — № 5. — С. 86.

повноважним представником трудящих мас України. Звинувачення було явно надумане, адже зазначений з'їзд 4 грудня мав відкритися в Києві та у Петрограді, про це не могли не знати. Але не з'ясування об'єктивних обставин конфлікту було завданням ультиматуму, а його подальше загострення. Від Центральної Ради вимагалось слухняно виконувати більшовицькі директиви, взяти участь у боротьбі “з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням”. У разі неприйняття цих вимог протягом 48 годин РНК оголошував Центральну Раду “в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні”³⁹⁷.

Брутальна й неприйнятна для Центральної Ради форма ультиматуму була очевидною, і на його неприйнятті будувався розрахунок Раднаркому. Адже питання про військове втручання у справи України було вирішене за декілька днів до ультиматуму. Про це досить відверто писав у “Записках о гражданской войне” В. Антонов-Овсієнко: “Зіткнення з Радою уявлялося абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ... ультиматум”³⁹⁸.

4 грудня в Києві відкрився з'їзд представників робітництва, вояцтва та селянства України (Всеукраїнський з'їзд Рад), в роботі якого брало участь понад дві тисячі делегатів. На цьому з'їзді більшовики опинилися в значній меншості. Вже напередодні з'їзду стало зрозумілим, що їм не вдасться не тільки переобрати склад Центральної Ради, але навіть внести істотний розкол у національний рух. З'їзд висловив повну підтримку Центральній Раді, визнав, що у зв'язку з близьким проведенням Всеукраїнських Установчих зборів (9 січня 1918 р.), яким, згідно із законом, УЦР повинна була передати владу, недоцільно проводити переобрання Ради. Більшовики, делегати з'їзду, не могли дати будь-яких об'єктивних пояснень щодо проголошення ультиматуму. Для них він був цілковитою несподіванкою. Їм не залишалося нічого іншого, як 5 грудня зі своїми прихильниками залишити зал Всеукраїнського з'їзду Рад в Києві, мотивуючи своє рішення неправочинністю з'їзду. Всього з'їзд залишили 124 делегати.

5 грудня Генеральний секретаріат дав офіційну відповідь Раднаркому на його ультиматум. У ній справедливо зазначалося, що “неможливо одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася”. Генеральний секретаріат рішуче відкинув спроби Раднаркому втрутитися в державне і політичне життя УЦР: “Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих Народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздості. Поки у Велико-росії розвивається анархія, економічні, політичні та господарські розрухи, поки там панує груба сваволя та нищення всіх свобод, які одвоювала у ца-

³⁹⁷ 1917 год на Киевщине... — С. 540—541.

³⁹⁸ Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне. — Т. 1. — М., 1924. — С. 48.

ризмі революція, — Генеральний секретаріат не визнає потрібним повторювати цю сумну спробу на території українського народу”³⁹⁹.

Як бачимо, у відповіді Генерального секретаріату не було спроб шукати компроміс із Петроградом. У той самий час, УЦР явно недооцінювала більшовиків, не розуміла сповна небезпеку, яка виходила від них.

Отже, в середині грудня 1917 р. в Україні склалася дивна політична ситуація, на яку звернули увагу сучасники та безпосередні учасники тих подій. В. Затонський з домішкою легкої іронії, яка, очевидно, його надзвичайно тішила, згадував: “Взагалі ті місяці — це штука надзвичайно цікава своєю безглуздістю та найнеймовірнішими сполуками. У Харкові Радянська влада виступила одверто проти Центральної Ради, але в Києві Рада робітничих і солдатських депутатів існує й далі. Плутанина цілковита. Ще не призвичаїлися орудувати рішуче”⁴⁰⁰. Д. Дорошенко критикував нерішучість та непослідовність Генерального секретаріату без будь-якої іронії. Після роззброєння та висилки за межі України збільшовизованих частин київського гарнізону, писав історик, “український уряд не використав своєї перемоги. Замість показати тепер, що він є дійсно господар і може вдержати порядок і повагу до себе, він, стоячи на ґрунті «завойованої революцією свободи», повипускав зразу арештованих большевицьких ватажків і допустив далі провадити проти себе одверту агітацію”. Дорошенко не розумів, як “організація, яка тільки що зі зброєю в руках мала зробити повстання проти українського уряду, продовжувала існувати і робити своє діло далі цілком вільно, так наче урядові до цього не було ніякого діла”⁴⁰¹. Очевидно, за абсурдність ситуації, що склалася, головну відповідальність мав нести голова української виконавчої влади В. Винниченко. Однак, те, що відбувалося, здавалось йому прикметною ознакою демократизму української влади. Виступаючи перед делегатами Всеукраїнського з’їзду Рад у Києві 5 грудня, В. Винниченко критикував політику більшовиків та зазначав, що на відміну від них “Генеральний секретаріат визнає потрібним вживати політичної класової боротьби, а не політики заліза і крові. І ви бачите — на Україні нема ні арештів, ні насильств”⁴⁰². Чекати кровопролиття залишалося недовго.

Більшовики виявили себе непоганими практиками і знавцями життя. До того ж, вони цілком відкинули моральні принципи в політиці. Мета виправдовувала будь-які засоби. В ультиматумі було визнано право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, але це не завадило Раднаркомові направити на Україну свої військові формування. Перші ешелони під командуванням М. Ховріна і Р. Сіверса прибули до Харкова 9 грудня. Місцевий ревком на чолі з більшовиком Артемом застерігав радянські частини “від будь-яких ворожих дій проти харківських радівців”. З останніми, читаємо у В. Антонова-Овсієнка, “місцеві більшо-

³⁹⁹ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 512.

⁴⁰⁰ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію // Літопис революції. — 1929. — № 4. — С. 157—158.

⁴⁰¹ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923. — Т. 1. — С. 201, 203.

⁴⁰² Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 505.

вики об'єднано працювали у «Ревштабі» і не знаходили можливим стати у конфлікт з Центральною Радою⁴⁰³. Про співпрацю українців із харківськими більшовиками згадував і М. Чоботарів, який наприкінці 1917 р. керував українськими збройними силами у Харкові. Він зазначав щодо Артема та Рухимовича, що «ці лідери харківського большевизму охоче розмовляли з нами українцями, і не одну справу ми добровільно лагодили»⁴⁰⁴. Однак це не зупинило Сіверса, і за його наказом в ніч на 10 грудня був роззброєний українізований бронедивізіон. М. Чоботарів згадував, що зроблено це було підступом. Після мітингу, організованого представниками міських партійних організацій на знак протесту проти погромницької поведінки більшовицького війська, розпочалися переговори з приводу перебування більшовицьких частин, які по прибутті до Харкова спочатку заявляли, що залишаться тут на короткий термін. «Дискусія між більшовицьким військом і українцями затягнулась до пізньої ночі, приблизно до пів на другу, — пише М. Чоботарів. — Несподівано увійшов до кімнати нашого засідання помічник командира панцирного дивізіона. На ньому не було лица. ... Я лише глянув і зрозумів, що з панцерним дивізіоном сталося лихо не на нашу користь. Він лише сів, як з міста донеслися кулеметні стріли, а потім і гарматні вибухи. Я звернувся до представників Антоновського війська з запитанням: «А що це має означати? Адже ми постановили разом з вами до 9-ї ранку не розпочинати жодних акцій?» А цей представник поклав ногу на ногу і, пускаючи дим цигарки вгору, промовив: «Що ми будемо тепер говорити, коли заговорили кулемети та гармати»⁴⁰⁵.

11 грудня до Харкова прибув командувач російськими радянськими військами В. Антонов-Овсієнко. Місто було перетворене в плацдарм російських військ. Перед ними було поставлене завдання встановлення жорстокого порядку в місті. Штаб загону Сіверса перетворився на судилище. В. Антонов-Овсієнко згадував члена революційного суду матроса Трушина, який «вважав всякого білоручку вартим знищення». Однак сам командувач писав, що «обивательська фантазія» до надзвичайного перебільшувала розстріли, які відбувалися на 7-й версті за Харковом⁴⁰⁶.

Одночасно з Києва до Харкова прибула група делегатів, що залишила київський з'їзд Рад. Під охороною радянських військ у Харкові нашвидкоруч 11–13 грудня був інсценізований альтернативний з'їзд Рад. На ньому 200 делегатами були представлені 89 рад і військово-революційних комітетів. Незважаючи на те, що лише рад на той час в Україні було понад 300, правочинність з'їзду, на відміну від київського, сумнівів не викликала. З'їзд був цілком у руках більшовиків. Тож він вітав повстання в Петрограді, політику Раднаркому, проголосив встановлення радянської влади в УНР, обрав Центральний виконавчий комітет Рад України. Останній, у свою чергу, створив Народний секретаріат — радянський уряд України. Із ство-

⁴⁰³ Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне. — Т. 1. — М., 1924. — С. 54.

⁴⁰⁴ Визвольні змагання очима контррозвідника (документальна спадщина Миколи Чоботаріва). — К., 2003. — С. 22–23.

⁴⁰⁵ Там само. — С. 25.

⁴⁰⁶ Там само. — С. 55.

ренням уряду виникли проблеми. В. Шахрай іронізував з приводу того, що жодне прізвище членів Народного секретаріату Україні було невідоме, хоч їх добирали за принципом “по можливості, с українськими фамилиями”^{406а}. В. Затонський згадував, що “народні секретарі називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала. Апарату жодного, треба все утворити з нічого. Простота звичаїв у той час взагалі була велика і плутанина розумінь також. Наприклад, жодним способом не щастило нам відокремити функції народного секретаря фінансів від обов’язків касира. Та й взагалі в кожного цілісний комісаріат, або, як тоді називали секретаріат, був у кишені. Я приїхав, коли уряд було вже сконструйовано. Було ухвалено голови не обирати. Так і жили собі без голови”⁴⁰⁷.

Навіть харківський більшовицький комітет та Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів не бажали визнавати правочинність “уряду”. Цікаві подробиці з цього приводу залишила Є. Бош: “Відсутність активної підтримки з боку керівних харківських товаришів дуже ускладнювала роботу Радянського уряду у Харкові. При іншому ставленні верхівки парторганізації Донецько-Криворізької області не було б перебоїв у роботі ЦВК, так як не довелось б одразу ж після падіння Центральної Ради переїздити до Києва і в наступному не довелось би перекочовувати ЦВК і Народному секретаріатові з міста в місто”⁴⁰⁸.

Не поспішали з визнанням ЦВК і Народного секретаріату й інші ради України, а от у Петрограді їх вітали як утворення “істинно народної радянської влади на Україні”, “достеменний уряд народної Української республіки”. Куди й поділися вимоги про проведення референдуму — про нього просто забули. Раднарком обіцяв “новому уряду братської республіки повну, всляку підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, заводів і банків трудящому народу України”⁴⁰⁹. Ця допомога не забарилася. Командувач російськими радянськими військами В. Антонов-Овсієнко встановив контакт і активно підтримував ЦВК та Народний секретаріат. Його війська допомогли реквізувати приміщення газети “Южный край”, в якому розташувалися ЦВК та Народний секретаріат.

Не викликає сумнівів, що ЦВК та Народний секретаріат були маріонетковими утвореннями червоного Петрограда. Завдяки ним Раднаркому вдалося формально дистанціюватися від подій в Україні, подаючи їх як внутрішній конфлікт між Радами робітничих та солдатських депутатів і Центральною Радою. 17 грудня ЦВК Рад України опублікував маніфест про скинення Центральної Ради та Генерального секретаріату, а наступного дня створив крайовий комітет з боротьби з контрреволюцією. Укра-

^{406а} Летопись революции. — 1928. — № 1. — С. 171—172.

⁴⁰⁷ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію // Літопис революції. — 1929. — № 4. — С. 159.

⁴⁰⁸ Бош Е. Указ. соч. — С. 166.

⁴⁰⁹ Известия ЦИК. — 1917. — 17 декабря.

їнсько-більшовицький конфлікт зі сфери ідейно-політичної стрімко зміщувався до сфери відкритих військових дій.

Відповідно до ленінського ультиматуму, радянська Росія і УНР з 6 грудня перебували в стані війни. Проте ультиматум не лише не викликав очікуваної його авторами, Леніним і Троцьким, громадської підтримки, а, навпаки, підняв широку хвилю протесту як в Україні, так і в Росії. Права частина II Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів* ухвалила з приводу ультиматуму спеціальну резолюцію, в якій зазначила, що “оголошення війни на фронті внутрішньому, російському, є з боку Ради народних комісарів злочинним і ганебним лицемірством”. З'їзд одностайно висловив РНК свої обурення та поставив вимогу негайно припинити братське кровопролиття, закликав солдат і матросів відмовитися від просування до кордонів України, що самовизначалася, попередив РНК, що він, як призвідник бойні, понесе відповідальність перед народом і Установчими зборами. З'їзд послав вітання “Українській Раді та Українському з'їздові Рад селянських, робітничих та вояцьких депутатів, які стали в оборону непорушності прав вільного українського народу”⁴¹⁰. Ліва частина з'їзду, стурбована ситуацією з Україною, виділила спеціальну групу делегатів для телеграфних переговорів з УЦР “з метою попередньої інформації та негайного припинення можливого кровопролиття”^{410a}, а 8 грудня направила в Київ окрему делегацію на чолі з лівим есером Прош'яном для досягнення порозуміння з керівниками УНР.

14 грудня питання взаємин з Україною розглянув ВЦВК, керівництво якого вже знаходилося в руках більшовиків. Без обговорення він більшістю голосів схвалив заходи Раднаркому, але на засіданні меншовиком Мойсеевим була внесена резолюція: “Визнати неправомірними дії народних комісарів, які самовільно оголосили війну Україні помімо ВЦВК і не доповіли про це ВЦВК після вступу в стан війни”.

За умов, коли країна з нетерпінням чекала на відкриття Установчих зборів, коли більшовикам вкрай необхідна була підтримка з боку Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів, щоб розширити соціальну базу своєї влади, вони не наважилися на негайну ескалацію конфлікту з Україною. В петроградських газетах з'явилося інтерв'ю Сталіна, який у більшовицькому керівництві відповідав за національні справи. В інтерв'ю Сталін переконував громадську думку, що між українським і російським народами нема жодного конфлікту, і цьому важко було щось заперечити, а є конфлікт між Радами робітничих, селянських і солдатських депутатів і Генеральним секретаріатом. По суті, Сталін ставив новий ультиматум тепер вже не Центральній Раді, а українському народу, якому пропонувалося “закликати до порядку свій Генеральний секретаріат або переобрати його в інтересах мирного розв'язання небезпечного конфлікту”. Сталін не приховував цього і навіть погрожував, що у випадку, коли бажаних для більшо-

* 4 грудня 1917 р. II Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів розділився за політичними мотивами на дві частини: ліву та праву.

⁴¹⁰ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 22.

^{410a} Летопись революции. — 1925. — № 2. — С. 65–66.

виків змін не відбудеться і все залишиться на старих позиціях, то прольється кров братніх народів⁴¹¹. Прикметно, що в середині листопада 1917 р., виступаючи на з'їзді фінляндської соціал-демократичної робітничої партії, Сталін висловлювався за повну свободу влаштування свого життя як фінським, так і іншими народами Росії. “Ніякої опіки, ніякого нагляду зверху за фінляндським народом! Такі керуючі основи політики Ради Народних Комісарів”, — запевняв він. В українському випадку опіка і нагляд не відмінялися.

Отже, за Сталіним, справа полягала не в агресивності Раднаркому, а в контрреволюційності української влади. Цю ж думку він розвивав у статті “Що таке Українська рада”, опублікованій в “Правде” 15 грудня. В чому тільки не звинувачував Сталін Центральну Раду: в союзі з Каледіним та французькою військовою місією, в зриві миру, зраді соціалізму, обмані мас та буржуазності. Поки Сталін в засобах масової інформації створював агітаційно-пропагандистську димову завісу, Ленін в директивах, прихованих від громадського загалу пояснював справжню причину зацікавленості більшовиків Україною. Ось його телеграма в Харків Антонову-Овсієнку та Орджонікідзе: “Ради бога, вживайте найенергійніші і революційні заходи для посилки хліба, хліба і хліба!!! Інакше Пітер може околіти. Особливі поїзди і загони. Збір і зсипка. Супроводжувати поїзди. Повідомляти щоденно. Ради бога!”⁴¹².

Після повернення делегації Прош'яна з Києва, де той мав розмови з Грушевським, Винниченком, Поршем та іншими політичними діячами, Рада народних комісарів змушена була визнати “доцільним відкрити ділові переговори з Радою” у Вітебську чи Смоленську^{412a}.

Пропозиція Раднаркому була розглянута Генеральним секретаріатом 22 грудня та виявила певну розбіжність думок серед секретарів. В. Єщенко вважав, що пропозиція РНК не що інше, як маневр для того, аби виграти час для організації свого війська*. Близькою до В. Єщенка була позиція М. Порша. О. Шульгін, М. Ткаченко, М. Шаповал сформулювали вимоги, які, на їхню думку, треба виставити як обов'язкові умови для переговорів. Врешті, вирішили доручити В. Винниченку дати офіційну відповідь. 24 грудня вона була відправлена до Петрограда. Генеральний секретаріат погоджувався послати своїх представників до Вітебська за умови виконання російською стороною таких вимог:

⁴¹¹ Сталін *И.В.* Сочинения. — Т. 4. — С. 6—14.

⁴¹² Ленин *В.И.* Военная переписка. — М., 1987. — С. 32—33.

^{412a} Дорошенко *Д.* Історія України. 1917—1923. — Т. 1. — С. 258.

* В. Єщенко мав повну рацію. РНК докладав усіх зусиль для зосередження військ проти УНР. Чого варта телеграма Леніна до Криленка, датована 11 грудня 1917 р. і вперше опублікована лише в 1970 р.: “... передайте розпорядження найенергійнішим людям для того, щоб у Харкові якомога швидше з'явилося більше цілком надійних військ і щоб пересування йшло, не зупиняючись ні перед якими перепонами і ніякими іншими міркуваннями. Ми вкрай стурбовані неенергійним рухом військ з фронту на Харків. Вживайте всіх заходів, аж до найреволюційніших, для найенергійнішого руху військ і притому у великій кількості на Харків” (Ленин *В.И.* Военная переписка. — М., 1987. — С. 25).

- негайного припинення військових операцій і виведення радянських військ з території УНР;
- офіційного визнання РНК Української Народної Республіки та заяви про невтручання в її внутрішні справи;
- встановлення федеративного зв'язку України з Великоросією через порозуміння республік, що самовизначилися;
- боротьба з контрреволюцією в одній із республік, яка загрожує решті республік, повинна вестися за згодою зацікавлених держав;
- неприпустимість для будь-якої республіки трактувати контрреволюційність іншої⁴¹³.

“Правда”, не публікуючи відповідь Генерального секретаріату, проінформувала своїх читачів, що РНК “визнає відповідь Ради невизначеною” і “покладає всю відповідальність за продовження громадянської війни на Раду”. Назвати позицію УЦР невизначеною, навіть за бажання було важко, але Раднарком міг собі це дозволити, оскільки він у своїй позиції остаточно визначився. Оголосив її 13 січня 1918 р. через “Правду” Сталін:

“1) Ніяких переговорів з Київською радою Рада народних комісарів не веде і вести не збирається;

2) З Київською радою, яка остаточно зв'язала себе з Каледіним і веде зрадницькі переговори з австро-німецькими імперіалістами за спиною народів Росії, — з такою радою Рада народних комісарів вважає можливим вести лише нещадну боротьбу до повної перемоги рад України”⁴¹⁴.

Не можна сказати, що український уряд зовсім нічого не зробив для припинення агресії. В історичній літературі поширена думка про те, що однією з основних помилок Центральної Ради було її небажання створити власну армію, що Грушевський і Винниченко не розуміли ролі армії. Така думка є не зовсім коректною. Точніше було б сказати, що Грушевський і Винниченко не передбачали, що армію доведеться застосовувати на внутрішньому фронті проти ідейно близьких їм лівих політичних сил, до яких належали більшовики. Такий поворот справ дійсно застав їх зненацька. Нам уже доводилось говорити про військову політику Центральної Ради, створення Українського фронту та Генерального штабу. Центральною Радою був схвалений закон про “вільне козацтво”. Ще 22 листопада С. Петлюра підписав наказ про формування гайдамацьких куренів трьох батальйонного складу в містах Єлисаветграді, Олександрівську, Херсоні, Бірзулі, Кривому Розі та Тирасполі на базі розформованих полків старої російської армії.

15 грудня Генеральний секретаріат утворив Особливий комітет з оборони України (М. Порш, С. Петлюра, В. Єщенко). 18 грудня він призначив полковника Ю. Капкана командувачем усім українським військом для боротьби з більшовиками. 26 грудня Генеральний секретаріат схвалив постанову про створення армії УНР на засадах добровільності та оплатності. Українськими військами було проведено низку превентивних заходів із роззброєння особливо небезпечних, по-більшовицьки настроєних частин,

⁴¹³ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 67.

⁴¹⁴ *Сталін І.В.* Сочинения. — Т. 4. — С. 28–29.

насамперед, другого гвардійського корпусу. До цих заходів можна додати ліквідацію ВРК на Південно-Західному та Румунському фронтах. Ці фронти наприкінці 1917 р., як до цього не прагнули більшовики, прямої небезпеки для Центральної Ради не становили, але й підтримки істотної їй не надали.

Таким чином, певні зусилля для опанування військовим апаратом були зроблені, але, очевидно, недостатні. Не ліквідувавши харківський “уряд”, не заборонивши більшовицьку партію, яка діяла цілком легально і відіграла роль “п’ятої колони”, УЦР поставила себе й Українську державу в надзвичайно скрутне становище.

На кінець грудня з Росії до України, головним чином до Харкова, було направлено до 20 тис. матросів, солдатів, червоногвардійців. Це були загони Ховріна, Сіверса, Єгорова, Железнякова, Берзіна, Сабліна, які перебували під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Вже 13 грудня більшовицькі війська захопили ст. Лозову, 18 — Павлоград, а 21 — Синельниково. Якийсь час (до кінця грудня) російські більшовицькі війська утримувалися від активних наступальних дій. Їх командувач пояснював це відсутністю “у радянської української влади яких-небудь українських військ”⁴¹⁵.

25 грудня В. Антонов-Овсієнко видав наказ про загальний наступ більшовицьких військ проти УНР з метою захоплення Києва. План полягав у одночасному наступі з різних напрямків: від Брянська та Курська на Ворожбу — Конотоп; від Гомеля на Бахмач та від Новозибкова на Новгород-Сіверський. Головний удар завдавався від Харкова спочатку на Катеринослав, а також через Полтаву — Ромодан. Перевага більшовицьких сил спочатку була не такою вже і значною, але українізовані частини старої армії виявились у переважній більшості деморалізованими і небоєздатними. При наближенні більшовицьких частин вони оголошували про свій нейтралітет. Ось чому в цей час українська влада, зрозумівши, що стара хоч і українізована армія не здатна до активних бойових дій спробувала знайти їй альтернативу шляхом створення нової армії на принципах добровільності та використовуючи “вільне козацтво”.

Першим від удару більшовиків упав Катеринослав. Заздалегідь у місті було підготовлене повстання робітників та збільшовизованих частин гарнізону, до яких долучився й українізований полк ім. П. Орлика. Протиставити повсталим українська влада змогла лише 134-й Феодосійський полк (1000 вояків), що зберіг відданість Центральній Раді, та українські добровольчі формування: Катеринославський гайдамацький курінь та Катеринославський курінь Вільного козацтва⁴¹⁶. Їм вдалося на вечір 26 грудня опанувати ситуацією в місті, але наступного дня до Катеринослава увійшли більшовицькі підрозділи П. Єгорова. Українці змушені були здати місто. Катеринославський курінь Вільного козацтва на чолі з Г. Горобцем виїхав до Києва, де приєднався до місцевого “вільного козацтва”, якому теж ви-

⁴¹⁵ *Гриневич В.А., Гриневич Л.В.* Слідча справа М.А. Муравйова: документована історія. — К., 2001. — С. 216.

⁴¹⁶ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції (1917—1921). — Прага, 1942. — Т. 1. — С. 39.

пала доля протистояти підготовленому більшовиками в середині січня збройному виступу. За Катеринославом прийшла черга Олександрівська (2 січня), Полтави (6 січня).

29 грудня, доповідаючи на засіданні Генерального секретаріату про військовий стан в Україні, М. Порш відзначив невтішний стан київського гарнізону, одні частини явно підтримували більшовиків, другі займали нейтральну позицію, треті, лояльні до УЦР, “дуже стомились і до активної роботи зараз мало придатні”⁴¹⁷. З доповіді виходило, що найбільш певним і дієздатним виглядав робітничий полк “вільного козацтва” під орудою М. Ковенка. Відповідно, надії Генерального секретаріату дедалі більше пов’язувалися з “вільними козаками” М. Ковенка. Між тим ці робітничі дружини були мало знайомі з військовою справою, за твердженням В. Кедровського, ніколи не брали участі в боях, були це люди “різного віку, від дітей до старих, у різних убраннях, різноманітно озброєні, на декому був навішаний цілий арсенал: скорострільні стрічки, шабляка, кинджал, револьвери, рушниця й різні ручні гранати”⁴¹⁸. Переймаючись імовірною загрозою більшовицького повстання в Києві, уряд доручив М. Ковенку роззброїти червоногвардійців та “розвантажити” місто від ворожих владі елементів. У ніч на 5 січня 1918 р. загони “вільних козаків” та вірні Центральній Раді військові частини здійснили рейд по кількох десятках підприємств, на яких вилучили велику кількість зброї та арештували близько 200 осіб⁴¹⁹. Коментуючи проведену операцію наступного дня на засіданні Малої ради, М. Порш зазначив, що “регулярна армія у нас, як і в Росії, перебуває зараз у стані повного розкладу, і тому всі надії можна покласти тільки на революційні організації — партизанські отряди. Ці партизанські отряди вже готові вирушити на оборону України”. А далі повідомив, що за допомогою “вільного козацтва” на “Арсеналі” було вилучено “20 гармат, тисячі рушниць, мільйони набоїв”⁴²⁰. 15 січня М. Ковенка було призначено комендантом Києва, того ж дня надвечір він з групою “вільних козаків” провів арешт семи лівих українських есерів, які підозрювалися у зговорі з представниками харківського Народного секретаріату і планували захоплення влади. Превентивні заходи, проведені М. Ковенком, не зупинили більшовиків і в ніч проти 16 січня вони підняли в Києві заколот, якому протистояли вірні Центральній Раді військові підрозділи, в тому числі й “вільне козацтво”. Українські військові діячі В. Петрів та В. Кедровський у своїх спогадах досить критично оцінювали діяльність М. Ковенка як організатора оборони Києва. Цивільний, інженер за фахом, він не розбирався у військових питаннях, не мав ні концепції, ні плану оборони. Його козаки не мали досвіду бойових дій, саме тому так довго, протягом тижня, не вдавалося ліквідувати повстання. Лише 22 січня, коли до Києва увійшли підрозділи Гайдамацького коша Слобідської України під командуванням

⁴¹⁷ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 76.

⁴¹⁸ Архів Вільної Української Академії Наук у Нью-Йорку. — Фонд В. Кедровського. Верстка споминів.

⁴¹⁹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 407.

⁴²⁰ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 94.

С. Петлюри, заколот був придушений. Проте 26 січня після кількадечного артилерійського обстрілу міста більшовицькими загонами М. Муравйова українська влада та військо залишили столицю.

Радянські війська, сформовані переважно в Росії, вели себе в Україні як завойовники, відповідно до революційної правосвідомості, яка їм заміняла право, статут і закон. Приклад їм подавали власні начальники. В Харкові Антонов-Овсієнко під загрозою розправи змусив декількох фабрикантів сплатити мільйонну контрибуцію, що навіть призвело до протесту з боку місцевих більшовиків, але викликало захоплення Леніна, який поспішив 29 грудня підтримати командувача: “Особливо схвалюю і вітаю арешт мільйонерів-саботажників... Раджу відправити їх на півроку на примусові роботи на рудники”⁴²¹. Не відставав від В. Антонова-Овсієнка і його підлеглий, лівий есер М. Муравйов. Під час захоплення Полтави він повідомляв командувача: “...Швидше розрушу до останнього будинку все місто, ніж відступлю. Наказав нещадно вирізати всіх захисників місцевої буржуазії”^{421a}. Цікавим видався і його конфлікт з Полтавською Радою робітничих і солдатських депутатів. Коли її представники попросили Муравйова з військом залишити місто, мотивуючи своє прохання нейтралітетом Полтавської ради в конфлікті між більшовиками і УЦР, Муравйов відповів, що він і його військо “прийшли сюди відновити пограну радянську владу на Україні, і зокрема в Полтаві” і додав, що не піде звідси доти, доки не буде визнана “істинно народна Харківська Рада”.

Варто відзначити, що реально штаб Антонова-Овсієнка менше всього звертав увагу на “Харківську Раду” (ЦВК та Народний секретаріат). Леніну доводилося наставляти підлеглого і навіть умовляти: “... Ради Бога, прикладіть всі зусилля, щоб всі і всілякі тертя з ЦВК (Харківським) ліквідувати. Це архіважливо у державному відношенні. Ради Бога, помиріться з ними і визнайте за ними всілякий суверенітет. Комісарів, яких ви напризначали, переконливо прошу вас змістити”⁴²².

Коли так вели себе командири, то й підлеглі дозволяли собі всілякі вільності. Антонов-Овсієнко неодноразово визнавав факти невиконання наказів, грабунки, пияцтво, які супроводжували дії революційних військ. Ось його свідчення у судовій справі М. Муравйова: “В самому Харкові при допомозі Муравйова мені вдалося припинити самовільні реквізиції, обшуки і арешти (реквізиції стали здійснюватись через місцеві ВРК) і тільки через них проводилися обшуки і арешти (з відома цих комітетів). Загони, що прибували, як і місцеві, виявилися значним чином досить недисциплінованими, відмовлялися йти на фронт, п’янствували і грабували”⁴²³.

Для будь-якої держави відбиття агресії, війна — складне випробування. Для новоствореної республіки це випробування архіскладне. Центральна Рада ні організаційно, ні психологічно виявилася не готовою до ведення

⁴²¹ *Ленін В.И.* Военная переписка. — М., 1987. — С. 26.

^{421a} *Антонов-Овсієнко В.А.* Згадана праця. — Т. 1. — С. 136.

⁴²² Там само. — С. 35.

⁴²³ *Гриневич В.А., Гриневич Л.В.* Слідча справа М.А. Муравйова: документована історія. — К., 2001. — С. 215.

війни. Дві відозви до громадян України та солдатів від 2 січня не могли зарадити справі, хоч у них і йшлося про те, що “Центральна Рада не допустить, щоби всякі попихачі імперіалістичної великоруської буржуазії зруйнували владу відродженої великої Народної Республіки Української”⁴²⁴.

У пошуках загальнонаціональної ідеї, яка б могла підняти народ на боротьбу за свою державність, Центральна Рада на початку 1918 р. почала схилитися до ідеї проголошення повної незалежності України. 6 січня, коли на засіданні Малої ради обговорювалася ситуація, яка виникла з наступом більшовицьких військ, представник Одеси відзначив, що “більшовизм росте, як пошесть”⁴²⁵, і для боротьби з ним запропонував оголосити самостійність України. Ця думка була підтримана кількома промовцями. Власне, вона вперше прозвучала ще 16 грудня на засіданні VIII сесії УЦР. Критикуючи непослідовність Ради у стосунках з більшовиками, її висловив С. Шелухін: “Якби ми зразу стали на ґрунт самостійності, то ми не стояли б, як тепер, коло розбитого корита”⁴²⁶. 20 грудня на засіданні Генерального секретаріату до думки про незалежність звернувся М. Шаповал, 26 грудня — М. Ковалевський. На початку січня ідея незалежності дебатувалася членами Малої ради, а 11 січня вони ухвалили IV Універсал, яким проголошувалася самостійність УНР.

У короткому виступі в Малій раді, що передувало оголошенню IV Універсалу, М. Грушевський відзначив два мотиви ухваленого рішення: “Дати нашому правительству змогу довести справу миру до кінця і захистити від усяких замахів нашу країну”. Історичне значення IV Універсалу загальнозрозуміле. Він проголошував Україну незалежною суверенною державою, завершував процес складного, суперечливого розвитку українського національно-визвольного руху, який, врешті-решт, вирвався з тенет ідей автономії та федералізму. Але цей найвищий момент в історії державотворення України не збігся з моментом найвищого піднесення українського національного руху, більше того, він відбувся в час найбільшого загострення соціально-економічної кризи.

Характеризуючи стан українського суспільства на той момент, М. Грушевський змушений був констатувати: “Більшовицька агітація не проходила без сліду. В війську і в тилу розграбовували і розкрадували майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому, в додатку грабуючи та розбираючи часом і те, що стрічалось на дорозі. В селах все більше напливало елементу анархічного, що поривав за собою слабші частини селянства й тероризував навіть і найбільше відпорні. Грабування і нищення панських маєтків, фабрик і заводів приймало все більше масовий характер. Гинуло багатство краю, підтинались його продуктивні сили”⁴²⁷.

Вірус деморалізації проник в Україну і оволодів її суспільством. З останнім відбувалися стрімкі метаморфози. Наче й не було декілька місяців

⁴²⁴ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 85.

⁴²⁵ Там само. — С. 94.

⁴²⁶ Там само. — С. 32.

⁴²⁷ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Нью-Йорк. — Б. р. — С. 543.

тому велелюдних маніфестацій та з'їздів, не кипіли політичні пристрасті, виливаючись у численні декларації та резолюції. Все це здавалося напівзабутим, як нашвидко засвоєний урок. “Ще так недавно українські вояки декларували й маніфестували свою готовність «душу й тіло положити за свою свободу», але коли прийшов час доказати це на ділі, то, виявилось, що є дуже мало нащадків «козацького роду», які стояли до розпорядимості Центральної Ради. Може колись дослідники українського визвольного руху висвітлять справжні причини, чому так сталося: чи спричинилась до того загальна втома вояків наслідком Світової війни, чи винна в тому їх мала свідомість національна, чи, може, завинила й сама Центральна Рада своєю невдалою політикою”⁴²⁸, — згадував М. Галаган. В цьому контексті гідним пошани і пам'яті прийдешніх поколінь постав подвиг декількох сот київських студентів та гімназистів, які 16 січня неподалік від станції Крути в складі новостворених добровільних українських формувань вступили в нерівний бій з переважаючими силами ворога. Значна їх частина загинула.

Відзначимо, що брутальна поведінка більшовицьких військ, яку характеризували розстріли, грабежі, пияцтво, розпушта (як впливає з матеріалів слідчої справи М. Муравйова, командувача більшовицькими військами Лівобережної України, подібні явища були повсякденними і супроводжували більшовицькі підрозділи протягом всього періоду їхнього перебування в Україні) кардинально змінили позицію населення, частина якого спочатку, під впливом агітації, співчувала більшовикам, але вражене таким поворотом справи, населення почало чинити спротив. Цю думку поділяє Л. Гарчева, яка спеціально досліджувала причини і перебіг 1-ї більшовицько-української війни. Вона вважає, що антибільшовицькі виступи населення були зумовлені жорстокістю більшовицького режиму, яка повною мірою виявила себе вже протягом кількох перших тижнів війни та окупації⁴²⁹.

В мемуарній літературі та архівних джерелах збереглося чимало свідчень про участь вільнокозачих загонів зимою 1917—1918 рр. у боротьбі з більшовицькою агресією по всій території України: Бахмачі, Вінниці, Золотоноші, Катеринославі, Конотопі, Кременчуці, Одесі, Рівному та інших місцевостях. Переважно спротив мав локальний партизанський характер, наприклад, “вільне козацтво” Новомосковського повіту Катеринославської губернії на чолі з членом УЦР Ф. Сторублем вело рейкову війну (розбиравало залізничне полотно) для того, щоб уповільнити рух більшовицьких частин. Загалом влада більшовиків не поширювалася далі губернських та повітових міст, обсаджених гарнізонами, на села у вузькій смузі навколо залізниць здійснювались рейди та наскоки за провіантом та фуражем, цим набігам успішно протистояло “вільне козацтво”.

В лютому 1918 р. зразок успішних і масштабних дій продемонстрували “вільні козаки” Звенигородського та найближчих до нього повітів. На початку лютого 1918 р. кошовим отаманом Звенигородського козачого коша було обрано Ю. Тютюнника. Трохи згодом до Звенигородки прибув М. Шин-

⁴²⁸ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.). — К., 2005. — С. 326.

⁴²⁹ Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому—квітні 1918 року // Військо України. — 1993. — № 8. — С. 107.

кар. “Сюди з ними прибуло небагато й інших старшин, які й склали перші кадри, я б сказав би, вже регулярного «вільного козацтва», що формувалось в самій Звенигородці, — згадував як очевидець В. Кедровський. — Завдяки цьому Звенигородка була міцно обсаджена українською залогою й довгі часи, аж до приходу німців та повороту до Києва Центральної Ради, вона з більшою частиною повіту залишалась національним островом серед хвиль розплесканого большевицького моря на Україні. Якби ми мали таких Шинкарів та Тютюнників і в інших повітах України, то бачили б большевики Україну так само, як свої вуха”⁴³⁰. Партизансько-козацький опір більшовицькому наступові був славною сторінкою української військової історії, проте не він визначив магістральний хід цієї воєнної кампанії. Ситуація склалася так, що порятувати УЦР від остаточного більшовицького розгрому могла лише допомога країн Четверного союзу.

Осінь 1917 р. була четвертою в історії світової війни. Росія однією з найперших серед воюючих сторін не витримала воєнних випробувань. Лютнева революція та Жовтневий переворот були їх безпосереднім відлунням. Активне використання гасла негайного припинення війни стало одним із вагомих чинників, які сприяли переходу влади до рук більшовиків. Боротьба за мир, яку розгорнув Ленін наприкінці 1917 — початку 1918 р., була добре продуманим і ефективним засобом боротьби за владу в партії, державі, міжнародному революційному русі.

Радянська історіографія завжди подавала ленінську лінію щодо переговорів у Бресті як єдино правильну, яка тільки і привела країну до завоювання “мирної передишки”. В чому полягала ця “передишка” для Росії, важко зрозуміти, адже рівень життя у 1918 р. катастрофічно знизився навіть порівняно з 1917 р. Голод став повсякденною реальністю міського життя. Промислове виробництво практично зупинилося, війна із зовнішнього фактора перетворилася у фактор внутрішній. Росія позбулася союзників на міжнародній арені, опинилася надовго в самоізоляції. Єдине, що за таких умов вистояло і зміцнило свої позиції, це була влада більшовицької партії та її вождя.

Сепаратний мирний договір із країнами Четверного союзу якщо і дав передишку, то саме цим країнам. Ліквідувавши в листопаді 1917 р. Східний фронт, Німеччина й Австро-Угорщина перекинули свої війська на захід, де вперше за весь хід війни отримали кількісну перевагу сил. Війна продовжувалася ще майже рік, сіючи розруху і смерть.

Брестський мирний договір вніс значні корективи у хід міжнародного революційного руху, по суті, докорінно переписав сценарій передбачуваної світової революції. За соціал-демократичними канонами, виробленими ще задовго до війни, світова революція повинна була розпочатися в Німеччині, яка і тільки яка мала забезпечити її перемогу. На початку 1918 р. Німеччина й особливо Австро-Угорщина стояли на порозі великих соціальних потрясінь. Саме на них вказували та розраховували ліві комуністи на чолі з М. Бухарінім, відстоюючи гасло революційної війни. Ленін доклав

⁴³⁰ Архів Вільної Української Академії Наук у Нью-Йорку. — Фонд В. Кедровського. — Верстка споминів.

неймовірних зусиль для нейтралізації лівих комуністів, в черговий раз продемонстрував свою необмежену владу над верхівкою більшовицької партії. Водночас за допомогою Брестського миру питання про революцію в Німеччині було відкладене до осені. В результаті головним плацдармом світової революції стала Росія, завдяки чому помітно виріс і авторитет Леніна. Саме у 1918 р. його фігура набула планетарного масштабу, відтіснивши на другий план вождів німецької соціал-демократії К. Лібкнехта та Р. Люксембург.

Чи передбачав всі ці наслідки в повному обсязі у листопаді 1917 р. Ленін, сказати непросто, але те, що його дії мали саме таке спрямування, не викликає сумніву. “Брест” почався з розвалу старої армії, а, вивівши в такий спосіб Росію з війни, викликав бурхливу ланцюгову руйнівну реакцію в усіх сферах державного, політичного, економічного та соціального життя. Метафорично ситуація нагадувала землетрус, коли земля тікала з-під ніг, а на голову летіло каміння. Не передбачивши заздалегідь такого повороту справ, годі було розраховувати на порятунок. Саме в таке випробування “мирним” ленінським землетрусом потрапили керівники Української Народної Республіки.

Українська влада добре розуміла політичну ціну миру, в III Універсалі підкреслювалося прагнення УЦР твердо стояти “на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше”. Рада обіцяла зробити все для того, щоб змусити і союзників, і ворогів “негайно розпочати мирні переговори”⁴³¹, проте вона намагалась зробити це у відповідності з нормами міжнародного права, не порушуючи зобов’язань щодо країн Антанти, яких розглядала як своїх союзників. Сама ініціювати будь-які кроки до реального завершення війни Центральна Рада не наважувалася, бо це могло трактуватися Антантою як сепаратизм, та й сама Рада виходила з тези, що право на ведення мирних переговорів повинен мати центральний російський уряд, якого на той час не існувало. Для українських політиків було надзвичайно важливим визнання УНР Антантою, але остання, відслідковуючи ситуацію в Росії та в Україні, не бажала втручатися у внутрішні справи Росії та офіційно визнавати УНР. Без такого визнання справа миру не рухалась, не реалізувались й ініціативи Генерального секретаріату зі створення центрального російського уряду. Більшовики повною мірою використали ці обставини на свою користь. 13 листопада вони звернулися до німців з пропозицією негайного перемир’я, 16 листопада рейхсканцлер Гертлінг повідомив рейхстаг про початок переговорів. Лише 21 листопада Мала рада присвятила своє надзвичайне засідання справі миру та перемир’я. Екстраординарний характер засідання був визначений телеграмою головнокомандуючого Румунським фронтом генерала Щербачова, який повідомив, що за згодою військово-революційного комітету фронту та після досягнення порозуміння з командуванням румунських військ він “вирішив заключити на певних умовах перемир’я по всіх фронтах російських і румунських армій до заключення миру центральними правительствами”⁴³². Засідання 21 листопада було бур-

⁴³¹ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 400.

⁴³² Там само. — С. 573.

хливим, дискутувалися різні підходи до вирішення проблеми, зрештою 29 голосами “за” та 8 — “проти” була ухвалена резолюція, запропонована українськими есерами та еседеками. УЦР визнала за необхідне “негайно приступити до перемир’я” та повідомити про це союзників. У резолюції наголошувалось, що “справу миру від імені всієї Російської Республіки може вести лише центральний соціалістичний орган федеральної влади”, що спроби створити такий орган до цього часу не увінчалися успіхом. УЦР повідомляла, що приступає “до негайного вироблення конкретної програми миру”⁴³³, яка буде запропонована від імені УНР всім народам Росії, а також обом воюючим сторонам. Рада вирішила послати представників Генерального секретаріату на fronti для ведення переговорів про перемир’я.

Отже, українські політики намагалися апелювати до світової громадськості, суспільної свідомості громадян Росії та України, але до її закликів ніхто не поспішав прислуховуватися. Представники Антанти вели себе більш ніж обережно у ставленні до новопроголошеної УНР. Керівник французької військової місії в Румунії генерал Бартельо 30 листопада інформував офіційний Париж: “Питання поведінки щодо України постало перед нами тоді, коли російська влада покинула Київ, а її замінила «Рада» з владними повноваженнями у повному обсязі. [...] Оскільки російський уряд все ще не існує, а українська Рада стає все більше й більше мішенню для німецьких і більшовицьких дій, я доводив до вашого відома моє глибоке переконання діяти і не залишити добрих елементів відданих самим собі, які стануть жертвою лише тих, хто їх найбільше оброблятиме.

Одержавши ваше схвалення, я свої дії спланував таким чином: послати в Київ французьку місію, яка увійде в контакт з українською владою під приводом постачання харчів на румунський фронт. Політичні дії цих офіцерів повинні б обмежитися антинімецьким напрямком, внутрішнім порядком і утриманням фронту /.../ У жодному разі не піднімати питання про мир”⁴³⁴.

Для українського уряду було надто важливо добитись власного дипломатичного визнання країнами Антанти, про це в Києві представникові французького командування на Південно-Західному фронті генералові Табуї говорив генеральний секретар міжнародних справ О. Шультин. Проте уряд Франції, побоюючись у майбутньому звинувачень від російського небільшовицького уряду в підтримці сепаратизму, повів себе пасивно. Лише 3 грудня до Києва прибули військові союзні місії, які залишили ставку в Могилеві, але жодних офіційних декларацій вони не зробили. 6 грудня керівник французької військової місії в Петрограді генерал Ніссель повідомив голові французького уряду та військовому міністрові наступне: “...ми повинні підтримувати український уряд, але офіційне визнання, здається, передчасне. Теперішня тактика (уряду) України не дозволяє знати точно, що він чинитиме в майбутньому”⁴³⁵.

⁴³³ Там само. — С. 469.

⁴³⁴ Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 — лютий 1918). — Львів, 2004. — С. 113.

⁴³⁵ Там само. — С. 124.

Тим часом 2 грудня 1917 р. у Брест-Литовську більшовицька делегація підписала з представниками командування німецького та австро-угорського східного фронту договір про перемир'я, який передбачав підготовку і підписання в найближчий час мирного договору.

Лише за таких обставин у діячів УЦР почало з'являтися розуміння, що вони не встигають за розвитком подій. Перед ними постала дилема. Або зволікати, залишатися на старих позиціях, очікуючи позитивних знаків від Антанти, і остаточно втратити вплив у армії, що, в свою чергу, могло обернутися великими неприємностями, або міняти тактику. Треба було в якийсь спосіб перехопити ініціативу в більшовиків, які постійно випереджали українців, ставлячи їх чим далі у все скрутніше становище.

“Ініціатива була не наша, — згадував В. Винниченко. — Ми мусили взятися за цю справу, щоб зовсім не оскандалитися перед своїми масами, й то тільки після того, як більшовики вже вступили в переговори з німецьким командуванням”⁴³⁶. Про свій намір стати “на дорогу самостійних міжнародних відносин” Генеральний секретаріат оголосив у ноті до всіх воюючих і нейтральних країн у справі миру від 11 грудня. Попередньо нота обговорювалась і була схвалена Малою радою. В ній декларувалися принципи, на яких УНР вважала за необхідне вести мирні переговори. Зокрема, мир повинен бути загальним, він повинен забезпечити всім народам право на самовизначення, не допускати ні анексій, ні контрибуцій. Посилаючись на проголошення III Універсалом Української Народної Республіки, Генеральний секретаріат підкреслював своє право на міжнародні зносини і застерігав, що влада РНК “не простягається на Українську Республіку”, а також, що мир “може мати силу для Української Республіки тільки тоді, коли його умови прийме і підпише правительство Української Народної Республіки”⁴³⁷. Оголошуючи про своє прагнення взяти участь у брестських мирних переговорах, Генеральний секретаріат наполягав на тому, щоб остаточне завершення справа миру знайшла на міжнародній конференції всіх воюючих держав.

Підштовхувані силою обставин, українці втягувалися в переговорний процес, який ініціювали більшовики та представники Четверного союзу. Зважитися на такий крок було для керівників УНР справою непростою, адже їхні зовнішньополітичні симпатії залишалися на боці Антанти. Крім того, і Грушевський, і Винниченко не раз звинувачувалися в австро- і германофільстві російською громадською думкою. Вступ до переговорів міг викликати нову хвилю звинувачень. Про те, що українці прагнуть не спалювати мости в стосунках із країнами Антанти, свідчив виступ генерального секретаря міжнародних справ О. Шульгина на VIII загальних зборах УЦР, що відкрилися 12 грудня. Він наголошував, що уряд УНР іде відмінним від більшовиків шляхом: “Большевики хочуть заключити сепаратний мир, ми ж на це не згодні, ми не допустимо, щоб німці та австрійці перекидали свої полки на англійців, французів) та інших. Ми стоїмо за загаль-

⁴³⁶ Винниченко В. Згадана праця. — Ч. 2. — С. 199.

⁴³⁷ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 1. — С. 527—528.

ний мир”⁴³⁸. Зрозуміло, що це було сказано з надією бути почутими в Парижі та Лондоні. Однак напівофіційні стосунки з Антантою так і не вдалося перевести у статус офіційних.

Тим часом німці швидко зрозуміли, що присутність українців у Бресті надасть їм додаткові важелі впливу на переговорний процес. Тому вже 13 грудня 1917 р. делегації Німеччини та її союзників на переговорах у Брест-Литовську повідомили Київ, що “готові привітати участь представників Української Народної Республіки в мирових переговорах в Бресті-Литовським”⁴³⁹.

Після кількадечного й бурхливого обговорення проблеми мирних переговорів на VIII загальних зборах було схвалено, що “Центральна Рада постановляє взяти участь у мирних переговорах від імені Української Республіки нарівні з іншими державами і підтверджує постанову Генерального секретаріату про негайну посилку делегації для участі в мирних переговорах”⁴⁴⁰. Склад делегації до Брест-Литовська назвали центральні комітети УПСР та УСДРП. Головою делегації призначили В. Голубовича, а членами — М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза та О. Севрюка.

28 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р. за н. ст.) у Брест-Литовську розпочалося перше пленарне засідання мирної конференції. В ній брали участь близько 400 офіційних і неофіційних представників країн-учасниць. Українська делегація була однією з найменш чисельних і досвідчених, але вела себе активно та відважно, боронячи національну справу. Керівник австро-угорської делегації граф О. Чернін у своєму щоденнику залишив характерний запис: “Українці різко різняться від російських делегатів. Вони багато менш революційні і непомірно більше цікавляться власним краєм як загальним соціалізмом... їх змагання спрямовані на те, щоби стати якомога хутче самостійними. Вони ще не зовсім ясно здають собі справу: чи це має бути повна міжнародна самостійність, чи самостійність у рамках російської федеративної держави. Видко, що дуже інтелігентні українські делегати мають намір ужити нас як відбивної площини, щоби тим легше скочити на большевиків. Вони йшли на те, щоби ми признали їх самостійність, а тоді вони виступлять із цим довершеним фактом перед большевиками, які будуть приневолені прийняти їх як рівноправних при підписуванні миру”⁴⁴¹.

Як влучно відзначив О. Чернін, першим нагальним завданням делегації УНР було ствердження себе повноправною та окремою політичною стороною. 29 грудня це питання розглядалося конференцією і було позитивно вирішено. Від імені держав Четверного союзу О. Чернін офіційно заявив: “Ми признаємо українську делегацію самостійним і уповноваженим представництвом УНР”⁴⁴². Аналогічна за характером заява була зроблена

⁴³⁸ Там само. — Т. 2. — С. 18.

⁴³⁹ Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. — К., 1999. — С. 37.

⁴⁴⁰ Нова Рада. — 1917. — 17 грудня.

⁴⁴¹ Берестейський мир з нагоди 10-х роковин. 9/II.1918—9/II.1928 р.: спомини та матеріали. — Львів; К., 1928. — С. 206—207.

⁴⁴² Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — Нью-Йорк, 1954. — С. 299.

Л. Троцьким. Він оголосив, що “не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирових переговорах”. Остання, підкреслив нарком іноземних справ РСФРР, “виступає як самостійна делегація, і такою признає її російська делегація”⁴⁴³.

Декларуючи власну позицію на переговорах, українська делегація спиралася на ноту Генерального секретаріату від 11 грудня. Та однозначно негативне ставлення країн Антанти до брестських переговорів перекреслювало надію на загальний характер миру, він мав носити сепаративний характер. Але наскільки він буде прийнятним для України, хвилювало і делегацію, і Центральну Раду. Українці виступили з вимогою забезпечення територіальної цілісності УНР, тобто “приєднання до України — Холмщини, Підляшшя й плебісциту в Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні”⁴⁴⁴.

Подібна позиція виглядала територіальною претензією до Австро-Угорщини та викликала різке заперечення з боку австрійської делегації. 1 лютого Чернін та Гофман вирішили діяти з позиції сили й виставили українській стороні ультимативні вимоги: або підписувати договір на запропонованих ними умовах, або залишити конференцію з нічим. На це наступного дня українська делегація відповіла своїми контрпропозиціями. Виявилось, що не лише для українців, але і для німців, і для австрійців договір мав dokonane значення. Український ресурс давав шанс на успішне продовження війни, без нього країни Четверного союзу чекала близька катастрофа. 2 лютого німці та австрійці фактично згодилися на обговорення українських вимог:

1. Визнання УНР.
2. Визначення українських кордонів з включенням Холмщини до складу УНР.
3. Поставка Україною 100 тис. вагонів зерна до червня 1918 р.
4. Підписання окремої угоди про Галичину⁴⁴⁵.

Загалом переговори просувалися для української делегації успішно. Характеризуючи їх перебіг, член уряду, міністр УНР М. Ткаченко 22 січня на Дев'ятих загальних зборах УЦР відзначив: “Умовами згоди досягнуто з нашого боку найбільшого, що тільки можна було досягнути. Українському народові забезпечено право національного самовизначення всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу, тобто панування українського народу забезпечується в тій частині, яку він заселює. Згідно з торговельною частиною мирного договору, ввіз товарів із-за кордону і вивіз їх з України є монополією Української держави/.../ Договір буде сприятливий для нас, і забезпечує Україну від усяких зазіхань з боку середньоевропейських держав”⁴⁴⁶. Дев'ять загальних збори 220 голосами “за” (“проти” —

⁴⁴³ Там само. — С. 298.

⁴⁴⁴ Берестейський мир з нагоди 10-х роковин 9/II.1918—9/II.1928 р.: спомини та матеріали. — С. 151.

⁴⁴⁵ Федюшин (Fedyshyn) О. Украинская революция 1917—1918 г. / Пер. с англ. — М., 2007. — С. 92.

⁴⁴⁶ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 121.

1, “утрималося” — 16) надали Раді народних міністрів право підписати договір⁴⁴⁷. Власне, це право кількома днями раніше було деклароване IV Універсалом.

О. Севрюк згадував, що в уряді не виникло якихось принципових заперечень щодо вироблених умов. Це пояснювалось насамперед ускладненням внутрішньої ситуації в Україні, викликаним наступом більшовицьких військ. Він писав, що в Києві атмосфера непевності “в завтрашньому дні була така велика, що Ц. Рада делегувала нам право ратифікувати майбутній мирний договір, на випадок, якби вона сама не в стані була цього зробити”⁴⁴⁸.

Українська делегація швидко повернулася до Бреста. Почався останній, найдраматичніший етап мирних переговорів. Росіяни привезли із собою представників харківського Народного секретаріату і намагалися подати ситуацію так, що влади Центральної Ради в Україні вже не існує, а повноправними представниками українців можуть бути лише уповноважені радянського уряду. Інсинуації Троцького були відкинуті українською делегацією та не знайшли розуміння у представників Четверного союзу, але під цим приводом австро-угорська делегація намагалася зняти з обговорення галицьку проблему як свою внутрішню. Українцям довелося продемонструвати характер і витримку. Один із керівників німецької делегації генерал Гофман про цей момент згадував так: “В тих днях я дивувався з молодих українців. З цілою певністю вони знали, що крім еventуальної допомоги німців вони нічого за собою не мають і що їх уряд є поняттям фіктивним, а проте вони рішуче стояли в переговорах з графом Черніним при вимогах, які зголосили і не відступали від них ані на крок”⁴⁴⁹. Австро-Угорщині, яка знемагала під тягарем воєнних, особливо продовольчих проблем, мир був необхідний не менш, ніж Україні, й Чернін відступив з умовою, що проблема Східної Галичини стане предметом окремої таємної угоди з Україною. Така угода про створення з українських земель Галичини і Буковини окремого коронного краю у складі Австро-Угорщини була підписана 26 січня. А наступного дня (точніше, в 2 години 17 хвилин ночі) представниками країн Четверного союзу та УНР був підписаний мирний договір, в преамбулі якого договірні сторони відзначили, що “вони хочуть сим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового мира, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до привернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому”⁴⁵⁰.

Відповідно був складений і основний текст договору. Він засвідчував завершення стану війни між договірними сторонами, їхнє бажання жити в мирі та дружбі. В ньому не було жодних анексіоністських та контрибуційних вимог, кордони між УНР і Австро-Угорщиною визначалися по

⁴⁴⁷ Там само.

⁴⁴⁸ Берестейський мир з нагоди 10-х роковин 9/II.1918—9/II.1928 р.: спомини та матеріали. — С. 156.

⁴⁴⁹ Там само. — С. 264.

⁴⁵⁰ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 137.

довоєнних російських кордонах, а в межах передбачуваної Польщі їх повинна була остаточно визнати спільна комісія на підставі “етнографічних відносин і з узгодженням бажань населення”. Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими, зобов’язувалися відновити взаємні економічні відносини, провести обмін надлишками сільськогосподарських та промислових товарів, встановлювати паритетні курси національних валют (1000 німецьких державних марок в золоті прирівнювалися до 462 золотих карбованців УНР).

Факт підписання Брестського мирного договору свідчив про успіх молоді непрофесійної української дипломатії. Це був перший серйозний акт УНР на міжнародній арені. Але за обставин, що на той момент склалися в Україні, він сам по собі мало що міг вирішити. На момент підписання договору УЦР і уряд УНР знаходилися в Житомирі, куди змушені були відступити. Їхнє становище було складним, поліпшити ситуацію могла лише стороння військова допомога, яку можна було чекати лише від країн Четверного союзу.

Питання про військову допомогу 30 січня обговорювалося Радою народних міністрів. Ініціював обговорення М. Порш, який висловився за доцільність такої допомоги, “по можливості, українськими полками”⁴⁵¹. Окремі сумніви бентежили М. Ткаченка: “... мабуть, краще дати большевизму вмерти власною смертю, почекати, поки народ знову не звернеться до нас, а тим часом формувати нове військо”⁴⁵². Проте в підсумку він голосував за німецьку допомогу. До такого ж рішення прийшли чотири міністри з п’яти присутніх.

Того ж дня О. Севрюк, М. Левитський, М. Любинський підписали заклики до народів Австро-Угорщини та Німеччини з проханням допомоги. Особлива надія ними покладалася на українців-галичан: “Гадаємо, що прийшов час, коли ці наші браття рам’я об рам’я з повертаючими воєнополоненими підуть на бій проти спільного ворога нашого свободолюбивого українського народу і принесуть йому свіжі сили для будови нової, свіжої потуги. Це хочемо сказати в важку годину з надією, що наш голос буде вислуханий”⁴⁵³.

Для німців та австрійців подібний поворот справи не був несподіванкою, зовсім не з альтруїстичних міркувань вони підписували угоду з делегацією УНР. “І для нас теж Україна була необхідна, як сила спомагаюча, і, очевидно, ми не могли відступити її большевикам (...), — писав генерал Е. Людендорф. — Треба було зрушити большевизм на Україні і встановити там такі порядки, які могли би дати нам воєнні користи: збіжжя й сирівців; з тією метою треба було посунути вглиб країни”⁴⁵⁴. У спільній авст-

⁴⁵¹ Там само. — С. 153.

⁴⁵² Там само.

⁴⁵³ Цит. за: *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 107.

⁴⁵⁴ Берестейський мир з нагоди 10-х роковин 9/II.1918—9/II.1928 р.: спомини та матеріали. — С. 283—284.

ро-українській заяві відзначалося: “Висловлене з української сторони прохання про військову допомогу буде здійснене. Австро-угорські військові частини будуть переміщені на територію Української Республіки і можуть бути повернені назад, як тільки Центральна Рада того зажадає...”⁴⁵⁵. Так, рятуючи Україну від одного лиха, Центральна Рада поставила її перед новими випробуваннями.

8 лютого 1918 р. німецькі війська почали просування на територію України. 14 лютого їх підтримали частини австро-угорської армії. Загальна чисельність німецьких і австро-угорських військ становила 450 тис. солдат і офіцерів. Вони методично просувалися на схід і південь України, не зустрічаючи особливого опору з боку радянських військ. В авангарді німецьких підрозділів йшли українські військові частини. До кінця квітня 1918 р. вся територія України опинилася під контролем німецької та австро-угорської армій.

На початку березня до Києва повернулася спочатку Рада народних міністрів, а за кілька днів й Центральна Рада. Зустрічали їх у столиці досить стримано. Населення, переживши жах більшовицької окупації, розстріли і погроми, вчинені військами Муравйова, плуталося в здогадках, чого чекати від німців і австрійців. Психологічно за роки світової війни суспільство звиклося з тим, що німці та австрійці — вороги, небажання продовжувати війну не бралось до уваги і весь тягар провини за прихід чужинців впав на Центральну Раду.

Ще 10 лютого Рада народних міністрів зробила першу спробу пояснити причини приходу іноземних військ та їх завдання. В її відозві до населення головною причиною називалася необхідність покласти край грабуванню України більшовиками. Саме з метою “допомоги українським козакам, котрі зараз б’ються з ватагами великоросів-красногвардійців та солдатів, йдуть дивізія українських полонених, українці — січові стрільці з Галичини та німецькі війська”, — наголошувалося у відозві, а далі йшлося про те, що ці війська “дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народної Республіки під проводом польового штабу нашої держави”, що вони “не мають ніяких ворожих нам намірів”⁴⁵⁶.

На початку березня ця тема ще й ще раз виникала в порядку денному. З протоколів засідання Ради народних міністрів видно, що український уряд практично не знав дійсних намірів німецьких та австрійських військ. На засіданні уряду 9 березня його члени намагалися з’ясувати в присутнього О. Севрюка, до яких рубежів має наступати німецьке військо, яка його кількість і які плани. Але в публічних виступах справа подавалася так, що прихід німців в Україну є безкорисною допомогою дружньої держави. Показовим у цьому сенсі був виступ голови Ради народних міністрів В. Голубовича перед Центральною Радою: “...Що торкається німецьких військ. Це є допомога і тільки... Та допомога являється цілком дружньою допомогою, і навіть не являється особливо правильним той вираз, який перед тим був мною вжитий, а (саме), що вони найняті. Та допомога є по суті діла без-

⁴⁵⁵ *Нагаєвський І.* Згадана праця. — С. 107–108.

⁴⁵⁶ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 161.

платна, вона, власне кажучи, вживається тільки тому, що ми такої допомоги просили. Як та справа у нас буде поладжена далі, бо нам прийдеться говорити про те, як довго може доведеться оставатися, про те будемо говорити згодом. Я думаю, що ті самі умови, умови дружньої допомоги німецького уряду нашому, мусять остатися і надалі”⁴⁵⁷. Аналогічні думки висловлювалися М. Грушевським, іншими діячами УЦР.

Радянська історіографія розцінювала цю ситуацію як свідомий обман Центральною Радою народних мас, перехід уряду УНР та Центральної Ради на службу до окупантів. Думається, що таке пояснення не відповідає дійсності, оскільки воно погано узгоджується з подальшим розвитком подій. Ситуація була драматичнішою. УЦР вводила в оману насамперед саму себе. Можна визнати її позицію недалекою, короткозорою, наївною, але документи свідчать, що провідні діячі УНР дійсно уявляли себе володарями становища, а німецьку військову присутність розцінювали як чисто технічну акцію, з допомогою якої вдалося позбутися більшовиків, і яка водночас не буде мати якогось помітного впливу, принаймні на внутрішню політику УНР. Не випадково в день повернення УЦР до столиці України було оприлюднено розпорядження міністерства внутрішніх справ губернським і повітовим комісарам “негайно оповістити весь трудящий люд України, що Рада народних міністрів твердо і непорушно стоїть на сторожі всіх політичних, соціальних і національних здобутків Великої Революції”⁴⁵⁸. Через два дні УЦР звернулася до громадян України з черговою відозвою, в якій наголошувалося на незмінності політики, проголошеної III та IV Універсалами. При цьому в ній знову згадувалося, що до внутрішньої політики “німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити/.../, не мають заміру в чім небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки”⁴⁵⁹.

Осмілюючи причини поразки Центральної Ради у війні з більшовиками, В. Винниченко у “Відродженні нації” послідовно проводив думку про те, що національно-державна ідея була поставлена Центральною Радою значно вище соціальної. І це відштовхнуло від неї народні маси. “Єдина поміч, єдиний рятунок був не йти всупереч з настроями мас, згодитись на їхнє бажання зміни влади й її соціальної політики, тим зберегти цю владу в національно-українських руках і не внести в маси конфлікту між національною й соціальною ідеєю”⁴⁶⁰, — писав В. Винниченко. Сьогодні можемо стверджувати, що перший голова Генерального секретаріату просто не розумів природу державної влади, яка полягає в протистоянні стихійному руху мас, їх організації та спрямуванні. Саме в недостатності організованості українського державного апарату ховалася його слабкість, як очевидно і в короткотривалості його існування.

Цікаво, що думки В. Винниченка, які тривалий час в історіографії подавалися за зразок критичного ставлення до Центральної Ради, не були

⁴⁵⁷ Нова Рада. — 1918. — 10 березня.

⁴⁵⁸ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 189.

⁴⁵⁹ Там само. — С. 198.

⁴⁶⁰ Винниченко В. Згадана праця. — Ч. 2. — С. 219.

оригінальними. Принаймні, про це досить співзвучно, але ще в березні 1918 р., висловлювався М. Грушевський. Народницька ідея, на якій він був вихований і постав як вчений і політик, міцно сиділа в ньому. Обмірковуючи ідею самостійної України в серії газетних статей, які вийшли пізніше брошурою “На порозі нової України”, М. Грушевський залишається при переконанні, що українська держава — це не мета, це лише засіб: “Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде доступу поліцейсько-бюрократичної реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціалістичної Центральної Ради й її соціалістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостою соціалізму. Будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо!”⁴⁶¹. І це не був пропагандистський прийом. Вивчаючи матеріали, пов’язані з останнім періодом діяльності Центральної Ради, можна дійти висновку, що і голова УЦР, і чільні діячі фракцій УПСР та УСДРП розуміли державні інтереси УНР як інтереси народних мас, і насамперед незаможного селянства. Цілком відверто з цього приводу М. Грушевський висловився на засіданні Малої ради 20 березня. Свою урочисту промову з приводу першої річниці утворення Центральної Ради він завершив словами: “У своїй діяльності Центральна Рада завжди мала єдиний критерій, єдиний компас, це — інтереси трудящих мас...”⁴⁶².

Найхарактернішим чином ця позиція позначилася на вирішенні аграрного питання. Воно гостро дебатовалося в Центральній Раді ще наприкінці 1917 р., а в січні 1918 р. вилилося у прийняття досить радикального земельного закону, в основу якого було покладено принцип соціалізації землі. Як пізніше зізнавався П. Христюк, він, його однопартієць О. Шумський та російські есери Пухтинський і Дешевой були фактичними авторами закону, за основу якого був взятий проект земельного закону, розробленого фракцією російських есерів у Другій Державній Думі Росії. Христюк не приховував, що закон був складений у дуже стислі терміни, його домінуючою ідеєю було знищення можливості всякої експлуатації людини людиною у сфері землеробства. Закон скасовував право власності на всі землі й оголосив їх разом з водами й надрами “добром народу Української Народної Республіки”⁴⁶³. Згідно із законом, вивласнення приватних земель здійснювалося без викупу, за попередніми власниками й орендарями, за їхнього бажання за постановою волосного земельного комітету в користуванні залишались сади, виноградники, хмільники в межах трудової норми, а також присадибні ділянки, земля під торговельними та промисловими закладами. За таким самим принципом перерозподілявся живий та мертвий реманент. Землею в першу чергу наділялись без- та малоземельні. Такий закон жодним чином не міг сприяти стабілізації політичного становища в Україні. З одного боку, він посилював ілюзії біднішої частини селянства, сприяв розбурхуванню революційних пристрастей, а з іншого — настроював проти української влади як великих землевласників-поміщиків,

⁴⁶¹ Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1991. — С. 84.

⁴⁶² Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 217.

⁴⁶³ Там само. — С. 128.

так і заможних селян, які традиційно, з козацьких часів, володіли землею на правах приватної власності, а зрештою і німців, для яких найголовніше завдання полягало в забезпеченні Німеччини та Австро-Угорщини українським хлібом, що ставало проблематичним в умовах аграрних перетворень.

Спочатку командування німецьких і австро-угорських військ декларувало своє невтручання в українські справи. Воно активно вивчало український уряд, намагалося схилити його до акцій, покликаних зміцнити державну владу. М. Ковалевський, який в останньому складі уряду УНР посів посаду міністра земельних справ і харчування, пізніше згадував про дві розмови з приводу земельної реформи, які він мав із німецьким послом в Україні А. Муммом та його радником Мельхіором. Німці намагалися переконати Ковалевського в необхідності збереження приватної власності на землю, в недоцільності проведення аграрної реформи конфіскаційним методом. На їхню думку, селяни повинні були отримати землю шляхом викупу. Від цього українська держава могла б мати як політичний, так і економічний зиск. Шляхом продажу землі вона б могла стабілізувати свою фінансову систему, а поряд із тим не створила б собі політичну опозицію з боку класу земельних власників. М. Ковалевський із цих розмов виніс лише здивування “цінізмом німецьких фінансових дорадників”⁴⁶⁴. Чи не тому голова Ради народних міністрів В. Голубович, виголошуючи 24 березня 1918 р. чергову урядову декларацію, підкреслив, що земельна справа вирішуватиметься “на основі Універсалів і законів, виданих свого часу Центральною Радою”, і за допомогою земельних комітетів? Про незмінність соціального курсу Центральної Ради неодноразово висловлювався М. Грушевський.

У березні український уряд принаймні двічі заслуховував повідомлення про стан справ на селі. В середині квітня при міністерстві земельних справ розгорнув роботу Всеукраїнський земельний комітет. До роботи на селі активно підключилася Селянська спілка, яка поновила свої структури. Упродовж березня—квітня в УНР відбулося не менше 14 повітових селянських з’їздів. Всі вони у своїх постановках підтримували політику УЦР, гасло соціалізації землі та земельний закон від 18 січня 1918 р. Між тим, лівий курс у вирішенні земельної проблеми не привів до соціального замирення.

Незаможне селянство, розгромивши поміщицькі маєтки, було налякане приходом німців, від яких можна було чекати захисту прав земельних власників. В. Петрів свідчив, що “чим незаможніша була група, тим більше було в неї невдоволення з приходу німців, тим більше побоювання змін політично-економічних”. 19 березня на засіданні Малої ради голова Головної комісії у справах виборів до Українських установчих зборів М. Мороз наводив невтішні приклади зриву виборів. У селі Хабному вибори не відбулися, бо селяни того дня грабували горілчані склади, в іншому селі вони були зайняті розпродажем панського сіна⁴⁶⁵. М. Ковалевський, повертаючись на початку березня 1918 р. до Києва з Генічеська, запам’ятав, що

⁴⁶⁴ Там само. — С. 216.

⁴⁶⁵ Там само.

селяни вели себе “хитро, не виявляючи своїх переконань, а більше тримаючись приповідки «моя хата скраю»”⁴⁶⁶.

Ворожу позицію щодо аграрної політики, а зрештою і цілком до Центральної Ради, зайняли великі земельні власники. Вони почали апелювати до німецького та австро-угорського командування з проханням захистити їх від селянських погромів і знаходили необхідну підтримку.

Невдоволеними виявилися й селяни-власники. 7 квітня в Лубнах відбувся хліборобський з’їзд, проведений за ініціативою Української демократично-хліборобської партії. З’їзд визнав незадовільною, руйнівною аграрну політику УЦР, висунув вимогу відновлення приватної власності на землю, встановлення гарантованого її мінімуму, яка залишається за господарством, передачу решти землі в оренду малоземельним. З’їзд вимагав поповнення Центральної Ради представниками хліборобів-демократів. 8 квітня до Києва прибуло 200 представників з’їзду хліборобів для консультацій із керівництвом УЦР. До порозуміння ця зустріч не привела, але в політичному житті столиці залишила помітний слід. “Поява цих дійсних селян — людей дійсно од плуга, які були до крайності обурені заведеними Центральною Радою земельними непорядками і які одверто та в дуже різкій формі оце своє невдоволення урядові висловили, зробила в Києві на всіх дуже сильне враження, — згадував П. Скоропадський. — З одного боку, — всі противники Центральної Ради осмілилися і зараз же почали зав’язувати контакт з селянською опозицією, що прибула; з другого — в колах Ради це викликало велике замішання. Вже не можна було казати, ніби увесь народ задоволений цим Третім універсалом; виявилось, що частина дійсного народу — працівники біля землі — зовсім не поділяє цих поглядів”⁴⁶⁷.

Конфлікт хліборобів з урядом насамперед використав П. Скоропадський, нащадок давнього українського гетьманського роду, генерал-лейтенант російської армії, а у 1917 р. — один з активних провідників українізації армії та номінальний очільник “вільного козацтва”.

В сучасній українській історіографії досить активно дискутується питання про історичну ідентичність та значення поглядів та особистості П. Скоропадського, висловлюються цілком протилежні думки з цього питання. Одні історики бачать в Скоропадському палкого патріота, інші говорять про його малоросійський тип ідентичності, треті малюють його як політичну фігуру, сформовану певним критичним збігом обставин, насамперед німецьким чинником. Треба сказати, що головною причиною такого несуголосся був не хто інший, як сам П. Скоропадський. У спогадах, написаних 1919 р., він дуже старанно і обережно намагався розібратися зі своєю ідентичністю, з тими змінами, які відбулися в ньому після Лютневої революції. Він пише, що ставився досить упереджено до перших публічних виявів українського руху весною 1917 р., навіть солідаризувався з антиукраїнською позицією газети “Киевлянин”⁴⁶⁸. Без ентузіазму взявся за справу

⁴⁶⁶ Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. — С. 462.

⁴⁶⁷ Скоропадський П. Спогади. — С. 136.

⁴⁶⁸ Там само. — С. 56—57.

українізації корпусу, яким командував. Однак за два десятки років дослідникам вдалося розшукати документи, які дозволяють принаймні висловити сумнів в об'єктивності цієї картини. Падіння самодержавства, згодом Тимчасового уряду, проголошення УНР, як і кількомісячна праця над українізацією корпусу досить суттєво вплинули на П. Скоропадського, наблизивши його до української проблеми. В підтвердження цієї тези наведемо два архівних документи. З 2 по 8 листопада за викликом головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту командир 34-го корпусу П. Скоропадський знаходився в ставці фронту. В цей час між ним та начальником штабу корпусу полковником Сафроновим відбулася розмова по телеграфу. Скоропадський інформує Сафронова про наступне: “У Києві я спостеріг наступну картину: [Центральна] Рада, хоч лише номінально керує краєм, але тиск більшовиків на неї надзвичайно сильний. Сама Рада є безумовно органом порядку. В тому становищі, в якому вона знаходиться тепер, майже без військ, природно, що найближчим часом вона буде скинена. Особисто я такої думки, і всі українці тієї ж думки, що її треба енергійно підтримувати, тому ми домовились з Петлюрою, щоб він сьогодні приїхав до головнокомандувача Південно-Західного фронту [...] Я особисто стою за те, щоб у цей момент, коли єдине джерело влади — Рада, її треба підтримувати і підтримувати енергійно, а тому вважаю рух на Київ бажаним і буду на цьому наполягати [...] передайте мою категоричну вимогу комітетам і представникам інших частин чекати мого прибуття, я також зацікавлений як і вони в інтересах України і знаю, що роблю, їх же самочинний виступ може лише зашкодити справі”⁴⁶⁹.

Як відомо, завдяки вмiлим діям генерала Скоропадського, його корпусу на початку листопада вдалося блокувати наступ на Київ більшовизованого 2-го Гвардійського корпусу. Інший документ — це останній наказ Скоропадського як командира корпусу. Цей наказ від 27 грудня 1917 р., до речі, написаний українською мовою, не залишає сумнівів щодо патріотизму його автора. Він наповнений патетикою та почуттями, властивими далеко не всім генералам, які пішли на службу до української армії. Наказ носить елементи неформального документу. Скоропадський пише, що формування 1-го Українського корпусу відбувалось в дуже важких обставинах, і на нього він “поклав весь свій хист, все своє розуміння, частину своєї душі”. Далі йдеться про особливу місію, яку здійснив корпус: “До цього часу наш корпус був перш сформованим, але він і йшов попереду всього українського війська. Великою подякою мені було за мою працю те, що корпус став на захист України. В останню годину, коли по всій Росії піднялася величезна пожежа анархії, І-й Український корпус не допустив її на Україну; він зрозумів, що анархічні елементи, за котрими йдуть німці, хочать зруйнувати нашу вітчизну, хочать довести до голоду наші сім'ї, дітей наших хочать оддати ворогові в ярмо”. Закінчується наказ висловленням подяк і переконань, “що і на далі І-й Український корпус буде йти тим же шляхом і не покладе своєї зброї, поки Україна не стане вільною державою, поки український народ не стане нарівні з другими народами в великій

⁴⁶⁹ РДВІА. — Ф. 2246. — Оп. 1. — Спр. 480. — Арк. 77—78.

сім’ї культурних народів”⁴⁷⁰. Можливо, віддаючи цей наказ, П. Скоропадський уже вирішив розпочати політичну діяльність.

На початку 1918 р., використовуючи опозиційні настрої в правій частині суспільства, він створив політичну організацію “Українська народна громада”, яка увійшла в контакт з Українською хліборобсько-демократичною партією та “Союзом земельних власників”, до участі в блоці були залучені й представники партії кадетів. Праві сили готувалися до боротьби з УЦР. Ідеї створення твердої авторитарної (гетьманської) влади, які вже в середині березня ходили по Києву у вигляді чуток, почали знаходити вихід для матеріалізації.

Зрештою, генеральна лінія Центральної Ради наштовхнулася на опозицію і в самих стінах Педагогічного музею. Можна не говорити про критику з боку неукраїнських фракцій, вона була традиційною з 1917 р., але в березні до них приєдналася фракція соціалістів-самостійників, яка вимагала створення кабінету міністрів не за партійним, а за діловим принципом. Критично оцінювала діяльність уряду і фракція УПСФ. 20 березня на засіданні Малої ради представник цієї фракції М. Кушнір, опонуючи М. Грушевському, зазначив, що УЦР платить данину максималізму не тільки в національній, але й у соціальній сфері своєї діяльності. Центральною думкою його виступу стала теза про необхідність об’єднання всіх національно-суспільних чинників: “На Україні виростає нова сила. Ця сила — капіталізм, який несе поступ і розвій. Ми мусимо визнати, що ні одна країна не може розвиватися без торгу і промисловості, без буржуазії. Час уже зрозуміти, що відштовхнути буржуазію від керування життям України ніяк не можливо, і Українська Центральна Рада, цей наш парламент, мусить бути так реорганізований, щоб у ньому взяли участь всі міста, земства, буржуазія, селянство, робітництво, соціалістичні партії — всі повинні спільно керувати життям”⁴⁷¹.

Німецьке та австро-угорське командування досить швидко зрозуміло слабкість Центральної Ради та безперспективність, з їхнього погляду, співробітництва з нею. Наприкінці березня до Відня з Києва повідомляли: “Досі ми обмежувалися військовою окупацією й прогнанням більшовицьких військ, управління ж краєм ми принципово залишали за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим — не торкаючись питання про його добру волю — є в стані постачати нам потрібні продукти або утворити такі умови, які б дали нам змогу добувати ці продукти через закупки? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно працюючої організації. І це не може швидко перемінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція) в своїм розпорядженні і ми не можемо цієї недостачі заступити, якщо не закликаємо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі чисто військової окупації”.

⁴⁷⁰ Там само. — Спр. 396. — Арк. 412.

⁴⁷¹ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 218.

Аналогічним чином висловлювалися й німці: “Надія на те, що уряд, який складається лише з лівих опортуністів, зуміє зорганізувати міцну владу, досить сумнівна”⁴⁷². Головнокомандувач німецькими військами в Україні фельдмаршал Ейхгорн, начальник його штабу генерал Гренер, німецький посол в Україні Мумм як головні провідники німецької політики в Україні не мали на перших порах усталеної думки про те, що робити із Центральною Радою: чи замінити її на більш слухняний та консервативніший уряд, чи запроваджувати в Україні генерал-губернаторську форму правління. Якийсь час йшли пошуки можливих альтернативних фігур. Німці пропонували взятися за формування нового уряду представникам українських правих партій соціалістам-самостійникам та соціалістам-федералістам, кандидатами на посаду ймовірних голів українського уряду називались І. Луценко та Є. Чикаленко. Однак із цього нічого не вийшло. В одному з листів до Німеччини генерал Гренер жалівся на відсутність в Україні партії, здатної управляти країною, і на брак “порядних людей”, яким німці могли б довіряти⁴⁷³.

Не знаходячи з боку української влади реальної та обіцяної в Бресті підтримки в постачанні центральних держав хлібом і сировиною, а це було одне з найголовніших завдань окупаційних військ, їхнє командування почало активно та безпосередньо втручатися у внутрішні справи УНР. Найпоказовішим у цьому плані став наказ головнокомандувача німецьких військ в Україні Ейхгорна від 6 квітня про засів полів. За змістом наказ був досить прагматичним і виходив з необхідності повного засіву земельних площ. Він попереджав селян, щоб вони не брали більше поміщицької землі, ніж можуть засіяти, з іншого боку, вони не повинні перешкоджати поміщикам у засіві землі. При спільному обробку землі й поміщиками, й селянами урожай ділився між ними порівну.

Наказ викликав спалах пристрастей. Результатом гострих дебатів у Малій раді стала резолюція, в якій було зазначено, “що німецькі війська покликані українським урядом для допомоги в справі заведення порядку на Україні лиш в тих межах і напрямі, які будуть зазначені урядом Української Народної Республіки, що ніяке самовільне втручання германського і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне і економічне життя України недопустиме...”⁴⁷⁴. Але, по суті, це вже була буря в склянці води, яка означала лише одне: Центральна Рада потонула у вирішенні маси, можливо й важливих, але дрібних питань, політичних дискусіях, численних інтерполяціях. Вона втратила риси вищого законодавчого органу країни, перетворилась у щось на зразок політичного клубу з досить обмеженим колом учасників. У березні—квітні число діючих членів Малої ради не перевищувало 40 осіб. По суті, відбувалася її самоізоляція.

Останнє не могло залишитись непоміченим центральними державами. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін 3 квітня писав до

⁴⁷² Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 23.

⁴⁷³ Федюшин (Fedyshyn) О. Згадана праця. — С. 158—159.

⁴⁷⁴ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали: В 2-х т. — Т. 2. — С. 273.

Кієва послу графу Форгачу: “...Я б нічого не мав проти того, щоб нинішній, за наявними слухами цілком ізольований уряд, був замінений іншим”⁴⁷⁵.

Зміна уряду гальмувалася завдяки незавершеності роботи тристоронньої комісії, яка готувала господарчий договір між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною. 23 квітня такий договір було підписано. Україна брала на себе зобов’язання поставити центральним країнам 60 млн пудів зерна, 400 млн штук яєць, значну кількість м’яса, цукру, картоплі, овочів, сировини. Одночасно з укладенням цього договору Центральна Рада підписала собі вирок.

Цього і наступного дня в начальника штабу німецьких військ у Києві генерала Гренера відбулася нарада, в якій взяли участь німецький та австрійський послы та військові аташе, на нараді доля Центральної Ради була практично вирішена. Її учасники дійшли висновку, що подальше співробітництво із Центральною Радою стає неможливим, однак не варто створювати в Україні генерал-губернаторство. Натомість у найближчий час треба створити такий український уряд, “який буде підкорятись наказам німецького і австрійського командування”. Цей уряд заздалегідь мав згодитися на певні умови із семи пунктів, головніші з яких обмежували формування української армії, узаконювали дію в Україні німецьких та австрійських військово-польових судів, стверджували принцип приватної власності на землю, знімали обмеження на торгівлю сировиною та продовольством і т. ін.⁴⁷⁶.

Після завершення наради 24 квітня генерал Гренер зустрівся з делегацією Української народної громади. Німецькі генерали бажали мати в Україні тверду владу, до цього ж прагнув і П. Скоропадський, який погодився на продиктовані Гренером умови. Сторони порозумілися, 26 квітня фельдмаршал Ейхгорн дістав від імператора Вільгельма II згоду на зміну українського уряду. Фельдмаршал зробив усе від нього залежне, щоб переворот відбувся без особливих ускладнень. Його наказом було запроваджено дію в Україні німецьких військово-польових судів, роззброєно Синьжупанну дивізію, проведено арешт кількох членів уряду УНР прямо в стінах Центральної Ради. Все це були методи психологічного тиску на Центральну Раду з метою не дати їй будь-яких шансів на опір. Рада була приречена, і більшість її членів розуміла це. Гра була програна. 29 квітня стало останнім днем діяльності УЦР. Вона без бою здала владу в руки П. Скоропадського.

⁴⁷⁵ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов)... — С. 35.

⁴⁷⁶ Федюшин (Fedyshyn) О. Згадана праця. — С. 160–161.

Розділ третій

ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНА МОДЕЛЬ НОВІТНЬОГО ГЕТЬМАНАТУ

Наприкінці квітня 1918 р. у складному перебігові українського революційного процесу сталися кардинальні зміни. Ослаблення внутрішніх потенцій національно-демократичних сил, соціалістичний радикалізм політики їхніх лідерів, чужоземна військова присутність створили умови для динамічної консолідації представників консервативно-ліберального табору, в основі якої лежала іманентна потреба захисту власницьких інтересів. Збіг невдоволення діями керівництва УНР з боку німецького командування і правоконсервативних кіл уможливили державний переворот, наслідком якого стало проголошення Української Держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським.

Політико-правові підстави функціонування нової державної моделі були викладені у двох основоположних документах гетьмана, спішно підготовлених напередодні приходу до влади. “Грамотою до всього українського народу” він проголосив себе гетьманом всієї України і пояснив, що до такого кроку його примусила загроза нової катастрофи в Україні і категоричні домагання трудових мас населення “негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Як вірний син України, я вирішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади”.

Центральна і Мала Рада, всі земельні комітети оголошувалися розпущеними. Міністри УНР та їхні заступники звільнялися з посад. Управління Україною гетьман мав здійснювати через призначений ним Кабінет Міністрів на основі законів про тимчасовий державний лад України. Сповіщалось також про видання найближчим часом закону про новий порядок виборів до Українського Союму.

Грамотою відновлювалися “права приватної власності як фундаменту культури і цивілізації”, оголошувалася повна свобода купівлі-продажу землі. Особливий акцент робився на заходах “по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів”. Містилася й декларація щодо забезпечення прав робітничого класу, особливо залізничників. Завершувався документ запевненням гетьмана, що головною його метою є “користь і благо народу і всім нам дорогої України”. П. Скоропадський закликав громадян і козаків України незалежно від національності й віросповідання “помогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі”. Головним завданням грамоти було інформування населення

про підстави зміни державного ладу та декларування програмних засад нової влади. Документ містив й слова вдячності Центральним державам, які “продовжують і по цей час боротись за цілість і спокій України”¹.

Водночас із Грамотою були оприлюднені “Закони про тимчасовий державний устрій України”. Цей звід із семи актів наголошував на їх чинності до обрання Союму та початку його діяльності. Першим законом “Про Гетьманську владу” оголошувалася виключність влади гетьмана України в межах усієї Української Держави. Він призначав голову уряду, затверджував та звільняв його склад. За ним закріплювалося право призначення й звільнення інших урядових осіб. Гетьман здійснював керівництво зовнішньою політикою держави, був верховним командувачем збройних сил, йому належало право амністії громадян тощо. Накази та розпорядження гетьмана мали контрасигнуватися підписами голови уряду чи відповідного міністра.

Закон “Про Раду Міністрів та про Міністрів” покладав на уряд одночасно функції вищого законодавчого і виконавчого органу влади. Рада Міністрів, прем’єр-міністр і міністри були відповідальні перед гетьманом за свою діяльність загалом і кожен зокрема. За посадові провини та злочини вони підлягали громадській і карній відповідальності.

Закон “Про віру” складався з двох статей, якими “первенствующою” в Українській Державі визнавалася віра християнська, православна. Представникам інших релігій надавалося право вільного віросповідування і богослужіння за їх обрядами.

Закон “Права і обов’язки Українських Козаків і Громадян” гарантував недоторканість особи, оселі, власності, свободу мирних зібрань, висловлювань і друку, вибору місця проживання й праці, об’єднання в спілки, не супротивні закону. Захист Вітчизни оголошувався святим обов’язком козаків та громадян. Вони мали платити установлені законом податки й збори, відбувати повинності.

Окремим законом встановлювався порядок розробки та ухвали Радою Міністрів законів, затвердження їх гетьманом і подальшого оприлюднення. Після набуття чинності вони ставали обов’язковими для громадян України та іноземців, які тут перебували.

Закон “Про Генеральний Суд” кваліфікував цю установу як “вищого охоронителя і захисника закону та Вищий суд України в справах судових та адміністративних”. Усі генеральні судді призначалися гетьманом.

За законом утворювалася Фінансова рада — “вища народна інституція для справ державного кредиту і фінансової політики”. Її склад затверджувався гетьманом. На його ж розгляд подавалися й висновки ради².

Цей комплект швидко створених законів увесь період функціонування Української Держави виступав її фактичною конституцією. За дорученням П. Скоропадського їх підготував правник О. Палтов, спираючись на “Основний закон Російської імперії” (квітень 1906 р.). У своїй сукупності ці закони мали забезпечити максимальну концентрацію влади в руках однієї особи — гетьмана.

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 трав.

² Там само.

Отже, на зміну республікансько-демократичній прийшла інша модель державності — Гетьманат, характерна для української козацької традиції XVII—XVIII ст. Від часу проголошення й до наших днів визначення політичної і правової сутності цього нетривалого державного утворення викликає досить розмаїту палітру оцінок. Творці Гетьманату і прихильні до нього сучасники припускалися певної ідеалізації та перебільшення здобутків цієї форми державності (П. Скоропадський, В. Липинський, І. Нагаєвський). Діячі уенерівського табору (В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, І. Мазепа) не шкодували різко таврувальних оцінок щодо своїх ідейних опонентів та “класових ворогів”. Для радянської історіографії головним критерієм при характеристиці Гетьманату виступала ленінська теза про “реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму на Україні”³.

Сучасній українській історіографії також властиві контрверсійні оцінки Української Держави. Її адепти, зокрема, відомий дослідник цієї теми Ю. Терещенко вважає, що Гетьманат був “органічним відродженням традиційної форми української державності”, “рішучим поворотом соціально-політичного і культурного розвитку України у напрямі західноєвропейської цивілізації; опертя на її правове і духовне підґрунтя”⁴.

В. Потульницький намагається віднайти континуїтет Гетьманату 1918 р. з Гетьманщиною XVII—XVIII ст., стверджуючи, що він був “результатом розвитку всієї модерної історії української традиційної еліти — шляхти, як правобережної, так і лівобережної; не був наповнений російською сутністю, а був закономірним результатом збереженості саме власної української національної орієнтації з боку української еліти і їх прагнень, що тривали біля півтора століття до реставрації традиційної держави — Гетьманату”.

Такі твердження є недостатньо вмотивованими. Насправді такої тяглої традиції в тогочасному українському суспільстві не існувало. Посилення консервативної течії в політичному житті було насамперед реакцією власницьких кіл на соціалізаторський радикалізм Центральної Ради. Саме на цій базі активізувалася діяльність Української демократично-хліборобської партії (УДХП) — найбільш виразного репрезентанта консервативної ідеології. Ці ж причини лежали й в основі створеної П. Скоропадським Української Народної Громади — організації консервативно-ліберального спрямування. Вони ж зумовили вихід на політичну арену нащадків української родової шляхти, які склали ядро правлячої еліти Гетьманату.

Можна погодитися з оцінкою академіка М. Поповича Гетьманату 1918 р. як вимученої псевдомонархічної авторитарної конституції, що виявилася нежиттєздатною. Причини цього він вбачає у тому, що “не було в українській традиції тих стабільних формотворень, що їх намагалася намацати в темряві консервативна суспільна думка”⁵. Та найбільш аргументовано сутність Гетьманату П. Скоропадського як державного утворення, досить штучного і випадкового, виклав В. Кучабський. Він вважав, що в Ук-

³ В.І. Ленін про Україну. Ч. 2. 1917—1922. — К., 1969. — С. 137.

⁴ Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Укр. істор. журнал. — 2008. — № 4. — С. 28.

⁵ Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський: історико-політол. спадщина і сучасна Україна. — Т. 1. — 1998. — С. 48.

раїні політиків з консервативними поглядами, котрі стояли на засадах української національної свідомості та сепаратизму щодо Росії, було надзвичайно мало. А ті сили, які в гетьманській реставрації вбачали користь, були повністю російськими або зрусифікованими. До них належали великі землевласники, промисловці, представники торгово-фінансового капіталу, стара бюрократія, офіцерський корпус колишньої царської армії. Вони ненавиділи ідею незалежної України і всупереч усьому мріяли про відродження російської імперії. В. Кучабський назвав це найбільшою суперечністю, що лежала в основі Гетьманату як державного ладу⁶.

Неоднозначною залишається й оцінка форми гетьманського правління. Частина дослідників слідом за В. Винниченком, М. Грушевським вважають Гетьманат маріонетковим утворенням⁷. Зокрема, О. Мироненко визначає гетьманський режим як “український різновид давно відомої в історії людства класичної маріократії”⁸.

Хоч залежність П. Скоропадського від Німеччини очевидна, все ж повністю погодитися з такою оцінкою не можна. Гетьманат не був класичним маріонетковим утворенням. Адже він мав формальні ознаки незалежної держави, діяли умови Брестського мирного договору, міжнародне визнання не тільки Четверного союзу, а й багатьох інших держав, власні дипломатичні представництва, міжнародні угоди тощо.

У контексті залежності Гетьманату від Німеччини, а також з огляду на фактичну окупацію український зарубіжний дослідник О. Федішин вважав, що більш відповідним визначенням було б “сателіт”, оскільки Україна “займала становище держави, яка добровільно, хоч і неохоче, прийняла заступництво великої держави з неминучими обмеженнями свого суверенітету”⁹.

Питання легітимності гетьманського правління П. Скоропадського також не до кінця з’ясоване. Блискучий український зарубіжний політолог І. Лисяк-Рудницький стверджував, що в Україні не існувало місцевої монархічної традиції та й Гетьманат XVII–XVIII ст. був виборний, напівреспубліканський, тому “квazидинастичних претензій гетьмана Павла Скоропадського було недостатньо, аби надати його правлінню аури легітимності”¹⁰. Інший український дослідник М. Стахів також вважав, що переворот П. Скоропадського з погляду конституційного права “вповні безправний”¹¹.

Якщо розглядати легітимність гетьманської влади у контексті перебігу української революції та державно-політичної практики, то це питання ви-

⁶ Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності. — Львів, 1998. — С. 161–162.

⁷ Винниченко В. Відродження нації. Ч. 3. — К.; Відень, 1920. — С. 26, 103; Грушевський М. По шкоді // Літературно-наук. вісник. — Т. 172 (кн. 12, грудень). — 1918. — С. 233, 234.

⁸ Мироненко О. Крах маріократії П. Скоропадського // Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: Словник-довідник. — К., 1997. — С. 252–260.

⁹ Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. Перевод с англ. — М., 2007. — С. 294.

¹⁰ Рудницький-Лисяк І. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 170.

¹¹ Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. — Т. 1. — Скрантон, 1962. — С. 14.

дається риторичним. Адже і прихильники Гетьманату необхідність повалення Центральної Ради шляхом перевороту, і лідери Директорії ліквідацію Гетьманату через збройне повстання обґрунтовували контрреволюційною чи революційною доцільністю.

Безперечно, державний переворот, вчинений при підтримці іноземної мілітарної сили, був далеким від правової акції. Однак у тогочасній складній суспільно-політичній ситуації в Україні, регенерації приватновласницької ідеології гетьманське родове походження, військовий фах та консервативно-ліберальна програма робили П. Скоропадського, якщо й не органічною, то досить прийнятною постаттю на чолі новітнього Гетьманату. Нелегітимний прихід до влади дещо пом'якшувався задекларованою тимчасовістю правління й відмовою від спадкоємного інституту гетьманства.

Нова модель держави, соціально-економічні та ідейно-політичні підстави її функціонування настійно вимагали зміни кадрів, насамперед вищого ешелону влади. Формування уряду було невідкладним завданням П. Скоропадського. Очевидно, кандидатуру Отамана (Голови) Ради Міністрів гетьман попередньо погоджував з німецьким командуванням. Ним став Микола Устимович — виходець з українського старшинського роду, поміщик і конезаводчик. Його підпис стоїть під інавгураційною Грамотою гетьмана. Вже на другий день після перевороту о 9 год. ранку 30 квітня М. Устимовича викликав начальник штабу Оберкомандо генерал Вільгельм Гренер з питання формування уряду. Судячи з усього, новий прем'єр не справив належного враження на представників німецького та австро-угорського командування. Зокрема, австрійський посланник Р. Принциг у доповіді МЗС охарактеризував його як постать “не особливо презентабельну”¹². Того ж дня під приводом хвороби він був звільнений з посади, а складання уряду гетьман доручив Миколі Василенкові — вихідцеві з дворянсько-чиновницької родини, активному діячеві партії кадетів. Це стало вирішальним політичним критерієм поряд з етнічним походженням при виборі членів уряду. Враховувалася й наявність професійного та управлінського досвіду.

Лідери соціалістичних партій продемонстрували неприйняття нового режиму і влаштували обструкцію формуванню уряду. Це дало досить зручний привід гетьманові при їхніх подальших претензіях на міністерські портфелі неодмінно заявляти: вас же запрошували до уряду, а тепер вже пізно. В унісон із П. Скоропадським відповідав і В. Гренер: “Zu schpat!” (запізно). Хоча пропозиції робилися одній Українській партії соціалістів-федералістів (УПСФ), яку гетьман іронічно називав “кадетами 3-го сорту”¹³ за помірний лібералізм їхньої платформи. Що ж до колишніх правлячих партій УНР — Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) і Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), то П. Скоропадський не збирався бачити їх в уряді. Адже навіщо тоді було здійснювати державний переворот?

¹² Документи о разгромае германских оккупантов на Украине в 1918 г. — М., 1942. — С. 77.

¹³ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 192.

Гетьман поспішав з формуванням уряду. Вже увечері 2 травня його кістяк був складений, про що він інформував головнокомандувача німецькими військами Германа Ейхгорна¹⁴. Головою уряду став Федір Лизогуб — виходець із досить відомого козацько-старшинського роду, людина з великим досвідом адміністративної роботи — майже 15 років очолював Полтавське губернське земство і чимало зробив для розвитку української культури. Родина Лизогубів — приклад складної долі української шляхти, інкорпорованої в російську імперську систему. Його предки мали як царську ласку, так й гоніння. Батько був приятелем Т. Шевченка, рідний брат — народник, один із засновників “Землі і волі”, страчений за підготовку до замаху на Олександра II. Сам же Федір Андрійович в 1915–1917 рр. служив радником царського намісника на Кавказі Великого князя Миколи Миколайовича. Належав до партії октябристів, яка, як відомо, на виборах до Установчих зборів передала свій електорат партії кадетів. П. Скоропадський вважав, що прем’єр в “українському питанні” не розібрався і радив спілкуватися з лідерами українських партій. На що той відповідав: “Да я сам украинец, почише их, к чему мне с ними говорить? Мой предок — полковник Лизогуб, а это что за господа?”¹⁵

Вице-прем’єр і міністр освіти М. Василенко — випускник Дерптського університету, відомий історик права, член ЦК партії кадетів. У 1917 р. у свого однопартійця міністра освіти Тимчасового уряду О. Мануйлова був заступником. М. Василенко належав до діячів з роздвоєною лояльністю, намагався раціонально поєднати українську та російську ідентичність. Особливо яскраво це проявилось в його підходах до українізації, у ставленні до російської мови. Зокрема, він зазначав: “Ні про яку насильницьку українізацію не може бути й мови. Я за своїми переконаннями абсолютно далекий від насильницьких методів у сфері культури. На мій погляд, у питаннях тієї чи іншої мови кожному повинна бути надана повна *carte blanche*”¹⁶. Принагідно зазначимо, що такі підходи виявилися досить продуктивними в реалізації культурно-освітньої політики Гетьманату.

Міністр юстиції Михайло Чубинський — син видатного українського етнографа і фольклориста Павла Чубинського, автора слів нинішнього державного гімну “Ще не вмерла Україна”. Михайло Павлович був відомим ученим в галузі кримінального права, професором Харківського університету, одним із небагатьох міністрів, які володіли українською мовою. Проте відстоював побудову судової влади Української Держави за російським взірцем. Замість Генерального суду УНР був утворений Державний сенат. Він вважав неможливим українізацію судової системи через нерозвиненість української юридичної термінології. На суддівські й прокурорські посади охоче призначав російських фахівців.

Міністр внутрішніх справ Ігор Кістяківський також належав до відомої родини українських інтелектуалів. Випускник Київського університету,

¹⁴ Державний вістник. — 1918. — 16 трав.

¹⁵ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 165.

¹⁶ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. — К., 1991. — С. 120.

успішний московський адвокат і вузівський професор. Він був близький до одного з лідерів партії кадетів Сергія Муромцева. Водночас співпрацював з українськими діячами, фінансово підтримував редагований Симоном Петлюрою журнал “Украинская жизнь”. Що, однак, не завадило йому заарештувати й протримати того кілька місяців у в’язниці.

Міністр віросповідань Василь Зінківський мав українське походження. Перебував під впливом ідей Володимира Соловйова і Сергія Булгакова, професор Київського університету, відомий громадсько-релігійний діяч. Він стверджував, що на 7/8 був українцем, але “по вихованню і почуттях цілком і абсолютно належав Росії і це створювало для мене особисто постійні труднощі на обидва боки”¹⁷. Він був переконаний у необхідності нерозривного союзу України з Росією на федеративній основі. Відстоював ідею автономії Української церкви, але автокефалію вважав несвоечасною. Вже в еміграції писав, що бачив свій обов’язок міністра: “послужити облаштуванню України в інтересах Росії, борючись проти сепаратизму та русофобства”¹⁸. Перебуваючи під особистим впливом Павла Мілюкова, проявив себе як активний партієць-кадет.

До давнього українського роду належав й міністр військових справ Олександр Рогоза — Генерального штабу генерал-лейтенант, командувач армією. Він не вирізнявся “українством”, проте чесно працював над створенням збройних сил Гетьманату. П. Скоропадський характеризував його “у всіх відношеннях рицарем без страху й докору”, хоча ліві партії і напали на нього за відсутність виразної “українськості”.

Міністр шляхів сполучення Борис Бутенко — діяльний член створеної П. Скоропадським напередодні перевороту Української народної громади (УНГ), українець як за етнічною належністю, так і за переконаннями. Активно відстоював українізацію відомства, створив курси українознавства, галузеву термінологічну комісію тощо. Етнічними українцями були міністр охорони здоров’я Всеволод Любинський — лікар-фармаколог, активіст УНГ; міністр продовольства Юрій Соколовський, відомий земський діяч, кадет.

Єдиним ідейним українцем в уряді був керуючий Міністерством закордонних справ Дмитро Дорошенко — нащадок гетьманського роду, відомий український діяч, комісар Галичини і Буковини. Німці були спочатку проти його кандидатури, підозрюючи в австрофільстві. Тільки після письмових запевнень послові Альфонсу Мумму в лояльності до Німеччини був призначений не міністром, а керуючим МЗС.

Крім етнічних українців, до уряду ввійшли росіяни: міністр земельних справ Василь Колокольцев — поміщик, учений агроном, земський діяч; державний контролер Георгій Афанасьєв — історик, директор Державного банку; міністр фінансів поляк Антон Ржепецький; міністр торгівлі і промислу єврей Сергій Гутник; міністр праці Юлій Вагнер, який мав німецькі родові корені. Всі вони належали до партії кадетів.

¹⁷ *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.) : Воспоминания. — М., 1995. — С. 11.

¹⁸ Там само.

Персональний склад уряду, сформований переважно з етнічних українців, кадетський у партійно-політичному плані, відповідав уявленням П. Скоропадського про модель Української Держави та завдання ліберальних соціально-економічних реформ. Адже програмні положення партії кадетів допускали наділення землею малоземельних селян, у т. ч. за рахунок відчуження приватних угідь шляхом викупу.

Проте така Рада Міністрів викликала гостру критику лідерів українських партій. Вже 21 травня вони склали меморандум, в якому однозначно стверджували: “Кабінет Міністрів не є українським ні за своїм складом, ні за своєю політичною орієнтацією”. Наголошувалося, що в уряді немає членів українських партій, а до нього увійшли російські кадети, октябристи і взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху та української державності. Документ містив і конкретні звинувачення на адресу міністрів. Зокрема, М. Чубинському закидалося введення в судочинстві рівності української та російської мов, призначення на посади не громадян України. М. Василенко був охарактеризований як “українець за народженням, але російський кадет”, а ця партія — ворог української державності. Були й зовсім голосливі заяви: А. Ржепечкий — “свідомий ворог української ідеї”, С. Гутник — “добре відомий ворог української державності”¹⁹ тощо.

Водночас зазначимо, що подібні оцінки давали й деякі німецькі експерти. Так, професор П. Рорбах, який на початку травня відвідав Київ, писав канцлерові Г. Гертлінгу: “Нинішній (гетьманський) кабінет орієнтується на Велику Росію і намагається привести Україну в лоно Москви. Йому просто не можна довіряти, поскільки він складається в основному з кадетів”. Одна з німецьких газет писала: “Гетьман покликав до кабінету кадетські душі — «Kadetischen Geiste» — а вони синонімічні з російською приязню та німецькою ненавистю”²⁰. У той же час посол А. Мумм заспокоював МЗС: “У політичному відношенні більшість міністрів, вірогідно, не дуже далекі від великоруської ідеї, проте не варто сприймати це дуже трагічно, враховуючи, що кабінет міністрів є чисто робочим і знаходиться під постійним контролем моїм та верховного командування”²¹. Справді, у травні—жовтні 1918 р. жоден міністр не був призначений без погодження з німецькою стороною.

Якщо етнічна та партійна належність основної частини Ради Міністрів була цілком визначеною, то проблема національної ідентифікації, глибинної свідомісної “українськості” була набагато складнішою. Згадані міністри, а також вищі чини гетьманської адміністрації (В. Дашкевич-Горбацький, М. Ханенко та ін.) були вихідцями з козацько-старшинсько-гетьманських родів. Їхні предки у процесі тривалого входження української шляхти в державні та громадські структури Російської імперії, особливо отримавши дворянство, значно русифікувалися. Проте саме це середовище продукува-

¹⁹ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. 1918—1919. — К., 2004. — С. 37—41.

²⁰ Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К., 2008. — С. 71.

²¹ Там само. — С. 87.

ло певний прошарок людей з роздвоєною лояльністю, які вважали себе водночас і малоросами (українцями) і великоросами (росіянами). З одного боку, вони здобували освіту й робили кар'єру на російській державній службі, з іншого — берегли сімейні традиції, сприяли розвиткові української культури. Відречення царя від трону, динамічний розвиток українського національного руху активізували в їхній дихотомній ментальності український компонент.

Яскравим прикладом такої трансформації свідомості був й сам Павло Скоропадський як людина двох культур — української та російської. З першою його пов'язувало родове походження, виховання, сімейні традиції. З другою — блискуча військова кар'єра, належність до царської аристократії. Після падіння імперії, революціонізації армії, він, не без внутрішнього спротиву, береться за українізацію керованого ним корпусу, йде на співпрацю з Центральною Радою, але залишається для її лідерів “класово чужим”. В результаті він приходиться до думки про необхідність її повалення.

Роздвоєна лояльність позначилася і на його уявленнях про національний характер створюваної ним державності, співвідношенні в ній українського і російського. Термінологія його спогадів свідчить про певну конотацію понять “українці”, “украинские круги”. До речі, гетьман писав їх без лапок. Під ними він розумів політичні сили самостійницького характеру з виразною антиросійською спрямованістю. Розмірковуючи про корінні відмінності між “українськими кругами” і ним, він наголошував: “Я люблю російську мову, а українці її терпіти не можуть, ... я люблю середню Росію, Московщину, вони знаходять, що ця країна гидка; я вірю у велике майбутнє Росії...” і т. д.²² Щодо національної незалежності України, то у спогадах він широко визнає: “Звичайно, самостійність, якої тоді доводилося суворо притримуватися через німців, які твердо стояли на цьому, для мене ніколи не була життєвою, але я думав, — та так воно й було б, — німці змінили б свою політику в бік федерації України з Росією”²³.

Державна самостійність не була абсолютною цінністю й для більшості міністрів, особливо кадетів. Проте в умовах невизначеності результатів світової війни вони будували Українську Державу. Однак, коли намітилася поразка Четверного союзу, у жовтні 1918 р. десять міністрів-кадетів (М. Василенко, Г. Афанасьєв, А. Ржепецький, С. Гербель, С. Гутник, В. Зіньківський, Ю. Вагнер, В. Колокольцев, С. Завадський) звернулися до прем'єра Ф. Лизогуба із запискою, лейтмотив якої зводився до того, що у зв'язку зі зміною міжнародної ситуації Україна повинна “бачити своє благополуччя в благополуччі інших російських держав і, зокрема, Великоросії”²⁴. Такий демарш засвідчив, що державні мужі України не мислили її майбутнє поза російським контекстом. Це призвело до відставки уряду. Формування нового складу все ще велося під контролем німців. Частина міністрів-кадетів залишилася поза урядом, який поповнився чотирма представниками УПСФ, посиливши національно орієнтоване крило уряду. Проте в умовах поразки

²² Скоропадський П. Цит. праця. — С. 48.

²³ Там само. — С. 51.

²⁴ Киевская мысль. — 1918. — 18 окт.

Центральних держав, домагаючись прихильності Антанти, гетьман П. Скоропадський 14 листопада видав грамоту про курс України на федерацію з небільшовицькою Росією²⁵. Фактично це була відмова від державної незалежності, а також підтвердження позиції міністрів-кадетів. На наш погляд, поряд із поважними причинами міжнародного характеру одним з фактів такого кроку гетьмана стала відсутність твердих самостійницьких переконань, роздвоєна лояльність, у якій принагідно гору взяв російський сегмент.

Система виконавчих органів Гетьманату за своєю структурою залишалася близькою до започаткованої ще в УНР функціональної управлінської схеми. Були ліквідовані лише національні (російське, польське, єврейське) та поштово-телеграфне міністерства, а також засновані нові — здоров'я й культур (віровизнань). Міністерство освіти отримало у червні назву народної освіти та мистецтва. У його складі було утворено Головне управління мистецтв і національної культури. Його керівник П. Дорошенко — людина, близька до гетьмана, отримав ранг заступника міністра, а управління — окреме бюджетне фінансування. У міністерстві юстиції подібний статус мало Головне управління місцями ув'язнення. Міністерство пошт і телеграфів було перетворене на департамент. Далеко за межі ординарного департаменту МВС виходили й функції Державної варти, яка стала потужним адміністративним органом підтримання правопорядку й державної безпеки.

Внутрішня структура міністерств також зазнала певних змін порівняно з добою Центральної Ради. У них були утворені департаменти, які охоплювали основні функціональні напрями відомчої діяльності. Наприклад, у міністерстві освіти — департаменти вищої, середньої, початкової та професійної освіти. У міністерстві торгівлі й промисловості — внутрішньої торгівлі, фабрично-заводський, гірничий та ін. Майже в усіх міністерствах були департаменти загальних справ.

Забезпечувати функціонування Ради Міністрів була покликана Державна канцелярія. За статутом, затвердженим гетьманом, до її складу входили державний секретар та його заступники, юридична рада, департамент законодавчих справ з термінологічною комісією, архівом і бібліотекою, відділ кодифікації законів, секретаріат Ради Міністрів і державна друкарня. Державний секретар на засіданнях уряду мав право дорадчого голосу, а з питань, внесених Державною канцелярією, йому надавалося право вирішального голосу. На юридичну раду, склад якої затверджувався гетьманом, покладалося опрацювання особливо складних законів. З точки зору організації державної служби Державна канцелярія виступала вищим органом виконавчої влади у цій сфері: формування законодавчої бази, ведення реєстрів органів державної влади, службово-посадових призначень, формулярних списків особового складу тощо²⁶.

Перший вибір П. Скоропадським на посаду державного секретаря активного діяча УНР Михайла Гіжицького виявився невдалим. Зате наступні

²⁵ Державний вістник. — 1918. — 16 листоп.

²⁶ Там само. — 22 черв.

кандидатури — Ігор Кістяківський та Сергій Завадський були не тільки відомими правниками, а й умілими адміністраторами та управлінцями.

Вже перші засідання уряду виявили непомірну перевантаженість порядку денного, наявність у ньому як питань загальнодержавної ваги, так і досить дрібних. Тому було вирішено утворити Малу Раду Міністрів, статут якої був затверджений 18 травня²⁷. До її складу кожне міністерство делегувало свого представника у ранзі заступника міністра чи директора профільного департаменту. Порядок денний засідань Малої Ради міністрів формувався з доручень уряду, а також питань, ініційованих головою Малої Ради чи відповідними заступниками міністрів. На цей урядовий орган покладался попередній розгляд тих законодавчих і адміністративних питань, які за своєю нескладністю не вимагали взаємної письмової згоди міністерств та відомств. Це, зокрема, попереднє обговорення проектів штатів і кошторисів, подань міністерств про надпланові асигнування тощо. При розгляді висновків Малої Ради Міністрів в уряді мав бути присутнім її голова. Очолював Малу Раду Міністрів заступник державного секретаря С. Завадський, а потім заступник міністра продовольчих справ, досвідчений урядовець М. Гаврилов.

Структура міністерств і відомств поступово набувала дедалі більш розгалуженого вигляду за рахунок заснування нових функціональних підрозділів. Зокрема, крім інших місцевих установ Державного контролю відповідно до закону від 5 серпня був утворений військовий контроль у складі головного контролера, його помічника, старших ревізорів та інших чинів. Прикметно, що ця служба як у ревізійному, так й загальному порядку підлягала виключно відомству Державного контролера²⁸. Майже водночас постановою Ради Міністрів була створена Головна управа військової повинності. Хоч на цей підрозділ й покладалися військово-мобілізаційні завдання, підпорядковувався він МВС, а не міністерству військових справ²⁹.

До вищих державних органів належав й інститут Головноуповноваженого по управлінню та ліквідації інституцій і організацій військового часу. Він мав опікуватися майном, яке під час війни утримувалося на кошти Центрального військово-промислового комітету, Земського союзу, Союзу міст, господарських інституцій військового відомства. Головноуповноважений користувався правами заступника міністра, а у профільних справах брав участь у засіданні уряду з правом вирішального голосу. На цій посаді був затверджений Ю. Кістяківський, якого гетьман характеризував як “людину видатної волі й енергії”³⁰. Згодом його заступив колишній полтавський губернатор Г. Моллов. Ця інституція відіграла важливу роль у передачі до державної власності величезної кількості майна, спорядження, запасів установ військового часу.

Серед державних органів одним з найбільш потужним стала Державна варта — система озброєних підрозділів, які виконували функції дорево-

²⁷ Там само. — 5 черв.; ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 14.

²⁸ Державний вістник. — 1918. — 10 серп.

²⁹ Там само. — 3 жовт.

³⁰ Там само. — 16 черв.; *Скоропадський П.* Цит. праця. — С. 187.

люційної поліції і жандармерії. Вже 18 травня уряд ухвалив постанову, якою скасував рішення Тимчасового уряду і Центральної Ради щодо утворення міліційних формувань. Міська й повітова міліція перетворювалася на державну варту, яка підпорядковувалася МВС³¹.

У складі міністерства був утворений департамент Державної варти. Посада директора цього підрозділу прирівнювалася до заступника міністра. Він мав двох віце-директорів. У структурі департаменту функціонувало 5 відділів, два з яких мали “освідомчі” функції. Всього у штаті налічувалося понад 150 осіб³². Директором департаменту Державної варти був призначений колишній товариш прокурора Віленського окружного суду О. Аккерман.

До компетенції департаменту Державної варти було включено надзвичайно широкий спектр функцій: охорона громадського порядку і безпеки; організація й контроль за діяльністю місцевих органів; призначення і звільнення службовців варти; прикордонна охорона; контроль за проживанням в Україні іноземців; підготовка процедур набуття та позбавлення українського громадянства; контроль за зберіганням, перевезенням і використанням вибухових речовин тощо. Однак в умовах наростання масового невдоволення гетьманським режимом на передній план діяльності Державної варти висувалася контррозвідувальна робота: запобігання і припинення злочинів проти державного ладу і безпеки, збір інформації про політичні настрої, страйки, партизансько-повстанський, профспілковий рух, політичні партії й організації.

Кадровий склад підрозділів Державної варти формувався за рахунок колишніх поліцейських, жандармів, городових, наглядачів, офіцерів та унтер-офіцерів. При приведенні до присяги службовців Державної варти використовувався текст присяги військових. Повернувшись на службу, вони принесли досвід охоронних структур царських часів, відновили функціонування старої агентури. Прокурорський нагляд за діяльністю чинів Державної варти був формальним.

П. Скоропадський усвідомлював важливість у зміцненні нової влади адміністративно-управлінського апарату, його прихильність до планованих соціально-економічних реформ. І та обставина, що закон про обітницю державних службовців був прийнятий одним з перших, мала досить вагому політичну мотивацію. Апарат колишніх міністерств УНР був насичений представниками донедавна урядових соціалістичних партій. Невизнання їх керівними органами гетьманської влади могло спровокувати обструктивні дії з боку рядових партійців в управлінських інстанціях. Тому прийняття урочистої обіцянки було своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Ті, хто відмовлявся її приймати, звільнялися, або ж не зараховувалися на службу.

Текст урочистої обітниці цивільних державних службовців був досить лаконічним: “Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визна-

³¹ Державний вістник. — 1918. — 5 черв.

³² Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: Словник-довідник. — С. 126.

вати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут”³³. Наголос робився на вірності державі, це фундаментальне положення ще й поглиблювалося наступною вимогою визнання державної влади. Тобто йшлося про визнання нового державного ладу, який своїми консервативно-ліберальними цінностями істотно вирізнявся від демократично-соціалістичних постулатів УЦР.

Попри виключність влади гетьмана в межах усієї України держава визнавалася найвищим ціннісним імперативом. Саме Українській Державі присягалися цивільні службовці та суддівський корпус. Прикметно, що й присяга військових мала відповідну ієрархію пріоритетів — широ служити “Українській Державі і Ясновельможному панові Гетьманові”, безумовно слухатися військових начальників, зберігати вірність прапорові, не розголошувати службову таємницю. Православні військовики завершували присягу словами: “В цих справах най допоможе мені Господь Бог Всесильний”. У тексті присяги, яку складала воїни іншої віри чи безвірники, звертання до Бога не наводилося³⁴.

Урочисті обітничі державних службовців цілком корелювалися із за-присяжним обіцянням (присягою) громадян Української Держави: “Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській Державі, як своїй Батьківщині, охороняти інтереси держави і всіма силами допомагати її славі та розцвіту, не жалкуючи навіть і життя свого”. Громадяни Української Держави присягалися виконувати всі визначені законом обов’язки, коритися урядові й поставленим від нього властям, ставити добро Батьківщини вище своїх особистих інтересів. Як бачимо, у присязі громадянина більш рельєфно виписані положення про жертовність та примат державних інтересів над власними³⁵.

Впродовж червня—липня урочисту обітничу в основному склали службовці органів державної влади, працівники судових установ, військові. Найістотніший спротив учинили працівники апарату міністерства земельних справ, де був досить високий відсоток українських есерів. Вони звинуватили міністра В. Колокольцева в русифікаторській політиці³⁶. Ситуація в мінземсправ розглядалася на засіданнях уряду, який підтримав рішучі дії міністра. Значна частина працівників була звільнена з роботи і лише згодом повернулася з дозволу міністра. Цей страйк не знайшов широкої підтримки в інших відомствах, за винятком деяких проявів у міністерствах освіти та продовольчих справ. Непоодинокими були й випадки відмови від присяги військових, які мотивували це вже складеною раніше присягою цареві чи Тимчасовому урядові.

Оцінюючи роботу урядового апарату та місцевих адміністрацій, П. Скоропадський писав: “Я далеко не хочу сказати, що центральні управління працювали добре, було чимало людей непідходящих за своїми знаннями і своїми моральними якостями, але для дезинфекції всіх цих установ був

³³ Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. — К., 2008. — С. 104.

³⁴ Там само.

³⁵ Державний вістник. — 1918. — 11 лип.

³⁶ Нова рада. — 1918. — 29 трав.

потрібен час”³⁷. Справді, сім з половиною місяців — надто короткий термін для налагодження продуктивної діяльності в галузі державного управління.

Особливе місце в Українській Державі займав інститут гетьманства. Закони про тимчасовий державний лад, зокрема “Про гетьманську владу” визначали лише повноваження глави держави. В ньому зовсім не йшлося про апарат цього владного інституту. Тому гетьманська адміністрація формувалася, виходячи з давньоукраїнської традиції, а також тогочасних потреб виконання управлінських, представницьких і господарських функцій. Вона отримала назву Головна квартира гетьмана. Фактично це була військова структура, складена з низки функціональних підрозділів. Домінуючу роль у ній відігравав Штаб гетьмана³⁸. Його очолив генерал В. Дашкевич-Горбацький — нащадок відомого українського старшинського роду, фактичний військовий керівник державного перевороту. Він вважався командувачем гетьманською Головною квартирою, належав до генеральної старшини, за статусом і платнею прирівнювався до міністра. Підпорядковувався лише гетьманові. Йому ж підлягали всі підрозділи Головної квартири.

Власна канцелярія гетьмана мала опікуватися листуванням, прийомом прохань і скарг, задоволення яких було в компетенції глави держави. Очолював цю структуру генеральний писар — І. Полтавець-Остриця, виходець із давнього козацького роду, фактичний організатор Вільного козацтва. Він став однією з найбільш впливових і наближених до гетьмана осіб. Штаб канцелярії був відносно невеликим — десь із 15 службовців. Третина — військові, зокрема генеральний писар, його помічники, старшини для доручень. Цивільними були завідувач художньою частиною, хронікер, діловод. Іншим традиційним для адміністрації українських гетьманів підрозділом була похідна канцелярія. Очолював її генеральний значковий. Функціонували відділи зв'язку, постачання, кур'єрський та ін.

Гетьманська комендатура забезпечувала охорону резиденції та заходів за участю глави держави. Керував нею генерал К. Присовський — один з організаторів відсічі більшовицькій експансії у січні 1918 р. У його віданні була особиста охорона гетьмана — 25 вартових, гараж з 25 авто і 5 мотоциклами та 22 водії. Після низки терористичних актів у Києві, надходження інформації про можливі замаху на життя П. Скоропадського у вересні 1918 р. були значно розширені штати особистого конвою гетьмана. До нього додалися дві кінні й одна кінно-кулеметна сотні³⁹.

Гетьманським господарем (посада на зразок гофмаршала) став М. Ханенко — виходець з відомого українського гетьманського роду, великий землевласник. Ця структура забезпечувала обслуговування гетьмана і його родини, офіційних заходів за участю глави держави. Керівні посади займали військові з правами командирів (від бригади до роти). Більшість складав обслуговуючий персонал — постачальники, кухарі, лакеї та ін. В геть-

³⁷ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 159.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2469. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 116, 117.

³⁹ Державний вістник. — 1918. — 22 лип.

манській резиденції була церква, священник якої також входив до господарського штату.

У складі Штабу гетьмана функціонував Особливий відділ, який мав повноваження розвідки і контррозвідки, дізнання та слідства у справах політичного характеру, здійснював цензуру, а також виконував специфічні завдання гетьмана⁴⁰. Ця структура діяла паралельно з Державною вартою, але її розпорядження були обов'язкові для посадовців варти, митної служби, прикордонної, лісової, залізничної сторожі, що надавало їй статусу провідної в системі спеціальних служб Гетьманату. Фактично, це був єдиний підрозділ Штабу гетьмана, який дублював діяльність органів державної влади. Діяльність підрозділів Головної квартири гетьмана регламентувалася положеннями, які ухвалювала Рада Міністрів. На військових також поширювалися статuti армійської служби.

Судова гілка влади в умовах Гетьманату зазнала істотних змін порівняно з часами УНР, еволюціонувавши у бік відновлення дореволюційної системи судочинства. Замість Генерального суду УНР був утворений Державний сенат — найвищий судовий орган, діяльність якого регламентувалася актами Російської імперії: “Учреждением Російского Правительствующего Сената”, “Учреждением Судебных Установлений”, “Уставами Уголовного и Гражданского судопроизводства”. Він складався з трьох генеральних судів — цивільного, карного й адміністративного⁴¹.

З утворенням Державного сенату пов'язане й вирішення принципового питання про управління державою у випадку неієздатності або смерті гетьмана. 31 липня був ухвалений тимчасовий закон про Верховне управління державою, за яким у разі важкої хвороби або кончини гетьмана призначається Колегія Верховних правителів держави у складі трьох осіб: одного заздалегідь визначав сам глава держави, одного обирала Рада Міністрів, одного — Сенат.

Цей закон був застосований лише один раз на час офіційного візиту П. Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р. Тоді Колегію Верховних правителів склали: голова Ради Міністрів, сенатор Ф. Лизогуб (від гетьмана), сенатор Д. Носенко (від Державного сенату), міністр військових справ О. Рогоза (від уряду)⁴².

Сенатори призначалися з числа осіб з вищою юридичною освітою. Вони повинні були мати не менше 15-ти років праці в судовім відомстві на посадах не нижче судового слідчого чи заступника прокурора окружного суду, присяжного адвоката, а також особи, що мала учені звання магістра або доктора наук. Виняток складали міністри, які могли бути призначені сенаторами, не маючи юридичної освіти та відповідного стажу роботи⁴³. На урядових осіб Державного сенату був поширений закон від 26 червня 1918 р. про державну службу в цивільних установах.

⁴⁰ Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр. — С. 113, 114.

⁴¹ Державний вістник. — 1918. — 22 лип.

⁴² Там само. — 4 серп.; 6 верес.

⁴³ Там само. — 20 лип.

Сенатори Генеральних судів не мали права на суміщення посад, крім лекторської роботи у вищій школі. Сенатори Загального зібрання могли бути призначені на посади міністра, державного секретаря та їхніх заступників. При цьому платня по Сенаті їм припинялася. Це досить активно використовувалося вищими державними посадовцями. Сенаторами стали прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, віце-прем'єр М. Василенко, міністри І. Кістяківський і М. Чубинський, державний секретар С. Завадський та ін. Президент Державного сенату й сенатори Загального зібрання призначалися наказами гетьмана, після попереднього схвалення кандидатур Радою Міністрів.

П. Скоропадський деякий час вагався у виборі голови Державного сенату між міністром юстиції М. Чубинським і міністром освіти М. Василенком. Про це він писав у спогадах: “Сенат в моїх очах був вищою державною установою, яка в критичний момент життя держави могла, якщо вона була б на висоті, відіграти велику роль. Я шукав у головуючі людину, яка ні при яких умовах не втратить цю висоту, хоча б прийшлося йти проти гетьмана. Я вважав, що Чубинський не така людина, і призначив М. Василенка”⁴⁴. На утримання Державного сенату й сенатського архіву з Державної скарбниці мали щорічно відпускатися понад 2 млн крб.⁴⁵ Про стан діловодства і документної архівації свідчить той факт, що фонд Державного сенату в ЦДАВО України є одним з найбільших і налічує майже 9 тис. справ.

Орієнтація на судову систему царських часів виявилася й у відновленні Судових палат. Відповідні закони Центральної Ради були скасовані. Кваліфікаційні вимоги до членів Судових палат були аналогічні до сенаторських, крім десятирічного стажу роботи за фахом. Вони призначалися гетьманом за поданням міністра юстиції, попередньо доставши схвалення уряду. Були утворені три судові палати — Київська, Харківська та Одеська з штатом урядовців кожна: I розряду — 50; II розряду — 65 і III розряду — 75⁴⁶. Для забезпечення їх функціонування відновлювалася чинність російського закону від 3 липня 1914 р.

Окремим законом врегульовувалася проблема військово-судових установ. Військові суди поділялися на вищі (Київський, Катеринославський), корпусні та дивізійні. Визначалася їх компетенція в умовах “нормальної” і “виняткової” підсудності, склад судових колегій, порядок оскарження рішень. Прикметно, що участь прокурора і адвоката була обов'язковою тільки для вищих судів. Зазначалося, що військові суди, крім цього Закону, мали керуватися й колишнім російським законодавством⁴⁷.

Відсутність достатньої кількості місцевих правників змушувала уряд продовжити перебування на посадах працівників колишніх російських судових установ, направлених в Україну під час війни. Дана обставина стала нездоланим бар'єром у запровадженні української мови в судах. Це були

⁴⁴ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 170.

⁴⁵ Державний вістник. — 1918. — 20 лип.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. — 5 лип.

вимушені, тимчасові заходи, породжені кадровим дефіцитом правників і нерозвиненістю власної законодавчої бази. Однак надто широке їх впровадження, поглиблене надзвичайним станом іноземної окупації, діяльністю німецьких і австрійських військово-польових судів, об'єктивно підривали засади формування Гетьманату не тільки як правової, а й національної держави.

Серед невідкладних заходів по формуванню централізованої владної вертикалі особливе місце займали органи місцевої адміністрації. Указом гетьмана посади губернських комісарів Центральної Ради та їхніх помічників ліквідовувалися, а вводився інститут губернських старост. Наказом міністра внутрішніх справ від 14 травня були відправлені у відставку всі повітові комісари “з моменту перевороту державної влади на Україні (29 квітня 1918 року)”. Їхні місця займали повітові старости⁴⁸.

Губернськими старостами були призначені: Київщини — І. Чорторизький, колишній царський губернатор; Волині — Д. Андро, поміщик; Чернігівщини — М. Савицький, поміщик, земський діяч; Катеринославщини — С. Черніков, генерал; Харківщини — П. Залеський, генерал, поміщик; Полтавщини — С. Іваненко, земський діяч; Поділля — С. Кисельов, поміщик. Міськими отаманами також були затверджені генерали: О. Хануков (Київ), В. Мустафін (Одеса), Е. Де Бонді (Миколаїв). На початку липня вже функціонували 8 губернських і 105 повітових старост⁴⁹.

Один з найоб'єктивніших історіографів гетьманської держави, член уряду Д. Дорошенко зазначав, що “переважна більшість губерніяльних і повітових старост були місцеві земельні власники, найчастіше земські діячі, судді, частина була — військові”⁵⁰. При цьому він визнавав, що знайшлося чимало зовсім випадкових, а то й невдалих призначень. Інший урядовець, заступник державного секретаря М. Могилянський також наголошував на складнощях формування апарату місцевої влади, коли “з фатальною неминучістю доводилося повертати до влади і вербувати для кадрів нової влади людей досвіду старого часу, які були, до того ж, дуже озлоблені всіма попередніми діями”⁵¹. Фактична передача влади на місцях поміщикам була принциповою помилкою гетьмана. З одного боку, завдяки їх підтримці він став главою держави і мав би й надалі шукати в них опору, з іншого — саме земельні власники своїми “відшкодувальними” акціями, каральними експедиціями проти селян інспірували потужний повстансько-партизанський рух, загальне невдоволення гетьманським режимом. Вони ж стали й головним гальмівним чинником в реалізації земельної реформи, покликаної створити соціальну опору нової влади.

П. Скоропадський був переконаний, що земства й міські думи “вже віджили і показали повну свою нежиттєздатність”⁵². Від самого початку цей

⁴⁸ Там само. — 26 трав.

⁴⁹ Там само. — 17 лип.

⁵⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. Т. 2. — К., 2002. — С. 65.

⁵¹ Могилянський Н. Трагедия Украины // Революция по мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 130.

⁵² Скоропадський П. Цит. праця. — С. 253.

важливий елемент політичної системи був підданий утискам з боку місцевої адміністрації. Така політика мала досить предметну ціль — ліквідувати демократичні здобутки Центральної Ради у цій сфері, позбавивши її підтримки від органів місцевого самоврядування. Присутність у земствах представників соціалістичних партій розглядалася як можлива перепона проведенню планованої гетьманом земельної реформи.

МВС намагалося під наступ на органи місцевого самоврядування підвести певну нормативну базу. Розроблений ним статут тимчасових комісій по перевірці земств і міських дум схвалила Рада Міністрів. 29 червня уряд спеціальним законом дозволив губернським старостам розпускати земські зібрання та управи⁵³. Нерідко замість них відновлювалася робота старих цензових органів. До офіційного діловодства поверталася російська мова...

Гоніння органів місцевого самоврядування набули таких масштабів, що примусили голову уряду і водночас міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба терміново направити 7 червня губернським старостам телеграму, в якій висловлювалася стурбованість з приводу надзвичайних заходів щодо “розпуску земських зібрань, міських дум та їх виконавчих органів, а також арештів їх”. У телеграмі наголошувалося, що самоврядування виконують серйозні державні завдання, а тому треба до них ставитися “по змозі обережно”. Такі заходи, як розпуск земських управ та міських дум мали застосовуватися за виняткових обставин, сповіщаючи МВС про підстави цих дій. Уряд не хотів надавати цій справі публічного розголосу, тому телеграма була опублікована лише 29 липня⁵⁴.

16 червня представницька делегація Всеукраїнського земського союзу, очолювана С. Петлюрою, досить різко ставила ці питання на прийомі у П. Скоропадського. Гетьман відмовився задовольнити ці вимоги і вважав, що “саме в цей день Петлюра вирішив перейти в опозицію, а якщо можливо, то працювати для скинення уряду”⁵⁵.

Уряд врешті був змушений рахуватися з негативною реакцією громадськості на свавілля місцевих адміністрацій. 25 червня своїм обіжником Ф. Лизогуб заборонив розгін земських та міських самоврядувань, дозволивши губернським старостам призупиняти їх “лише у випадках явно революційної діяльності і видимої агітації проти існуючого ладу”⁵⁶.

У травні була створена комісія для перегляду закону про організацію земського самоврядування на чолі з князем О. Голіциним — великим землевласником, головою Протофісу, колишнім членом Державної думи. Поданий нею проект закону 17–23 серпня у закритому режимі розглядався на засіданнях уряду. Тривалі й гострі дебати точилися навколо куріальної системи. Більшість міністрів-кадетів усвідомлювали, що “вона поглиблює різницю між окремими класами”, але визнали “державно-доцільним” обмежити доступ до земських виборів “елементів, небезпечних у політичному відношенні”. Незважаючи на заперечення міністра віровизнань В. Зіньків-

⁵³ Державний вістник. — 1918. — 11 лип.

⁵⁴ Там само. — 29 лип.

⁵⁵ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 205, 206.

⁵⁶ Державний вістник. — 11 лип.

ського та міністра закордонних справ Д. Дорошенка, закон був поданий на затвердження гетьмана. О. Голіцин отримав подяку уряду⁵⁷.

Цим актом скасовувався закон Тимчасового уряду від 21 травня 1917 р. про вибори земств і запроваджувалися цензові обмеження: майнові — до виборів земських гласних допускалися особи, які володіли майном, обкладеним земським збором; осілості — не менше 1 року; вікові — 25 літ; статеві — лише жінки, які володіли майном; соціально-професійні — позбавлялися права участі у виборах військові, студенти, ченці та ін. Державні службовці цивільних установ, навпаки, мали певні преференції. Для них був необов'язковим ценз осілості й сплата податків до міської казни. Досить було перебування на державній службі та отримання річної платні в 1 тис. крб. і вони вносилися до виборчих списків⁵⁸.

Намагаючись запобігти затвердженню цього закону гетьманом, заступник голови Всеукраїнського земського союзу К. Мацієвич направляє на початку вересня П. Скоропадському розлогого листа, в якому доводить згубність цього акту для утвердження української державності, вказує на загрозу вилучення із земських органів українських активістів і заміну їх денационалізованими бюрократами, які будуть керуватися “мотивами класової помсти і відкритої ворожнечі до демократичних верств української людності”. Він просив гетьмана не затверджувати шкідливий, на його думку, закон⁵⁹.

Одночасно працювала комісія по розробці закону про вибори міських дум на чолі з колишнім київським головою І. Дьяковим. Обидва закони у вересні були затверджені гетьманом. Рада Міністрів затвердила графік виборчої кампанії, за якими вибори мали відбутися 24 листопада і 8 грудня⁶⁰. Але внутрішньополітична ситуація перешкодила їх провести.

Гетьманський лад держави декларувався як тимчасовий — “до обрання Союму і відкриття його діяльності”. У своїй інавгураційній Грамоті П. Скоропадський обіцяв найближчим часом видати закон, “установляючий порядок виборів до Українського Союму”⁶¹. Декларації щодо близьких перспектив обрання представницького органу влади — Союму були спрямовані для запобігання негативній реакції громадськості у зв'язку з силовим поваленням парламентської УНР. Цим же цілям служило й спеціальне урядове повідомлення від 10 травня, у якому містилося досить красномовне твердження: “Гетьман не бажає стати самодержавним. Гетьманство — це здійснення ідеї незалежної і вільної України в історичній, національно-українській формі”. Рада Міністрів вбачала своє завдання у зміцненні порядку і спокою, щоб “довести державу до хвилі скликання народного представництва”, яке й виявить правдиву волю українського народу в справі майбутнього державного ладу України⁶².

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 180—183 зв.

⁵⁸ Державний вістник. — 1918. — 21 верес.

⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 23. — Арк. 7.

⁶⁰ Державний вістник. — 21 верес., 5 жовт.; ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1, 1 зв.

⁶¹ Державний вістник. — 1918. — 16 трав.

⁶² Там само.

При цьому не тільки громадськість, а й члени уряду не були інформовані про одну надзвичайно важливу обставину щодо виборів до Союму. Серед низки зобов'язань, взятих П. Скоропадським перед німецьким командуванням в обмін на підтримку його кандидатури в якості глави держави, містилася й умова не скликати Союм без згоди німецької сторони⁶³. Водночас проблема представницького органу влади стала однією з настійних вимог українських політичних партій. У спогадах П. Скоропадський писав: “Вказати термін скликання парламенту в той час для мене було абсолютно неможливо, це означало — повернути країну в стан революції. Не маючи налагодженого урядового апарату, не давши оправитися жодній здоровій політичній партії, парламент у той час являв би щось безглузде”⁶⁴. Гетьман чітко усвідомлював, що на виборах перемогу могли отримати українські соціалістичні партії, а відтак й втрачався б сенс здійсненого державного перевороту.

П. Скоропадському так і не вдалося реалізувати заяви про близькі вибори представницького органу. Лише 20 листопада за його наполяганням Рада Міністрів обговорила це питання. Було ухвалено провести вибори до Українського Сейму не пізніше 15 лютого 1919 р. З метою підготовки відповідного законопроекту при Державній канцелярії була створена спеціальна комісія, до якої увійшли відомі правники — проф. М. Василенко (голова), проф. Б. Кістяківський, приват-доцент Є. Кулішер, приват-доцент М. Тоцький. На засіданнях комісії точилася гостра полеміка щодо структури майбутнього парламенту. Б. Кістяківський, посиляючись на досвід Англії і Франції, обстоював дві палати, а М. Василенко наполягав на однопалатному варіанті. Робота комісії була нетривалою і залишилася незавершеною⁶⁵.

Гетьманський режим відзначався недемократичним та надзвичайним характером влади. Це зумовлювалося насамперед іноземною окупацією, дією на території України німецьких та австрійських військово-польових судів, а також методами й засобами наведення порядку і законності в Українській Державі, “не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами”, як задекларував гетьман. Саме на його вимогу всі адміністративні центри і великі населені пункти були обсажені гарнізонами німецьких і австрійських військ⁶⁶, участь яких у придушенні протипоміщицьких, а потім й антигетьманських виступів селян була вирішальною. Водночас репресії стали потужним джерелом дискредитації нової влади як антинародної і насильницької, концентруючи цей негативізм на уряді та гетьманові.

Хоча Центральна Рада і її органи на місцях не вчинили істотного опору новому режимові, П. Скоропадський почав свою діяльність із заходів абсолютно недемократичних. Було припинено вихід низки газет, вводилася жорстка цензура друкованих видань, заборонене проведення з'їздів полі-

⁶³ Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політолог. читання. — 1994. — № 1. — С. 108.

⁶⁴ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 205.

⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1—4 зв.

⁶⁶ Державний вістник. — 1918. — 25 лип.; 6 серп.

тичних партій і громадських організацій. Вістря цих дій було спрямоване насамперед проти соціалістичних партій та їхніх органів. З'їзди українських есерів і есдеків були заборонені, а з'їзд кадетів пройшов цілком легально за участю членів уряду. З'їзд делегатів Селянської спілки було розігнано, а з'їзди Союзу земельних власників та Протофісу відбулися відкрито, за присутності деяких міністрів.

Ще одним елементом надзвичайності стала широка практика реквізицій. Їх було законодавчо оформлено. Для потреб гетьманської адміністрації, уряду, міністерств і окремих чиновників реквізувалися споруди, приміщення, транспорт, засоби друку тощо. У поєднанні з проведеними раніше конфіскаційними акціями окупаційних військ це стало масовим явищем, породжуючи невдоволення і протести населення.

Виходячи з викладеного, Гетьманат П. Скоропадського можна кваліфікувати як авторитарно-бюрократичний режим з близькими до диктаторських повноважень глави держави, відсутністю представницького органу влади, поєднанням в уряді виконавчих і законодавчих функцій, вузькою соціальною базою і тимчасовим характером правління. Утвердження української державності, реалізація повноважень гетьмана і уряду, суспільні процеси істотно обмежувалися фактором присутності в країні іноземної військової сили.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БАЗА

Проблема соціально-політичної підтримки гетьманського режиму залишалася однією з ключових упродовж всього нетривалого періоду його функціонування. Внутрішньою рушійною силою державного перевороту були три політичні об'єднання консервативного спрямування — Союз земельних власників (СЗВ), УДХП і Українська народна громада (УНГ). Організації СЗВ розпочали діяти весною 1917 р. як відділення Всеросійського союзу земельних власників (ВРСЗВ), очолюваного відомим російським державним діячем, організатором столипінської реформи О. Кривошеїним. Восени 1917 р. в Україні діяли дві крайові, 9 губернських, майже 50 повітових організацій. Головними завданнями союзу були захист права приватної власності та збереження великого землеволодіння. Аграрна політика Центральної Ради, закон про соціалізацію землі, масові антипоміщицькі акції селянства паралізували діяльність СЗВ. Тільки в умовах німецько-австрійської окупації України у березні—квітні 1918 р. розпочався активний процес консолідації землевласницьких та промислово-фінансових кіл, спрямований на ліквідацію соціалістичних перетворень Центральної Ради. Заборона більшовиками у лютому 1918 р. діяльності ВРСЗВ, необхідність повернення втрачених маєтностей посилили діяльність організацій цього Союзу по створенню Всеукраїнського об'єднання земельних власників.

Скликаний у Києві конгрес хліборобів 29 квітня 1918 р. проголосив П. Скоропадського гетьманом всієї України, розв'язавши, таким чином, питання про нову модель державної влади в Україні. Головував на конгресі один з найактивніших діячів СЗВ, колишній губернатор Бессарабії М. Воронович. Ці обставини визначили претензії Союзу на участь у формуванні

уряду, а на гетьмана наклали певні морально-політичні зобов'язання щодо врахування позицій цієї сили. П. Скоропадський з даного приводу писав: “Вони чомусь вважали, що варто мене обрати, і все піде по-старому, і що цьому старому я цілком співчуваю”⁶⁷.

Однак погляди гетьмана і СЗВ на стрижневі проблеми аграрної реформи істотно розходилися. П. Скоропадський позиціонував себе рішучим противником великого землеволодіння. Його кінцевим ідеалом у цій сфері було “бачити Україну, вкриту лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами”⁶⁸. СЗВ відстоював неподільність поміщицьких латифундій. До того ж керівники Союзу — Д. Гейден, І. Дусан та інші — стояли на консервативно-монархічних позиціях, розглядаючи Українську Державу як перехідну форму до відновлення єдиної Росії.

Відразу після з'їзду делегація СЗВ подала гетьманові декларацію щодо участі у формуванні управлінських структур, зокрема органів місцевої влади. Документ містив ультимативні вимоги негайної розробки нових законодавчих актів про вибори земського і міського самоврядування. Йшлося про ліквідацію органів, обраних за законами Тимчасового уряду, і відновлення старих цензових земських зібрань та міських дум.

Призначення гетьманом на посади губернських та повітових старост місцевих поміщиків, представників колишньої військової і цивільної бюрократії дало СЗВ важливий інструмент проведення власної політики. Саме їхніми зусиллями, ще до вироблення нових законів про вибори, земське і міське самоврядування було фактично ліквідоване. Можливо, це був певний компроміс з боку гетьмана, який передбачав потужну протидію Союзу проведенню земельної реформи і водночас не міг покластися на місцеве самоврядування, успадковане від Центральної Ради.

Енергійні заходи уряду по підготовці нового аграрного законодавства, одним з фундаментальних положень якого стала норма землеволодіння обсягом не більше 25 десятин, викликали негативну реакцію СЗВ і прискорили скликання його з'їзду. Він відбувся 26–29 травня і конституювався як Всеукраїнський союз земельних власників. Центральним пунктом порядку денного була земельна реформа. Резолюція з цього питання містила імперативну вимогу, щоб жоден із законопроектів про землекористування і землевпорядкування не розглядався без участі СЗВ. Інакше це потягне “за собою найнебезпечніші наслідки”⁶⁹. Незважаючи на тиск з боку СЗВ, 14 червня закон про право купівлі та продажу землі був затверджений гетьманом, закріпивши норму у 25 десятин⁷⁰.

Безперечно, такі обмеження викликали невдоволення земельних власників. 21 червня до гетьмана прибула представницька делегація хліборобів Харківської, Полтавської та Волинської губерній. П. Скоропадський зауважив, що для вироблення відповідного земельного законодавства потрібен час, але твердо наполягав на нормі землеволодіння 25 десятин. Що ж

⁶⁷ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 176.

⁶⁸ Там само. — С. 137.

⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 17, 17 зв.

⁷⁰ Державний вістник. — 1918. — 16 черв.

до земств, то він запевнив, що до їх складу прийдуть нові люди — хлібороби⁷¹.

Під впливом СЗВ наступні закони у сфері реформування земельних відносин мали, по суті, антиселянський характер. Зокрема, це закон від 6 липня “Про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій”⁷². Фактично цей акт надавав право поміщикам на відшкодування збитків, заподіяних селянами. Встановлювався піврічний термін задоволення вимог землевласників і дозволялося робити приблизні підрахунки їхніх втрат. Ці норми закону фактично унеможливили проведення до кінця року операцій з продажу землі, а відтак й відсунули реалізацію аграрної реформи. До того ж представники СЗВ у земельній комісії фактично заблокували її діяльність. СЗВ офіційно не ставав в опозицію до влади, навіть час від часу демонстрував лояльне ставлення до гетьмана, однак підтримка його державотворчих зусиль була обмеженою, вибірково концентруючись на тих заходах, які відповідали соціальним інтересам великих землевласників.

В умовах втрати впливу Селянської спілки, послаблення та розколу УПСР як ідейного репрезентанта селянських мас СЗВ впродовж літа наרוшував свою організаційну потугу, проводячи регіональні з’їзди, формуючи низові структури. Проте соціальна неоднорідність, відмінність класових інтересів породжували серед членів союзу ідейні розбіжності, наріжним каменем яких було ставлення до української державності. Восени 1918 р. процес внутрішньої диференціації в СЗВ набув активних форм. Представники дрібних землевласників, декларуючи прихильність до незалежності держави і аграрної реформи гетьмана, фактично пішли на розкол союзу.

У жовтні частина членів Київської організації СЗВ виступила з пропозицією про створення нової партії — Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). Оприлюднений ними меморандум містив виклад програмних засад майбутньої партії. Україна мала бути суверенною і незалежною державою з демократичним парламентарським ладом при тимчасовому збереженні верховної влади у руках гетьмана. Українська мова визнавалася державною, православна церква мала отримати автокефалію, а земельна реформа передбачала примусовий викуп поміщицьких володінь при збереженні приватної власності на землю⁷³.

На початку листопада II з’їзд Всеукраїнського союзу земельних власників не підтримав такі пропозиції і частина його делегатів з дозволу влади провела установчий з’їзд нового Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян)⁷⁴. Гетьман прийняв їхню депутацію і висловив думку, що ця партія могла б стати опорою державної влади⁷⁵. Але зміна політичного курсу гетьмана позбавила це партійне утворення перспектив. Як бачимо, нере-

⁷¹ Народня воля. — 1918. — 23 черв.

⁷² Там само. — 15 лип.; ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 61.

⁷³ *Любовець О.* Українські партії і політичні альтернативи 1917—1920 років. — К., 2005. — С. 163.

⁷⁴ Нова Рада. — 1918. — 7 листоп.

⁷⁵ *Скоронадський П.* Цит. праця. — С. 176.

алізованість земельної реформи не дала змоги П. Скоропадському створити потужний клас середніх землевласників, який би й склав головну соціальну базу гетьманської держави.

На правому фланзі тодішнього українського політикуму діяла ще одна потужна сила консервативного спрямування — Всеукраїнська спілка представників промислу, торгу, фінансів, сільського господарства (Протофіс). Оргкомітет цього об'єднання створений ще до державного перевороту. Група його посланців уже 29 квітня увечері подала гетьманові список пропонуваного ними складу уряду⁷⁶. Президія оргкомітету також направила до Ради Міністрів записку з викладом свого бачення розв'язання нагальних проблем державного будівництва в Україні. Насамперед засуджувалися соціалістичні експерименти Центральної Ради, декларувалася необхідність твердих правових засад, сильної централізованої влади при значному обмеженні прав місцевого самоврядування. Інститут приватної власності розглядався як основа економічного життя. Йшлося й про здійснення “на розумних началах” політики в робітничому питанні тощо⁷⁷. Загалом, більшість цих позицій збігалася з програмними положеннями грамоти П. Скоропадського від 29 квітня.

У середині травня відбувся установчий з'їзд Протофісу за участю членів гетьманського уряду. Делегати затвердили статут організації, головною метою якої було закріплення права приватної власності, відновлення продуктивності поміщицьких маєтків, налагодження промислового виробництва, відкриття державних кредитів для підприємців, обмеження прав робітничих і професійних спілок тощо. Фактично Протофіс був конфедерацією галузевих промислово-торгово-фінансових організацій і виступав як репрезентант їхніх інтересів на державному рівні. Певної ваги союзові надавали його лідери — представники істеблішменту царських часів. Головою Протофісу був обраний великий харківський землевласник князь О. Голіцин, заступником — голова Спілки гірничопромисловців Півдня України М. фон Дітмар. До президії входили також: цукрозаводчик граф О. Бобринський, відомий банкір А. Добрий та ін.⁷⁸

Первинний склад Ради Міністрів загалом влаштовував Протофіс, який демонстрував підтримку нової влади. Проте з багатьох корінних питань державного та соціально-економічного розвитку лідери Протофісу вдавалися до обструктивних, а то й відверто опозиційних дій. Це стосувалося проведення земельної реформи, відносин з профспілками, впровадження української мови, утвердження державної самостійності України.

Під час візиту П. Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р. Протофіс подав до Верховної колегії тимчасових правителів “Записку о русском языке”, в якій наполягав з огляду на недостатню функціональність в суспільстві української мови залишити в офіційному діловодстві російську мову як державну⁷⁹.

⁷⁶ Там само. — С. 157.

⁷⁷ Любовець О. Цит. праця. — С. 137.

⁷⁸ Там само. — С. 139.

⁷⁹ Нова Рада. — 1918. — 26 верес.

У жовтні керівництво Протофісу висловило рішучий протест проти участі в уряді представників соціалістичних партій. П. Скоропадський згадував: “Скільки до мене приходило депутацій, особливо від Протофісу і Союзу земельних власників, просили стояти на тому ж, як до цих пір, і не міняти кабінет”⁸⁰. У зв’язку з цим Протофіс направив меморандум генералові В. Гренеру, де наголошувалося, що серед так званих українців людей, мислячих буржуазно, немає, а соціалісти, що претендують на міністерські портфелі, “беспочвенные идеологи”, які можуть соціалістичні експерименти перенести на промисловість і торгівлю. Під час жовтневої урядової кризи правоконсервативні сили своїх домагань не досягли, хоч портфель міністра промисловості і торгівлі дістався цукрозаводчикові С. Мерингу. Під впливом зовнішньополітичних чинників гетьман пішов на українізацію складу Ради Міністрів. Але вже через кілька тижнів Протофіс домігся сформування крайньо правого уряду С. Гербеля. Аналізуючи роль Протофісу, газ. “Нова Рада” писала: “На час перевороту малопомітна організація згодом перетворилася на могутню силу, яка диктує свої умови, далекі від державних, народних інтересів”⁸¹. Під тиском Протофісу Рада Міністрів ухвалила низку вкрай непопулярних законів: про розпуск профспілок, фабрично-заводських комітетів, заборону страйків, подовження робочого дня тощо. Все це остаточно позбавило владу підтримки робітництва.

Отже, головну соціально-політичну опору гетьманського режиму склали дві потужні групи буржуазії — аграрної і промислово-фінансової, представлених на політичній сцені Всеукраїнським союзом земельних власників і Протофісом. Перші взяли участь у перевороті з надією на реставрацію старих порядків на селі, отримання компенсацій за матеріальні втрати доби Центральної Ради. Другі — бажаючи повернення старих відносин у промислово-фінансовій сфері, обмеження впливу робітничих організацій, профспілок тощо.

Гетьман і Рада Міністрів від самого початку усвідомлювали економічну й політичну вагу цих організацій. Не випадково вони отримали від влади істотні преференції. У той час, коли селянський і робітничий з’їзди були заборонені, делегати їх піддавалися гонінням, з’їзди СЗВ і Протофісу проходилися цілком легально за участю міністрів. Попри певні розходження з курсом уряду їхній вплив на формування і реалізацію політики Гетьманату залишався визначальним. Як на рівні загальнодержавному, так й у місцевих адміністраціях.

Серед правочентристських консервативних сил найближчою до політичної платформи гетьмана була Українська демократично-хліборобська партія. Її програмні засади базувалися на визнанні суверенності українського народу, приватної власності на землю і розв’язання аграрної проблеми шляхом парцеляції поміщицьких земель за викуп, формування провідної верстви з державницькою свідомістю, встановлення державного контролю за економічною діяльністю тощо. Саме національний патріотизм, помірність ліберальних реформ та послідовна опозиційність цієї партії до Центральної Ради й привернули увагу П. Скоропадського.

⁸⁰ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 295.

⁸¹ Нова Рада. — 1918. — 26 жовт.

Хоч УДХП й позиціонувала себе від СЗВ, проте опинилася у фарватері подій державного перевороту і стала учасником ліквідації УНР. Наступного дня на партійному з'їзді, заявивши про підтримку гетьмана, делегати виклали у посланні до нього певні застереження: “Ми будемо вважати таку владу державно-розумною, котра піде золотою серединою..., не дасть запанувати в державі українській ні голоті, ні великим богатырям, а зуміє заслужити любов усіх вірних і чесних синів України”⁸². Далі містилися принципи вимоги щодо незалежності Української держави, виборів до Державної ради після настання спокою і порядку, поділ великих маєтностей і передача “на законній основі” землі хліборобам, український патріотизм членів уряду і т. д. Гетьман через своїх представників запевнив з'їзд УДХП, що “думки, висловлені в заяві вашій, взагалі й мої думки”⁸³. Послання П. Скоропадського було зустрінуте з піднесенням, а до заяви додано кілька нових вимог, в яких вже проступали власницькі інтереси, зокрема, негайне повернення хазяям пограбованого у них майна. Селянські експропріації, на жаль, не обійшли й фундаторів УДХП: маєток В. і С. Шеметів на Полтавщині був розорений селянами.

Лідери УДХП сподівалися на участь їхніх представників в уряді, зокрема М. Міхновського, але йому була запропонована лише посада в гетьманській адміністрації, від якої той відмовився. П. Скоропадський ставився до нього упереджено через радикальне самостійництво. В основному кадетський склад Ради Міністрів дав підстави керівництву УДХП вже у травні заявити про налаштованість проти нової влади.

Створена П. Скоропадським навесні 1918 р. організація консервативного спрямування — Українська народна громада була не структурованою, позбавленою периферійної мережі. Виконавши роль інструменту державного перевороту, вона припинила функціонування. Найбільш діяльні її члени отримали посади в уряді та гетьманській адміністрації. Прийшовши до влади, П. Скоропадський не мав власної політичної партії із чітко сформульованими програмними цілями і змушений був шукати підтримки у різних соціально-політичних сил консервативного табору.

Не спромігшись залучити до роботи в уряді навіть найліберальніші елементи українських політичних партій, гетьман пішов на тісну співпрацю з місцевими кадетськими діячами. Саме вони склали кістяк Ради Міністрів Української Держави. Становище міністрів-кадетів в уряді ускладнювалося тим, що основоположні гетьманські документи “Грамота до всього українського народу” і “Закони про тимчасовий державний устрій України” задекларували будівництво суверенної держави, в той час як програмні положення партії кадетів базувалися на федералістичних принципах побудови нової Росії. У зв'язку з прийняттям кадетами міністерських портфельів вже 2 травня Київський обласний комітет партії спробував знайти вихід з цієї колізії. Домовилися, що кадети входять до уряду як приватні особи, а не представники партії. Таку ж позицію М. Василенкові та іншим вдалося відстояти й на з'їзді кадетської партії 8—11 травня в Києві. Його ухвала

⁸² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 3. — С. 143.

⁸³ Там само.

визнавала за можливе участь кадетів у державній роботі, зокрема й персональне входження до складу Ради Міністрів. Характерно, що з'їзд прийняв резолюцію про доцільність функціонування в Україні двох державних мов — української і російської⁸⁴. Цю принципову позицію поділяла більшість міністрів-кадетів. Адже вільно володіли українською мовою лише чотири члени уряду. Водночас двомовність стала одним з істотних “каменів спотикання” у їхній діяльності та джерелом звинувачень в неукраїнськості з боку соціалістичних партій.

Національно орієнтовані українські діячі вбачали істотну загрозу українській самостійності у такому складі уряду. Зокрема, Є. Чикаленко вважав, що влада опинилася в руках російських кадето-октябристів, які тягтимуть до “єдиної, неділимої Росії”⁸⁵. Однак треба мати на увазі певну еволюцію поглядів лідерів українських кадетів на питання державного будівництва в Україні, яка істотно вирізняла їх від загальноросійських однопартійців. На травневому з'їзді кадетів України більшість делегатів визнала неминучість української державності перед загрозою анархії, не зрікаючись ідеалів відновлення єдиної Росії. Зокрема, міністр освіти М. Василенко заявив на з'їзді: “Україна може і повинна творитися як самостійна держава”. Його підтримав й міністр фінансів А. Ржепецький, висловивши думку, “що можемо існувати, тільки відокремившись від Росії”⁸⁶. Безперечно, головним фактором необхідності такого відокремлення був більшовицький режим в Росії. З'їзд також обрав головну крайову управу, незалежну від ЦК Партії народної свободи (офіційна назва кадетів. — *Авт.*), яку очолив відомий київський правник, один з провідних кадетів Д. Григорович-Барський.

Керівництво ЦК скликало, у свою чергу, в Києві партійну конференцію кадетів, яка підтвердила незмінність курсу на відновлення єдиної Росії, а членам партії було заборонено вступати до урядових структур Гетьманату, оскільки державна самостійність України партією не визнавалася. Її все ж пропозиція засудити кадетів-міністрів не набрала достатньої кількості голосів. Лише наприкінці червня ЦК партії кадетів висловив несхвалення з приводу їхньої участі в “організації влади, яка опирається на німецьку силу”⁸⁷.

У самій партії кадетів влітку 1918 р. велася полеміка з приводу ставлення до самостійності Української Держави. Один з її лідерів П. Мілюков наприкінці травня прибув до Києва “шукати більш широких перспектив організації антибільшовицького руху”. Він встановив контакти з німецькими військовими і дипломатами, цілком позитивно оцінював прихід до влади в Україні генерала П. Скоропадського, а на Дону — генерала П. Краснова. П. Мілюков писав: “І у тому і другому факті я побачив явище одного порядку — і явище позитивне — у тому розумінні, що і там і тут ми маємо справу з відродженням російської державності”. Він вважав, що

⁸⁴ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 32, 33.

⁸⁵ Чикаленко Є. Щоденник. — К., 2004. — Т. 2. — С. 37.

⁸⁶ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 32, 33; Киевская мысль. — 1918. — 12 трав.

⁸⁷ Деникин А. Очерки русской смуты. — Минск, 2002. — С. 54.

самостійність областей, які звільнилися від більшовизму раніше від Москви, є неминучою перехідною стадією відродження демократичної Росії⁸⁸.

Інший ідеолог кадетства С. Штерн також виправдовував тимчасову самостійність України за умови, що саме з Києва почнеться “збирання” земель російських. Зокрема, він наголошував: “Ми бачимо Росію, розрізану на окремі частини. У нас є нитки до їх возз’єднання і згуртування і, якщо це збирання російської землі повинно початися в Києві, якщо доводиться перескакувати через бар’єр зовнішньої самостійності, то чи можна перед цим зупинятися?”⁸⁹

Серед лідерів загальноросійських кадетів не було одностайності й у ставленні до Німеччини та її можливої ролі у розв’язанні російського питання. Зокрема, П. Мілюков, раніше переконаний антантофіл, змінив орієнтацію і почав шукати порозуміння з німецькою стороною. Він тривалий час перебував в Україні, отримав аудієнцію у В. Гренера та посла А. Мумма і намагався прозондувати їхнє ставлення до можливого протекторату Німеччини над Росією. Він вважав, якщо німці прислали в заплomboваних вагонах більшовиків, то вони можуть й позбавити від них Росію.

Однопартійці звинуватили П. Мілюкова у зраді союзників та германофільстві. Однак, на думку сучасних російських дослідників, суперечності московських кадетів, вірних Антанті, і Мілюкова з його переорієнтацією на Німеччину “означали тільки різні варіанти одного й того ж завдання — повалити радянську владу”⁹⁰. Сам же П. Мілюков намагався відхід від орієнтації на Антанту обґрунтувати теоретично: “У даний час фактично не існує того правового суб’єкта, який укладав договори: не існує Російської держави і її відновлення повинно бути нашим першим завданням”⁹¹.

Не зважаючи на формальне відокремлення українських кадетів, П. Мілюков, який влітку 1918 р. мешкав у Києві, мав досить великий вплив на членів гетьманського уряду. Міністри-кадети щотижня збиралися на засідання у голови управи Д. Григоровича-Барського. Тут обговорювалися нагальні питання державного життя та викристалізувалася позиція, яка зобов’язувала міністрів-кадетів в уряді виступати досить згуртовано⁹². Міністр віровизнань В. Зіньківський згадував: “Цього літа я дуже зблизився з П. М. на наших засіданнях кадет-міністрів і не раз забігав до нього радитися щодо різних питань поза тими засіданнями”⁹³.

Активна діяльність П. Мілюкова викликала стурбованість у представників Австро-Угорщини та Німеччини. Зокрема, австрійський посол був досить рішуче налаштований проти Мілюкова і на початку липня просив дозволу МЗС на вислання лідера кадетів з України. Невдовзі до такої думки прийшли й німці, запропонувавши українській владі розглянути питання про перебування Мілюкова у Києві⁹⁴.

⁸⁸ *Мілюков П.* Дневник. 1918–1924. — М., 2004. — С. 30.

⁸⁹ Одесский листок. — 1918. — 22 трав.

⁹⁰ *Мілюков П.* Воспоминания. — Т. 1. — М., 1990. — С. 31, 32.

⁹¹ *Мілюков П.* Дневник. — С. 44.

⁹² *Вернадский В.* Дневники. 1917–1921. — К., 1994. — С. 100–102, 110 та ін.

⁹³ *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). — С. 129.

⁹⁴ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С. 318.

Взагалі, австрійські військові і дипломати на відміну від німецьких колег критично оцінювали германофільство кадетів. Зокрема, посол Й. Форґач зазначав, що “тутешня кадетська партія, яка взагалі без особливого ентузіазму і більше з опортуністичних міркувань підтримує українську державну ідею, завдяки Мілюкову знову повернеться до своєї великоросійської антантофільської програми”⁹⁵.

Майже такої самої думки про Мілюкова був і відомий український діяч Є. Чикаленко. В цей час він записує до свого щоденника, що за певних умов П. Мілюков “знов стане германофобом, якщо шанси Антанти стоятимуть вище за німецькі, тоді він знов увійде в союз з Антантою, як давній англофіл”⁹⁶. Як знаємо, прогноз обох діячів щодо політичної мімікрії П. Мілюкова справдився.

У середині липня на засіданні Ради Міністрів питання про ставлення до П. Мілюкова обговорювалася настільки гостро, що частина урядовців-кадетів готова була вдатися до відставки. Врешті він, побоюючись арешту, залишив Київ, деякий час перебував на Чернігівщині, а потім подався було на Дон⁹⁷. На початку осені П. Мілюков знову вернувся в Україну.

Початок розпаду Четверного союзу, прогнозована поразка Німеччини у війні і перемога Антанти реанімували у свідомості кадетів надію на відновлення Великої Росії. Заходи гетьмана під тиском німців та УНС по українізації уряду дали підстави його кадетській більшості виступити із заявою-демаршем.

17 жовтня 1918 р., побоюючись радикалізації самостійницького курсу гетьмана, десять міністрів-кадетів подали прем'єрові Ф. Лизогубу записку, в якій задекларували свої погляди на майбутнє України. Вони зводилися до бажання “бачити своє благополуччя в благополуччі інших російських держав і зокрема Великої Росії”. Фактично йшлося про федерування України з іншими частинами небільшовицької Росії для “скинення більшовицького ярма і зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії”⁹⁸. Ця політична позиція міністрів-кадетів довела, що визнання самостійності України для них було ситуативним, як необхідний етап до федеративної парламентської чи монархічної Росії. У кризовій ситуації гору взяв русофільський вектор.

Прикметно, що вже 20 жовтня Головний комітет партії кадетів в Україні за участю П. Мілюкова цілком солідаризувався з позицією десяти міністрів. У резолюції зазначалося, що з огляду на “близьке об'єднання Росії на нових основах” перебування кадетів у кабінеті міністрів є недопустимим.

Та не пройшло й трьох тижнів як вже сам П. Скоропадський у середині листопада проголосив курс на федерацію з небільшовицькою Росією. Відповідно до цих завдань гетьман сформував й новий уряд. До його скла-

⁹⁵ Чикаленко Є. Цит. праця. — С. 79.

⁹⁶ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С. 319.

⁹⁷ Вернадский В. Цит. праця. — С. 118; Чикаленко Є. Цит. праця. — С. 83.

⁹⁸ Киевская мысль. — 1918. — 18 жовт.

ду увійшли лише діячі правих, проросійських поглядів. Прем'єром став кадет С. Гербель — херсонський поміщик, колишній царський чиновник, гофмейстер. Вже наступного дня в інтерв'ю кореспондентові газети “Вечер” він задекларував програму нового уряду, визначивши найголовнішим завданням наполегливу і дружню роботу над відтворенням Великої Росії. Саме в цьому й полягала суть змін в уряді, і віднині всі помисли повинні бути спрямовані саме у цей бік. Голова уряду наголосив, що настав час здійснення ідеї, до якої вони прагнули давно, але розпочати реальне втілення з'явилася можливість лише тепер.

Міністри-кадети А. Ржепецький, Г. Афанасьєв, С. Мерінг та інші отримали можливість відкрито демонструвати свої антантофільські симпатії, вбачаючи у приході до України союзницьких військ не тільки можливість відновлення Росії, а й власний порятунок. Надії на Антанту, як і попередня ставка на Четвертий союз, однак, не справдилися.

В установчих документах гетьманату, оприлюднених П. Скоропадським при вступі на посаду, акцент був зроблений на соціальні та політичні права “козаків і громадян України”. У них були зовсім обійдені права національних меншин. Лише в урядовій декларації від 10 травня після запевнень, що нова влада не допустить гніту української національності, її мови, культури і державності, містилася заява про визначення “прав й усіх других національностей що проживають на території України”⁹⁹. І все ж на відміну від Центральної Ради гетьманський уряд цьому питанню не надавав особливого значення. Не випадково 9 липня Рада Міністрів скасувала закон УЦР про національно-персональну автономію. Були також ліквідовані національні міністерства (російських, польських, єврейських справ)¹⁰⁰. Хоч цей процес затягнувся аж до осені 1918 р., коли були офіційно звільнені з посад їхні керівники.

Однак ставлення національних меншин до гетьманського режиму було вичікувально-лояльним і базувалося насамперед на очікуванні результатів задекларованих соціально-економічних реформ, які ґрунтувалися на праві приватної власності. Нова влада загалом влаштувала російських і польських поміщиків, а також єврейські фінансово-промислові кола.

Не зважаючи на ліквідацію національних міністерств, уряд виділяв кошти на організацію літніх курсів учителів польських (Київ, Вінниця, Житомир), єврейських (Київ, Одеса, Катеринослав) шкіл, на допомогу воjakам-росіянам, які верталися на батьківщину тощо¹⁰¹.

Рада Міністрів сприяла створенню національних організацій та товариств, розглядаючи їх як елементи соціально-політичної бази влади. Зокрема, уряд затвердив статут Союзу поляків-землевласників в Україні, який ставив за мету не тільки розвиток аграрної сфери, а й захист прав та інтересів польського населення. В умовах німецько-австрійської військової присутності особливу прихильність українська влада виявляла до німецького населення: була створена урядова комісія у справах німців-колоністів.

⁹⁹ Державний вістник. — 1918. — 16 трав.

¹⁰⁰ Там само. — 18 лип.

¹⁰¹ Там само. — 11, 14, 21 лип.

Застосовувалися українсько-німецькі товариства з культурних та економічних зв'язків¹⁰².

Ставлення єврейського населення до гетьманської влади було різним. У містах для представників торгового промислу відкривалися широкі можливості проведення бізнесових, спекулятивних операцій. У містечках та селах жорстка позиція поміщиків, німецьких та австрійських військ, місцевої адміністрації щодо селянства викликала масовий повстанський рух, який супроводжувався єврейськими погромами. Особливо жорстокими вони були влітку 1918 р. в районі Звенигородка — Тараща — Сквиря. На єврейські общини накладалися контрибуції, їх піддавали екзекуціям, винищували цілі сім'ї¹⁰³.

Безперечно, це не була державна політика гетьманської влади. Але її нездатність приборкати селянський рух з його стихійним антисемітизмом породжувала серед єврейського населення недовіру та ненависть до місцевої і центральної адміністрації. 29 серпня представники Київської єврейської громади подали міністрові внутрішніх справ І. Кістяківському записку з викладом фактів про погроми. Приймаючи документ, міністр запевнив, що в Україні антисемітизму немає, а “всі ті убивства і грабунки є результатом більшовизму, в якому євреї беруть участь пропорційно більше, ніж це належить за їх чисельністю на Україні”¹⁰⁴.

Природно, що в ході антигетьманського повстання єврейське населення, особливо молодь, стали на бік Директорії. У зв'язку з цим Волинський губернський староста Д. Андро наприкінці листопада викликав членів Житомирської єврейської громади і заявив, що у Бердичеві “підла єврейська молодь” розстрілює офіцерів-добровольців, які захищають державну владу. Він погрожував за участь євреїв у більшовицьких виступах “залити Житомир єврейською кров'ю”¹⁰⁵. Хоча в Українській Державі єврейські погроми обмежувалися зонами масових селянських повстань, гетьманський режим не дістав підтримки єврейського населення.

П. Скоропадський у своїх теоретичних конструкціях майбутньої гетьманської держави особливе місце відводив козацькому станові. Зовсім не випадково, що в основоположних документах, виданих ним при вступі на посаду — “Грамоті до всього українського народу”, “Законах про тимчасовий державний устрій Української Держави” все населення чітко поділяється на козаків і громадян України. У “Законах...” є розділ з 22 статей “Права і обов'язки козаків і громадян”, з явним артикулюванням на першості козацтва при формальній рівності прав громадян¹⁰⁶.

Наприкінці травня П. Скоропадський направляє військовому міністрові О. Рогозі відручного листа у справі організації українського козацтва. Гетьман наголошує, що при Центральній Раді Вільне козацтво було ути-

¹⁰² Українське державотворення: Словник-довідник. — С. 293, 294.

¹⁰³ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.; Л., 1930. — С. 269—274.

¹⁰⁴ Там само. — С. 275.

¹⁰⁵ Там само. — С. 264.

¹⁰⁶ Державний вістник. — 1918. — 16 трав.

скуваним пасинком. Тому він, ставши до влади, вирішив ужити всіх заходів, “аби козаччина, в яку ввійде цвіт української людності, стала дійсно провідником національної ідеї і великим кадром будучої Української козацької армії”. Гетьман розпустив усі вільнокозацькі організації та доручив О. Рогозі створити козацьку раду для підготовки статуту майбутньої організації. Після цього обіцяв видати грамоту, яка визначить закон про козацький стан, його права і привілеї, спираючись на стародавні традиції¹⁰⁷. Цей документ свідчить про намагання П. Скоропадського не тільки надати державній моделі традиційних рис, а й створити військово-станову організацію як соціальну і мілітарну опору гетьманської влади.

Впродовж місяця зусиллями гетьманського писаря І. Полтавця-Остриниці та військового відомства Козацька рада була сформована. Проекту закону вона не виробила, але виявила турботу про своє забезпечення, зокрема про право кожного члена ради мати пару коней, яких фуражем забезпечувала б повітова конвойна сотня¹⁰⁸.

Врешті, за підготовку закону про відновлення козацтва взялися правники Державної канцелярії. У середині серпня державний секретар С. Завадський подав перший варіант закону на розгляд Ради Міністрів. Він був відправлений на доопрацювання. Навколо законопроекту велася гостра боротьба. Чимало міністрів-кадетів не бачили сенсу у створенні одержавленого козацтва. 29 серпня уряд перевагою в один голос (6 проти 5) ухвалив постанову про відновлення козацтва, але як приватної організації. Відповідно мав бути відкоригований і її статут¹⁰⁹.

Лише на початку жовтня П. Скоропадському вдалося “протиснути” через уряд цей законопроект. Подавався він уже від імені гетьмана, а доповідачем виступав прем’єр-міністр Ф. Лизогуб¹¹⁰. 16 жовтня закон був опублікований. Цим актом відновлювалося в Україні козацтво, на чолі якого ставав Ясновельможний пан гетьман. Головною метою козацтва проголошувалося “відродження славетного минулого України і забезпечення державності рідного краю”, фізичне й моральне виховання молодого покоління, культурно-освітня праця тощо. Вказувалося, що козацькі громади мають ставати військовою організацією. Запис до козацтва добровільний, але в першу чергу це мали бути нащадки колишніх українських козаків, православні. Гетьманові належало визначити, хто таке право втратив.

Закон також визначав структуру козацької організації: губернія — кіш; повіт — полк; у межах повіту — сотні. Утворювана при гетьманові Велика козака рада мала досить складну структуру: президія — 11 осіб; додаткові члени — 12 осіб; посланці місцевих кошів — 9, а також почесні члени. Всі вони мали затверджуватися особисто гетьманом як очільником козацтва. Крім того, створювалися місцеві козацькі ради при кошових, полкових і сотенних отаманах.

¹⁰⁷ Там само. — 2 черв.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 268. — Арк. 1.

¹⁰⁹ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 194 зв.

¹¹⁰ Там само. — Спр. 7. — Арк. 7.

Остання стаття закону щодо джерел фінансування відновлення козацтва відзначалася розпливчастістю: “Кошти мають бути зазначені особливим розкладом, який повинен проводитися законодавчим шляхом”¹¹¹. Рада Міністрів на реалізацію цього закону виділила зовсім мізерну, як для такого масштабного проекту, суму в 100 тис. крб.: у цей же час для підтримки книгонош було асигновано 110 тис. крб. Прикметно, що гетьман погодився з такою сумою і затвердив її. Закон про відновлення українського козацтва супроводжувався спеціальним універсалом гетьмана, де повторювалися статті закону про козаків—нащадків славних лицарів-запорожців, які мають скласти “національну військову силу”¹¹².

Не зважаючи на ухвалений закон та пишномовний універсал, П. Скоропадський і уряд цілком усвідомлювали, що в умовах військової поразки держав Четверного союзу рекрутувати з середовища українського селянства боєздатне козацьке військо зовсім не реально. У цьому переконував і незадовільний стан сформованої із синів хліборобів гетьманської гвардії—Сердюцької дивізії.

Керівництво Української Держави у цей час зробило ставку на пошук більш реальної внутрішньої військової сили. Вже 17 жовтня Рада Міністрів ухвалила постанову “Про організацію добровольчих дружин”. Вони мали формуватися губернськими, повітовими старостами та місцевими отаманами за державний кошт. Цього ж дня МВС виділили 5 млн крб. для організації добровольчих дружин¹¹³.

З огляду на цю обставину Головна козака рада на своєму засіданні 19 жовтня апелювала до гетьмана у справі отримання виділених 100 тис. крб., на які планувалося створити загони з кубанських і терських козаків¹¹⁴. Однак лише 6 листопада П. Скоропадський наказом по Українському козацькому війську затвердив склад Великої козацької ради, до якої на правах генеральної старшини з правом вирішального голосу увійшли: М. Устимович, І. Полтавець-Остряниця, П. Блаватний, О. Удовиченко, Є. Лібов, Ф. Лукашевич, О. Сахно-Устимович, С. Моркотун. Майже всі вони—люди з найближчого оточення гетьмана. Генеральну канцелярію очолив І. Полтавець-Остряниця. Були також затверджені вісім кошових отаманів. Наказ завершувався викладом принципової позиції гетьмана: “Сучасна праця по відбудуванню козацтва на Україні не є організація військових одиниць, але організація певних елементів на місцях для об’єднання їх у козацький стан, який з часом його повного національного і козацького розвитку буде зведено у військові одиниці”¹¹⁵. Отже, тим самим гетьман визнавав національно-свідомісну і організаційну неготовність українського козацтва до виконання функцій озброєного захисника держави.

В умовах стрімкого розгортання антигетьманського повстання П. Скоропадський намагається опертися на власницькі кола. 19 листопада він

¹¹¹ Державний вістник. — 1918. — 16 жовт.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само. — 26 жовт.

¹¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 268. — Арк. 9, 9 зв.

¹¹⁵ Державний вістник. — 1918. — 9 листоп.

спеціальною грамотою звертається до хліборобів, маючи на увазі організовані структури Союзу земельних власників. Наголошуючи, що вони неодноразово виявляли бажання “утворити свою хліборобську озброєну силу на противагу розбишакам та більшовикам”, а тому він готовий надати їхнім формуванням повне озброєння для захисту “рідних полів і маєтку Вашого”, “знищення ворогів порядку і заспокоєння села”¹¹⁶. Однак цей заклик гетьмана був явно запізнілим. В умовах поширення селянського повстання і втрати підтримки окупаційних військ поміщицтво вже було не здатне на самоорганізацію, особливо творення власної збройної сили.

В умовах обмежених можливостей створення регулярних збройних сил П. Скоропадський влітку 1918 р. розпочав формування традиційних для часів Гетьманщини XVII–XVIII ст. сердюцьких частин — своєрідної гетьманської гвардії. 24 липня Рада Міністрів ухвалила закон про призов 5 тис. осіб до Сердюцької дивізії. Особливу інструкцію щодо умов набору добровольців мали виробити міністерства військових та внутрішніх справ. У середині серпня був затверджений “Статут по комплектуванню війська сердюків Української Держави й відбування служби в ньому”¹¹⁷.

До цієї елітної військової частини бралися лише юнаки 18–25 років, сини заможних селян Лівобережної України, православні. Старшинські посади могли займати лише офіцери-українці з відповідною освітою і стажем бойової служби. Восени 1918 р. дивізія мала у своєму складі 4 піхотних, один кінний полк, гарматний та автоброневий дивізіони, інженерну сотню. Начальником Сердюцької дивізії П. Скоропадський призначив командира дивізії у його корпусі генерала В. Клименка, якого характеризував “у всіх відношеннях видним військовим”¹¹⁸. Попри досить селективний становий відбір, пропаганду козацьких, гвардійських традицій і клятву на вірність гетьманові в умовах антигетьманського повстання вояки дивізії перейшли на бік Директорії і в складі Осадного корпусу січових стрільців брали Київ. Сам же генерал В. Клименко був інтернований властями Директорії і висланий до Німеччини, а згодом служив у білогвардійській Північній армії¹¹⁹.

У серпні 1918 р. австро-угорське командування погодилося передати Українській Державі сформовану з полонених українців 1-шу Козацьку дивізію, за кольором одностроїв названу сірожупанною. Наприкінці серпня вояки присягнули на вірність Українській Державі і гетьманові. 1 вересня у Києві П. Скоропадський прийняв парад особового складу дивізії, який налічував 140 офіцерів і 3300 стройових вояків. Дивізія була дислокована в районі Стародуба — Конотопа на Чернігівщині з метою захисту північних кордонів України. Очолювали дивізію генерали В. Сокира-Яхонтов, а згодом В. Васильєв. Під час антигетьманського повстання це формування також перейшло на бік Директорії¹²⁰.

¹¹⁶ Там само. — 11 листоп.

¹¹⁷ Там само. — 29 лип., 19 серп.

¹¹⁸ *Скоропадський П.* Цит. праця. — С. 179.

¹¹⁹ *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст.: генерали і адмірالی. — Львів; Х., 2007. — С. 108.

¹²⁰ *Дорошенко Д.* Цит. праця. — С. 169.

Наприкінці серпня П. Скоропадський прийняв делегацію січових стрільців, яка подала писемну заяву про бажання служити Українській Державі. Гетьман висловив упевненість, що “цей полк буде одною з перших справжніх, збройних, вповні боєздатних одиниць, на які буде можна вповні покладатись”¹²¹. Дислокований у Білій Церкві полк січовиків наприкінці жовтня мав у своєму складі 59 старшин і понад тисячу вояків. Однак сподівання П. Скоропадського не справдились. Більше того, полк січовиків став військовою базою розгортання антигетьманського повстання.

У жовтні 1918 р. П. Скоропадський робить спробу створити Окремий корпус, набравши на службу колишніх офіцерів і унтер-офіцерів росіян, які після демобілізації залишилися в Україні. Д. Дорошенко писав, що вони “складали доволі неспокійний елемент, незадоволений і навіть озлоблений всіма переслідуваннями, які випали на його долю”¹²². Офіційно в постанові Ради Міністрів вказувалося, що з’єднання створюється для боротьби з анархією в прикордонній смузі. Корпус мав складатися з двох дивізій по 4 полки. Підлягав він безпосередньо гетьманові і не входив до української армії, хоча утримання особового складу здійснювалося за чинними у ній нормами. У своєму внутрішньому житті корпус керувався статутами і носив форму колишньої царської армії¹²³. Командиром корпусу гетьман призначив добре відомого йому генерала князя Еристова, колишнього начальника 3-го Кавказького армійського корпусу. Частини з’єднання повинні були дислокуватися в районі українсько-російського пограниччя між Путивлем і Сумами¹²⁴. Підпорядковуючи собі корпус, П. Скоропадський, очевидно, мав намір використати його не лише проти можливої експансії більшовицької Росії, а й у боротьбі проти внутрішнього супротивника. Подальший розвиток подій не дав змоги сформувати окремих корпус.

Отже, головну соціально-політичну базу новітнього Гетьманату складала аграрна та промислово-фінансова буржуазія, репрезентована своїми корпоративними об’єднаннями — Союзом земельних власників і Протофісом. Не спромігшись залучити до співпраці навіть помірковані сили національного політикуму, П. Скоропадський був змушений у державному будівництві зіпертися на місцеві кадри партії кадетів. Німецькі та австро-угорські війська виступали основним інструментом мілітарного захисту гетьманського режиму від внутрішніх опонентів.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

Напередодні гетьманського перевороту зросла активність заможніших верств селянства, налаштованих відновити приватну власність на землю. Поміщики прагнули приходу до влади сил, які гарантували б повернення конфіскованого майна. Водночас бідне селянство бажало одержати обіцяну Українською Центральною Радою поміщицьку землю. Кризовий стан дер-

¹²¹ Там само. — С. 170.

¹²² Там само. — С. 174.

¹²³ Державний вістник. — 1918. — 22 жовт.

¹²⁴ *Скоропадський П.* Цит. праця. — С. 282.

жавних інститутів влади в Україні спричиняв дедалі більше поширення хаосу й анархії. За таких умов проблема стабільного постачання Австро-Угорщини та Німеччини сільськогосподарською продукцією ставала проблематичною. Сприяючи усуненню від влади Центральної Ради та її уряду, союзники воліли бачити в Україні владу, яка могла б реалізувати виконання Берестейської угоди та забезпечити їхні країни необхідними продуктами харчування. На фоні втрати авторитету українських соціалістів П. Скоропадський видавався політичним діячем “сильної руки”. Програмові засади “Української Народної Громади”, яка привела його до влади, давали окупаційним силам надію на виконання домовленостей Берестейської угоди. Для самого гетьмана було бажаним поєднати прагнення різних категорій землевласників із “Союзу земельних власників” з реалізацією програми Української партії хліборобів-демократів (УДХП), які спиралися на середнє та малоземельне селянство. Але вже з перших днів нової влади ставала зрозумілою примарність цього плану. Частина учасників “Союзу” була проти примусового викупу великих земельних володінь. Натомість група дрібніших українських власників “Союзу” спільно з УДХП виступала за обмеження розмірів землеволодіння і примусовий викуп великих земельних маєтків.

Першим документом нової влади — “Грамотою до всього українського народу” проголошувалося відновлення приватної власності сповна — “як фундаменту культури і цивілізації” у розбудові майбутньої Української Держави. Рівночасно скасовувались усі розпорядження урядів УНР, а також Тимчасового уряду, які обмежували функціонування інституту приватної власності, повністю відроджувався процес купівлі й продажу землі. Грамотою також проголошувалося здійснення аграрної реформи на засадах “відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів”¹²⁵. Поряд з цим у документі акцентувалася увага на необхідності забезпечення усіх соціальних прав робітничого класу, в першу чергу правового становища і умов праці залізничників, які “при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці”. Окремо наголошувалося на “повній свободі торгу” і забезпеченні широкого простору для “приватного підприємства й ініціативи”¹²⁶.

У спадщину від Української Центральної Ради гетьманській владі дісталася одне з найболючіших питань внутрішньої політики — земельне. Від його розв’язання залежали не тільки лад і спокій у державі, а й факт її існування. Ще 31 січня 1918 р. Центральна Рада затвердила тимчасовий закон про встановлення норми землеволодіння, яка обмежувалася 30 десятинами. Більші маєтки конфісковувалися у земельний фонд, що розподілявся серед неімущих категорій селян. При цьому скасовувалася приватна власність на землю. Земля виводилася зі сфери товарно-грошових відносин, оскільки оголошувалася загальнонародною власністю¹²⁷.

¹²⁵ Державний вістник. — 1918. — 16 трав.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — Т. 2. — К., 1997. — С. 128—130.

На цей час в українському селі нагромадився колосальний вибуховий потенціал. Його значною мірою провокувало небажання Центральної Ради примирити прибічників та противників соціалізації землі, пропаяваної українськими соціалістами. Після приходу до влади П. Скоропадського в Україні продовжували ширитися антиурядові настрої. Серед селянства розповсюджувалися чутки, що влада прагне забезпечити інтереси тільки великих земельних власників. Їх каталізатором стали представники Української селянської спілки, партії українських есерів, які вже з перших днів гетьманування П. Скоропадського почали активно критикувати його дії. Зокрема, на Звенигородському і Васильківському повітових селянських з'їздах, які відбулися 3 травня 1918 р., селяни, почувши зміст грамоти гетьмана про повернення прав власності на землю й можливість отримати земельні наділи за гроші, заявили про свою готовність боротися за свої права на землю і волю будь-якими способами¹²⁸. Українська селянська спілка вже 8 травня 1918 р. скликала нелегальний Всеукраїнський селянський з'їзд, який прийняв резолюцію про те, що “селянство не признає обраного поміщиками гетьмана” й закликав до організації у повітах бойових дружин і підготовки до повстання¹²⁹. З аналогічними вимогами пройшов 10 травня з'їзд селянських депутатів і земельних комітетів Одещини. Із закликами не визнавати гетьманську владу й чинити їй опір виступили ради робітничих і селянських депутатів по всій Херсонській губернії¹³⁰. Привертає увагу той факт, що аграрне питання, найбільш важливе для селянства України — найчисельнішої верстви населення, соціалістичні лідери регулярно висували на шит своєї боротьби з гетьманською владою.

Водночас середні та великі земельні власники ставили перед гетьманською владою свої вимоги, прагнучи припинити самоуправство селян, роззброїти населення, повернути у власність незаконно захоплені землі, забезпечити умови нормальної господарської діяльності й найголовніше — запровадити на місцях тверду владу. З подібним зверненням 20 травня до гетьмана звернулися представники Уманського союзу хліборобів. У листі, зокрема, містилися вимоги, щоб “поміщики і орендарі були негайно повернуті в свої господарства, щоб їм, нарешті, віддали їхні маєтки, садиби, ліси, стави, пограбоване й розкрадене майно, хліб і фураж”, відшкодували втрачене¹³¹.

Аналогічні вимоги висували і делегати Всеукраїнського з'їзду хліборобів-власників, який відбувся 27 травня. При чому учасники зібрання скаржилися, що уряд розробляє законопроекти без будь-якої участі хліборобів¹³². 21 червня 1918 р. відбулася зустріч делегатів від хліборобів Харківської, Херсонської, Полтавської та Волинської губерній з П. Скоропадським. Це були здебільшого середні землевласники, які клопоталися не лише про

¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 3а, 3а зв.; Нова Рада. — 1918. — 11 черв.

¹²⁹ Нова Рада. — 1918. — 12 трав.

¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 1.

¹³¹ Там само. — Спр. 17. — Арк. 26, 27.

¹³² Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 23, 24.

збереження власних господарств та їх захист, а й про створення нормальних умов праці і життя в Україні. Вони вимагали, зокрема, щоб гетьманський уряд організував охорону, відновив судочинство, тверду владу й лад¹³³. Хлібороби висловили бажання створювати загони самооборони для захисту своєї власності і відновлення правопорядку в країні. На цій зустрічі П. Скоропадський окреслив головні принципи, на яких планувалося здійснювати земельну реформу: “великих земельних маєтків більше не буде; земля передається хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки... Поміщикам надається право продавати всю землю Державному банку для утворення земельного фонду Держави”¹³⁴.

Відтак аграрне питання постало перед Радою Міністрів Української Держави з усією гостротою. Принагідно зазначимо, що уряд проводив аграрну політику в екстремальних умовах воєнного часу, в атмосфері розбурханих революцією соціальних пристрастей, які постійно підігрівалися агітацією соціалістичних партій. Сам принцип одержання землі лише через викуп служив приводом для демагогічних нападок з боку українських есерів і гаслом для антиурядової агітації. Всі розпорядження уряду в земельній справі трактувалися як новий “удар по інтересах селянства”. Селяни не могли примиритися з поворотом від соціалізації землі до правового, поступового способу реформування аграрних відносин. Вони категорично не сприймали того, що гетьманська влада позбавила їх можливості одержати землю безплатно, тобто за рахунок багатшого сусіда. Крім того, втілення державної політики на місцях набувало форм, які здебільшого не відповідали планам уряду. Підготовка земельної реформи ускладнювалася відсутністю необхідних статистичних даних, а також інструментарію.

10 травня 1918 р. уряд розповсюдив декларацію про характер, завдання й методи діяльності уряду, в якій, зокрема, зазначалося, що він планує провести земельну реформу, “поставивши собі неодмінною метою задовольнити земельні потреби малоземельних та безземельних хліборобів”. “Сильне своїм господарством селянство є підвалиною народного добробуту в такій хліборобській країні, як Україна... Правительство не зупиниться перед ніякими жертвами, аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої міри її добробут”, — наголошувалося в урядовому повідомленні¹³⁵.

Головні принципи земельної реформи базувалися на відновленні приватної власності на землю, повернення її в товарний обіг. Водночас уряд був свідомий, що продаж землі без державного контролю може потягнути за собою масову ліквідацію середнього землеволодіння, спекулятивну скупку земель. У доповіді міністра шляхів Б. Бутенка “Господарсько-економічне життя в Україні” на засіданні уряду визначалися державні пріоритети і в аграрній сфері. Зокрема, захист й зміцнення дрібної власності, встановлення граничного розміру землеволодіння та викуп державою надлишків, надання можливості дрібним землевласникам збільшити своє земельне

¹³³ Нова Рада. — 1918. — 23 черв.

¹³⁴ Дорошенко Д. Історія України. — Т. 2. — С. 197.

¹³⁵ Державний вістник. — 1918. — 16 трав.

господарство шляхом купівлі землі. Особлива увага приділялася культурному розвитку сільського господарства, що повинно було значно підвищити сільське виробництво, відповідно прибутки власників і водночас істотно вплинути на посилення податкових надходжень¹³⁶. Таким чином, уряд Української Держави прагнув зберегти баланс різних масштабів землеволодіння.

Міністерство земельних справ, яке очолював харківський дідич, учений-агроном і земський діяч В. Колокольцов, щирий прихильник утворення в Україні міцного економічно самодостатнього хлібороба, з перших днів своєї діяльності зіткнулося з неприхованим саботажем середньої та нижчої ланки відомства. Остання практично повністю була сформована з представників Української партії есерів, які влаштували справжню обструкцію новому міністрові, організували страйк проти нього і звинувачували в “поході проти українців”¹³⁷.

Для забезпечення приватної власності в аграрній сфері Міністерство внутрішніх справ 18 травня поширило циркуляр про повернення поміщикам їхньої власності. Згідно з цим розпорядженням, землевласникам поверталось вилучене у них селянами рухоме майно, вирубаний ліс, в т.ч. отримані за розпорядженням земельних комітетів. За невиконання наказу запроваджувалася карна відповідальність. Розпочалася ревізія земельних комітетів¹³⁸. Як відомо, грамотою гетьмана від 29 квітня 1918 р. на місцях були скасовані земельні комітети Центральної Ради, створені у другій половині листопада 1917 р. На їхню роботу було чимало нарікань ще за часів республіканської влади, зокрема за те, що вони не протистояли самовільному захопленню та нищенню маєтків, а подекуди лише сприяли поглибленню розрухи й хаосу на селі¹³⁹. Міністерство розпочало формувати регіональні управління хліборобства та державного майна, а також губернські, повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні та особливі комісії.

Поряд із земельними комісіями Рада Міністрів утворила тимчасові повітові та губернські земельно-ліквідаційні комісії, які мали розглядати справи про відновлення порушеного володіння й користування землею, про повернення відібраних після 1 березня 1917 р. підприємств, рибних ловів, знаряддя та всякого рухомого майна, про відшкодування збитків і винагороду за користування майном, про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників, чи орендарів тощо.

При земельному департаменті Міністерства земельних справ було створено Особливу комісію з перегляду “Положення” про землевпорядкування від 11 травня 1918 р., яка функціонувала у серпні—вересні 1918 р. Результатом її діяльності стало прийняття низки важливих рішень, що усували практично всі існуючі на той час правові перепони до землевпорядкування

¹³⁶ М'якота С. Економічна політика уряду Української Держави (травень—грудень 1918 р.): Автореф. ... канд. істор. наук. — К., 1997. — С. 19.

¹³⁷ Дорошенко Д. Цит. праця — С. 198.

¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2988. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 44—45.

¹³⁹ Христюк П. Цит. праця. — Т. 2. — С. 58.

на селі. Важливо, що саме особливі комісії мали вирішити питання про право на врожай 1918 р. на землях колишніх землевласників відповідно до спеціального закону, ухваленого 23 травня 1918 р.¹⁴⁰ Цей документ давав можливість унормувати стосунки між власниками земель, які отримували право на вирощений врожай, орендарями за умов “дотримання угоди оренди” на землю, одержану восени 1917 р., а також тими, хто засівав лани навесні 1918 р. згідно з наказом генерал-фельдмаршала Г.Ейхгорна (від 6.04.1918). В свою чергу, останні повинні були відшкодувати власникам господарські витрати, зроблені господарями чи орендарями після минулого врожаю тощо. Законом також визначалися умови оподаткування врожаю, інші державні й місцеві збори¹⁴¹.

Уряд Української Держави був змушений рахуватися з принциповими оцінками перспектив розвитку аграрних відносин в Україні, які давалися Центральними державами. Останні пропонували спочатку обмежитися заходами організаційного характеру з тим, щоб зменшити соціальну напругу на селі, узгодивши інтереси поміщиків і селян. Проте вже незабаром Німеччина й Австро-Угорщина зробили ставку на реставрацію дореволюційних земельних відносин та тривале існування поміщицьких господарств як гаранта отримання українського продовольства. Тому певний час гетьманський уряд не ставив як першочергове питання широкої аграрної реформи з примусовою парцеляцією. Основне завдання у першій половині 1918 р. полягало у відновленні поміщицького землеволодіння та налагодженні ефективного використання сільськогосподарських угідь. В результаті основною проблемою на селі весною і влітку 1918 р. стало питання відновлення власності. У зв'язку з цим вимагала вирішення проблема запровадження порядку відшкодування заподіяних збитків. Вирішенню цих проблем мало сприяти створення урядом земельних, згодом — земельно-ліквідаційних комісій, однак вони не мали успіху у розв'язанні цього питання. Не виправдав сподівання на мирне врегулювання відносин селян та поміщиків запроваджений у комісіях принцип “полюбовного” вирішення справ. Поміщики, не сподіваючись на результативність останнього та керуючись своїми приватними інтересами, надавали перевагу силовим методам повернення майна. До того ж, прийнявши 4 липня 1918 р. рішення надавати право поміщикам вказувати приблизний розмір збитків, Рада Міністрів сама провокувала їхні надмірні вимоги.

8 червня 1918 р. було зроблено перший фактичний крок до істотних зрушень в аграрній сфері. Уряд схвалив закон, згідно з яким Державний земельний банк дістав необмежене право придбання земель для їх продажу селянам. Розмір приватного землеволодіння не повинен був перевищувати 25 десятин¹⁴². Коментуючи цей закон, Д. Дорошенко зазначав, що був ним “не мало розчарований”. Хоча “це був дуже певний шлях до того, щоб уся земля з часом перейшла до рук дрібних власників і утворилась би могутча

¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 3 зв.

¹⁴¹ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 198, 199.

¹⁴² Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. // Україна крізь віки. Т. 10. — К., 1999. — С. 118.

верства «кріпких» селян, але шлях до того був дуже довгий». На думку Д. Дорошенка, уряд не мав часу для такого тривалого проведення реформи в життя. «...Коли у нас земля горіла під ногами, треба було не років, а місяців, і при таких умовах реформа Колокольцова уявляла з себе лише вдячний матеріал для агітації проти нового ладу», — зазначав він¹⁴³.

14 червня уряд прийняв «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», яким закріплювало право власника «сільськогосподарських та лісових маєтностей» продажу їх без обмеження розміру¹⁴⁴. За цим актом великі власники могли продавати землю Державному земельному банку або безпосередньо селянам. При цьому придбати можна було наділ до 25-ти десятин. Володіння землями більших розмірів допускалося за особливим дозволом міністра земельних справ для промислових і громадських потреб. Водночас одна фізична чи юридична особа мала право набувати купівлею або даруванням сільськогосподарські ділянки з тим, щоб розмір загальної їх площі не перевищував 25 десятин. Державний земельний банк набував сільськогосподарські та лісові маєтності без обмеження їх кількості, але з умовою, що буде розпродувати їх на підставі цього закону. Так закладалися засади для розвитку дрібного й середнього господарства на Україні. Проте відсутність у законі положень про примусове відчуження поміщицької землі завадила остаточному вирішенню аграрної проблеми на селі. Добровільно на продаж було виставлено надто мало землі¹⁴⁵. Водночас селяни практично не мали коштів на придбання землі, що, безперечно, ще більше ускладнювало доступ їх до земельних наділів.

Державний земельний банк за рахунок свого земельного фонду не міг задовольнити потреби навіть заможних селян, попит яких на землю перевищував пропозицію у декілька разів. У зв'язку з цим керівництво Державного земельного банку вело переговори з Міністерством земельних справ про передачу в розпорядження банку частини державних оброчних статей для наступної парцеляції її між селянами. Для обговорення питання щодо використання державних та удільних земель при Міністерстві землеробства наприкінці серпня 1918 р. була скликана нарада начальників управлінь землеробства й державного майна. Ігнорування великими земельними власниками законопроекту про передачу державних земель Державному земельному банку яскраво засвідчило їхню опозиційність будь-яким спробам уряду розв'язати земельне питання¹⁴⁶.

Завершальна фаза аграрної реформи розпочалася грамотою гетьмана, датованою 29 жовтня 1918 р. У ній підтверджувалися всі засадничі пункти, які уряд оголосив щодо вирішення земельної проблеми в Україні, а саме: реформа мала бути проведена без порушення інтересів приватних осіб, з опла-

¹⁴³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). — Мюнхен, 1969. — С. 337.

¹⁴⁴ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. 2. — С. 199, 200.

¹⁴⁵ *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Цит. праця. — С. 119.

¹⁴⁶ *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського (29 квітня—14 грудня 1918 р.). Автореф. ... канд. істор. наук. — К., 2000. — С. 9.

тою по належній оцінці всього майна, що надходить до Державного земельного фонду; продаж землі малоземельним селянам і козакам України й утворення дрібних, але економічно міцних, селянських і козацьких господарств в Україні; забезпечення ефективної роботи цукрової промисловості як базової галузі України, вдосконалення сільськогосподарського кредитування тощо¹⁴⁷. Грамотою проголошувалося скликання Вищої земельної ради на чолі з гетьманом. Наслідком її роботи став проект аграрної реформи, який мав розпочати перерозподіл землі вже після жнив 1918 р. Цей крок повинен був, зрештою, привести до того, що у 1919 р. кожний господар одержить можливість працювати уже на власній землі. На початку листопада було ухвалено законопроект нового міністра земельних справ В. Леонтовича, який регулював процес викупу Державним земельним банком надлишкових площ у землевласників та їх подальшого розподілу між селянами. Маєтки, що мали важливе господарське значення (обслуговували цукроварні, розводили елітну худобу тощо) могли мати до 200 десятин землі, але вони підлягали акціонуванню. Однак законопроект неоднозначно був сприйнятий і селянами, і великими землевласниками. Оскільки селяни вже звикли до думки, що земля, яку їм надала Центральна Рада безкоштовно, належить їм, і повертати її не збиралися, а тим більше викуповувати. В свою чергу, великі землевласники, прагнучи відшкодування за користування панською землею, проводили конфіскаційні рейди та погроми по селянських садибах¹⁴⁸. Оскільки аграрна реформа гетьманського уряду мала ліберальний характер і передбачала добру волю й поступки як з боку селянства, так і великих землевласників, виявляти їх жодна сторона не поспішала. Та й уряд восени 1918 р. вже був не в силі унормувати становище.

Впродовж усього періоду гетьманської влади вибухали стихійні, а подекуди й організовані, масові селянські повстання. У травні — липні 1918 р. відбулися значні антинімецькі та антигетьманські заколоти на Київщині, Чернігівщині, Катеринославщині й Полтавщині. Окупаційна влада прагнула вилучати у населення зброю, оскільки не поодинокими були випадки, коли селяни відкривали вогонь по своїх односельчанах, які обробляли поля. Газета “Нова Рада”, зокрема, описувала подібні випадки у Чигиринському пов. на Київщині. Пропозиції до населення здати зброю добровільно, як правило, не мали успіху. Німецькі каральні загоны застосовували у таких випадках гармати, або спалювали села¹⁴⁹. За підрахунками В. Савченка, “під час локальних повстань українських селян тільки за шість перших місяців перебування іноземних армій в Україні було вбито 22 тис. австро-угорських солдатів і офіцерів (за даними німецького генерального штабу) і більш ніж 30 тис. гетьманських вартових”. Він же нарахував у повстанських збройних загонах у травні–вересні 1918 року до 80 тис. селян¹⁵⁰. 13 липня

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Дорошенко Д. Історія України. — Т. 2. — С. 202.

¹⁴⁹ Нова Рада. — 1918. — 11 черв.; ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 21.

¹⁵⁰ Савченко В.А. Павло Скоропадський — останній гетьман України. — Х., 2008. — С. 223—224.

газета “Нова Рада” надрукувала звернення ЦК Всеукраїнської ради селянських депутатів, який закликав селян припинити повстання, оскільки це вело до руйнування сіл і розпорошення політичних сил. Водночас ЦК закликав селян організувати по селах, волостях, повітах селянські спілки “для захисту класових інтересів” селянства¹⁵¹.

Критичну ситуацію в аграрному секторі, пов’язану з масовими селянськими заворушеннями, Рада Міністрів обговорювала 20 липня. Голова уряду Ф. Лизогуб оголосив пропозицію гетьмана запровадити військовий стан в Звенигородському, Таращанському, Уманському, Сквирському і Канівському повітах Київщини, де рух набував найбільшого поширення. Проте урядовці не підтримали цю ідею, оскільки без національних військових формувань держава, використовуючи окупаційні війська, ризикувала стати ще більш залежною від союзників¹⁵². Відомий український історик, засновник українського гетьманського руху В. Липинський, аналізуючи помилки гетьмана П. Скоропадського, однією з них — чи не найбільшою — вважав “безсилість і пасивність” уряду Української Держави супроти “каральних експедицій”, організованих найбільш деструктивними силами і провокаторами, які дискредитували серед селянства ідею української державності¹⁵³.

У 1918 р. в Україні продовжувалося подальше скорочення промислового виробництва. Революційні події, військове протистояння з більшовицькою Росією, втрата контролю над промисловістю з боку держави, посилення робітничого руху спричинили різке падіння продуктивності праці у промисловості й на залізничному транспорті. На металургійних заводах Півдня із 63 доменних печей наприкінці травня 1918 р. працювало 4, а під кінець серпня — 2. До осені з 102 мартенівських печей в дії було тільки 7. Виплавлення чавуну в 1918 р. скоротилося порівняно з 1913 р. в 11 разів, сталі — в 13, видобуток залізної руди — в 17. За підрахунками міністра шляхів Б. Бутенка, залізниця могла зазнати в 1918 р. збитків на суму 600 тис. крб.¹⁵⁴

Однією з авторитетних організацій, яка в свій час підтримала прихід до влади П. Скоропадського, був Протофіс — Союз промисловців, торговців, фінансистів, офіційно сформований 15—18 травня 1918 р. на своєму установчому з’їзді¹⁵⁵. У роботі зібрання взяли участь прем’єр Ф. Лизогуб, міністри С. Гутник, А. Ржепецький, Б. Бутенко. Делегати зажадали від урядовців обмеження прав робітничого класу: скасування 8-годинного робочого дня, закону про свободу страйків, колективних договорів, перегляду положень про діяльність профспілок і заводських комітетів, зниження розцінок з одночасним підвищенням продуктивності праці, заборони робочого контролю тощо. Водночас Протофіс задекларував підтримку реформаторського

¹⁵¹ Нова Рада. — 1918. — 13 лип.

¹⁵² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 121, 122.

¹⁵³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. — К.; Філадельфія, 1995. — С. 8.

¹⁵⁴ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Цит. праця. — С. 120.

¹⁵⁵ Киевская мысль. — 1918. — 16 мая.

курсу гетьманського уряду, спрямовану на оздоровлення економіки¹⁵⁶, однак його члени фактично обстоювали свої вузькокорпоративні інтереси, відсуваючи інтереси держави на другий план.

Власники підприємств масово закривали заводи й фабрики. У 1918 р. звільнення робітників, яке розпочалося ще за часів Центральної Ради, набуло масового характеру. У середині літа біржами праці було зареєстровано в Києві 35 тис. безробітних, у Херсоні та Харкові — по 25 тис., Одесі — 2 тис. Якщо врахувати збільшення в кілька разів цін на всі продукти харчування й те, що фактична заробітна плата на заводах і фабриках зменшувалася (порівняно з 1913 р. — майже вдвічі), то підстав для поширення в Україні страйкового руху ставало дедалі більше¹⁵⁷. 5 серпня 1918 р. гетьман затвердив постанову про організацію громадських робіт з метою надання робочих місць для безробітних. Зокрема, такі роботи влаштовувалися у Києві по укріпленню Андріївської гірки, у Ніжині — по спорудженню мостів через річку Остер, у Каневі — по впорядкуванню території біля могили Т. Шевченка, розробку кам'яних кар'єрів біля сіл Лозоватка й Селище¹⁵⁸. Міністерство фінансів випустило для фінансування цих робіт понад 2,5 млн крб.¹⁵⁹

Усуненню кризових явищ у промисловості не сприяли уповільненні темпи роботи Міністерства праці на чолі з Ю. Вагнером. Хоча відомство прагнуло діалогу з профспілками, його кроки не були ефективними. На 1-й Всеукраїнській конференції профспілок, скликаній 21–27 травня при підтримці гетьманської влади, були зроблені певні кроки до порозуміння між робітниками й урядом. Проте, оскільки серед учасників зборів переважали здебільшого речники РСДРП (меншовиків) і українських соціалістичних партій, які представляли не місцеві територіальні спілки, а правління окремих професійних об'єднань, обрана Всеукраїнська центральна рада профспілок не стала справжнім представницьким органом всього робітництва України. В свою чергу, уряд домігся від конференції рішень, які б утримували робітників від боротьби проти існуючої влади¹⁶⁰. Про повільні темпи роботи відомства, очолюваного Ю. Вагнером, свідчить і той факт, що про розробку робітничого законодавства стало відомо зі сторінок газет лише в жовтні 1918 р., тобто на сьомому місяці діяльності уряду.

Особливо важким було становище залізничників. Уряд не спромігся погасити заборгованість із заробітної плати. 14–15 липня 1918 р. робітники Здолбунівського, Сарненського та Коростенського залізничних вузлів Південно-Західної залізниці розпочали страйк. 16–17 липня до нього приєдналися залізничники Одеси, Києва, Поліської залізниці. Страйк швидко набув загальноукраїнського характеру. За урядовим повідомленням у газеті “Нова Рада”, головними вимогами залізничників були: сплата різниці заробітку з вересня по 15 листопада 1917 р. та введення заробітної плати, згідно з декретом радянського уряду від 11.12.1917 р., а також забез-

¹⁵⁶ *Скоропадський П.* Цит. праця. — С. 355.

¹⁵⁷ *Рубльов О.С., Рєєнт О.П.* Цит. праця. — С. 123.

¹⁵⁸ *Державний вістник.* — 1918. — 15 серп.

¹⁵⁹ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. 2. — С. 220.

¹⁶⁰ *Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1918.* — К., 2005. — С. 202.

печення харчами з інтендантських складів¹⁶¹. У багатьох випадках причиною страйків була більшовицька агітація. На заклик Центрального страйкому 19 липня зупинився рух на Московсько-Кієво-Воронезькій залізниці, 20 — на Харківському вузлі та Катеринославській залізниці, 21 — на Слобідській, 23 — Північно-Донецькій. Загалом у страйку взяли участь близько 200 тис. залізничників¹⁶².

Прийнявши рішення про відновлення в Україні дії царського закону від 2 грудня 1905 р. про суворі покарання за участь у страйках, гетьманський уряд намагався придушити цю політичну акцію. На підставі урядового рішення Державна варта разом з німецькими та австрійськими військами вдалася до жорстоких репресій проти страйкарів. Переслідування й голод змушували залізничників України вернутися до роботи. Однак робітники продовжували висувати все нові й нові вимоги (підписання колективних угод, збільшення заробітної плати, поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці тощо). Натомість підприємці відповіли локаутами й новими звільненнями (Луганськ), закриттям профспілок (Херсон), а окупаційна влада — жорстокими покараннями страйкуючих. Так, відповідно до наказу генерала Менгельбіра — командира німецького корпусу, учасників страйків чекала каторга чи трирічне ув'язнення, а призвідників — страта¹⁶³.

Гетьманська влада намагалася різними способами угамувати страйк залізничників: терміновою виплатою заробітної плати, залученням до роботи штрейкбрехерів, погрозами передати залізниці у відання німецької окупаційної влади. Але всі ці заходи не мали успіху. Не зважаючи на репресії та військово-польові суди, страйк тривав до середини серпня 1918 р., загальмувавши передислокацію військ Німеччини й Австро-Угорщини на Західний фронт, став на перешкоді вивезенню у Центральні країни хліба й інших продуктів харчування¹⁶⁴. Через страйк створювалося критичне становище із постачанням населенню деяких регіонів України — зокрема західних — продовольства¹⁶⁵. Зменшилися хлібні запаси на складах губерній, що призвело до значних спекуляцій хлібом. Лише за тиждень страйку торгівці підняли ціну на хліб з 1 крб 20 коп. до 3—4 крб.¹⁶⁶

Відновленню ритмічної роботи залізниць в Україні значною мірою сприяли зацікавленість окупаційної адміністрації в безперебійному вивезенні продукції з України та зусилля Міністерства шляхів, яке для наведення порядку запровадило інститут залізничних комісарів, що спирався на збройну силу. Однак та обставина, що більшовики встигли перегнати в Росію значну кількість паровозів та близько 80 тис. вагонів, не могла не позначитися згубно на стані залізничних перевезень¹⁶⁷.

Для налагодження діалогу уряду з профспілками при Міністерстві праці було створено комітет праці, на який покладалося попереднє обгово-

¹⁶¹ Нова Рада. — 1918. — 21 лип.

¹⁶² Україна: Хроніка ХХ століття. — С. 264.

¹⁶³ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Цит. праця. — С. 123, 124.

¹⁶⁴ Україна: Хроніка ХХ століття. — С. 265.

¹⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 85.

¹⁶⁶ Народна воля. — 1918. — 28 лип.

¹⁶⁷ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Цит. праця. — С. 122.

рення підготовлених міністерством законопроектів. Однак комітет не зміг захистити інтереси робітників, а навпаки, погіршив їхнє становище, запровадивши під міністерським тиском 12-годинний робочий день на всіх металургійних підприємствах України. Подальший розвиток взаємин між гетьманським урядом та робітництвом України був окреслений у зверненні П. Скоропадського до українського народу про скликання особливої наради для погодження робітничого законодавства. Згодом і у “Грамоті гетьмана до всього українського народу”, виданій 29 жовтня 1918 р., містилася обіцянка розробити низку заходів для розвитку промислового життя в Україні¹⁶⁸.

Аналізуючи соціальну політику гетьманського уряду, сучасні дослідники сходяться на думці, що він проводив таку робітничу політику, “яка не зачіпала основних завоювань революції, тобто гетьман не пішов шляхом реставрації царських порядків, як про це стверджувалося в літературі, а залишив соціально-економічні завоювання робітництва, здобуті ним у революції, в силі”¹⁶⁹. У соціальній сфері залишалися державні та громадські структури, які склалися ще в добу Центральної Ради: комісаріати праці, фабричні інспекції та окружні інженери, біржі праці, де фактично було повністю збережено персонал.

Гетьманський уряд поступово розвивав державний апарат опікування соціально незахищеними верствами населення, головним чином жертвами Першої світової війни. Міністерство народного здоров’я й опікування, яке очолював лікар-фармаколог Ю. Любинський, досягло безперечних успіхів у забезпеченні охорони здоров’я в Україні, боротьбі з епідемічними захворюваннями, становленні судової медицини, реформуванні медичної та фармацевтичної освіти тощо. Уряд прагнув фінансово забезпечити дитячі притулки, притулки для дітей військовополонених та загиблих воїнів, біженців, заклади опіки дорослого населення, пристарілих, осіб з вадами розумового і фізичного розвитку, створених здебільшого органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями, а також державні структури, які працювали ще до революції 1917 р. і залишилися без засобів до існування. Під особливою увагою гетьманської влади були біженці та військовополонені, на допомогу яким уряд виділив близько 17 млн крб.¹⁷⁰

Характеризуючи фінансову політику гетьманської влади, більшість сучасників і новітніх дослідників одностайні у її високій оцінці. Значною мірою цьому сприяли високі фахові якості міністра фінансів Антона Ржепечького. Д. Дорошенко писав, що він “показав себе може занадто великим прихильником вузькокласових стремлень фінансової буржуазії”, водночас “був добрим господарем, широко обороняв інтереси Української Держави взагалі, беріг кожну копійку, доводячи ощадність часом аж до скупості і досяг головного свого завдання: створив українську грошову систему й забез-

¹⁶⁸ Державний вістник. — 1918. — 2 листоп.

¹⁶⁹ Андрусішин Б.І. Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.): Автореф... докт. істор. наук. — К., 1997. — С. 30.

¹⁷⁰ Жванко Л.М. Внутрішня політика Української Держави у галузі охорони здоров’я та соціального захисту населення (квітень—грудень 1918 року): Автореф. ... канд. істор. наук. — Х., 2002. — С. 14, 15.

печив українській валюті високий курс”¹⁷¹. Ставлення українських національних сил до А. Ржепецького не можна назвати прихильним. Адже більшості з них він був відомий як голова “Тетянинського комітету” по захисту біженців, в якому намагався сконцентрувати роботу всіх установ, які працювали в цьому напрямі, і не терпів конкуренції з боку українських товариств, зокрема “Товариства допомоги населенню Півдня Росії”. Особисте відношення до нього національної інтелігенції, а також його приналежність до партії кадетів перешкождали багатьом українським діячам об’єктивно оцінити роботу А. Ржепецького на посаді міністра фінансів Української Держави.

Вже у перших публічних виступах міністр чітко окреслив завдання свого відомства, наголосивши, що “намагатиметься встановити українську валюту з високим курсом, обновити банківський апарат в формі Державного банку і банків приватних, щоб урегулювати господарське життя в Україні й установити сталий бюджет”¹⁷². Очоливши Міністерство фінансів, А. Ржепецький залишив без особливих змін його кадровий склад, а також залучив до праці висококваліфікованих фахівців у фінансовій сфері. Директором Кредитової канцелярії став Г. Лерхе, заступником міністра — колишній директор Кредитової канцелярії у Петрограді К. фон Заммен. При Міністерстві фінансів було збережено Експедицію заготовок державних паперів й основні штати працівників Державної скарбниці, яку очолив відомий економіст Х. Лебідь-Юрчик. Він, зокрема, коментуючи фінансову політику за часів Гетьманату, констатував високий рівень фахівців міністерства. За його словами, відомство не відмовляло “у кредитах на заспокоєння дійсних державних потреб, але енергійно охороняло державний скарб від замахів на марнотратство й надужиття”. Така політика, на його думку, свідчила про збалансованість державного господарювання. Що ж до української валюти, то незважаючи на те, що крім природних багатств України, “до яких кредиторам трудно приступити”, вона не мала жодного забезпечення. Проте мала високу цінність — карбованець дорівнював половині золотого франка¹⁷³.

Водночас зазначимо, що вже з перших кроків роботи міністерства певною мірою ускладнювали антигетьманські настрої серед урядовців, поширення листівок із закликами до саботажу й страйків¹⁷⁴. Не останню роль в подібних акціях відігравали чиновники вищого рангу, зокрема В. Мазуренко — член партії українських есдеків, який за часів Гетьманату був призначений заступником міністра фінансів.

Уже перші рішення гетьманського уряду були спрямовані на покращення грошового обігу й фінансового стану в Україні. 3 травня 1918 р. на своєму засіданні Рада Міністрів розглянула пропозиції А. Ржепецького про організацію друкування грошових знаків у Києві у друкарні Кульженка, в Одесі у друкарні військового відомства. За його поданням було також

¹⁷¹ Дорошенко Д. Історія України. — Т. 2. — С. 189.

¹⁷² Там само.

¹⁷³ Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право (Додаток: перший державний бюджет України на 1918 рік і пояснення найважливіших позицій бюджету). — Львів, 1927. — С. 121.

¹⁷⁴ Войнарченко О. З гетьманських часів: Спогади самовидця з року 1918. — Детройт, 1950. — С. 13.

прийнято рішення про запровадження монополії на цукор і тютюн¹⁷⁵. Крім того, міністр фінансів наполіг на запровадженні монополії на сірники й підвищенні залізничних тарифів.

9 травня 1918 р. Міністерство фінансів провело через Раду Міністрів “Закон про додатковий випуск знаків Державної скарбниці”. Крім 100 млн крб., випущених за законом УНР від 30 березня 1918 р., було ухвалено додатково надрукувати ще 400 млн крб.¹⁷⁶ Варто також знати, що в Україні допускався неконтрольований обіг російських рублів та “керенок”, німецьких марок і австрійських крон. Аби забезпечити Україну від засилля російської валюти, уряд 17 серпня 1918 р. видав закон про обмеження ввозу в країну російських грошових знаків. Поряд із цим вживалися кроки для стабілізації карбованця. 15 травня між Радою Міністрів Української Держави та урядами Австро-Угорщини і Німеччини було підписано угоду, на підставі якої Україна надавала цим державам кредит у 400 млн крб., вартість яких мала бути сплачена за курсом 2 австр. крони та 1,3 марки за карбованець. Таким чином уряд планував забезпечити доступ Центральних держав до української валюти, необхідний для розрахунку за продукти харчування й промислову сировину, закуплені ними в Україні, і водночас оздоровити карбованець, унеможливити його падіння в зв’язку з послабленням російської валюти¹⁷⁷.

Міністру фінансів і українським банкірам доводилося долати тиск з боку німецького та австро-угорського командування, яке вимагало примусово приймати марки та крони за більш вигідним для них курсом. За даними сучасного дослідника внутрішньої політики Української Держави Ф. Проданюка, в травні—червні 1918 р. фактично розпочалася фінансова війна між гетьманським урядом і командуванням окупаційних військ. Німецькі та австро-угорські офіцери заарештовували тих українських банкірів й працівників торговельних установ, які не бажали приймати до плати й обміну валюти цих держав за завищеним курсом. Поряд із цим представники Київської групи армій відмовлялися сплачувати податки й акцизні збори за вільним курсом¹⁷⁸. Український уряд у зв’язку з цим звертався до державних установ Німеччини та Австро-Угорщини з нотами протесту проти такого тиску, а для більш ефективного захисту національних інтересів у фінансовій сфері — тимчасово припинив розрахунки по торговельних операціях з Центральними державами¹⁷⁹. Остаточному вирішенню спірних питань у фінансовій сфері сприяла робота україно-німецько-австрійської комісії, результатом роботи якої стало підписання 4 липня 1918 р. проекту валютної угоди між всіма сторонами. Український уряд схвалив цей проект 6 вересня 1918 р.¹⁸⁰

¹⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3, 4.

¹⁷⁶ Державний вістник. — 1918. — 9 черв.

¹⁷⁷ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 189, 190.

¹⁷⁸ Проданюк Ф. Українська Держава і країни Четверного союзу: основні напрямки взаємовідносин // Студії з архів. справи та документознавства. — Т. 5. — К., 1999. — С. 75.

¹⁷⁹ Там само; ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 137, 137 зв.

¹⁸⁰ Там само. — Арк. 237.

10 серпня гетьман затвердив ухвалений Радою Міністрів статут Українського державного банку і асигнування коштів до його основного капіталу в сумі 100 млн крб. і 10 млн крб. запасного фонду¹⁸¹. Банк розпочав свої фінансові операції 2 вересня 1918 р. Не менш важливим для стабілізації фінансової і господарської системи загалом та реалізації земельної реформи зокрема було заснування Українського земельного банку 23 серпня, який відкрив свої операції 1 вересня 1918 р. Земельний фонд банку складав 142 тис. десятин землі вартістю 19,8 млн крб., запасний фонд — 50 млн крб.¹⁸²

В економічній і торгово-промисловій сфері гетьманська влада змушена була рахуватися з інтересами Німеччини й Австро-Угорщини, які за надання військової допомоги вимагали чіткого дотримання умов Берестейської угоди, зокрема щодо поставки в ці країни продуктів харчування та сировини. Принагідно зазначимо, що Центральні держави через гостру внутрішню економічну кризу за будь-яку ціну прагнули вивезти з України якнайбільше харчів і сировини, завоювати на українському ринкові міцні позиції та досягти власного позитивного платіжного балансу. Ще 23 квітня 1918 р. було підписано загальний господарський договір між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною. Проте головний тягар виконання цього договору з боку України ліг на гетьманський уряд. Згідно з домовленостями, до 31 липня 1918 р. українська сторона мала продати Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн пудів хліба, а до 30 червня того ж року — 2,7 млн пудів великої рогатої худоби у живій вазі, 400 млн яєць, 900 вагонів спеціальних сортів дерева, 37,5 млн пудів заліза і руди, а також багато іншого продовольства та промислової сировини¹⁸³. Окремими договорами від 24 травня і 1 червня український уряд дозволив Центральним державам закупити й вивезти 4 млн пудів цукру й цукрового піску. Договір, підписаний 10 вересня 1918 р., хоча й базувався на Брестському договорі, але був для України більш м'яким. Зокрема, із загальної кількості врожаю 1918/19 року в країні планувалося 65 % залишити для внутрішніх потреб, 35 % — поставити на експорт. Україна дозволила вивезти 11 млн пудів живої худоби, 300 тис. голів овець, 2 млн штук птиці, 450 тис. пудів сала, масла й сиру, 20 тис. пудів м'ясних консервів і ковбас щомісячно, 2,5 тис. вагонів яєць, 2,5 млн пудів цукру і 20 % спирту від виробництва 1918/19 р.¹⁸⁴ Поряд із цим німецька та австро-угорська сторони зобов'язувалися поставити в Україну нафту, вугілля, сільськогосподарську техніку й промислове устаткування. Українська Держава одержувала кредит у розмірі 1 млрд німецьких марок, що не лише відкривало перед нею перспективи подолання економічної кризи, а й надавало можливість модернізувати вітчизняну промисловість і сільське господарство¹⁸⁵.

¹⁸¹ Державний вістник. — 1918. — 17 серп.

¹⁸² Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави 1918 р. // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. 5. — К., 1999. — С. 105, 106.

¹⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 1118. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 1—3.

¹⁸⁴ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 211.

¹⁸⁵ Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917—1920) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 329.

Незважаючи на суворі вимоги торговельного договору з Центральними державами, гетьманський уряд прагнув забезпечити насамперед українські національні інтереси. Зокрема, його заходи були спрямовані на обмеження масового експорту з України товарів і сировини військовими та економічними організаціями Центральних держав, перегляд норм обмежень на вивіз різної продукції, визначення тарифів й сприяння діяльності митниць, створення закупівельних організацій тощо. Вже 11 травня 1918 р. уряд видав наказ про заборону вивозу металів за кордони Української Держави, яким без згоди Центрального бюро із зовнішнього товарообміну заборонялося вивозити з України мідь, алюміній, нікель, кобальт, кадмій, олово, свинець, срібло, а також вироби з них і лом¹⁸⁶. Аналогічними розпорядженнями встановлювалася заборона експорту з України гуми та гумових виробів, технічних мастил, сірки, етилового спирту, шкіряних виробів, золота, платини, деяких продуктів харчування (меду, патоки). Для експорту цукру, спирту та вугілля Міністерство торгівлі і промисловості видавало спеціальні розпорядження¹⁸⁷. Намагаючись обмежити свою відповідальність за виконання взятих керівництвом УНР зобов'язань перед Австро-Угорщиною і Німеччиною, гетьманський уряд погодився на діяльність в Українській Державі торгово-економічних організацій цих країн. На них мав лягти основний тягар виконання економічних договорів і угод. Продовольчі товари й сировину вони повинні були закуповувати на ринках України за вільними цінами. Особливе місце серед них займало Імперське господарське бюро при німецькій делегації в Україні, підпорядковане німецькому військовому відомству, яке контролювало діяльність усіх німецьких торгових і економічних установ. Поряд з ним провідну роль у закупці продовольства в Україні відіграла Господарська централь, створена урядовими структурами Німеччини і Австро-Угорщини¹⁸⁸.

Водночас П. Скоропадський прагнув локалізувати вплив країн-союзниць на державні установи України. Тому за час його гетьманування не було створено жодної спільної організації, яка контролювала б вивезення з України продуктів харчування та сировини згідно з торговельним договором від 23 квітня 1918 р. В інтересах забезпечення необхідними продуктами внутрішнього ринку України та для врегулювання зовнішньої торгівлі Міністерство торгу і промисловості особливим наказом 3 червня 1918 р. установило 5 категорій товарів, заборонених до вивозу, на які вводилася монополія (цукор, спирт, вугілля); зареєстрованих для вільного торгу (лісові матеріали, овочі), торгівля якими дозволялася під контролем держави (збіжжя, худоба, яйця, м'ясо, залізна руда) і вільного продажу (тютюн, скло, сіль, кустарні вироби тощо)¹⁸⁹.

В цілому план вивезення з України сировини та продовольства не був виконаний. Політика уряду, розруха на транспорті і протидія населення — далеко не повний перелік причин цього. План був реалізований лише на

¹⁸⁶ Державний вістник. — 1918. — 18 трав.

¹⁸⁷ *Проданюк Ф.* Українська Держава і країни Четверного союзу. — С. 73.

¹⁸⁸ Там само. — С. 73, 74.

¹⁸⁹ *Дорошенко Д.* Цит. праця. — С. 210, 211.

20 %. Водночас, згідно з угодою, Центральні держави поставили певну кількість товарів в Україну. Так, до 31 липня було імпортовано товарів, головним чином з Австрії, приблизно на 130 млн крон, у т. ч. 160 вагонів сільськогосподарських машин, 400 вагонів емальованого посуду і на 10—15 млн крон нафтопродуктів. Товари надходили в Київ, Харків, Одесу, Вінницю. Поставляли плуги, віялки, граблі, лопати, меблі, швейні машини, спиртні напої, хімічні товари. Але значна кількість товарів не доходила до споживачів. Чимало товарів було розграбовано солдатами й селянами. Велика кількість товарів, закуплених для України, залишилася в Австрії (на 50 млн крон) або опинилася в Галичині (на 20 млн крон)¹⁹⁰.

Виконання умов господарського договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною вимагало від гетьманського уряду максимальної концентрації ресурсів, зокрема у сфері хлібозаготівлі. Було збережено і реформовано Українське державне хлібне бюро, створене 3 квітня 1918 р. ще за часів УНР. Головним його завданням була монопольна заготівля зерна для виконання господарського договору з Центральними державами¹⁹¹. Пішовши 10 липня 1918 р. на реорганізацію бюро, уряд прагнув створити дієву централізовану державну хлібозаготівельну організацію. В першу чергу планувалося залучити до хлібозаготівельних операцій під контролем Державного хлібного бюро кооперативи, господарські спілки й об'єднання хліборобів, установи та організації місцевого самоврядування¹⁹². У такий спосіб Міністерство продовольства прагнуло домогтися розширення фінансової бази та суспільно-політичної підтримки централізованих заготівель хліба, а також обмежити спекулятивні тенденції серед приватних торгівців. Незважаючи на те, що окупаційні війська фактично були допущені до хлібозаготівель, вони не мали права самочинно вивозити хліб за кордон. Згідно із урядовим розпорядженням від 2 вересня 1918 р., єдиним відправником вантажів, монополізованих Хлібним бюро, могло бути лише воно та Міністерство продовольства. Разом з тим, після послаблення впливу Центральних держав на внутрішню політику Української Держави наприкінці жовтня — на початку листопада 1918 р. (через поразки на фронтах), гетьманський уряд вжив заходів до послаблення монополії. На початку листопада 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон про передачу функцій розподілу продовольства до відання органів місцевого самоврядування.

Тривалий час в українській історіографії побутувала думка, що хліб і продукти харчування німецька та австро-угорська влада одержувала від України безкоштовно лише за військову допомогу, яку надала за Берестейською угодою. Це далеко не так, хоча й сьогодні дослідники ще не мають конкретних цифр щодо грошових коштів, які Українська Держава виручила за поставлені продукти харчування та ресурси у Німеччину й Австро-Угорщину, проте відомо, що гетьманська влада не встигла ці кошти спрямувати у розвиток економіки та народного господарства і вони залишилися

¹⁹⁰ Там само. — С. 210.

¹⁹¹ Україна: Хроніка XX століття. — С. 180.

¹⁹² Державний вістник. — 1918. — 24 лип.; ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 100 зв.

на рахунках Української Держави в державних банках Німеччини, Австрії і Угорщини. Діставши владу внаслідок політичного перевороту, Директорія протягом двох років вимагала від колишніх країн-союзниць повернення Україні грошей за поставлені згідно з торгівельно-економічними договорами товари. Першою відшкодування УНР здійснила Німеччина (400 млн нім. марок з українських конто в Райхсбанку)¹⁹³, згодом — Австрія та Угорщина. Відомо, що лише в листопаді 1920 р. УНР одержала 5 676 527 австрійських крон і 13 грудня 1920 р. ще 1 613 962 австрійських крон від угорського уряду (з конто УНР в Австро-Угорському банку)¹⁹⁴. Ці кошти були використанні республіканською владою для утримання дипломатичної служби УНР, екзильного уряду, роботи з інтернованими вояками в Польщі тощо.

За часів гетьманування П. Скоропадського спостерігалось деяке економічне піднесення України. Цьому значною мірою сприяли відновлення приватної власності, підтримка урядом вільного підприємництва. Було налагоджено вільний грошовий обіг, зміцнено національну валюту, створено державний бюджет, відкрито кілька українських державних банків, засновано нові акціонерні компанії, відроджено промислові підприємства та біржі. Поступово було відновлено залізничний рух, реорганізовано державний флот.

Аграрна реформа П. Скоропадського була спрямована на відновлення сільського господарства України, створення міцного класу хліборобів, які б отримали землю за викуп при посередництві держави шляхом парцеляції великих земельних маєтків. Однак провести в життя свої задуми уряд не встиг. І це пояснювалося насамперед браком часу. Підготовка адміністративного апарату та правової бази реформування земельних відносин потребувала людських і матеріальних ресурсів, широкої роз'яснювальної роботи, яка б нейтралізувала агітацію лівих партій на селі. Водночас сильною була інерція мислення колишніх латифундистів, котрі з приходом до влади гетьмана пов'язували можливість соціального реваншу. Урядові Української Держави не вдалося пом'якшити продовольчу кризу, вгамувати спекуляцію, забезпечити міста достатньою кількістю продовольства, щоб зменшити соціальну напругу в країні, і тим самим було окреслене його короткотривале існування. Рівночасно стримуючими факторами економічного розвитку країни були впливи на політику уряду в цій сфері великих промислових та торговельних груп, залежність від торговельно-економічних угод з Австро-Угорщиною і Німеччиною.

РОЗВИТОК ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ

Питання національної освіти були невід'ємною складовою культурного будівництва гетьманату П. Скоропадського. Його вирішення було пов'язане насамперед з розв'язанням складної проблеми задоволення національних інтересів корінного населення — українців — з врахуван-

¹⁹³ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Спр. 7 — Арк. 64, 64 зв.

¹⁹⁴ Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 315. — Арк. 59, 62.

ням потреб російського та зросійщеного населення українських міст, а також реалізацією культурних запитів національних меншостей на території Української Держави. Як згадував Д. Дорошенко, гетьманський уряд стояв перед дилемою: “або силоміць повертати дотеперішні російські школи в українські, або, залишивши російські школи існувати далі, творити нові українські школи”. За його словами, “як би піти першим шляхом, то зважаючи на те, що майже всі міста на Україні зросійщені і надати їм українське обличчя можна було лиш з часом, в міру зросту національної культури, піддержуваної всіма засобами держави, але без насильства, — то зачиняти російські школи або примушувати їх українізуватись, це значило викликати страшну боротьбу двох культур і ускладнити безмежно і без того складне внутрішнє становище”¹⁹⁵. Уряд обрав другий напрям — творення нових українських середніх і вищих шкіл.

Нижча школа, зосереджена головним чином у сільській місцевості, де здебільшого мешкали українці, почала українізуватися ще у 1917 р. Цей процес набув значного розмаху не лише по селах, а й містах. “...Ця українізація йшла з такою стихійною силою, — писав Д. Дорошенко, — що сміливо можна було сказати, що ще кілька років мирного життя, і українське місто не можна було б пізнати: воно зробилось би українським не тільки в державно-територіальному розумінні, але й в національному”¹⁹⁶. Ключовим у вирішенні цього питання в Україні було запровадження безперервності навчання українською мовою в усіх навчальних закладах України, оскільки саме він створював головні стимули для вивчення мови всіма категоріями українських громадян, які прагнули здобути освіту і стати фахівцями у різних галузях знань.

Поступовість у запровадженні української мови у школах відстоював відомий український учений і педагог Микола Василенко, який 2 травня 1918 р. очолив Міністерство народної освіти гетьманського уряду. Він мав значний досвід діяльності в галузі освіти, оскільки у 1917 р. займав посаду попечителя Київської шкільної округи, згодом — заступника міністра народної освіти Тимчасового уряду, водночас був відомим українським педагогом з багатолітньою практикою викладацької роботи. Очоливши міністерство, М. Василенко передусім намагався дотримуватися принципу спадкоємності у державній політиці в галузі освіти. Він фактично зберіг на керівних посадах майже всіх, хто працював за часів УНР і виявив себе здатним до реалізації української національної політики. Зокрема, заступником міністра залишився відомий український учений, митець і громадсько-політичний діяч П. Холодний. Іншим своїм заступником М. Василенко згодом призначив професора Харківського технологічного інституту, фахівця з організації та адміністрування вищої спеціальної освіти І. Красуського. На чолі департаменту загальних справ залишився український учений-літературознавець П. Зайцев. Свої посади зберегли також: Т. Сушицький — директор департаменту вищої школи, А. Синявський — серед-

¹⁹⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). — С. 356.

¹⁹⁶ Там само. — С. 357.

ньої школи, О. Вілінський — професійної освіти, А. Лещенко — нижчої освіти, С. Русова — до і позашкільної освіти, І. Стещенко — перший міністр народної освіти — одержав посаду генерального інспектора.

Деякий час продовжував існувати інститут губернських комісарів з народної освіти, призначених ще за часів Центральної Ради. Зокрема, продовжили працювати В. Андрієвський (Полтавщина), Г. Стаднюк (Чернігівщина), І. Труба (Катеринославщина), Шило (Київщина), М. Черкавський (Волинь), К. Дмитріюк (Холмщина), Злотчанський (Поділля). Все це були відомі українські громадські діячі, більшість з них мали значний педагогічний досвід. М. Василенко прагнув залишити їх на своїх посадах, змінивши згодом лише сам принцип керування справою освіти на місцях. Інститут комісарів був реорганізований в інститут “управляючих шкільними справами в губернії”. Цей процес відбувався в ході запровадження загальноукраїнської реформи державних органів керівництва освітньою справою, яку підготував відомий український педагог В. Науменко¹⁹⁷. Реформа проводилася з метою реорганізації колишніх “попечительств” трьох шкільних округів (Київського, Харківського й Одеського) в управи, які водночас опікувалися б усіма навчальними закладами, в тому числі галузевими, які раніше належали до інших міністерств.

М. Василенко чітко визначився з пріоритетами своєї діяльності, про які заявив на раді міністерства 9 травня 1918 р. “...Я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене й бажаю найширшого та найглибшого розвитку української національної школи”, — наголошував він. Відповідаючи на питання колег про долю українізації освітньої галузі, міністр наголошував, що прагне зробити українську буржуазію прихильницею цієї справи, хоче відійти “від суперечок на національному ґрунті”, оскільки на них “марно витрачається багато часу й сили, а наслідки цього для діла невеликі”. “Я маю своїм завданням мирити національні течії, по змозі уникаючи тих суперечок, але ніяк не покидаючи гасла нашого Уряду: самостійна національна Українська Держава”, — зазначив він далі¹⁹⁸. Ці слова міністра народної освіти можна визначити як головне кредо, під яким провадилася вся освітня політика 1918 р. Намагаючись уникати політичного протистояння, М. Василенко зумів розгорнути плідну й систематичну реорганізацію системи освіти з урахуванням національних інтересів українців. Впродовж усієї своєї діяльності йому не раз доводилося чути звинувачення в згортанні українізації шкільної освіти, поступливості українофобам тощо, але з відстані подій цілком очевидно, що це був найбільш результативний період у становленні національної освіти, який заклав міцний фундамент для будівництва української школи, зламати який тривалий час не вдавалося навіть радянській владі.

Дієвим кроком у цьому напрямі став обіжник Міністерства народної освіти і мистецтва про утворення національної нижчої початкової школи з 1918/19 навчального року, виданий 22 липня. Це розпорядження було надіслане губернським і повітовим народним (земським) управам та місце-

¹⁹⁷ Дорошенко Д. Історія України. — С. 233, 234.

¹⁹⁸ Там само. — С. 234.

вим комісарам з народної освіти. В документі констатовалося, що в багатьох місцевостях нижча початкова школа перейшла на українську мову викладання. Проте, через брак коштів, підручників та вчителів частина земств не змогла виконати цей урядовий (ще Тимчасового уряду) указ. “В час, коли наша Держава творить культурно-національні цінності (одкриває українські Державні Університети, Академії, гімназії і т.п.) і напружує всі духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу... нижча початкова школа для українського народу мусить обов’язково як слід приготувитись до навчання на українській мові”, — зазначалось у вказаному розпорядженні. Міністерство вимагало врахувати всі потреби на місцях для того, що по всій Україні початкова школа стала українською¹⁹⁹.

Інший, не менш важливий, обіжник міністерства від 5 серпня 1918 р. стосувався утворення національної вищої початкової школи з наступного навчального року²⁰⁰. Міністерство зверталось до всіх губернських та повітових земських і міських управ, які опікувалися вищими початковими школами, налагодити “справу утворення національної вищої початкової школи з початку наступного 1918/19 шкільного року по всій Україні” в існуючих навчальних закладах, “в яких склад учнів переважно із української людності (українців більше 50 %)”. В той же час пропонувалося “в тих вищих початкових школах, котрі в минулому шкільному році перейшли до викладу української мови, а також у тих, котрі відкриваються з початку цього року для українських дітей, навчання всіх предметів в школі вести українською мовою і для цього призначити відповідний педагогічний персонал”. За умови, коли українців у цих навчальних закладах менше половини, пропонувалося ввести “дисципліни по українознавству (українську мову, історію і географію України) і викладати їх тою мовою, яка вживається в школі, або українською, коли діти як слід розуміють її”²⁰¹. Як бачимо, Міністерство освіти, незважаючи на критику з боку представників української інтелігенції і провідних національних партій, вжило максимумально можливі заходи щодо українізації початкової школи. Відомство надавало цьому питанню особливої ваги, весь час підкреслюючи, що “українська національна школа, вся головна основа відродження народу, мусить бути особливо добре і завчасно забезпечена всім, що гарантує прямий і вільний перехід всякій українській дитині до самих верхів шкільного національно-виховуючого навчання”²⁰².

Наступним кроком у здійсненні національної шкільної реформи стало розв’язання питання про створення умов для запровадження української мови у середній школі. Тут міністерство, згідно із раніше проголошеними принципами поступовості в українізації гімназій та училищ, зосередилося насамперед на створенні нових українських гімназій. Ще навесні 1917 р. силами української громадськості в Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Херсоні та ін. містах були відкриті перші українські гімназії. За часів гетьманату всі вони одержали статус державних і фінансове забезпе-

¹⁹⁹ Державний вістник. — 1918. — 6 верес.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Там само. — 10 серп.

²⁰² Там само.

чення. Влітку 1918 р. у столиці України вже були три державні українські гімназії. Першими директорами середніх національних державних шкіл були відомі українські освітяни та педагоги: І. Власенко, В. Дурдуківський, Г. Козленко (Київ), М. Плевако (Харків), П. Дорошенко, згодом — А. Верзілов (Чернігів) та ін. Тут доречно підкреслити, що ці гімназії дуже швидко здобули популярність і невдовзі до них почали переводитися учні з російських гімназій, бажаючи одержати національну освіту²⁰³. Процес створення українських середніх шкіл набув масового характеру вже влітку 1918 р., коли було відкрито 54 гімназії з українською мовою викладання у різних повітових містах України, на осінь — ще 40 гімназій і 10 училищ. Усього, за підрахунками Д. Дорошенка, наприкінці гетьманування П. Скоропадського в Україні було відкрито майже 150 українських середніх шкіл. Ті, що були створені органами місцевого самоврядування, одержали фінансову підтримку від Міністерства народної освіти, яке 3 вересня одержало від Державної скарбниці 400 тис. крб. на ці витрати²⁰⁴. Водночас в усіх російських гімназіях на Україні міністерство ввело обов'язкове вивчення української мови, літератури, географії та історії²⁰⁵.

Попри дії керівництва Міністерства народної освіти було й чимало закидів з боку українських діячів, переважно соціалістичної орієнтації, у повільних темпах проведення українізації шкільної освіти. Однак саме завдяки зусиллям міністерства вдалося досягти значних успіхів у даній сфері. Цьому посприяли заходи уряду, який не лише прагнув надати українізації системного характеру, а й забезпечив державну фінансову підтримку. Вже 3 червня 1918 р. Рада Міністрів виділила 1 млн крб. на фінансування шкільних закладів²⁰⁶. Згідно із постановою уряду від 6 серпня 1918 р. на утримання існуючих та відкриття нових вищих початкових шкіл з Державної скарбниці було асигновано 20 726 712 крб.²⁰⁷ В той же день був прийнятий закон про об'єднання всіх типів нижчих початкових шкіл (одно і двокласних сільських та парафіяльних шкіл), зміну викладацького складу та збільшення державної допомоги школам. Крім того, уніфікувалися службові права і права на грошове утримання вчителів усіх цих шкіл²⁰⁸.

Іншим, не менш важливим напрямом діяльності Міністерства освіти стали заходи по підготовці кадрів учителів для української нижчої та середньої школи. З цією метою для вчителів створювалася мережа курсів українознавства, які розпочали свою роботу вже влітку 1918 р. Законом 2 червня було виділено 2 184 790 крб. на проведення курсів, де мали можливість прослухати лекції вчителі середніх шкіл, вищих та нижчих початкових шкіл, а також майбутні лектори з українознавства. Для останніх було виділено окремо 28 910 крб. Перші курси відкрились у Києві 10 червня, згодом їх мережа вкрила всі місцевості України²⁰⁹. Міністерство не оминуло своєю увагою і

²⁰³ Дорошенко Д. Історія України. — С. 239.

²⁰⁴ Там само. — С. 240.

²⁰⁵ Державний вістник. — 1918 р. — 8 серп.

²⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 74.

²⁰⁷ Державний вістник. — 1918. — 6 верес.

²⁰⁸ Там само.

²⁰⁹ Дорошенко Д. Історія України. — С. 235.

українські землі Холмщини, Підляшшя й Полісся, окуповані австро-угорськими і німецькими військами. Тут, починаючи від 15 червня 1918 р., відбулися три випуски курсів з українознавства, слухачами яких були 600 учителів з повітів зазначених західноукраїнських земель. Згідно із розпорядженням губернського комісара освіти на Холмщині, викладання в них могли проводити лише вчителі, що прослухали лекції на згаданих курсах²¹⁰. 29 червня 1918 р. із слухачами літніх учительських курсів у Києві зустрівся гетьман П. Скоропадський²¹¹.

Поряд з організацією курсів українознавства для вчителів початкових шкіл міністерство провадило реформування навчання в учительських семінаріях, де вводилися предмети з української мови, літератури, історії, географії та відповідні методики викладання²¹².

Водночас як Міністерству освіти, так і освітянам доводилося стикатися зі значними труднощами. Частина з них полягала в тому, що більшість української інтелігенції політично орієнтувалась на Центральну Раду і не сприймала гетьманський уряд як національний. Перебуваючи в полоні революційних настроїв, вона намагалася використати кожну публічну акцію не лише для критики гетьманського режиму, а й відвертої антиурядової агітації. Місцева адміністрація, представники якої здебільшого належали до чиновництва з усталеними антиукраїнськими настроями, сприймали всіх українських патріотів як відвертих революціонерів, налаштованих творити “безпорядки” і “розрухи”. Як зазначає Д. Дорошенко, вчителі подекуди самі своїми виступами створювали труднощі у проведенні українознавчих курсів, оскільки провінційна адміністрація вбачала в них лише зайвий привід для революційного підбурювання населення. Подібні випадки не були поодинокими, що, зрештою, змусило прем'єр-міністра Ф. Лизогуба 25 червня видати спеціальне розпорядження губернським староствам, щоб вони “прихильніше ставилися до курсів і не ставали на перешкоді їх організації”²¹³.

Не забувала гетьманська влада і про вшанування пам'яті видатних українських громадсько-політичних і культурних діячів, на честь яких були засновані спеціальні стипендії для учнів середніх загальноосвітніх шкіл. В цілому планувалося надати 350 стипендій загальною сумою в 77 500 крб.²¹⁴ Стипендії одержали ім'я Г. Сковороди, І. Котляревського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, Марка Вовчка, О. Стороженка, І. Нечуя-Левицького, С. Руданського, М. Старицького, Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Лисенка, М. Чубинського, В. Антоновича, П. Житецького, Г. Шерстюка, К. Михальчука, О. Русова.

Окрема увага уряду Української Держави була приділена мовному питанню, навколо якого тривали дебати в державних установах. Проблема

²¹⁰ Там само. — С. 238, 239.

²¹¹ Україна: Хроніка ХХ століття. — С. 249.

²¹² Державний вістник. — 1918. — 6 верес.

²¹³ *Дорошенко Д.* Історія України. — С. 233—236.

²¹⁴ Державний вістник. — 1918. — 6 верес.

запровадження української мови як державної стосувалася фактично всіх напрямів життєдіяльності нової влади. Мовне питання розглядалося на засіданні Ради Міністрів 7 травня 1918 р. Більшістю голосів було прийнято рішення про визнання української мови державною, запропоновано всім відомствам і установам у 4-місячний термін вивчити державну мову. У судовому відомстві продовжував діяти циркуляр УНР, підписаний колишнім міністром судових справ С. Шелухиним про запровадження української мови в судочинстві. Міністри гетьманського уряду М. Василенко і Б. Бутенко вважали, що його варто було скасувати, оскільки в той час ще не була уніфікована канцелярія судочинства²¹⁵.

Натомість, на думку С. Шелухина, судові норми в Українській Державі треба було переписати вже українською мовою, тобто процес реформування судової системи мав іти паралельно з переведенням її на державну мову²¹⁶. За його ініціативою питання про мову було винесене на розгляд перших загальних зборів Державного Сенату, для чого С. Шелухин підготував доповідь про необхідність впровадження української мови, наголошуючи, що поза Сенатом цей процес має політичну форму. Він же став автором законопроекту про впровадження української мови в Українській Державі²¹⁷.

Вже 17 травня міністр шляхів Б. Бутенко видав наказ про українізацію міністерства шляхів, в якому особлива увага зверталася на необхідність використання української мови не лише в самому відомстві, а й в усіх підконтрольних йому установах. Зокрема, мали бути забезпечені заходи по навчанню державній мові працівників телеграфу²¹⁸. Принагідно наголосимо, що 24 травня правописна комісія під головуванням І. Огієнка при Міністерстві освіти ухвалила “Найголовніші правила українського правопису”²¹⁹.

Громадська ініціатива по розбудові національної школи за гетьманування П. Скоропадського набула подальшого розвитку. 10–11 травня в Києві відбувся з’їзд Ради Всеукраїнської учительської спілки, на якому ухвалили рішення про заснування в столиці України Всеукраїнського учительського дому, Всеукраїнського учительського видавничого товариства, подальший розвиток мережі вчительських спілок в усіх місцевостях, де є вчителі-українці. Але оскільки трибуна з’їзду була використана вчителями для революційної антиурядової агітації, німецький комендант Києва достроково припинив його роботу²²⁰.

Вирішуючи питання запровадження української мови у навчальних закладах, уряд Української Держави не оминув своєю увагою і питання державної підтримки шкільних установ національних меншин та забезпечення їх кадрами. Про це свідчить, зокрема, постанова Ради Міністрів від 2 липня 1918 р. про асигнування 112 050 крб. на організацію курсів для вчителів польських та єврейських шкіл, якою передбачалася організація 3-місячних

²¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 9, 9 зв.

²¹⁶ Там само. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 54.

²¹⁷ Там само. — Арк. 57.

²¹⁸ Україна: Хроніка ХХ століття. — С. 199.

²¹⁹ Вільна українська школа. — 1918. — № 10. — С. 355.

²²⁰ Там само. — № 8–9. — С. 279, 280.

курсів для вчителів польських шкіл у Києві, Вінниці та Житомирі і єврейських шкіл у Києві, Одесі й Катеринославі²²¹.

Не залишилися поза увагою українського уряду і такі важливі сфери виховання, як дошкільне й позашкільне. Спеціальним урядовим законом від 23 серпня 1918 р. через Міністерство народної освіти та мистецтва на підтримку позашкільної освіти й дошкільного виховання земським і міським органами самоврядування надавалася грошова допомога, зокрема, вечірнім школам з навчанням грамоти і з популярно-науковими викладами, бібліотекам-читальням з найкращим складом книжок, народним клубам тощо. Водночас передбачалося фінансування дитячих садків, майданчиків, ясел. Так, з 1 липня 1918 р. по 1 січня 1919 р. виділяла сума 5 949 350 крб. для установ позашкільної освіти і 500 000 крб. — дошкільного виховання, яка надалі щорічно мала закладатися в бюджет Міністерства народної освіти та мистецтва на відповідні витрати²²². Уряд надавав фінансову підтримку і товариствам “Просвіта”, яких на жовтень 1918 р., за підрахунками департаменту позашкільної освіти міністерства, нараховувалося понад 950. Найгустіша мережа цих надзвичайно популярних культурно-просвітніх установ вкривала Київщину, Катеринославщину і Полтавщину²²³. Директор департаменту позашкільної освіти С. Русова підготувала спеціальний “Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання”, на видання якого уряд своїм розпорядженням виділив 10 тис. крб.²²⁴

Для реформування університетів гетьманський уряд створив при Міністерстві народної освіти спеціальну комісію у справах вищої освіти та наукових закладів. Її очолив відомий учений академік Російської академії наук В. Вернадський. За поданням комісії 16 вересня 1918 р. Рада Міністрів прийняла рішення про “оголошення колишніх російських вищих шкіл, які знаходяться на території України, українськими державними вищими школами”. Тобто три вже існуючі в Україні університети (Київський св. Володимира, Харківський і Новоросійський) та колишні державні російські вищі технічні школи: Катеринославський гірничий інститут, Харківський технологічний інститут, Харківський ветеринарний інститут і Київський політехнічний інститут були забезпечені державною підтримкою українського уряду²²⁵. При цьому Рада Міністрів 28 вересня ухвалила закон про відкриття чотирьох кафедр українознавства (історії України, історії української мови і історії українського письменства — на історико-філологічному факультеті, та історії західноруського права на правничому факультеті) в Харківському та Новоросійському державних університетах²²⁶. 27 вересня Історико-філологічний інститут князя Безбородька в м. Ніжині уряд оголосив державною вищою школою України. З метою уніфікації викладання на історично-філологічних факультетах державних університетів Ук-

²²¹ Державний вістник. — 1918. — 11, 14 лип.

²²² Там само. — 1918. — 3 верес.

²²³ Нова Рада. — 1918. — 22 жовт.

²²⁴ Дорошенко Д. Історія України. — С. 238.

²²⁵ Державний вістник. — 1918. — 24 верес.

²²⁶ Там само. — 5 жовт.

раїни з 1 липня 1918 р. і в Ніжинському історично-філологічному інституті було засновано дві кафедри українознавства: кафедру історії України та кафедру історії української мови й історії українського письменства. В усіх державних вузах на українознавчих кафедрах запроваджувалося обов'язкове викладання українською мовою²²⁷.

Процес українізації вищої освіти, який уряд Української Держави бачив у поступовості введення українознавчих студій, водночас підкріплювався заснуванням окремих українських державних університетів. Насамперед було вирішено заснувати українські університети в Києві і Кам'янці-Подільському. Для цього було виділено окремі приміщення й фінансування. Ще за часів Центральної Ради 5 жовтня 1917 р. в Києві було засновано Київський народний український університет, навчання студентів якого проводилося в аудиторіях Київського університету св. Володимира. Українська інтелігенція вимагала надати народному університетові однакові з університетом св. Володимира права й матеріальні можливості, встановивши почергове навчання в одному приміщенні. Однак уряд розв'язав цю проблему іншим шляхом. Українському університетові було виділено значно більше приміщення колишньої Артилерійської школи, що заклало значний резерв для майбутнього зростання цього вузу. 17 серпня 1918 р. уряд прийняв “Закон про перетворення Київського Народного українського університету в Київський Державний український університет”. Передбачалося навчання на чотирьох факультетах нового університету: історико-філологічному, фізико-математичному, правничому й медичному. Викладання передбачалося лише українською мовою²²⁸. Серед викладачів цього університету було чимало відомих українських учених та педагогів: І. Ганицький (ректор), Ф. Сушицький, Г. Павлуцький, М. Туган-Барановський, Д. Граве, В. Луцицький, Ф. Швець, М. Кравчук та багато ін.

17 серпня 1918 р. Рада Міністрів також затвердила закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, який відразу мав розпочати навчання в складі чотирьох факультетів. Передбачалося “відкрити в цьому університетові факультети історико-філологічний та фізико-математичний з двома відділами — математичним та природничо-історичним”²²⁹. Іншою постановою уряд виділив 2 354 450 крб. на фінансування в 1918 р. Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів²³⁰. Аби новостворені українські державні вузи не мали дефіциту кваліфікованих кадрів викладацького складу, уряд своєю постановою запровадив двадцять стипендій для підготовки професорів та викладачів вищих шкіл з українською мовою викладання. Умови надання стипендії на той час були надзвичайно сприятливими, адже щорічно по двадцять молодих учених впродовж двох років мали одержувати державну стипендію в розмірі від п'яти до семи тисяч двохсот крб., загальним обсягом 150 тис. крб.²³¹

²²⁷ Там само. — 8 жовт.

²²⁸ Там само. — 29 серп.

²²⁹ Там само.

²³⁰ Там само. — 10 верес.

²³¹ Там само. — 21 верес.

Наступним кроком поглиблення українізації вищої школи став урядовий “Закон про право написання та захисту дисертацій на вчені ступені в усіх вищих школах України українською мовою” від 27 вересня²³². Вперше за багато років української історії надавалося право послуговуватися українською мовою під час захисту наукових праць, що значно підвищувало рівень використання національної мови і ставало ще одним стимулом для її вивчення. Водночас це засвідчувало неухильне бажання гетьманського уряду продовжувати українізацію освіти й науки.

Відкриття Українського державного університету в Києві відбулось у надзвичайно святковій атмосфері 6 жовтня 1918 р. На урочистостях був П. Скоропадський, який оголосив грамоту про заснування університету та промову в присутності 2 тис. студентів нового навчального закладу, урядовців, професорів і громадських й культурних діячів. Лейтмотивом виступу гетьмана були слова про майбутнє вищої школи, яка має зробити загальноукраїнським культурним надбанням “все велике, що зроблено вченими мужами як у Західній Європі, так і в Росії”. Окреслюючи перспективи на майбутнє, П. Скоропадський зауважив, що “тільки на основах науки, основах державності та принципі індивідуальної свободи — можливий соціальний поступ людськості”²³³.

В атмосфері справжнього національного свята відбулося й відкриття Українського державного університету в Кам’янці-Подільському 22 жовтня 1918 р. Ректором цього навчального закладу призначено І. Огієнка, а викладацький склад був сформований з педагогів та учених з різних куточків України: В. Біднов, М. Федоров (Катеринослав), І. Любарський, М. Васильківський, П. Клименко (Київ), К. Широцький (Петербург), М. Плевако, М. Столяров (Харків), П. Клепацький, П. Бучинський (Одеса) та ін.²³⁴

Поряд із відкриттям українських державних університетів гетьманський уряд сприяв заснуванню й діяльності освітніх закладів для національних меншин. При Кам’янець-Подільському українському державному університеті відкривалися кафедри польської та єврейської літератури. 9 червня в Києві урочисто відкрився Єврейський народний університет — перший вищий єврейський навчальний заклад на території колишньої Російської імперії. Його ректором обрали відомого єврейського громадсько-політичного діяча М. Зільберфарба. Навчання відбувалося на трьох факультетах: природничо-математичному, гуманітарному та єврейських знань²³⁵.

На початку літа 1918 р. комісія на чолі з В. Вернадським розпочала заснування найвищої наукової інституції в Україні — Української академії наук (УАН). Першим етапом стала робота комісії по підготовці законопроекту про створення Академії наук у Києві, до якої були запрошені відомі українські вчені. 26 липня 1918 р. уряд ухвалив закон про асигнування 200 000 крб. на початкові видатки по організації УАН²³⁶. Заснування УАН, за слова-

²³² Там само. — 5 жовт.

²³³ Дорошенко Д. Історія України. — С. 245.

²³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 265. — Арк. 6, 7.

²³⁵ Там само; Рибаків М. О. Хрещатик відомий і невідомий. — К., 2003. — С. 79—81.

²³⁶ Державний вістник. — 1918. — 4 серп.

ми міністра освіти М. Василенка, мало надзвичайну вагу і було “національною потребою”, оскільки як у самій Україні, так і поза її межами було чимало людей, які “скептично й з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки”. В свою чергу, академік В. Вернадський, окреслюючи мету очолюваної ним комісії, наголошував, що УАН за своїм складом і організацією повинна відповідати високим вимогам всесвітньої спілки академій і “опріч своєї всесвітньої ваги задовольняти важливі національні, державні й місцеві життєві вимоги”²³⁷.

Результатом 3-місячної роботи комісії (9.07–17.09.1918 р.) став закон Ради Міністрів Української Держави, затверджений гетьманом П. Скоропадським 14 листопада 1918 р., яким були ухвалені статут і штати Української Академії наук у м. Києві та штати її установ²³⁸. Згідно із опублікованим 26 листопада 1918 р. статутом УАН — найвищої наукової національної установи на Україні, її мета окреслювалася, “окрім загальнонаукових завдань”, вивченням “сучасного і минулого України, української землі та народу”. Причому статут визнавав пріоритетом — “українську національну культуру з її знаряддям — українською мовою”²³⁹. Згідно зі статутом, Академія мала три відділи: Історично-філологічний з “Класом українського красного письменства”, Фізико-математичний з “Класом прикладного природознавства” і Відділ соціальних наук з класами юридичних та економічних наук²⁴⁰.

Перший склад дійсних членів Української академії наук (по чотири на відділ) призначав гетьман. Так, по Відділові історично-філологічних наук: заслужений професор Харківського університету Д. Багалій, ординарний професор українського державного університету А. Кримський, заслужений професор Київської духовної академії М. Петров, професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький; по Відділові фізико-математичних наук: ординарний академік Російської академії наук В. Вернадський, професор Київського політехнічного інституту С. Тимошенко, професор Київського політехнічного інституту М. Кашенко, заслужений ординарний професор Київського університету св. Володимира П. Тутковський; по Відділові соціальних наук: ординарний професор Київського українського державного університету М. Туган-Барановський, професор Катеринославського університету Ф. Тарановський, ординарний професор Київського політехнічного інституту В. Косинський, член-секретар Комісії по розбору давніх актів О. Левицький²⁴¹. Першим президентом ВУАН гетьман призначив В. Вернадського²⁴².

До структури УАН були також включені Національна бібліотека, Фізичний інститут, Геодезичний інститут, дослідна лабораторія Інституту при-

²³⁷ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. — К., 1919. — С. 3.

²³⁸ Державний вістник. — 1918. — 22 листоп.

²³⁹ Там само. — 26 листоп.

²⁴⁰ Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук. — К., 1993. — С. 14, 15.

²⁴¹ Державний вістник. — 1918. — 22 листоп.

²⁴² Полонська-Василенко Н. Цит. праця. — С. 15.

кладної механіки, Ботанічний сад, Акліматизаційний сад, Демографічний інститут, Інститут для вивчення економічної кон'юнктури і народного господарства України та ін.²⁴³ Усі установи одержали державне фінансування. Крім того, щорічно планувалося виділяти 1,5 млн крб. на наукові дослідження, експедиції, підготовку наукових видань, науково-технічне обладнання тощо²⁴⁴.

У 1918 р. продовжувався процес національно-культурного відродження України. Змінювалися традиційні погляди на мистецтво, літературу, музику, зумовивши інтенсивне зростання нових явищ у художньому житті, пов'язаних з інтеграцією української культури у загальноєвропейський контекст з його потужним розвитком модерних стилів і напрямів. У цей час свого піднесення досягли монументальне мистецтво М. Бойчука і його школи, графіка Г. Нарбута, творчість представників українського авангарду О. Екстер, О. Богомазова, В. Пальмова, поетична майстерність П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, Г. Чупринки, М. Зерова і групи неокласиків, театральна діяльність Леся Курбаса, а також музична майстерність М. Леонтовича, Б. Лятошинського, К. Степового, О. Кошиця й ін. Українська творча інтелігенція, яка активізувала свою суспільно-політичну діяльність у дні революції 1917 р., із заснуванням національних громадських та просвітніх інституцій одночасно продовжувала створювати свої мистецькі і літературні проекти, здійснювати театральні постановки. Водночас вони, як і за часів Центральної Ради, працювали в центральних і місцевих державних органах, які опікувалися освітою та культурою.

Ще за часів Української Народної Республіки намітився диференційований підхід до різних напрямів культурного життя. Рада Народних Міністрів УНР розпочала підготовчу роботу по розмежуванню державного апарату на Міністерство освіти і Головне управління мистецтв і національної культури. Юридично державну структуру, яка опікувалася національною культурою, було оформлено вже за часів П. Скоропадського. 21 травня 1918 р. Рада Міністрів прийняла закон про утворення Головного управління мистецтва і національної культури та про перейменування Міністерства народної освіти в Міністерство народної освіти та мистецтва²⁴⁵. Управління увійшло до структури міністерства, а його керівник одержав права заступника міністра. На цю посаду було запрошено видатного українського історика й культурного діяча П. Дорошенка²⁴⁶. Останній був близьким до гетьмана і згідно з “Тимчасовим законом про верховне управління Державою” був одним з верховних правителів. Він мав право “в разі тяжкої хвороби або смерті” П. Скоропадського здійснювати “верховне управління аж до одужання або до вступу нового Гетьмана”²⁴⁷.

²⁴³ Державний вістник. — 1918. — 22 листоп.

²⁴⁴ Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. — К., 1919. — С. 40—51.

²⁴⁵ Державний вістник. — 1918. — 5 лип.

²⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 12 зв.

²⁴⁷ Державний вістник. — 1918. — 4 серп.

У складі Головного управління мистецтв і національної культури було створено шість відділів, які очолили відомі українські культурні й громадські діячі. Так, головою відділу охорони пам'яток і старовини було призначено М. Біляшівського, пластичних мистецтв — Г. Павлуцького, театрального — М. Старицьку, художньої промисловості — А. Середу, музичного — Я. Якименка (Степового), архівно-бібліотечного — В. Модзалевського²⁴⁸. На посади голів секцій управління були запрошені відомі українські вчені, письменники, діячі культури: В. О'Коннор-Вілінська, Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька, О. Грушевський, К. Стеценко, О. Кошиць, К. Широцький та ін.²⁴⁹

Головними здобутками державної інституції по керівництву культурно-мистецьким процесом стало створення низки державних установ, таких як Національний музей на базі Київського художньо-промислового і наукового музею; Національного архіву та Археографічної комісії на основі попередніх напрацювань Київської комісії давніх актів; Національної бібліотеки, Національної опери і Державного драматичного театру. Дуже важливою була робота не лише по створенню національних закладів культури, а й по охороні пам'яток історії та мистецтва, організації наукових досліджень пам'яток старовини і фінансуванню існуючих музеїв, бібліотек, театрів. У 1918 р. в Україні працювало 36 музейних установ, які матеріально забезпечувалися державою²⁵⁰. Зокрема, 16 липня 1918 р. уряд асигнував з коштів Державної скарбниці 22 825 крб. відділові охорони пам'яток старовини й мистецтва на завершення розкопок Зарубського монастиря біля Трахтемирова та на купівлю предметів старовини для Національного музею²⁵¹, 24 вересня — 100 000 крб. на негайні потреби по реставрації пам'яток, які постраждали під час більшовицької окупації столиці України²⁵². У жовтні М. Біляшівський підготував законопроект про асигнування відділу 1 млн крб. на купівлю творів мистецтва і старовини²⁵³.

26 липня 1918 р. Рада Міністрів виділила 500 000 крб. на закінчення будівництва бібліотеки для Університету св. Володимира в Києві²⁵⁴, у жовтні з цією ж метою було профінансовано ще 300 тис. крб. Крім того, 52 тис. були виділені Харківській громадській бібліотеці і 13 тис. 418 крб. — на проведення Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів²⁵⁵. 2 серпня 1918 р. Рада Міністрів затвердила закон “Про утворення фонду Національної бібліотеки Української Держави”, за яким при новостворенній бібліотеці засновувався “найповнішим чином розроблений відділ «Ucrainica»”. Планувалося, що бібліотека стане книгозбірнею, в якій “мають бути зібрані всі пам'ятки духо-

²⁴⁸ Сорочан Н. Утворення і діяльність Головного управління мистецтв і національної культури за Гетьманату П. Скоропадського // Укр. консерватизм і гетьман. рух: історія, ідеологія, політика. — Ч. 3. — К., 2006. — С. 133.

²⁴⁹ Там само. — С. 133, 134.

²⁵⁰ Там само. — С. 135.

²⁵¹ Державний вістник. — 1918. — 22 лип.

²⁵² Там само. — 3 жовт.

²⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 17 зв.

²⁵⁴ Державний вістник. — 1918. — 4 серп.

²⁵⁵ Сорочан Н. Цит. праця. — С. 136.

вого життя українського народу і України (рукописні і друкарські)..., книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії і інші твори друкарень, літографій і металографій, видані на Україні та за кордоном”. Для реалізації цього завдання уряд виділяв 500 тис. крб.²⁵⁶

Значна державна підтримка виділялася театральним і музичним установам. Зокрема, 23 серпня уряд прийняв постанову “Про заснування в м. Києві Державного драматичного театру”, якому на момент утворення виділялося 327 400 крб.²⁵⁷ Цей театр, зазначає Д. Дорошенко, користувався особливою увагою П. Скоропадського, який посприяв, аби театр одержав відповідне приміщення²⁵⁸.

За державної підтримки 30 серпня у Києві було відкрито Державну драматичну школу, яка мала готувати режисерів і акторів; засновано Кобзарську школу, Український національний хор під керівництвом О. Кошиця. 15 листопада виник один з перших державних музичних колективів — Державний симфонічний оркестр ім. М. Лисенка²⁵⁹. До державних театральних і музичних колективів запрошувалися найкращі актори, режисери не лише з України, а й українські співаки з московських та петроградських театрів. Зокрема, Музичний відділ Міністерства освіти і національної культури, плануючи створити II Український національний хор у Києві, звернувся до всіх співаків-українців вступати до хору і “тим самим взяти активну участь в піднесенню і розвитку музичної культури”²⁶⁰. На українську мову перекладалися лібрето світових опер, розроблявся репертуарний план на майбутній сезон 1919/20 р. Тимчасову дирекцію Національної опери очолив видатний український режисер і актор М. Садовський²⁶¹.

Незалежно від Міністерства національної культури і мистецтв діяли різноманітні товариства мистецького, наукового спрямування, як новостворені, так і ті, що працювали ще до 1917 р. Це, зокрема, Київський комітет охорони пам'яток, Товариство дослідників мистецтва, Український національний театр, товариство “Молодий театр” та ін. Не втручаючись у творчий процес і не намагаючись впливати на його хід, влада прагнула надати громадським установам допомогу, скоординувати їхні зусилля у розвитку національної культури. Зокрема, призначалися державні пенсії та субсидії як окремим митцям, так і певним колективам. 14 червня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив довічну державну пенсію видатній українській акторці М. Адасовій (Заньковецькій), а також матеріальну підтримку “Молодому Театру у Києві”, очолюваному Лесем Курбасом (10 тис. крб.) і Українському національному театрові під керівництвом О. Саксаганського (165 тис. крб.). Майже 27 тис. крб. уряд виділив на організацію режисерсько-інструкторських курсів²⁶².

²⁵⁶ Державний вістник. — 1918. — 8 серп.

²⁵⁷ Там само. — 31 серп.; 3 верес.

²⁵⁸ *Дорошенко Д.* Історія України. — С. 253.

²⁵⁹ Державний вістник. — 1918. — 14 верес.; 28 листоп. — С. 3.

²⁶⁰ Україна: Хроніка XX століття. — С. 239.

²⁶¹ *Дорошенко Д.* Цит. праця. — С. 253.

²⁶² Україна: Хроніка XX століття. — С. 360.

Державним коштом були поховані відомий громадський і освітній діяч І. Стешенко та дружина видатного українського громадсько-політичного діяча М. Драгоманова — Л. Драгоманова, пенсії призначені дружинам видатних українських громадських і культурних діячів К. Михальчука — Т. Михальчуковій та М. Кропивницького — Н. Кропивницькій та ін.²⁶³ 10 червня Рада Міністрів прийняла рішення про визнання могили Т.Г. Шевченка на Чернечій горі у Каневі національною святинею і виділити кредит на її утримання²⁶⁴.

1918 р. Українська Держава продемонструвала істотні досягнення розвитку національного мистецтва. На справжнє свято української культури перетворився Перший з'їзд діячів українського пластичного мистецтва, скликаний 9—16 червня у Києві за ініціативою Товариства діячів українського пластичного мистецтва та культурної громадськості України, активістів пам'ятко-охоронного руху. Під час роботи зібрання у приміщенні Національної опери влаштувалися виставки творів малярства, архітектури, скульптури, прикладного мистецтва, фотографій і книжкової графіки²⁶⁵. Поряд із переглядом мистецьких творів учасники зібрання мали можливість познайомитися із кращими зразками української поезії. Про високий професійний рівень з'їзду свідчить список його організаторів: Г. Павлуцький, Ф. Ернст, Г. Нарбут, М. Зеров, А. Петрицький, П. Филипович та ін.²⁶⁶

В цей час були зніційовані різні приватні та громадські проекти, які мали загальнонаціональне значення. У червні 1918 р., за повідомленням газ. “Відродження”, відбулося всенародне українське віче, яке оголосило створення Комітету національної гідності. Інституція мала займатися перенесенням останків визначних українців з чужини до Києва і перепохованням гетьмана Івана Мазепи у Софійському соборі²⁶⁷. Проф. Ю. Кулаковський розпочав, зокрема, створення музею-пантеону “Український некрополь”, де мали бути зібрані матеріали визначних діячів українського національного відродження від найдавніших часів до 1918 р.²⁶⁸ 18 червня 1918 р. у Києві відбувся благодійний показ творів українського кінематографа, організатори якого планували зібрати кошти на побудову пам'ятника загиблим під Крутами та Бахмачем. Вперше фільми демонструвалися українською мовою²⁶⁹. Але чи не найбільш показовим стало відкриття у Ромнах на Полтавщині пам'ятника Т. Шевченку, який було споруджено за ініціативи місцевого товариства “Просвіта” за проектом І. Кавалерідзе. На врочистостях був присутній представник П. Скоропадського — осавул Бловатний²⁷⁰.

²⁶³ Там само. — С. 233; *Дорошенко Д.* Історія України. — С. 254.

²⁶⁴ Там само. — С. 227.

²⁶⁵ Нова Рада. — 1918. — 17 черв.

²⁶⁶ Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства НАНУ. — Ф. 13-4/125. — Арк. 11; Ф. 13-7/605. — Арк. 6 зв.

²⁶⁷ Відродження (Київ). — 1918. — 11 лип.

²⁶⁸ Там само. — 23 черв.

²⁶⁹ Нова Рада. — 1918. — 18 черв.

²⁷⁰ Відродження. — 1918. — 30 жовт.

Великого розмаху набула видавнича справа, продовжували видаватися і з'являлися нові українські часописи, мистецькі журнали, огляди літератури та преси. Д. Дорошенко називає “нечуваним” зріст видання української друкованої продукції. З метою поширення українських видань дрібні видавництва об'єдналися в один “Український видавничий союз”, до якого також увійшли “Українбанк”, “Дніпросоюз”, “Центральний кооперативний комітет”. “Весь край вкрився сіттю українських книгарень; по всіх залізничних кіосках зникли абсолютно російська книжка і преса, уступивши місце українській; кожне міністерство почало видавати свій орган українською мовою”, — писав про той час Д. Дорошенко²⁷¹. За підрахунками Г. Рудого, у 1918 р. в Україні видавалася найбільша кількість газет — 306 найменувань (у 1917—183, 1919—243)²⁷². Але найбільшим був наклад українських підручників — 1 млн 620 тис. шкільних підручників для народних шкіл і 345 тис. — для середніх, на видання яких уряд виділив Міністерству освіти 2 млн крб.²⁷³ Характеризуючи видавничу діяльність за часів гетьманування П. Скоропадського, сучасник писав, що 1918 р. “надовго може бути незрівняним, недосяжним по кількості виданнів і накладів”. За підрахунками С. Паночіні, в 1918 р. було видано 673 книжки мільйонними накладками²⁷⁴.

Таким чином, впродовж гетьманування П. Скоропадського були закладені міцні засади розвитку української освіти від початкової до вищої, планомірно запроваджувалося українська мова як мова викладання в усіх державних навчальних закладах, які створювалися у травні—листопаді 1918 р. Вивчення української мови, літератури та історії вводилося в обов'язковий навчальний курс у всіх закладах освіти, які діяли в Україні напередодні 1917 р. Уряд надавав державну підтримку усім шкільним закладам, які засновувалися на громадських засадах і за ініціативою місцевих самоврядувань, забезпечував підручниками, організував мережу вчительських курсів з українознавства тощо. Поряд із реформою шкільної і вузівської освіти під опікою уряду перебували установи дошкільної та позашкільної освіти, культурно-просвітні заклади. За часів Української Держави в Україні було створено національну Академію наук з широкою мережею науково-дослідних інститутів, розвиненою науковою базою і найкращими українськими вченими. Створені в цей період основи освітньої політики заклали міцний фундамент під національну школу та науку, які й досі є справжньою гордістю українського народу.

Характеризуючи літературно-мистецьке життя України в добу П. Скоропадського, треба зазначити, що він був органічно пов'язаний з попереднім 1917 р., коли розпочався процес духовного оновлення України. Зростання національної свідомості, широка мережа громадських культурно-освітніх установ, творчих організацій забезпечили подальший розвиток

²⁷¹ Дорошенко Д. Історія України. — С. 254.

²⁷² Преса України: Газети 1917—1920 рр.: Бібліогр. покажчик / Укладач Г. Рудий). — С. 3.

²⁷³ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 254.

²⁷⁴ Книгар (Київ). — 1919. — Ч. 20.

української культури, який підтримувався держаним фінансуванням. Діяльність відділів Міністерства освіти і національної культури, які опікувалися розвитком українського мистецтва, літератури, театру, кінематографа, книговидання, сприяла зміцненню, поглибленню перетворень у всіх сферах духовного життя України і заклала міцний фундамент для подальшого піднесення української культури.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Після підписання 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бересті-Литовську мирного договору з країнами Четверного союзу УНР набула всі права і обов'язки суб'єкта міжнародного права і була офіційно прийнята як незалежна держава в коло світової спільноти, оскільки сам акт підписання Берестейського миру був колективним визнанням УНР де-юре. Зокрема, ст. 8 про “привернення публічних і приватних правних зносин” дозволяла Україні користуватися всіма постановами міжнародного законодавства, а ст. 10 постановляла, що інтерпретація текстів мирового договору “прислугує” українському текстові на рівні з усіма іншими. Цим визнавалась засада рівності України з іншими державами — учасниками договору²⁷⁵.

Договір позитивно позначився й на врегулюванні справи кордонів молоді держави, адже між УНР і Австро-Угорщиною визнавались ті, що існували перед війною (до 1914 р.). Питання кордонів Польщі мусила остаточно вирішити комісія на підставі “етнографічних відносин і з узгодженням бажань населення”²⁷⁶. Щодо радянсько-українського конфлікту, то підписання договору з Росією змушувало її рахуватись з Україною як незалежною державою. Водночас РСФСР зобов'язувалась перед Четверним союзом якомога скоріше укласти договір про російсько-український кордон. Водночасно українська сторона здобула від австро-угорського уряду зобов'язання створення автономного Коронного краю з українських земель Холмщини й Підляшшя, а також Східної Галичини, Буковини та Закарпаття. Відносно цієї домовленості була підписана окрема таємна угода між Австро-Угорщиною та УНР.

На думку українського історика міжнародного права Б. Галайчука, Берестейський договір був не для замаскування поневолення, а “договір для хліба” (“Brotfriedensvertrag”); “договір з сувереном української землі, який зумів за добру дипломатичну ціну продати продукти своєї землі, в той час високо котовані на біржах Відня і Берліна”²⁷⁷. Характеризуючи умови, на яких Україна підписала договір, міністр судових справ УНР М. Ткаченко підкреслював, виступаючи на IX сесії Центральної Ради 23 січня 1918 р., що “українському народові забезпечено право національного самоозначен-

²⁷⁵ *Гец М.* Українська Держава 1918 р. як предмет міжнародного права // За велич нації. — Нью-Йорк, 1955. — С. 107.

²⁷⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 137, 138.

²⁷⁷ *Галайчук Б.* Берестейський мир: окупація України (правна і політична оцінка) // Укр. самостійник. — 1958. — Ч. 6. — С. 5.

ня всюди, де він живе в більшості, в тому числі в Холмщині та на Підляшші. З Галичиною справа вирішується на користь нашого народу... Згідно з торговельною частиною мирового договору, ввіз товарів із-за кордону на Україну й вивіз їх з України є монополією Української держави. Договір буде сприятливий для нас, і забезпечує Україну від усяких зазіхань з боку середньоевропейських держав"²⁷⁸. Сучасний учений В. Верстюк констатує, що договір не мав "жодних анексіоністичних та контрибуційних вимог"²⁷⁹.

Проте ставлення країн Четверного союзу до України було неоднозначним. Підтримка процесу здобуття незалежності Україною відповідала національним інтересам Німеччини, яка намагалась створити протизвагу своєму потенційному ворогові — Росії. Німецький провід прагнув, щоб Україна, як великий ринок збуту німецької промислової продукції та джерело сільськогосподарських товарів, розвивалася в орбіті німецьких впливів. Австро-Угорщина, змушена у тяжких економічних умовах підписати Берестейський мир і визнати незалежність України, будувала свою політику відносно останньої на принципах вичікування і пролонгації переходового стану в стосунках обох держав. Водночас для Австро-Угорщини, яка мала у своєму складі східногалицькі землі, українське питання межувало з питанням збереження власної цілісності.

На час гетьманського перевороту Українська Центральна Рада розпочала дипломатичні відносини з Австро-Угорщиною, Німеччиною і Туреччиною. УНР репрезентували А. Яковлів (15.04.1918 р.) в Австро-Угорщині та О. Севрюк (10.03.1918 р.) у Німеччині²⁸⁰. Принцип утвердження їхнього статусу і формування штатів дипломатичних представництв був заповичений із системи російської дипломатичної служби²⁸¹.

Таким чином, перед загрозою більшовицької окупації і внутрішньої нестабільності провід Української Центральної Ради змушений був шукати миру з Центральними державами. Зацікавлення австро-угорської сторони в укладенні торговельно-економічних договорів з УНР та ліквідації Східного фронту, а також тиск німецької делегації на союзника змусили Відень погодитися на підписання таємної угоди щодо поділу Галичини та створення окремого коронного краю. Україна одержувала право користуватися всіма актами міжнародного законодавства, а інтерпретація текстів мирового договору українською стороною на рівні з усіма іншими засвідчувала рівність України з іншими державами — учасницями договору. Водночас умови договору відкривали можливості для широких двосторонніх торговельно-економічних зв'язків. Україна здобувала шанс вигідно продати насамперед зерно та інші харчові продукти Німеччині й Австро-Угорщині, які гостро відчували нестачу продовольства і українським продовольством могли стабілізувати внутрішні ринки.

Після перевороту П. Скоропадський, керуючись вимогами міжнародного права, прийняв на себе всі зобов'язання УНР, передусім положення

²⁷⁸ Там само. — С. 121.

²⁷⁹ Верстюк В. Українська Центральна Рада. — К., 1997. — С. 241.

²⁸⁰ Українська Центральна рада: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 401, 417.

²⁸¹ ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 23.

Берестейського договору. В основному державному документі гетьманської влади, оголошеному 29 квітня 1918 р. — “Законах про тимчасовий державний устрій України” було окреслене й питання закордонної репрезентації Української Держави. Стаття 4 закону проголошувала, що “гетьман є найвищий керівничий всіх зносин Української Держави із закордонними державами”²⁸². Про це також свідчить зміст наказу фельдмаршала Г. Айхгорна 22 травня 1918 р. військовим частинам, в якому, зокрема, зазначалось: “...Гетьман вважав за свій святий обов’язок перейняти на себе усі умови Берестейського договору”²⁸³. Після гетьманського перевороту зовнішньополітичне відомство Української Держави короткий час очолював відомий український учений і громадсько-політичний діяч М. Василенко, 20 травня цю посаду обійняв інший визначний український історик та діяч національно-визвольного руху — Д. Дорошенко²⁸⁴.

Громадянські права іноземців в Україні захищали дипломатичні представники насамперед країн Четверного союзу, з якими УНР уклала Берестейську угоду. Так, посольство Німеччини очолив колишній посланник цієї держави барон Альфонс Мумм фон Шварцентштайн, який у березні 1918 р. був підвищений до рангу посла і на цій посаді залишався до жовтня 1918 р. Послом Австро-Угорщини в Україні призначено графа Йогана Форгача (відомого своїм авторством ультиматуму Австро-Угорщини до Сербії, з якого почалася світова війна)²⁸⁵. Інші іноземні репрезентації розпочали свою роботу в Києві вже після гетьманського перевороту.

Від УНР Українська Держава дістала чотири посольства 1-го рангу — в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії, діяльність яких була підтверджена постановою Ради Міністрів 21 червня 1918 р.²⁸⁶ Вони дістали найвищу категорію дипломатичних представників — міністрів-резидентів: акредитувалися головами держав, до яких відряджалися посольства.

Німецька та австро-угорська армії в Україні безперечно були головним стабілізаційним чинником в Українській Державі. Однак не можна погодитись з тим, що деякі дослідники повторюють міфологеми радянської історіографії, зображуючи гетьмана простою маріонеткою в руках німецького та австрійського військового командування. Принагідно зауважимо, що у намірах Німеччини й Австро-Угорщини відносно України не було єдності. Правлячі кола Габсбургської монархії із занепокоєнням ставилась до посилення німецьких впливів в Україні. Як зазначав Д. Дорошенко, і в середовищі німецького керівництва не було вироблено сталої думки щодо України. “Вони хитались між Росією й Україною, — наголошував міністр, — одно було ясно: бажання скільки можна використовувати Україну для

²⁸² Дорошенко Д. Історія України. — С. 50.

²⁸³ Цит.: Гец М. Цит. праця. — С. 108.

²⁸⁴ Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 327.

²⁸⁵ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 94, 95; Його ж. Мої спомини про недавнє минуле. — С. 282.

²⁸⁶ Дорошенко Д. Історія України. — С. 104.

біжучого моменту, для потреб війни, що рішала для Німеччини грізне питання: «бути чи не бути»²⁸⁷.

Виходячи з того, що міждержавні стосунки України з Німеччиною та Австро-Угорщиною мали ключове значення для української зовнішньої політики, посади українських дипломатичних представників в Берліні та Відні для Української Держави були чи не найголовнішими. На думку Д. Дорошенка, обговорюючи кандидатуру голови українського представництва у Німеччині, уряд Української Держави був свідомий, що це повинна бути людина, яка «мала б повне довір'я з боку національних українських кіл, а з другого — справді могла би заімпонувати в Берліні»²⁸⁸. Вибір впав на барона Ф. Штейнгеля — відомого українського громадсько-політичного діяча та мецената. Д. Дорошенко згадує, що останній не без вагань прийняв пропозицію гетьманського уряду. «Він відверто заявив мені, що, будучи по своїм переконанням федералістом, він не зважається зайняти пост, який вимагає оборони самостійності держави, — писав у своїх споминах міністр закордонних справ Української Держави. — Але згодившись во ім'я добра України взяти на себе предложені йому обов'язки, він прирік, що свої федералістичні симпатії заховає на глибині душі, а всі свої сили віддасть на службу самостійній Українській Державі»²⁸⁹. В свою чергу, гетьман П. Скоропадський у своїх спогадах характеризує Ф. Штейнгеля як «найчеснішого та найшляхетнішого українця»²⁹⁰.

Обійнявши посаду в Берліні, Ф. Штейнгель особисто сформував склад посольства, намагаючись залучити до роботи фахівців, які «знали і вміли провадити дипломатичну службу». При цьому він керувався принципом «приналежності людей до українства в державному розумінні, а не вузько національному» і тому запрошував на посади осіб, які «хоч досі в українських колах були незвісні й до національного українського напрямку не належали, але територіально походять з України і визнаючи себе громадянами Української Держави... будуть добрими й корисними службовцями»²⁹¹. Однак у цих призначеннях, як згодом виявилось, не все відповідало інтересам Української Держави. Ф. Штейнгель, «сам джентльмен...», вірив у порядність і лояльність запрошених ним осіб, але дійсність показала, що він помилився: ці люди були лояльні хіба в тому розумінні, що совісно виконували формальні службові доручення й свою біжучу канцелярську роботу, в цілому ж «про них справедливо установилась думка в Берліні, що це «росіяни з українського посольства»»²⁹².

Водночас для української сторони був дуже несприятливим вибір німецьких представників військової влади і дипломатії. Д. Дорошенко згадував, що «мов навмисне» німецьке представництво в Києві складалося «з таких людей, що до України ставились упереджено і в неї не вірили». Ве-

²⁸⁷ *Дорошенко Д.* Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хлібороб. Україна. — Кн. 2. — Відень, 1920/21. — С. 31.

²⁸⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 269.

²⁸⁹ Там само.

²⁹⁰ *Скоропадський П.* Цит. праця. — С. 266.

²⁹¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 270.

²⁹² Там само.

сти діло з членами центрального уряду в Берліні було в тисячу разів легше й приємніше, ніж з його представниками в Києві... Переносячи центр ваги наших зносин до Берліну, ми емансипувались би від впливів німецьких представників у Києві і дістали б більшу волю рухів”²⁹³. Після призначення барона Ф. Штейнгеля українським дипломатичним представником у Берліні і з вступом його у офіційні стосунки з німецьким урядом ситуація значно покращилась.

У Берліні для українського представництва був придбаний будинок з повним умеблюванням, на який гетьманський уряд асигнував 920 тис. крб.²⁹⁴ По прибуттю до місця призначення Ф. Штейнгель зав’язав безпосередні контакти з міністром закордонних справ та канцлером Німеччини й зумів зробити “собі в очах німецьких правлячих сфер авторитет і повагу”²⁹⁵. Важливо, що він став помітною фігурою не лише серед урядових та аристократичних кіл цієї країни, зокрема серед впливових осіб при імператорському дворі, а й серед дипломатичного корпусу, акредитованого в Німеччині. Тісні дружні відносини Ф. Штейнгель мав з іспанським і голландським послами у Берліні, які значною мірою сприяли налагодженню дипломатичних стосунків Української Держави з нейтральними країнами й відкривали перспективи для встановлення контактів з альянтами²⁹⁶.

Намагаючись формувати незалежну зовнішню політику України попри її тісний зв’язок з країнами Четверного союзу, гетьманське МЗС головним своїм завданням, за словами Д. Дорошенка, бачило “визволення з-під опіки наших союзників, німців та австро-угорців”. В той же час ставилось за мету, використовуючи “поміч Німеччини (як найсильнішої з держав, що підписали Берестейський договір), доки це нам буде потрібно, старатись якомога швидше стати на власні ноги й тоді вийти з-під опіки Німеччини... і визволитися від присутності на українській території австро-угорських військ”. Україна покладала свої надії на Німеччину, яка могла б протидіяти загрозам з боку радянської Росії і бажала використати її для швидкого примирення і закріплення українських кордонів²⁹⁷.

Одним з фатальних наслідків недовір’я Німеччини до України стало настійливе небажання німецького командування допустити організацію національної армії. Німці вважали, що формувати її передчасне і що цілісність та охорону Української Держави мусять забезпечувати союзні армії. В результаті українські військові сили обмежувались дивізією З. Натієва, дислокованою на Харківщині, дивізією сірожупанників під командуванням генерала Сокири-Яхонтова, яка прийшла в Україну в серпні 1918 р., і корпусу прикордонної охорони. Після поразок німецьких військ на Західному фронті Німеччина перестала перешкоджати формуванню української армії. Доречно згадати, що після ратифікації 24 липня Німеччиною Берестейсь-

²⁹³ Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хлібороб. Україна. — Кн. 3. — С. 98.

²⁹⁴ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 266.

²⁹⁵ Дорошенко Д. Історія України. — Т. 2. — С. 95.

²⁹⁶ Там само. — С. 270.

²⁹⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — С. 269; Його ж. Історія України. — Т. 2. — С. 91.

кого договору українсько-німецькі зв'язки поліпшилися, подальшому їх розвиткові сприяли візити до Берліна у серпні—вересні 1918 р. голови Ради Міністрів Української Держави Ф. Лизогуба і П. Скоропадського. 6 вересня відбулась зустріч гетьмана з імператором Вільгельмом II. Візити сприяли піднесенню міжнародного авторитету України й розв'язанню ключових питань внутрішньої і зовнішньої політики Української Держави.

На відміну від досить активних українсько-німецьких дипломатичних зв'язків українсько-австро-угорські стосунки не набули такого розвитку. Вони весь час гальмувались австро-угорською стороною. Д. Дорошенко називає ці відносини “шлюбом без любові”²⁹⁸. Виснажена війною, перед загрозою тотального голоду імперія Габсбургів під тиском своїх союзників змушена була визнати Україну незалежною державою і взяти на себе зобов'язання поділити Галичину на Східну і Західну (українську і польську) та, приєднавши до першої Буковину, утвердити окремий Коронний край. У відповідь Австро-Угорщина бажала одержувати продовольство для населення й сировину для своєї індустрії. Затримки з боку України поставок давали підстави віденському уряду порушувати питання про перегляд умов Берестейського договору.

Як і посольство в Німеччині, українське посольство в Австрії мало першорозрядний статус. Призначення послом у Відні В. Липинського — відомого політичного і громадського діяча, історика й публіциста, було свідченням великого значення, яке надавала Українська Держава політичним стосункам з Австро-Угорщиною. Це був ключовий дипломатичний напрям з огляду на те, що саме Австро-Угорщина мала в своєму складі українські й польські землі, що вимагало тут від України особливо сильної і активної дипломатії. Обізнаність В. Липинського з польською проблемою, його авторитет у впливових галицьких колах і серед українців державницької орієнтації свідчили про те, що він є найбільш вдалою кандидатурою на цю важливу дипломатичну посаду²⁹⁹. За словами Д. Дорошенка, авторитет В. Липинського стояв так високо, що в ході неодноразових переговорів Українського національного союзу про участь в уряді його ім'я “незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зложення нового складу кабінету міністрів як кандидата на пост міністра закордонних справ, від чого він ухилявся з власної волі”³⁰⁰.

Д. Дорошенко і В. Липинський у той час належали до різних політичних таборів. Перший був членом Української партії соціалістів-федералістів, другий — Української демократично-хліборобської партії. І В. Липинський, і Д. Дорошенко у 1918 р. брали діяльну участь у цих політичних організаціях, однак праця в державному апараті Гетьманщини поставила їх фактично в опозицію до своїх партій, які вважали Українську Державу вивтором реакційних і проросійських кіл. Д. Дорошенко був змушений вийти з УПСФ, яка заборонила своїм членам входити до кабінету Ф. Лизогуба.

²⁹⁸ Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році. — С. 52.

²⁹⁹ Дорошенко Д. Історія України. — С. 150.

³⁰⁰ В'ячеслав Липинський: 3 епістолярної спадщини. — К., 1996. — С. 160.

УДХП, до якої належав В. Липинський і був одним з її організаторів, на першому етапі підтримала гетьмана П. Скоропадського, однак через якийсь час увійшла до блоку антиурядових партій — Українського національно-державного союзу. І Д. Дорошенко, і В. Липинський доклали чимало зусиль, щоб залучити свої партії до участі в державотворчому процесі. Проте подолати вузький партійний корпоративізм своїх колег їм не вдалося. Більш того: навіть поміркована преса розпочала проти них кампанію, звинувачуючи в антиукраїнстві. В. Липинський сприйняв з обуренням реакцію українських газет на його призначення послом у Відні. “Нова Рада”, редагована А. Ніковським, колишнім товаришем Д. Дорошенка по партії, намагалась переконати громадськість, що послами Української Держави за кордоном, окрім О. Шульгина, призначені неукраїнці. Позапартійний друкований орган — газета “Відродження” піддала безпідставній жорсткій критиці діячів українського посольства в Австро-Угорщині, назвавши їх зрадниками України. В. Липинський сприйняв ці випадки як такі, що спрямовані не лише проти нього особисто, а й в цілому проти Української Держави, і вимагав від МЗС офіційної реакції урядових кіл на спроби дискредитації державної політики³⁰¹.

Офіційне призначення В. Липинського українським послом у Відні відбулося 21 червня 1918 р. постановою Ради Міністрів і вже 1 липня посольство прибуло до Відня, де зупинилося в готелі “Брістоль”³⁰². Через п’ять днів посол був прийнятий міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом Буріаном, якому В. Липинський вручив ввірчу грамоту³⁰³. Тут доречно зазначити, що В. Липинський був уповноважений гетьманом провести обмін ратифікаційними грамотами від імені Української Держави з усіма країнами, які підписали Берестейський мирний договір. В. Липинський провів обмін ратифікаційними грамотами з уповноваженими Болгарії (15.07.1918 р.), Німеччини (28.07.1918 р.) й Туреччиною³⁰⁴. Лише Австро-Угорщина зволікала з ратифікацією договору, чинячи всілякі перешкоди послідовному проведенню в життя цього процесу.

Скориставшись з того, що інформація про таємний договір була розголошена в українських дипломатичних колах, Австро-Угорщина під тиском польських антиукраїнських сил анулювала цей договір. 4 липня 1918 р. граф Й. Форгач офіційно заявив про це гетьманові. В. Липинський — український посол в Австро-Угорщині — марно намагався вирішити цю справу у Відні, звертаючись до міністерства закордонних справ Габсбурзької імперії. На його думку, варто було використати фактор дефіциту продуктів харчування і поставити у пряму залежність виконання Україною економічних зобов’язань від проблеми таємного договору щодо Галичини. “Не забувайте ще, — підкреслював В. Липинський у листі до Д. Дорошен-

³⁰¹ Там само. — С. 62, 68.

³⁰² Упродовж кількох місяців МЗС Української Держави велися перемовини з делегацією РСФРР у Києві про передачу Україні приміщення посольства колишньої Російської імперії в Австро-Угорщині (В’ячеслав Липинський: 3 епістолярної спадщини. — С. 75).

³⁰³ В’ячеслав Липинський: 3 епістолярної спадщини. — С. 73.

³⁰⁴ Там само. — С. 79, 80.

ка, — що анулювання галицького договору підорве страшенно національну репутацію п. Гетьмана і теперішнього уряду, а крім того додасть нових сил цілому галицькому і нашому москвофільству (казатимуть, що Росія «обороняла» Галичину)»³⁰⁵. Одержавши звістку, що Й. Форгач заявив українському уряду про анулювання договору, В. Липинський подав ноту уряду, яка, на його думку, мала “послужити вихідною точкою для дальших переговорів”. Протест українського посла був спрямований на те, щоб “фактично анулювати почасті їхнє анулювання, теж тайне, бо про нього ніде немає урядової заяви”³⁰⁶. Ці дипломатичні кроки В. Липинський пропонував використати під час перемовин з польськими чинниками у справі Холмщини. “Мій план такий, — писав він Д. Дорошенкові, — 1) Тайне анулювання і наш тайний протест проти цього анулювання; 2) ратифікація Берестейського миру без тайного договору; 3) Комісія в Холмській справі і знов переговори про тайний договір, який не існуючим вважати не можна буде, бо єсть наш протест”³⁰⁷.

В. Липинський послідовно й принципово виступав у вирішенні ключових питань зовнішньої політики Української Держави. Одним з таких складних питань була проблема Холмщини. Хоча за Берестейським договором її територія разом з частиною Підляшшя відійшла до України, Австро-Угорщина, військами якої були окуповані ці землі, відкрито дозволяла полякам їх колонізувати й нищити українське національне життя. Якщо напередодні анулювання Австро-Угорщиною таємною угодою про створення українського коронного краю В. Липинський вважав, що в разі необхідності поступок Відню краще “поступитись де в чім в справі Холмщини, чим відступити від поділу Галичини”, то вже в ході конфлікту він наполягав на необхідності “рішучих протестів”. В. Липинський наголошував, що протест (крім дипломатичних нот та інших друкованих офіційних дипломатичних документів) мав полягати або “у відмові з нашого боку ратифікувати мир з Австрією, з огляду на одностороннє порушення цього миру з боку Австрії”, або “коли Холмщина буде прилучена до Польщі насильно, без ратифікації миру Австрією.., треба б відкликати з Відня наше посольство, оставивши одного урядовця, акредитованого при міністерстві для полагодження біжучих справ”. Останнє, на його думку, мало б зашкодити Австро-Угорщині значно більше, ніж Україні, оскільки вона мала серйозне зацікавлення в економічних стосунках з Україною³⁰⁸. Питання вирішувалось на найвищому державному рівні гетьманом, Ф. Лизогубом і Д. Дорошенком під час їхньої подорожей до Берліна. В. Липинський провів у справі Холмщини серію зустрічей з міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом С. Буріаном, а також з графом Й. Форгачем, який прибув до Відня. Їх наслідком було позитивне вирішення проблеми на дипломатичному рівні. Однак дальший розвиток подій — розпад Австро-Угорської імперії, революція в Німеччині, а згодом і антигетьманське пов-

³⁰⁵ Там само. — С. 77.

³⁰⁶ Там само. — С. 80, 81.

³⁰⁷ Там само. — С. 81.

³⁰⁸ Там само. — С. 85.

стання в Україні дали можливість Польщі окупувати Холмщину й Підляшшя.

Під час офіційного візиту до Німеччини міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка 25 жовтня 1918 р. відбулась його консультативна зустріч з українським послом у Відні В. Липинським. Необхідність її проведення була викликана всіма ознаками розпаду Австро-Угорської імперії і нагальною необхідністю в зв'язку з цим призначення тимчасового представництва в Австрії, Угорщині і Чехії. Д. Дорошенко виписав офіційне доручення на ім'я В. Липинського, який мав продовжити свою дипломатичну місію в Австрії. До Будапешта для організації дипломатичного представництва відряджався радник українського посольства у Відні І. Токаржевський-Карашевич, до Праги — В. Полетика. Одночасно В. Липинський отримав від Д. Дорошенка доручення надавати матеріальну підтримку дипломатичним представникам новоутвореного галицького українського уряду³⁰⁹. Надзвичайні дипломатичні місії УНР в Угорщині, Чехословаччині, створені вже за часів Директорії в січні 1919 р., на початку своєї діяльності користувались дипломатичною базою українського посольства у Відні.

На відміну від міждержавних стосунків Української Держави з Австро-Угорщиною двосторонні зв'язки з іншими країнами Четверного союзу, зокрема з Болгарією, від самого початку склалися досить вдало. За словами Д. Дорошенка, “Болгарія перша прислала до Києва свого представника, професора Івана Дмитровича Шишманова, людину зв'язану з Україною зв'язками сердечних симпатій і спорідненого з одним з найбільших українських діячів: проф. Шишманов був одружений з донькою Мих. Драгоманова... і був сам колишнім учнем великого українського вченого”³¹⁰. Важко було б знайти людину, більш прихильну до України, ніж болгарський посол у Києві, який не раз відвідував Україну перед війною, мав особисті наукові зацікавлення й багато друзів і водночас був прекрасно поінформований про перебіг національно-державного будівництва в Україні. Одночасно приязне ставлення до України та гетьмана П. Скоропадського демонстрував і болгарський цар Фердинанд, який, за словами Д. Дорошенка, “дуже тішився, що замість заборчої, імперіалістичної Росії сусідом Болгарії по північному берегу Чорного моря являється Україна”³¹¹.

29 липня 1918 р. українське посольство на чолі з О. Шульгіним прибуло до столиці Болгарії, де їх зустріли представники міністерства закордонних справ цієї держави та мер Софії. Глава посольства 7 вересня вручив ввірчі грамоти царю Фердинанду. У серпні він провів низку зустрічей з керівниками закордонних представництв, насамперед країн Четверного союзу, а також болгарськими міністрами закордонних і військових справ, був присутнім на офіційних прийомах на честь царя Фердинанда, австро-угорського імператора Карла I та ін.³¹² Важливим аспектом українсько-

³⁰⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 365.

³¹⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. — С. 98.

³¹¹ Там само.

³¹² *Павленко В.В.* Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918–1920 рр.) — С. 20.

болгарських відносин у цей період було поглиблення торговельно-економічних зв'язків, які б істотно збільшили заплановані Берестейським мирним договором обсяги поставок українських товарів у Болгарію. Остання прагнула відстояти свої власні економічні інтереси, які постійно намагалися контролювати Німеччина й Австро-Угорщина. Проблему спробували вирішити на найвищому державному рівні, але завадило втручання німецької сторони, яка не менше була зацікавлена в українському продовольстві та товарах легкої промисловості. Українські й болгарські дипломати, в свою чергу, вживали заходів для налагодження безпосередніх зв'язків між промисловцями обох країн, але вони фактично не встигли набути систематичного і тривкого характеру.

Міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко, характеризуючи українсько-турецькі відносини, називає їх “добросусідськими і приятними”³¹³. Главою українського посольства у Туреччині ще в червні 1918 р. було призначено відомого українського громадсько-політичного діяча Олександра Кістяківського, на його ім'я МЗС Української Держави підготувало навіть ввірчу грамоту³¹⁴. Проте причини особистого характеру завадили йому обійняти посаду. Замість нього призначення одержав колишній київський губернський комісар Тимчасового уряду М. Суковкін, який мав заступити керівника українського посольства М. Левицького, призначеного Українською Центральною Радою³¹⁵. Фактично до кінця жовтня в Туреччині не було голови посольства, консульські справи в цей час виконував колишній представник Союзу визволення України Петро Чикаленко — син відомого українського громадсько-політичного діяча і мецената Є. Чикаленка³¹⁶. Лише 1 листопада 1918 р. до Царгорода прибуло посольство Української Держави і через тиждень з великими почестями було прийняте султаном Туреччини³¹⁷. На жаль, Гетьманат П. Скоропадського, як і правління турецького султана, тривали недовго. На час прибуття українського посольства до Царгорода в його бухті вже стояли панцерники Антанти і до завершення Першої світової війни залишалося лічені дні.

Однією з найважливіших справ закордонної політики Української Держави було підписання мирного договору з радянською Росією. Стаття 6 мирної угоди між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною з РСФРР від 3 березня 1918 р. зобов'язувала останню негайно укласти мир з УНР та вивести з її території свої війська³¹⁸. Більшовицький уряд намагався якомога далі відтягти початок мирних переговорів з Україною, але саме з огляду на умови Берестейського договору радянське керівництво Росії змушене було почати у травні 1918 р. мирні перемовини з Українською Державою.

³¹³ Дорошенко Д. Історія України. — С. 99.

³¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 9-б. — Арк. 97.

³¹⁵ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 106.

³¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 285. — Арк. 3, 4.

³¹⁷ Кобилянський Л. Українське посольство в Туреччині // Нова Україна (Прага). — 1925. — Ч. 2, 3. — С. 85.

³¹⁸ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 113.

10 травня 1918 р. делегацію радянської Росії прийняв гетьман П. Скоропадський та виконуючий обов'язки міністра закордонних справ М. Василенко. Було досягнуто домовленості про місце переговорів — Київ — та нові повноваження делегатів для ведення переговорів з делегацією Української Держави, а не УНР³¹⁹. Голова Ради Міністрів Української Держави Ф. Лизогуб за попередньою домовленістю запропонував представникам російської групи, яка перебувала в Києві, відкрити конференцію 22 травня 1918 р. Адміністрація П. Скоропадського розпочала серйозну підготовку до проведення переговорів. На трьох чергових засіданнях Ради Міністрів Української Держави — 18, 22 та 29 травня — розглядалося питання підготовки мирних переговорів і було призначено особовий склад делегації³²⁰.

18 травня 1918 р. на першому ж засіданні уряду С. Шелухина було затверджено головою делегації на мирній конференції з радянською Росією³²¹. Заступником голови делегації було призначено І. Кістяківського. Проте останній, одержавши у травні посаду державного секретаря в уряді Ф. Лизогуба, а з липня — міністра внутрішніх справ, не міг приділяти достатньої уваги переговорному процесові. 10 серпня заступником голови української делегації було призначено П. Стебницького³²². До складу делегації Української Держави входили: Х. Барановський, О. Ейхельман, М. Славінський, В. Спіцин, П. Линниченко. Військовим і топографічним експертом був представник Генерального штабу полковник Є. Мешковський, а в морських справах — М. Білінський³²³. Уже в ході переговорів при українській делегації було засновано сім комісій (політичну, військово-морську, фінансову, економічну, комунікаційну, культурну, юридично-редакційну), в яких постійно працювало більше 40 фахівців³²⁴. До української делегації входили представники різних політичних сил, зокрема, Української партії соціалістів-федералістів, Української партії соціалістів-революціонерів, Української партії соціалістів-самостійників, Української соціал-демократичної робітничої партії та ін.

На засіданні Ради Міністрів 18 травня 1918 р. було ухвалено план організації підготовчих робіт, поданий Міністерством закордонних справ, і асигновано “видатки на Мирову Конференцію 100 000 рублів”³²⁵. Питання про фінансування цього заходу ще двічі розглядалося Радою Міністрів: 17 липня виділено 50 тис. крб., наступного разу аналогічний кредит було надано 20 вересня 1918 р.³²⁶

22 травня на засіданні Ради Міністрів були схвалені головні завдання, які мала розв'язати українська делегація в ході переговорів з представни-

³¹⁹ Там само.

³²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 4.

³²¹ Там само. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 23.

³²² Там само. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 67.

³²³ Мирні переговори між Українською Державою та РСФСР 1918 р.: Протоколи і стенограми пленарних засідань: Зб. док. і матеріалів. — К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. — С. 9.

³²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 18–71.

³²⁵ Там само. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 40.

³²⁶ Мирні переговори між Українською Державою та РСФСР 1918 р. — С. 9.

ками РСФРР. Насамперед, це “заклучити перемир’я, причому совітське військо повинне бути одведене за межі України”, а також вирішити питання українсько-російського кордону. Засідання мали проводитися за закритими дверима, але після кожного з них слід було подавати “широку інформацію пресі”, питання про підданство громадян доручалося розробити Міністерству судових справ³²⁷.

Російську делегацію на переговорах, згідно з постановою Раднаркому від 17 травня 1918 р., було доручено очолювати Й. Сталіну³²⁸, Х. Раковському та Д. Мануїльському. Й. Сталін до Києва не приїхав, а місце голови зайняв Х. Раковський, секретарем російської делегації призначили П. Зайцева³²⁹. Крім них, до складу делегації входили експерти у галузях: економіки, політики, культури та військової справи³³⁰.

Окрему увагу уряд Української Держави приділив мовному питанню, навкруги якого тривали дебати в державних установах. Аби підняти імідж державної мови в Україні на засіданнях Ради Міністрів, на яких обговорювалися головні завдання української делегації на переговорах з РСФРР, С. Шелухіним була зроблена заява, що делегація вестиме переговори виключно українською мовою, допускаючи російську тільки як виняток. “Тепер Україна самостійна держава і Москва мусить на всім відчувати й поважати наші права і принцип рівноправія”, — наголошував він³³¹. Більшовицька ж делегація намагалася використати трибуну перемовин для комуністичної пропаганди.

Від самого початку переговорів позиція С. Шелухіна щодо підписання миру була чітко визначеною і базувалася на історико-юридичному праві відновлення української державності з моменту зречення російським царем трону. Російська делегація не сприймала жодних відхилень від поняття “единая и неделимая” і розглядала Україну як невід’ємну частину Росії. З такими суперечностями сторони приступили до переговорів, які почалися 23 травня 1918 р. в приміщенні Педагогічного музею — місці засідань Центральної Ради³³².

Вже перше засідання показало високий фаховий рівень голови української делегації. Позиція С. Шелухіна була категоричною і в питанні, з яких саме держав складається Російська Федерація, оскільки український уряд одержав заяви від Білорусії, Кавказу, Чорноморщини, Донщини, Сибіру, “щоби їх при цих переговорах не уважали за членів Російської Федерації”³³³. Х. Раковський, у свою чергу, не погоджувався з текстом повноважень української делегації, де декларувалася самостійність Української Держави. На його думку, Україна зможе здобути незалежність тільки після

³²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 4.

³²⁸ Там само. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 972. — Арк. 4.

³²⁹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 130. — Оп. 2. — Спр. 525. — Арк. 1.

³³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 61; Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 40; Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 4.

³³¹ Там само. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 39.

³³² Мирні переговори між Українською Державою та РСФСР 1918 р. — С. 35.

³³³ Там само. — С. 36.

визнання цього факту мирним договором з Росією, оскільки РСФСР, за його словами, є спадкоємицею колишньої Російської імперії і має права на всі колишні території, які входили до її складу. С. Шелухин, відповідаючи на цей закид, наголошував, що Україна не потребує визнання з боку Росії, бо “Українська Держава є самостійна і незалежна”³³⁴. Він також заявив, що “визнання потребує новоутворена Російська Республіка, а Україна є старою республіканською державою. Нарешті, 30 травня 1918 р. відбувся обмін уповноваженнями від урядів між головами обох делегацій — С. Шелухиним та Х.Раковським, який фактично і поклав початок перемовному процесові³³⁵. Українська сторона проголосила свої умови перемир’я. Найважливішими з них були: припинення військових дій і виведення радянських військ з території України за демаркаційну лінію, а також захист прав українців і громадян Української Держави на території Росії. Вирішення цих питань стало складовою частиною угоди, яка, нарешті, була підписана 12 червня 1918 р. між Українською Державою та РСФРР. Це був прелімінарний договір, що складався з шести пунктів і мав діяти до підписання справжнього миру. За оцінкою Д. Дорошенка, цей крок був “одиноким успіхом в українсько-російських переговорах”³³⁶. Угода вирішувала проблеми представництва в урядах обох держав, повернення громадян на свою батьківщину, узгодження залізничного руху, допомоги військовополоненим, митних правил та товарообміну.

Відразу після підписання прелімінарного миру між Українською Державою та РСФРР гетьманське Міністерство закордонних справ розпочало створення на території радянської Росії українських консульських установ. У липні у Москві та Петрограді відкрилися генконсульства та тридцять консульських агентств у різних містах РСФРР, десять з них мали 1-й, 20 — 2-й розряди³³⁷.

Переговори між Українською Державою і більшовицькою Росією проводилися під пильним наглядом німецьких військових та дипломатів. Як повідомляв голова делегації РСФРР Х. Раковський М. Чичеріну — голові зовнішньополітичного відомства більшовицького уряду, посол Німеччини А. Мумм не лише цікавився результатами переговорного процесу, а й мав періодичні зустрічі з ним. Його, зокрема, цікавили питання територіального поділу Донецького басейну, Таганрозького округу та Слав’яно-Сербського повіту, кордонів Мінської губернії тощо. Так, Х. Раковський у розмові по прямому дроту з Г. Чичеріним просив дати перспективи щодо позиції Німеччини і в зв’язку з цим наголошував, що “без дуже серйозної підтримки з Берліна нам важко..., якщо в Берліні нас будуть підтримувати — ми можемо під тим чи іншим приводом затягнути переговори, поки з’ясується ситуація, якщо потрібно поспішати, то розраховувати на Берлін не доводиться”³³⁸. На переговорах постійно був присутній неофіційний представник Німеччини, 2 чи 3 засідання відвідав і представник Австро-

³³⁴ Там само. — С. 38.

³³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2607. — Оп. 3ж. — Спр. 2. — Арк. 4.

³³⁶ Дорошенко Д. Історія України. — Т. 2. — С. 114.

³³⁷ Там само. — С. 107; ДАРФ. — Ф. 130. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 7—12.

³³⁸ Там само. — Спр. 112. — Арк. 57, 57 зв.

Угорщини. С. Шелухин засвідчував, що німці неофіційно і негласно постійно втручалися в хід переговорів. “Се втручання ні одного разу не було на користь Української Держави і тільки затягувало мирові переговори, — наголошував С. Шелухин. — Наприкінці виявилось цілком, що німецьке представництво на Вкраїні відносно Української Держави веде подвійну політику і дбає тільки про інтереси германців”³³⁹. Вони, зокрема, навмисне затягували розв’язання проблеми українсько-російських кордонів, відмовляючись від дислокації по смузі історичних кордонів України, в той час як російські радянські військові частини продовжували здійснювати напади на українську територію, грабуючи місцеве населення, промислові об’єкти тощо. Така двозначність політичної лінії німецької військової влади була фактичним потуранням зухвалим діям більшовицького керівництва і призвела, зрештою, до незавершеності остаточного врегулювання цього важливого питання.

Розуміючи важливість просування переговорного процесу, гетьманський уряд зажадав надходження регулярних звітів про переговори від голови делегації С. Шелухина та міністра закордонних справ Д. Дорошенка. Про хід переговорного процесу С. Шелухин періодично звітував на закритих засіданнях Ради Міністрів. Постанови щодо мирних переговорів вносились до окремого таємного журналу³⁴⁰.

Найбільш складним і заплутаним було питання про українсько-російські кордони. Українська делегація основним принципом розмежування між Україною і Росією вважала принцип етнографічний з врахуванням змін, яких вимагають державні, економічні, географічні, адміністративні й культурно-національні умови. Російська делегація довго не погоджувалася з цим принципом, але ж і свого принципу розмежування не виставляла, і коли нарешті згодилася прийняти український принцип розподілу, то запропонувала таку лінію кордону, за якою до Росії повинні були відійти чотири повіти Волині, частина Чернігівщини, Харківщини і Катеринославщини. Кордон проводився на відстані майже гарматного пострілу від Чернігова та Харкова. За запропонованою радянською Росією межею тільки в Донецькій басейні повинні були відійти до Росії 20 тис. квадратних верств території з 2,5 млн українців, усі поклади антрациту й майже всі — кам’яного вугілля. За цим проектом Україна позбавлялася майже всього палива, окрім 25 % , тоді як для її потреб необхідно було не менше 75 %. Його реалізація могла скінчитися для України економічним крахом, бо все, “що живе угляним топливом, мусило б зруйнуватися, загинути, або закабалитися Росією”³⁴¹. Таким чином, Україна мала залишитися майже без палива. Проведення кордону за українським проектом мало не руйнувати тісного зв’язку металургійних підприємств України і залишало Росії деякі регіони (15 % видобутку вугілля і 30 % антрациту)³⁴². Аби науково обґрунтувати історичний кордон між Українською Державою і РСФРР, була утворена експертна етнографічна комісія. Українські експерти професори

³³⁹ Інститут рукопису НАНУ. — Ф. IX. — № 2497. — С. 1—2; № 2498. — С. 1—3.

³⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 195. — Арк. 71.

³⁴¹ Там само. — Ф. 3766. — Оп. 2. — Спр. 61. — Арк. 31.

³⁴² Там само. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 194. — Арк. 84.

Д. Багалій, Л. Падалка, Г. Павлуцький і С. Шелухин представили наукові джерела (російські, українські, німецькі, австрійські та ін.), які доводили етнічне обґрунтування визначення українських територій³⁴³.

Переговори між Росією та Україною, згідно з планами російської сторони, навмисне мали затягуватися. 16 серпня 1918 р. С. Шелухин в інтерв'ю представникам київської преси пояснював причини повільного переговорного процесу з РСФРР. За його словами, сторони, що “ведуть переговори, знаходяться не в однаковому становищі”. Україна не воювала проти радянської Росії і не воює, нічим їй не загрожувала і не загрожує. Росія й досі стоїть на українській території і навіть під час переговорів вивозить з України хліб, худобу, устаткування фабрик і заводів³⁴⁴. У зв'язку з цим С. Шелухин наголошував, що Україні найперше потрібні кордони, а для більшовицької Росії вигідна відсутність кордонів, оскільки це не обмежує поширення фактичної влади Росії на Україну. У доповідній записці С. Шелухина голові Ради Міністрів від 2 вересня зазначалося, що провід РСФРР прагне дочекатися моменту, “коли виготовлено буде все для можливості нового більшовицького нападу на Україну”³⁴⁵. Так, аби затягнути справу переговорів, Х. Раковський виїхав до Москви і справа переговорів припинилася ще на 12 днів, через деякий час Д. Мануїльський своїм від'їздом до Москви відтягнув роботу конференції на такий само термін тощо.

Як зазначав у доповідній С. Шелухин, російська сторона наполягала на експертизі кордонів “з дорученням питання про етнографічну межу експертам”, але після того, як на кожному з проведених 8 засідань експертів справа вирішувалася на користь України, Х. Раковський “всю цю працю не визнав і скасував... Переговори про мир, поставлені Російською делегацією, знову стали на мертву точку”³⁴⁶. Російська делегація фактично використовувала час для експорту революції “більшовицького зразка” в Україну. ЦК КП(б)У, Центральний військово-революційний комітет виступили організаторами селянського повстання на Чернігівщині, фінансування страйку українських залізничників. З Орловської, Тульської, Курської губерній для повстанців переправлялася зброя тощо. У Москві з більшовиків, які приїхали з України, було утворено Комуністичну партію (більшовиків) України, на яку покладалося завдання реставрувати радянський режим в Україні³⁴⁷.

Поряд з неприйняттям російською стороною української позиції щодо кордонів великі суперечки викликали також питання розподілу майна та боргів колишньої Російської імперії. Українська сторона пропонувала пропорційний розподіл, виходячи з обсягу території та кількості населення, що становило 9 губерній при 18,6 % населення колишньої Росії або 33,3 млн осіб. Цими даними оперували українські експерти, обраховуючи борги й

³⁴³ Там само. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 37—42.

³⁴⁴ Нова Рада. — 1918. — 17 серп.

³⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 30.

³⁴⁶ Там само. — Арк. 29, 30.

³⁴⁷ Рубльов О.С., Реснт О.П. Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. // Україна крізь віки. — Т. 10. — С. 132.

активи на рахунках в ощадних касах та кредитних установах³⁴⁸. Водночас Україна не намагалася уникнути виплати частки свого боргу, її представники ретельно вираховували кожну позицію розподілу майна, шляхів сполучення, зовнішнього боргу, корисних копалин, державних підприємств, банківських активів тощо. Проте сам принцип визначення боргів і розподілу активів видавався більшовицькій стороні абсолютно безперспективним, адже В. Леніним був підписаний декрет про анулювання радянською владою всіх боргів колишньої Російської імперії. Таким чином, фактично українська сторона змушувала більшовиків під час переговорного процесу визнати необхідність розподілу майна колишньої імперії, на що ті ні в якому разі не погоджувалися.

3 жовтня 1918 р. С. Шелухиним з приводу невизнання РСФРР запропонованих українською делегацією кордонів була складена ультимативна нота і передана російській стороні³⁴⁹. Російська делегація, мотивуючи справу необхідністю подальших консультацій зі своїм урядом, виїхала з Києва. Формально переговорний процес був перерваний з причини від'їзду російських представників³⁵⁰. Проте, як свідчать телеграми та переговори по прямому дроті керівництва делегації РСФРР з головою зовнішньополітичного відомства радянської Росії Г. Чичеріним, більшовицькі дипломати готували відправку своїх родин з Києва в Росію ще на початку жовтня 1918 р., що аж ніяк не свідчило про бажання більшовиків продовжувати переговори з українською стороною³⁵¹.

Дії опозиційних гетьманському урядові сил давали привід більшовикам дивитися на справу укладення мирного договору з Українською Державою досить скептично і використовувати дану ситуацію із найбільшою користю для себе³⁵². Ситуація виявилася дуже складною й неоднозначною: з одного боку, треба було довести переговори з Росією до позитивного результату, а з іншого — затягування більшовиками переговорів фактично стимулювалося деякими лідерами Українського національного союзу, які, готуючи антигетьманський виступ, вели сепаратні перемовини із членами російської делегації³⁵³. Міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко не приховує свого обурення з приводу безпринципної позиції В. Винниченка і М. Шаповала, які готували повстання у взаємодії з російськими більшовиками. За його словами, переговори між В. Винниченком, М. Шаповалом та Х. Раковським і Д. Маңуїльським велися в помешканні заступника міністра фінансів Української Держави В. Мазуренка “в його присутності і при його участі”³⁵⁴. Водночас Д. Дорошенко зазначає, що організатори повстання вели переговори з лівими німецькими партіями про надання допомоги щодо ліквідації влади П. Скоропадського³⁵⁵. Ці “апеляції”, на

³⁴⁸ *Дорошенко Д.* Історія України. — С. 121.

³⁴⁹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФСР 1918 р. — С. 341—343.

³⁵⁰ *Дорошенко Д.* Цит. праця. — С. 130.

³⁵¹ ДАРФ. — Ф. 130. — Оп. 2. — Спр. 878. — Арк. 29—31.

³⁵² ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 972. — Арк. 10.

³⁵³ Там само. — Ф. 3695. — Оп. 1. — Спр. 172. — Арк. 70.

³⁵⁴ *Дорошенко Д.* Цит. праця. — С. 127.

³⁵⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 292.

думку Д. Дорошенка, “дискредитували в очах німців саму справу української державності”³⁵⁶.

13 листопада 1918 р. відразу після підписання Комп'єнського перемир'я, яким завершувалася Перша світова війна, більшовицька Росія в односторонньому порядку відмовилася від своїх зобов'язань по Берестейській мирній угоді щодо України і розпочала військові дії проти Української Держави. Напередодні родини російських дипломатів, які залишалися в Києві, були заарештовані. Як свідчить телеграма заступника міністра закордонних справ Української Держави О. Палтова українським консулам у Петрограді і Москві, це дало змогу гетьманському уряду досягти домовленостей про обмін дипломатичних осіб обох сторін та їхніх сімей. Представники радянської влади змушені були виділити окремі потяги для українських дипломатів. Обмін відбувся на прикордонній станції Могильов 10 листопада 1918 р. Згідно з цим же розпорядженням, охорона прав українських підданих у РСФРР передавалася шведському консулові у Петрограді, про що були оповіщені відповідні установи в Росії³⁵⁷.

Гетьманський уряд успадкував чимало проблем, які не зуміла вирішити щодо забезпечення зовнішньополітичних інтересів України Центральна Рада. Серед них насамперед згадаємо т. зв. бессарабське питання і проблему приналежності Криму до України. Політики УНР виявилися нездатними захистити інтереси українського населення в Бессарабії і фактично відмовилися від Кримського півострова. Українська Центральна Рада лише через місяць після створення в липні 1917 р. верховного органу управління Бессарабією — “Сфатул Церію” (“Ради краю”) — вперше звернулася до проблеми українців, які мешкали в Бессарабії, на засіданні Комітету УЦР. Причому виявилися два принципово відмінні підходи до оцінки бессарабського питання. Зокрема, йшлося про повіти, заселені українцями, які хотіли б бути приєднаними до України. Натомість інша позиція полягала в тому, що “Центральна Рада не мала на меті включати до України чужі області, а втім і Бессарабію”³⁵⁸. Переважною більшістю членів комітету було підтримано останню позицію, і зобов'язано Генеральний Секретаріат оголосити, що Центральна Рада не має “наміру включати Бессарабію до України”. Як зазначає сучасний український дослідник дипломатичних відносин України з державами, що постали на теренах колишньої Російської імперії, В. Матвієнко, “показова принциповість Центральної Ради у даному випадку завдала шкоди конкретній постановці питання про самовизначення українського населення Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів, де воно становило від 1/3 до 3/4 усіх мешканців”³⁵⁹.

Після проголошення 2 грудня 1917 р. “Сфатул Церієм” Бессарабії Молдовською Народною Республікою (МНР), що “входить, як рівноправний член, до складу єдиної Російської Федеративної Демократичної Рес-

³⁵⁶ Там само.

³⁵⁷ ДАРФ. — Ф. 130. — Оп. 2. — Спр. 527. — Арк. 17, 18.

³⁵⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 193.

³⁵⁹ Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 рр. на теренах постімперської Росії. — К., 2002. — С. 24, 25.

публіки”, а себе — її “верховною владою”, Українська Центральна Рада привітала проголошення МНР і навіть відклала до Установчих зборів вирішення питання про майбутній статус придунайських повітів, Хотинщини та Лівобережжя Дністра³⁶⁰.

Перед загрозою більшовицької окупації уряд Молдови змушений був звернутися по військову допомогу до Румунії. Остання запровадила режим інформаційної блокади на кордоні з УНР, піддаючи репресіям усіх, хто виступав за приєднання до України. 3 березня 1918 р., після визволення Києва від більшовицьких військ, голова Ради Народних Міністрів УНР В. Голубович звернувся до урядів Центральних держав і Румунії з нотою, в якій наголошувалося, що “зміна бувшої румунсько-російської границі, особливо в її північній і полудневій частинах, глибоко порушує політичні й економічні інтереси УНР”. У зв’язку з цим український уряд наполягав на участі своїх представників у роботі Бухарестської мирної конференції та вирішенні бессарабського питання³⁶¹. На фоні зазначених подій прихильники об’єднання з Румунією провели через “Сфатул Церій” рішення про приєднання Бессарабії до королівства. Таким чином, український провід фактично втратив зручний час для реалізації бессарабського питання, оскільки “якби делегація Центральної Ради з цих позицій рішуче піднесла бессарабське питання на Брестських мирних переговорах із Центральними державами, чи Київ енергійніше наполіг на своїй участі у Бухарестській мирній конференції, справи обернулися б на користь УНР”³⁶². Лише 16 березня 1918 р. Рада Народних Міністрів ухвалила призначення головою мирної делегації до Румунії члена ЦК УПСР, колишнього керівника української делегації на Брестських переговорах, щойно призначеного послом УНР до Німеччини О. Севрюка, а відбув він до Бухареста 24 березня³⁶³.

9 квітня 1918 р. “Сфатул Церій” ухвалив рішення, що “МНР (Бессарабія) в її кордонах між Прутом, Дністром, Дунаєм, Чорним морем і старими кордонами з Австрією... назавжди возз’єднується зі своєю матір’ю-Румунією”³⁶⁴. 5 квітня 1918 р. до Бухареста як дипломатичний представник УНР виїхав М. Галаган із завданням подати ноту протесту проти насильницького приєднання Бессарабії до Румунії, вирішення питання про повернення Україні військового майна (цінністю в декілька мільйонів крб.), незаконно захопленого Румунією, і одночасно проведення переговорів з румунським урядом про визнання ним незалежності УНР³⁶⁵. Позитивного результату його місія не досягла, румунський уряд відхилив вимоги проводу УНР щодо Бессарабії і не поспішав з дипломатичним визнанням незалежної України. Центральна Рада так і не спромоглася на більш-менш резонансну міжнародну акцію в обороні українських національних інтересів у

³⁶⁰ Там само. — С. 25, 26.

³⁶¹ Робітничка газета. — 1918. — 10 берез.

³⁶² Матвієнко В. Цит. праця. — С. 34.

³⁶³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 208.

³⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1063. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 8.

³⁶⁵ Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.). — К., 2005. — С. 23.

Бессарабії. Хоча Мала Рада й доручала “уряду звернутися до Румунії й Центральних держав з 2 нотою-протестом проти... системи утисків і насильств над населяючими Бессарабію національностями”³⁶⁶. Українська резолюція у формі “Заяви румунському урядові” за підписами В. Голубовича і М. Любинського була негайно передана до Бухареста. Вже 20 квітня 1918 р. уряд Румунії відповів Україні нотой, яка надійшла вже після гетьманського перевороту. У документі румунський уряд рішуче відхилив усі закиди Центральної Ради та уряду УНР, довівши цілковиту невдачу їхньої політики у вирішенні питань про Бессарабію.

Можемо констатувати, що український провід, підписуючи Берестейський мирний договір, до певної міри не визначався з національними інтересами України на міжнародній арені. Йдеться також про Крим, який мав для УНР безумовно важливе стратегічне значення як геополітичного, так і військового характеру. Попри пропозиції німців у ході Берестейських переговорів включити Крим у сферу національних інтересів УНР українська делегація, посилаючись на право татарського народу на самовизначення, деякий час відмовлялася це зробити. Але згодом під тиском обставин Рада Народних Міністрів УНР змінила свою позицію у цьому питанні. Уряд В. Голубовича без погодження з вищим німецьким командуванням відрядив групу військ Запорізького корпусу на чолі з П. Болбочаном, перед яким, у свою чергу, було поставлене окреме стратегічне завдання: випереджаючи німецькі війська на лінії Харків—Лозова—Олександрівськ—Перекоп—Севастополь, звільнити Кримський півострів від більшовиків, захопити Севастополь. Кінцевою точкою військової операції мав стати Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу українських збройних сил. Групі П. Болбочана в ході операції ставилось також завдання захопити військове майно кримських портів³⁶⁷. Після успішних операцій запорожців при взятті Олександрівська (нині — Запоріжжя) і Мелітополя та переправи через Сиваш німецьке військо командування почало висловлювати своє занепокоєння діями українських військ. П. Болбочан мусив рахуватися з вимогами німецького командування припинити наступ, оскільки німці погрожували застосувати силу до Запорізької дивізії. З іншого боку, він мав виконати наказ українського уряду і оволодіти Севастополем та Чорноморським флотом³⁶⁸. 26 квітня 1918 р. П. Болбочану був оголошений ультиматум негайно скласти зброю, залишити все військово майно і виїхати з міста та з території Криму під охороною німецькою конвою на правах інтернованих, розпустивши при цьому добровольчі загони. 27 квітня 1918 р. міністр військових справ УНР О. Жуковський телефонічно віддав наказ про негайний відхід групи П. Болбочана з Криму. Генералу фон Кошу було повідомлено, що “уряд не сподівався, що Група (П. Болбочана. — *Авт.*) вже оперує в Криму”³⁶⁹. Така

³⁶⁶ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 273, 274.

³⁶⁷ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. — К., 2004. — С. 22.

³⁶⁸ Монкевич Б. Цит. праця. — С. 147.

³⁶⁹ Цит. за: Штендера Я. Засуджений до розстрілу. — Львів, 1995. — С. 66, 67.

непослідовність уряду та деяких його представників зайвий раз продемонструвала відсутність чіткої державницької концепції у політичних діячів лідерів УНР, які керувалися насамперед партійними програмами. Кримська військова кампанія продемонструвала безвідповідальність та відсутність професіоналізму багатьох членів українського уряду, який виявився не в змозі використати військовий потенціал і блискучі перемоги Запорізької дивізії та фактично поставив її на межу ліквідації німецькими військами. Водночас переможний Кримський похід Запорізької дивізії став справжнім триумфом українського війська і продемонстрував його здатність до реалізації складних військових операцій. На тлі політичних помилок та військових поразок Центральної Ради військовий рейд 1-ї Запорізької дивізії, яка першою звільнила кримську землю від більшовицьких загонів, виглядає блискучою військовою кампанією, що мала неабияке геополітичне значення³⁷⁰.

Прийшовши до влади, П. Скоропадський почав чітко відстоювати національні інтереси України, намагаючись включити до складу Української Держави низку українських етнічних територій. Офіційно проводячи вичікувальну тактику щодо можливого об'єднання з Кримом та Кубанню, гетьманський уряд надавав значну військову допомогу та сприяв поширенню української агітаційної і культурно-просвітньої акції, яку здійснювали українські громади й установи товариства "Просвіта". Проте необхідно було рахуватися й з позицією німецької військової влади, яка була не зацікавлена у розширенні української території. Звертаючись до подій навколо ситуації щодо державного об'єднання України з Кубанню, гетьман П. Скоропадський уже в еміграції визнавав, що "вважав, що з цією справою поспішати не варто", оскільки влітку 1918 р. для нього, "по-перше, неясно було, що робиться на Кубані й Чорноморщині, який там дійсний настрій умів стосовно цього питання, по-друге, я думав, що важливіше всього, перш ніж залучати до себе інші області, добитися порядку у себе". Водночас, за словами П. Скоропадського, німці, "з котрими йому доводилося говорити про це" і без яких він "не міг фактично здійснити серйозних військових дій, навесні й на початку літа не мали певної лінії поведінки"³⁷¹.

За часів Української Держави провідники Кубанської Республіки лише після 17 серпня 1918 р., коли Кубань частково була звільнена від більшовиків, дістали можливість налагодити дипломатичні контакти з гетьманським урядом. Принагідно зазначимо, що істотно полегшував проведення проукраїнської політики у краї той фактор, що переважну більшість Добровольчої армії на цих землях складали кубанські козаки-українці. В свою чергу, за свідченнями Д. Дорошенка, тогочасний уряд в Україні дивився на Кубань як "на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України або як автономний край, або хоча б на федеративних засадах". Справедливість такої позиції підтвердила й делегація Кубанської Законодавчої Ради у складі М. Рябовола (голова), його заступника С. Шахин-Гірея (голова комітету горців), членів Ради К. Безкровного,

³⁷⁰ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Цит. праця. — С. 24.

³⁷¹ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 238.

П. Каплина і Г. Омельченка та міністра землеробства Д. Скопцова, яка 28 травня 1918 р. прибула до Києва³⁷². На врочистому прийнятті з нагоди зустрічі кубанської делегації 3 червня 1918 р. П. Скоропадський висловив сподівання, що “славні Кубанці підуть разом з молодю Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлись керівничою зіркою для наших батьків”. Кубанські делегати запевнили гетьмана, що “обидва ці народи будуть жити в дружбі та союзи”³⁷³.

Головною темою переговорів стало надання Україною Кубані допомоги в боротьбі проти більшовиків та налагодження міждержавних відносин. Проте, зазначає Д. Дорошенко, “між українським міністром закордонних справ і українцями — членами Кубанської делегації устанавилося потайне порозуміння вести справу в напрямку прилучення Кубані до України”³⁷⁴. Але в тогочасних умовах більшовицької присутності на Кубані справа реалізації українсько-кубанського державного об’єднання була передчасною. Кубанці в той час були залежними від донських козаків, які виступали за збереження Доно-Кавказького Союзу. Але найголовнішою умовою була допомога зброєю у боротьбі проти більшовицьких окупантів. Наприкінці червня 1918 р. з України вирушив перший ешелон із військовим спорядженням: 9700 гвинтівок, 5 млн патронів і 50 тис. снарядів для 3-дюймових гармат. Наступного місяця на Кубань було вислано три повністю споряджені батареї по 4 гармати в кожній, кількасот кулеметів та інші види зброї. За свідченням Д. Дорошенка, подібні поставки здійснювались щомісяця³⁷⁵.

Як зазначає В. Матвієнко, поступово в українському керівництві “визрів досить ризикований план, схвалений гетьманом, десантувати на азовському узбережжі Кубані 15-тисячну Окрему Запорізьку дивізію генерал-майора Зураба Натієва, що була дислокована уздовж демаркаційної лінії з більшовицькою Росією на сході Харківської губернії”. Одночасно передбачалося, що на Кубані мало спалахнути антибільшовицьке повстання, за допомогою якого українські війська могли б визволити Катеринодар до підходу Добровольчої армії. Це створило б сприятливі умови для проголошення об’єднання Кубані з Україною³⁷⁶.

Коли німецьке військове командування на початку серпня 1918 р. погодилося з проведенням цієї операції, П. Скоропадський віддав наказ про передислокацію Окремої Запорізької дивізії до залізниці для посадки в ешелони, були розроблені докладні плани бойових дій і виділені відповідні кошти. Водночас у Києві у погодженні з Українським національним союзом почалося формування добровольчого Окремого Чорноморського коша для участі в боротьбі проти більшовицької влади на Кубані. Однак, за словами Д. Дорошенка, один з високопосадовців гетьманського міністерства військових справ, який був у приятних стосунках з лідером білогвардій-

³⁷² *Дорошенко Д.* Спогади про недавнє минуле. — С. 294.

³⁷³ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. 2. — С. 136, 137.

³⁷⁴ Там само. — С. 137.

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ *Матвієнко В.* Цит. праця. — С. 99, 100.

ського руху М. Алексеєвим, сприяючи його інтересам, “умисне затягав цілу справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під різними претекстами початок операцій, а тим часом Алексеєв швиденько вирушив в похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно, і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями”³⁷⁷. Натомість Кубань у руках добровольців дуже швидко перетворилася на центр, в якому акумулювалися антиукраїнські “єдино-неділимські” сили. Добровольча верхівка прагнула задушити паростки автономістських прагнень українців на Кубані.

Гетьманський уряд змушений був обмежитися другорозрядним дипломатичним представництвом на Кубані, призначивши 20 вересня 1918 р. консульським агентом 1-го розряду до П’ятигорська полковника української армії барона Федора Боржинського, який свого часу служив в Кубанському козацькому війську. 28 жовтня 1918 р. у його першому таємному звіті МЗС Української Держави йдеться про ознаки визріваючого конфлікту між кубанським урядом і командуванням Добровольчою армією, яке брутально порушувало традиційне козацьке самоврядування, перешкоджаючи скликанню Військової ради та прийняттю конституції Кубанської Республіки. В зв’язку з цим він наголосив на необхідності поширення української пропагандистської роботи насамперед серед козацьких верств³⁷⁸.

29 вересня 1918 р. кубанський провід звернувся до П. Скоропадського з офіційним листом про акредитацію у Києві Надзвичайної місії Кубанської Республіки, яка мала підготувати й укласти угоди про обмін військово-полоненими, фінансові справи, поставки озброєнь і поштово-телеграфні відносини. Як зазначав Д. Дорошенко, неофіційно місії “було доручено в’янути ґрунт, на якому могло б відбутись державне об’єднання Кубані з Україною”³⁷⁹.

13 листопада 1918 р. українські урядовці та члени кубанської дипломатичної місії підписали угоду про взаємні перевідні операції як міжбанкові, так між ощадними касами України та Кубані. На наступний день — 14 листопада 1918 р. — за дорученням Ради Міністрів Української Держави у Катеринодарі українські чиновники провели переговори щодо укладення фінансово-економічного договору між Україною та Кубанню. 16 листопада в Києві була підписана “Згода щодо поштово-телеграфних зносин”, а також конвенція про співробітництво у сфері залізничного транспорту. В той же день дипломатична місія Кубані в Українській Державі підписала з українським урядом договір про торговельні, консульські та морехідні відносини³⁸⁰. Крім того, українське МЗС виступило з ініціативою відкрити в Катеринодарі, окрім українського посольства, торговельну палату, а також консульства у Новоросійську й Ставрополі та віце-консульство в Туапсе³⁸¹.

³⁷⁷ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 137.

³⁷⁸ Матвієнко В. Цит. праця. — С. 100, 101.

³⁷⁹ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 138.

³⁸⁰ Там само.

³⁸¹ Матвієнко В. Цит. праця. — С. 103, 104.

8 серпня підписано попередню угоду урядів Української Держави і Всевеликого війська Донського про визнання кордонів між ними, який проходив по межі Катеринославської, Харківської і Воронежської губерній, а також взаємне визнання незалежності й суверенітету. Обидві сторони погодилися на приєднання до України певних територій на схід в районі Маріуполя. Для остаточного розв'язання цього питання утворили спеціальну комісію³⁸². Українська сторона сподівалася, що це дасть змогу прискорити визначення кордонів з РСФРР, але це тільки загальмувало справу. Договір між Доном і Україною доповнювався “Додатковою секретною угодою” уповноважених донського та українського урядів, згідно з якою останній зобов'язувався якнайшвидше постачати донському війську озброєння та військоове спорядження з розрахунку на три корпуси з майна, що залишилося “понад кількість, необхідну для укомплектування кількості українських військ, встановленої за угодою з Центральними державами”³⁸³. 21 листопада т.в.о. голови уряду А. Ржепецький повідомив Раду Міністрів, що одержав пропозицію від повноважного представника Дону генерала О. Черячукіна утворити особливу комісію для планомірного задоволення потреб усіх воюючих проти більшовиків армій з військових запасів, що мала Україна³⁸⁴.

2 вересня 1918 р. відомий український громадсько-політичний і культурний діяч М. Славинський був призначений Радою Міністрів дипломатичним представником Української Держави при уряді Всевеликого Війська Донського³⁸⁵. Активна зовнішня політика Гетьманату в південноросійських державних утвореннях була пов'язана насамперед з наявністю вагомої етнічної присутності українців на цій території та пошуками реальних союзників у боротьбі з більшовицькою Росією.

Не менш послідовно гетьманський уряд провадив державницьку політику щодо включення до України Кримського півострова. Хоча Берлін мав власні інтереси у Криму, не виключаючи можливості створення там власної військової бази³⁸⁶, зовнішньополітичне відомство Української Держави докладало чималих зусиль, включно з економічними санкціями, щоб отримати у власну юрисдикцію Крим. Восени 1918 р. німці підтримали домагання України щодо Чорноморського флоту, однак це зумовлювалося виплатою української частки боргових зобов'язань Російської імперії в розмірі 200 млн крб.³⁸⁷ Після поразок німецьких військ на Західному фронті Німеччина перестала перешкоджати формуванню української армії і змінила своє ставлення щодо приналежності Чорноморського флоту. Питання Криму та Чорноморського флоту стали одними з головних під час

³⁸² Мирні переговори між Українською Державою та РСФСР 1918 р. — С. 350.

³⁸³ Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу рад в Україні (кінець 1917 р. — початок 1919 р.). — К., 1992. — С. 33, 34.

³⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 56, 56 зв.

³⁸⁵ Там само. — Спр. 6. — Арк. 232.

³⁸⁶ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Цит. праця. — С. 127, 128.

³⁸⁷ Там само. — С. 129.

візиту П. Скоропадського до Берліна. Під час особистої зустрічі гетьмана з Вільгельмом II було позитивно вирішено проблему Чорноморського флоту, досягнуто домовленостей відносно Криму. Він мав відійти до Української Держави на правах автономної частини, вирішено також долю 35 кораблів Чорноморського флоту, які не були затоплені більшовиками в Новоросійську й, згідно з умовами Берестейського миру між РСФРР і Четверним союзом, відійшли останньому. Таким чином, під час переговорів у Берліні П. Скоропадському вдалося зміцнити українські позиції на Чорному морі³⁸⁸.

Щодо повернення української частини Бессарабії, то гетьманський уряд застосував до Румунії тактику “митної війни”. До часу розв’язання цієї проблеми український провід вирішив не встановлювати дипломатичні відносини з Бухарестом і 11 травня Рада Міністрів Української Держави видала наказ “Про заборону вивозу товарів у Румунію і Бессарабію”. Наприкінці літа до Києва приїхала румунська делегація для розв’язання цієї проблеми. Але ситуація змінилася не на користь України. Антанта перемогла у війні, а Румунія була її союзницею, тому 26 жовтня з нею було укладено угоду, якою визнавався статус-кво Бессарабії. Крім того, в середині листопада, користуючись з невизначеності політичної ситуації в Україні, румунський уряд загарбав і українську Буковину³⁸⁹.

На початку жовтня до Києва прибула делегація польської Регентської ради на чолі з С. Ваньковичем, яка вручила гетьманові ввірчі грамоти, що започаткувало міждержавні відносини між Українською Державою і Польщею, успішність яких блокувалася наявністю польських претензій на українські землі Холмщини і Східної Галичини. Після вибуху польсько-української війни на західноукраїнських землях П. Скоропадський на прохання галичан розглядав можливість вислати їм на допомогу підрозділи Січових стрільців на чолі з Є. Коновальцем. Однак, заангажовані Українським національним союзом у протигетьманському повстанні, їхні командири віддали перевагу боротьбі за Київ на боці повстанців. На Волині дійшло до збройних зіткнень між гетьманськими й польськими збройними частинами. Полякам вдалося встановити свій протекторат над Холмщиною та Західною Волиною³⁹⁰.

8 жовтня 1918 р. законом Української Держави засновувалось українське дипломатичне представництво у Фінляндії, головою якого МЗС Української Держави призначило відомого громадсько-політичного діяча, правника за фахом К. Лоського. По приїзді до Гельсінгфорсу місія була негайно прийнята головою уряду Фінляндії Свінхувудом. Фактично одразу голова української дипломатичної місії був офіційно акредитований як дипломатичний представник президентом країни генералом Манергеймом³⁹¹.

³⁸⁸ Павлюк О.В. Цит. праця. — С. 328, 329.

³⁸⁹ Там само. — С. 331.

³⁹⁰ Там само. — С. 332.

³⁹¹ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 106; ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 404. — Арк. 50.

Уряд П. Скоропадського також встановив дипломатичні відносини з Грузією, Білоруссю та Литвою. Зовнішньополітичні успіхи у двосторонніх контактах Української Держави з новоутвореними державами, що виникли на теренах колишньої Російської імперії, вочевидь залежали від наявності чи відсутності територіальних претензій. Де їх не було, відносини встановлювалися інтенсивно, причому їх ефективність пояснювалася і обопільним бажанням протидіяти більшовицькій загрозі.

Влітку 1918 р. Україна зробила спроби відновити дипломатичні відносини з країнами Антанти, не зважаючи на рішучий протест Центральних держав. Міністр закордонних справ Д. Дорошенко дещо згодом писав, що “думка про висилку місії до держав Entente’ була у нас весь час”³⁹². Принагідно зауважимо, що в цей період увага країн Антанти була прикута до Дону й Кубані, де зосереджувався “білий рух”, який розглядався альянтами як основна потенційна сила у боротьбі з більшовиками. П. Скоропадський розумів необхідність розбудови єдиного військового блоку проти набираючої обертів більшовицької агресії. 3 листопада на станції Скороходово (біля Полтави) відбулася його зустріч з отаманом Війська Донського генералом П. Красновим. Наступного дня — 4 листопада 1918 р. Рада Міністрів Української Держави направила урядам Дону, Кубані, Терека, Грузії та представникові Добровольчої армії телеграму з пропозицією об’єднати сили в боротьбі за відновлення єдиної Росії і звільнення її від більшовиків. Представникам цих державних утворень пропонувалося зібратися у Києві для обговорення невідкладних заходів: єдиного плану боротьби з більшовиками, визначення ставлення до нейтральних держав, до країн Антанти, Німеччини та її колишніх союзників³⁹³. Але ці заходи гетьманського уряду були явно запізнілими.

Для відновлення діалогу з країнами Антанти важливе значення мали стосунки з нейтральними державами, як перший важливий крок у напрямі можливого порозуміння й відновлення перерваних зв’язків. Проте, запропонувавши вступити в ділові зносини з Україною, Швейцарія, Норвегія та Данія не поспішали визнати її де-юре. Особливо важливим було налагодження двосторонніх стосунків з Швейцарією, яка була важливим осередком міжнародних зв’язків у Європі. Для України це мало велике значення, оскільки могло стати трампліном для встановлення нових зв’язків з країнами Антанти. Ще в липні 1918 р. до цієї країни було відряджено Е. Лукасевича, радника МЗС, для з’ясування питання, чи приймуть у Берні офіційну українську місію. Швейцарія, як і інші нейтральні держави, “охоча була вступити у фактичні зносини з Україною”, проте юридичне визнання Української Держави відкладала до остаточного з’ясування переможця у війні³⁹⁴. Однак українським дипломатам вдалося-таки досягти певного успіху в розв’язанні цієї проблеми. 17 вересня 1918 р. Є. Лукасевич через Німеччину виїхав до Швейцарії, а 10 жовтня 1918 р. Рада Міністрів затвер-

³⁹² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 274.

³⁹³ *Україна: Хроніка XX століття.* — С. 239.

³⁹⁴ *Дорошенко Д.* Цит. праця. — С. 275.

дила закон про заснування української місії в Швейцарії. Водночас були створені українські консульства у Женеві та Цюріху³⁹⁵.

На осінь 1918 р., коли виразно визначилась воєнна перевага Антанти, змінилось ставлення Німеччини до дипломатичних контактів України з країнами альянсу. Вже в жовтні німецький уряд дав свою згоду на встановлення зносин України з Антантою. Надзвичайну дипломатичну місію Української Держави було вислано до Швеції та Норвегії напередодні антигетьманського перевороту³⁹⁶. У Швеції голова української дипломатичної місії генерал Б. Баженов намагався переконати військового представника США у цій країні Станса, що запрошення німців Центральною Радою було вимушеною необхідністю захистити Україну від більшовицької окупації. Український дипломат наголошував на симпатіях українців до Антанти й висловлював бажання українською уряду встановити торговельні відносини із США³⁹⁷.

Завдяки зусиллям Є. Лукасевича і посла Української Держави в Німеччині Ф. Штейнгеля за посередництва дипломатичних представників нейтральних держав (Іспанії та Голландії) вдалося зав'язати контакти з державними колами країн Антанти і з'ясувати можливість їхньої згоди на "безпосередні переговори з українським правительством". У жовтні 1918 р. з цією метою Д. Дорошенко виїхав до Швейцарії для проведення неофіційних та напівофіційних зустрічей із впливовими дипломатами, промисловцями й державними урядовцями європейських країн. Водночас той факт, що Д. Дорошенка до Швейцарії запросив через українського представника в Берні італійський прем'єр-міністр Орландо³⁹⁸, засвідчував певні перспективи для порозуміння України з державами Антанти.

Водночас в Україні не припинили своєї діяльності дипломатичні представництва країн, які належали до Антанти. Зокрема, Італія мала в Україні своє консульство, яке працювало ще з довоєнних часів³⁹⁹. У Києві працювали також консульства Великої Британії⁴⁰⁰, Данії, Персії, Іспанії, Естонії, Греції, Швейцарії, Норвегії та Швеції; в Одесі функціонували віце-консульства Іспанії, Персії, Греції⁴⁰¹.

У цей період привернути увагу Антанти до "українського питання" за власною ініціативою намагалися поодинокі українські дипломати, зокрема через контакти з репрезентантами держав-альянтів у країнах акредитації. О. Шульгин, який мав виразну проантантівську орієнтацію, під час першого місяця перебування на чолі посольства Української Держави у Болгарії активно зустрічався з представниками дипломатичного корпусу

³⁹⁵ ЦДАВО України. — Арк. 12, 13, 16а, 18; Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 315. — Арк. 1.

³⁹⁶ *Дорошенко Д.* Історія України. — С. 106.

³⁹⁷ *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917—1923). — К., 1996. — С. 32, 33.

³⁹⁸ *Дорошенко Д.* Закордонна політика Української Держави у 1918 р. // У 60-річчя відновлення гетьманства. — Торонто, 1978. — С. 58.

³⁹⁹ Там само. — С. 108.

⁴⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 36.

⁴⁰¹ Там само. — Спр. 124. — Арк. 5, 7. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 65—69.

країн-альянтів, акредитованими у цій державі. У своєму листуванні з головою зовнішньополітичного відомства Української Держави Д. Дорошенком він наголошував на необхідності розпочинати більш активні дипломатичні кроки для нав'язання контактів з провідними державами блоку — США, Англією та Францією і переконувати їх у доцільності збереження німецької та австро-угорської військової присутності в Україні. “Наша орієнтація попередня стратила свою силу, — зазначає О. Шульгин у листі до Д. Дорошенка. — Треба обов'язково їхати до Америки, Франції, Англії. Не треба це робити в формі офіційній. Напівурядова, напівгромадська невелика, але солідна депутація була б дуже до речі. Сподіваюся, що війна так або інакше до зими закінчиться. Тоді прийде наш «Судний день», до якого ми зовсім не готові”⁴⁰². Мотивуючи свою приватну активність, О. Шульгин наголошував, що на зустрічах з дипломатами з країн Антанти звертає їхню увагу на необхідності залишити німецькі війська протягом певного часу в Україні для “оборони її від большевизма” і водночас “шукати гарантій від бруталного поводження з нами німців”⁴⁰³. За його словами, альянти прагнуть відродити сильну Росію, в чому він дуже сумнівався і тому намагався довести антантівським дипломатам, що сильною країною на сході Європи може стати Україна⁴⁰⁴.

Ставлення провідних кіл Антанти до Української Держави та її самостійності виразно були засвідчені українським репрезентантам в Румунії, де наприкінці Першої світової війни вирішувалася доля Четверного союзу. До тимчасової румунської столиці — Ясс, де перебували послы від усіх головних держав Антанти, гетьманом П. Скоропадським було відряджено із спеціальною місією українського представника Івана Коростовця — відомого дипломата, колишнього посла Російської імперії в Китаї. У вербальній ноті від 2 листопада 1918 р. український уряд заявляв, що Українська Держава хоче зберегти суворий нейтралітет, але готова прийняти пропозицію співробітництва з країнами Антанти “в цілях охорони порядку й безпечності в краю”⁴⁰⁵. 7 листопада 1918 р. відбулася зустріч І. Коростовця з французьким послом Де-Сент-Олером і англійським посланником Г. Барклаєм. Вони категорично заявили, що не можуть визнати нейтралітет України, оскільки вона не є самостійною державою. Після розлогих пояснень І. Коростовця про причини підписання Берестейської угоди і запрошення в Україну німецької та австро-угорської армій та мотивів прохання українського уряду військової допомоги з боку альянтів, небезпеку вибуху в Україні повстання лівих сил і загрозу більшовицької окупації французький та англійський дипломати заявили, що дані обставини потребують узгодження з їхніми урядами. Коментуючи цю ситуацію, Д. Дорошенко наголошував, що держави Антанти мали визначитися, як поводитися з Україною відповідно до того, як вона далі планувала вести свою політику.

⁴⁰² Там само. — Оп. 3. — Спр. 2. — Арк. 51.

⁴⁰³ Там само. — Арк. 51 зв.

⁴⁰⁴ Там само.

⁴⁰⁵ *Дорошенко Д.* Історія України. — С. 282.

На думку ж І. Коростовця, представники Антанти погано розуміли ситуацію в Україні, але ними “керувала сліпа злоба проти всіх, хто мав стосунки з німцями, а особливо проти гетьмана Скоропадського”⁴⁰⁶. Тут доречно зазначити, що складному переговорному процесові між І. Коростовцем та представниками альянтів значною мірою шкодили ще дві делегації, які прибули до Ясс з України. Перша складалася з представників правих російських організацій (“Совет государственного объединения”, “Национальный центр”, “Союз возрождения России”), друга була відряджена Українським національним союзом, який готував повстання проти гетьмана П. Скоропадського⁴⁰⁷. Голова Української Держави у той час фактично не мав жодної сили — ані внутрішньої, ані зовнішньої, на яку міг би спертися, рятуючи країну від хаосу. На вимогу альянтів П. Скоропадський приймає рішення про зміну кабінету, більшість у якому посідають проросійські політичні сили проантантівської орієнтації. 14 листопада 1918 р. оголошується грамота про федеративний зв’язок з майбутньою небільшовицькою Росією. Проте ці кроки лише прискорили дії Директорії та повалення гетьманського режиму.

Таким чином, з укладанням Берестейської угоди для української зовнішньої політики ключовими були стосунки з країнами Четверного союзу. Ці ж пріоритети успадкував і гетьманат П. Скоропадського. Спираючись на німецьку та австро-угорську військову силу, Україна намагалась досягти внутрішньої консолідації в суспільстві і, досягнувши цю мету, поволі вийти з-під опіки Німеччини, а також Австро-Угорщини. В свою чергу, Україна була для Німеччини стратегічним партнером не лише як політичний союзник та противага Росії, а й забезпечувала їй вирішення продовольчої проблеми. Дипломатичні відносини Української Держави з країнами Четверного союзу були домінуючим в українському зовнішньополітичному курсі. Гетьманський уряд намагався використати силу і вплив Німеччини та Австро-Угорщини для зміцнення національної державності й захисту від більшовицької агресії. На відміну від дещо проблемних відносин з цими країнами двосторонні контакти з Болгарією та Туреччиною характеризувалися взаємною симпатією і доброзичливим ставленням. З послабленням впливу Німеччини в європейському регіоні наприкінці Першої світової війни Українська Держава поступово зміцнювала свій суверенітет та можливість для подальшого самостійного державного розвитку.

Наприкінці існування гетьманату П. Скоропадського розпочалися двосторонні контакти з країнами Антанти. Оскільки спроби зав’язати офіційні відносини з державами Згоди розпочалися фактично вже напередодні поразки у війні держав Четверного союзу, під політичним впливом якого формувалась її міжнародна орієнтація, вони не встигли набути системного характеру і обмежилися лише заявами про умови співробітництва. Гетьманат не встиг порозумітися з державами Антанти і фактично опинився в ізоляції і міг розраховувати лише на власні сили.

⁴⁰⁶ Там само. — С. 283.

⁴⁰⁷ Там само. — С. 282—286.

Для ефективної реалізації зовнішньої політики Української Держави надзвичайно важливим було підписання двосторонньої угоди з РСФФР. Не зважаючи на високий фаховий рівень української дипломатії, яка гідно боронила позиції України на мирній конференції, переговори все ж закінчилися безрезультатно. На це істотно вплинула складна міжнародна ситуація, деструктивна позиція делегації радянської Росії, втручання у внутрішні справи німецьких та австрійських представників, тиск більшовицького уряду, який почав вести переговори з представниками Українського національного союзу про підготовку останніми антигетьманського перевороту.

БОРОТЬБА ПРОТИ ГЕТЬМАНСЬКОГО РЕЖИМУ: ДІЯЛЬНІСТЬ ОПОЗИЦІЇ, ПОВСТАНСЬКИЙ І СТРАЙКОВИЙ РУХИ

Повалення Центральної Ради виявило слабку дієздатність і відсутність громадської підтримки політичних сил — головних репрезентів національно-демократичного етапу Української революції. Подальша участь колишніх правлячих партій УНР у суспільному житті вимагала невідкладно визначити їхнє ставлення до гетьманської влади, скоригувати стратегію і тактику діяльності за нових умов.

Проголошення гетьманом царського генерала, великого землевласника Павла Скоропадського, авторитарна модель державного ладу, формування уряду без представників українських партій викликали з їхнього боку майже одностайне неприйняття нової влади.

Вже 2 травня міжпартійна нарада лідерів УПСФ, УПСР, УСДРП, УПСС виробила низку умов, за яких їхні представники могли б взяти участь у формуванні Ради Міністрів. Ці вимоги мали за мету дезавуувати насильницьке усунення Центральної Ради, показати згоду на добровільну зміну аграрної політики, проведення перестановок в уряді, встановлення тимчасового представницького органу — Державної ради, скликання у подальшому Установчих зборів. Усвідомлюючи, хто насправді був інспіратором перевороту, делегація соцпартій у складі В. Винниченка, С. Єфремова, А. Андрієвського, О. Салтана і К. Лоського 2 травня виклала ці вимоги В. Гренеру.

Генерал запевнив, що державний переворот здійснено без німецької участі. Повороту до Центральної Ради не буде, оскільки гетьмана визнала найвища влада Німеччини. А їхні побоювання щодо загрози самостійності України безпідставні, бо новий уряд не орієнтуватиметься ні на Росію, ні на Польщу. Він підтвердив бажаність у ньому українських соціалістів⁴⁰⁸.

Наслідки аудієнції у В. Гренера знову були обговорені на нараді лідерів соцпартій. Їхня спільна платформа зводилася до того, що українське громадянство ображене за “русифільський монархістичний переворот”. Але коли вже це сталося, то вони можуть визнати гетьмана тимчасовим прези-

⁴⁰⁸ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 39, 40.

дентом УНР і то за певних умов. В основу державного ладу мала бути покладена конституція УНР, ухвалена на останньому засіданні Центральної Ради. Щодо уряду, то представники українських партій до нього вступають, коли складатимуть там більшість і за ними будуть портфелі прем'єра, міністрів закордонних, земельних та освітніх справ і що туди не потраплять заявлені гетьманом члени уряду А. Ржепецький, Б. Бутенко, В. Любинський, М. Гіжицький.

Одночасно було складено й проект конституції. За ним Україна мала республіканський лад, законодавча влада належала Народним зборам, а доти — Державній раді, складеній з представників партій. Виконавчу владу мали здійснювати президент республіки, іменований гетьманом, і Рада Міністрів. Гетьман обирався Народними зборами. Його повноваження фактично були суто представницькими. Цей проект був спробою не зовсім органічного симбіозу парламентської республіки з президентською формою правління та збереженням української владної традиції в особі гетьмана.

Нарада представників соцпартій склала й свій варіант Ради міністрів. Прем'єром пропонувався відомий український діяч, колишній Генеральний суддя і міністр судових справ УНР С. Шелухин. За партійним складом до майбутнього кабінету мали увійти: чотири соціалісти-федералісти; три соціалісти-самостійники, один хлібороб-демократ. Жодного есера та еседека серед кандидатур до уряду не було.

Чергова аудієнція у генерала В. Гренера закінчилася відмовою взяти до уваги ці вимоги. Єдине, на що могли сподіватися соцпартії, то це кілька портфелів в уряді, які ще залишалися вакантними⁴⁰⁹. Однак УПСФ, послианців якої П. Скоропадський хотів бачити в уряді, відмовилася від пропозицій, не бажаючи нести відповідальність за дії нової адміністрації.

Відстороненість від влади, несприйняття задекларованих гетьманом консервативно-ліберальних реформ, істотні обмеження демократичних свобод робили опозиційність українських політичних партій до гетьманського режиму безальтернативною. Не зважаючи на заборону проведення масових заходів, вони провели в середині травня свої з'їзди.

У найбільш складному становищі опинилася одна з провідних сил Центральної Ради — партія українських есерів. Фактично на неї падала вся відповідальність за фіаско УНР. 13—16 травня нелегально відбувся IV з'їзд УПСР. На ньому точилася гостра внутрішня боротьба, яка виявила два майже протилежних підходи до оцінки поточного моменту і перспектив подальшої боротьби.

Праве крило партії (Н. Григорієв, М. Шаповал, І. Лизанівський, П. Любченко та ін.), враховуючи тимчасовий спад революції, вважали необхідним активізувати роботу по організації мас, піднесенню їх культури, класової та національної свідомості. Наголос робився на використанні легальних і напівлегальних форм діяльності. Не виключалася й участь партії в представницьких органах влади у разі їх утворення. Праві також виступали за

⁴⁰⁹ Там само. — С. 41, 42.

блокування з іншими соціалістичними партіями для зміни уряду, хоча й виключали участь у ньому своїх членів.

Ліве крило (В. Еланський, Г. Михайличенко, Л. Ковалів, М. Полоз, О. Шумський та ін.) вважали революцію завершеною, що вимагало докорінної зміни тактики боротьби за перемогу соціалізму. Адекватними поточному моменту вони вважали перехід партії у підпілля й організацію збройного повстання робітників і селян проти контрреволюційного гетьманського режиму.

При голосуванні резолюції незначну більшість отримали праві, але при виборах ЦК перевагу взяли ліві, відмовившись виконувати ухвалу з'їзду про тактику партії. Наслідком розколу найпотужнішої колись політичної партії стала поява більш поміркованої УПСР (центральної течії) і УПСР (боротьбистів). Перша задекларувала постулат української державності як абсолютну цінність і оголосила орієнтацію на методи класової боротьби, властиві європейським соціалістам. Друга — ухвалила рішення про перехід партійних організацій на нелегальне становище і підготовку збройного повстання проти гетьмана, не виключаючи й методів індивідуального терору⁴¹⁰.

Одночасно з есерами свій V конгрес провела й УСДРП. Державний переворот розцінювався як наслідок збройного вторгнення Центральних держав у внутрішнє життя УНР при опорі на клас великих власників та буржуазії. Його метою було “знищення Української Державності і всіх здобутків революції”⁴¹¹. Ухвала з питань національно-державного будівництва містила істотну корективу програмного характеру: “Лише одстоювання цілковитої самостійності України може дати як Україні в цілому, так і українському пролетаріатові зокрема максимальне забезпечення їх вільного національно-культурного і соціально-економічного розвитку”⁴¹².

Сформульовані з'їздом тактичні завдання не відзначалися радикалізмом і були спрямовані на зміцнення сил пролетаріату у боротьбі з контрреволюцією, антидержавними й антиукраїнськими тенденціями панівних нині верств, розклад великих землевласників, обмеження втручання німецьких та австрійських військових у внутрішні справи України тощо. Характерно, що резолюція містила вимогу всіма силами “вдержувати пролетаріат від виступів на шлях анархічної боротьби”⁴¹³. Не випадково УСДРП не підтримала літній страйк залізничників.

11–12 травня відбувся й з'їзд найбільш поміркованої серед соціалістичних партій ліберально-буржуазної УПСФ. Делегати висловили невдоволення державним переворотом. Проте їхня опозиційність була досить своєрідною. Так, у резолюції з'їзду містилося твердження про відсутність в

⁴¹⁰ Бевз Т. Українська партія соціалістів-революціонерів у період Гетьманату // Гетьман П. Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — С. 104, 105.

⁴¹¹ Резолюції і постанови конгресу Української соціал-демократичної робітничої партії (травень 1918 р.). — К., 1918. — С. 40–45; Христюк П. Цит. праця. — С. 17, 18.

⁴¹² Там само. — С. 18.

⁴¹³ Там само.

українському суспільстві ворожих настроїв щодо Центральних держав і висока оцінка їхньої дружньої допомоги. Водночас наголошувалося, що “встановлення німецькою силою гетьманства і абсолютно недемократичного та москвофільського уряду” викликає протест як з боку партії, так і всього суспільства. Проте головне вістря невдоволення УПСФ спрямовувала проти уряду, який був “у багатьох випадках реакційним і протидержавним”. Саме до нього партія ставала в рішучу опозицію і забороняла своїм членам брати міністерські портфелі. Делегати також висловилися проти обмеження демократичних свобод, заборони з’їздів політичних партій, запровадження цензури тощо.

Положення резолюції “В справі федерації і самостійності” свідчили про певний відхід партії від сповідуваних раніше федералістських принципів. Зокрема, визнавалася необхідність у тогочасних умовах державності України і недоцільність федеративного зв’язку з Великою Росією з огляду на панування там більшовиків. Хоча не відкидалася можливість федерування “з іншими сусідами, які утворюють нині свою державність”.

Такою ж двоїстістю відзначалася й резолюція з’їзду УПСФ у земельно-му питанні. З одного боку, в ній декларувалося верховне право держави на землю, а з іншого — містилася вимога “провести рішучу й послідовну демократизацію землеволодіння на підставах приватної власності”⁴¹⁴.

П. Скоропадський був добре обізнаний з ліберальною платформою соціалістів-федералістів, називав їх “кадетами 3-го сорту” і для надання українськості урядові хотів бачити їхніх представників серед міністрів, хоч зазначав, що не бачив у них “значущих, дійсно підходящих людей”⁴¹⁵. Але, не бажаючи заплямувати свій соціалістичний мундир, партія не прийняла цих пропозицій.

Лідери УПСФ С. Єфремов, А. Ніковський, О. Лотоцький, С. Шелухин, П. Стебницький та інші були досить впливовими постатями в київському політичному істеблішменті. До того ж партія видавала популярну в інтелігентських колах газету “Нова Рада”, яка вміщувала аналітичні й критичні матеріали. І все ж опозиційність УПСФ до нової влади була досить м’якою і зводилася головним чином до намагань змінити склад уряду на більш український. Відстоюючи статус української мови як державної, Головний комітет УПСФ все ж допускав можливість вживання в офіційному діловодстві до кінця 1918 р. російської мови⁴¹⁶.

Послідовне неприйняття гетьманату виявила Українська партія соціалістів-самостійників. Головним постулатом її програми була самостійність України у формі президентсько-парламентської республіки. Партія виступала за передачу підприємств робітникам, землі — селянам за трудовою нормою в тимчасове користування з кінцевою її національною соціалізацією⁴¹⁷. Задекларовані грамотою П. Скоропадського модель державного

⁴¹⁴ Там само. — С. 144, 145.

⁴¹⁵ *Скоропадський П.* Цит. праця. — С. 205.

⁴¹⁶ *Любовець О.* Цит. праця. — С. 158.

⁴¹⁷ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. — К., 1993. — С. 162.

управління, право приватної власності, способи проведення земельної реформи для УПСС були неприйнятними. Тому деякі члени партії, які входили до військової організації “Батьківщина”, виступили за збройний опір гетьманській владі. Проте реалізувати цей намір не було можливостей. УПСС послідовно відстоювала консолідацію антигетьманських політичних сил. Її представники брали участь у діяльності об’єднань опозиційних партій та організацій⁴¹⁸.

Неприхильне ставлення до Гетьманату задекларувала й досить малочисельна Українська трудова партія, очолювана одним із засновників Центральної Ради Ф. Крижанівським⁴¹⁹.

У середовищі опозиційних сил опинилася правоцентристська Українська демократично-хліборобська партія. Свого часу вона виступила проти політики Центральної Ради і підтримала державний переворот з огляду на близькість її програмних цілей із задекларованим П. Скоропадським курсом ліберально-консервативних реформ.

Керівники партії сподівалися на участь їхніх представників в уряді, зокрема М. Міхновського, але йому була запропонована лише посада в гетьманській адміністрації, від якої той відмовився. П. Скоропадський ставився до нього упереджено через “його крайню шовіністичну українську спрямованість”⁴²⁰. В основному кадетський склад Ради Міністрів дав підстави керівництву УДХП вже у травні заявити про налаштованість проти нової влади. Спочатку її представники входили до Блоку опозиційних партій, але згодом залишили його через надмірну, як на їхній погляд, соціалістичність партнерів. Ті, у свою чергу, не хотіли бачити в організації правоконсервативну партію.

Зайняття України німецько-австрійськими військами привело до фактичної ліквідації місцевих більшовицьких організацій. Водночас активізувалася потреба їх об’єднання у всеукраїнському масштабі. Серед провідних партійних і радянських працівників виявилися істотні розходження у поглядах на тактику революційної боротьби, які зумовили й різні підходи до принципів утворення в Україні комуністичної партії — самостійної чи в складі РКП(б). На установчому з’їзді в Москві у липні 1918 р. була заснована Комуністична партія (більшовиків) України як автономна в місцевих питаннях, але “з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з’їздам Російської комуністичної партії і в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП(б)”. Тобто КП(б)У отримала статус обласної організації РКП(б).

У резолюції з’їзду “Про поточний момент” наголошувалося, що державний переворот в Києві 29 квітня “є цілком природним продовженням процесу поглинання України фінансовим капіталом німецької групи”⁴²¹. У

⁴¹⁸ Бавико О. Легальна опозиція гетьманові П. Скоропадському // Гілея: Наук. вісник. Політологія. Вип. 11. — К., 2008. — С. 212.

⁴¹⁹ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біограф. довідник. — К., 1998. — С. 112.

⁴²⁰ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 128.

⁴²¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 15.

соціальному плані в Україні виділялися два табори: соціалістичної революції і контрреволюційний. Основними центрами притягання політичних сил визначалися: німецько-гетьманський; націоналістичний центр решток Центральної Ради; радянський.

Основне завдання партії на Україні полягало в організації “збройного повстання робітничо-селянських мас проти їх гнобителів”. КП(б)У мала взяти в свої руки військово-технічне керівництво повстанням і вести його під прапором робітничо-селянського уряду України. У тактичному відношенні ніякі угоди з есерами, меншовиками, бундівцями, українськими есерами і соціал-демократами не допускалися. Виняток становила партія боротьбистів, форми взаємин з якою мав визначити ЦК КП(б)У⁴²².

На території України діяли й осередки Української партії лівих соціалістів-революціонерів, організаційне складання якої почалося навесні 1918 р. За програмними цілями вона наближалася до більшовиків, виступаючи за радянську владу, диктатуру робітників і біднішого селянства, федеративне об'єднання з РСФФР. В аграрному питанні обстоювала корінний есерівський постулат — соціалізацію землі. Вийшовши з лона лівих російських есерів, УПЛСР ідейно і матеріально ними підживлювалася. Лише у вересні 1918 р. завершилося її формальне конституювання як самостійної партії⁴²³.

Ліві російські есери в Україні не тільки засуджували гетьманську владу, а й брали участь в організації боротьби проти неї. Їхнім агентом був вбитий командувач німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн. Праві російські есери дали декларацій з осудом державного перевороту не йшли⁴²⁴.

У травні ЦК партії меншовиків ухвалив спеціальну постанову “Про державний переворот в Україні”, кваліфікувавши його як реакційний, здійснений німецькими імперіалістами і спрямований на розчленування Росії. Резолюція визнавала доцільність боротьби з гетьманським режимом. Ставлення місцевих організацій меншовиків до нової влади виявилось не таким однозначним. Праві меншовики, визнаючи реакційний характер гетьманату, допускали можливість за певних умов його підтримки. Ліві ж вимагали рішучої боротьби з ним⁴²⁵.

Істотний вплив на внутрішньополітичну ситуацію, реалізацію державницького курсу гетьманату справляла діяльність в Україні представників російських правих, шовіністичних, монархічних, антиукраїнських організацій: “Союз відродження Росії”, “Національний центр”, “Монархічний блок”, “Союз російського народу”, “Наша Батьківщина” та ін. Рятуючись від більшовицьких переслідувань в Росії, до Києва перебралися відомі

⁴²² Там само. — С. 17—22.

⁴²³ *Любовець О.* Цит. праця. — С. 147, 148.

⁴²⁴ *Ветров Р.* Українська Держава Павла Скоропадського та ставлення до неї українських і російських політичних партій // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. — С. 18.

⁴²⁵ Там само.

контрреволюційні, правоконсервативні діячі — О. Кривошеїн, В. Пуришкевич, П. Мілюков та ін. Тут зібралися десятки членів Державної думи та Державної ради, які утворили своєрідне парламентське об'єднання, навколо якого згуртувалася низка російських організацій. Воно дістало гучну назву “Совет государственного объединения России” (голова барон В. Меллер-Закомельський). Між гетьманом і російським політичним бомондом в Україні склався певний статус-кво.

Проте деякі російські організації проводили відверто підривно діяльність. Найбільш вороже до української державності був налаштований Київський національний центр. Провідну роль у цій відверто шовіністичній установі відігравав відомий діяч-монархіст, один із лідерів правого крила Державної думи, волинський поміщик Василь Шульгін. Він створив в Україні розвідувальну мережу, яка поставляла інформацію А. Денікіну, брав активну участь у вербуванні військових для Добровольчої армії⁴²⁶.

Показовим є ставлення правлячого режиму до визначення ворогів української державності. Так, наприкінці жовтня міністр внутрішніх справ В. Рейнбот видав циркуляр щодо боротьби з таємними і легальними партіями. До тих, хто виступав проти державного ладу, зарахували: РКП(б), КП(б)У, лівих російських та українських есерів, анархістів. Жодна з російських політичних сил чи організацій правоконсервативного, промонархічного спрямування, які діяли в Україні, не була зарахована до реєстру ворожих⁴²⁷.

Отже, державний переворот спричинив нову розстановку політичних сил в Україні. Консервативно-ліберальне, урядове крило представляли Союз земельних власників, Протофіс та партія кадетів. Опозиційний до влади табір був досить неоднорідним в ідейно-організаційному плані. Українські соціалістичні партії, представлені раніше в Центральній Раді, склали легальну опозицію гетьманському режимові, використовуючи відкриті методи впливу на владу. Організації більшовиків, боротьбистів, лівих есерів, анархістів виступали за збройну боротьбу проти гетьманського режиму та іноземних окупантів. Проте створення ними єдиного фронту було неможливим через їхній територіально локальний вплив, розходження в методах боротьби та сектантську винятковість більшовиків. Не йшлося про їхню консолідацію з опозиційними партіями, оскільки їхні ідеологічні засади і стратегічні цілі кардинально різнилися.

Спроби лідерів українських соціалістичних партій відразу після перевороту донести до гетьмана та німецького командування власне бачення моделі ідейно-політичних засад державного ладу України не увінчалися успіхом. Не справилися й надії на масові виступи на захист Центральної Ради та підтримку німецькими парламентаріями українських соціалістів. На проведених у травні з'їздах основні українські партії визначилися щодо

⁴²⁶ Грищенко А. Спектр основних політичних сил в Україні періоду гетьманату (1918) // Там само. — С. 24.

⁴²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 97.

гетьманської влади, намітили тактику дій у нових умовах. Не зважаючи на певні розходження в оцінці політичного становища в Україні, соціалістичні партії вбачали головну загрозу національній державності у діях кадетсько-октябристського уряду*.

Положення про неукраїнськість Ради Міністрів стало стрижневим у нових спробах патріотичних сил домогтися “українізації” складу і політики уряду. У середині травня на міжпартійній нараді за участю представників УПСР, УДХП, УТП, а також об’єднаної ради залізниць України, Головної ради Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки було утворено координаційний центр — Український національно-державний союз (УНДС). З огляду на виразне правочентристське та центристське спрямування цього об’єднання ліві соціалістичні партії УСДРП та УПСР (ц.т.) до нього не ввійшли.

Першою публічною акцією нового опозиційного об’єднання стало оприлюднення меморандуму від 21 травня. Зокрема, в документі зазначалося: “Кабінет міністрів не є українським за своїм складом і по своїй політичній орієнтації”. Наголошувалося, що до уряду не ввійшли представники українських партій і українських громадських груп, які власне творили Українську Державу. Водночас до нього включені російські кадети, октябристи та взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху й до української державності, поборювали їх з усіх сил в ім’я “єдиної, неділимої Росії”. У документі наводився довгий перелік недемократичних дій уряду та місцевої адміністрації: заборона робітничого, селянського, земського з’їздів, закриття “Просвіт”, переслідування українських діячів, витіснення з ужитку української мови в державних установах тощо.

Містив меморандум й оцінку дій окремих міністрів. М. Чубинському закидалося оголошення в судочинстві рівноправності української і російської мов, призначення на вищі посади осіб без українського громадянства, збереження прав і привілеїв “бюрократів бувшої самодержавної Росії”. Міністр освіти М. Василенко кваліфікувався так: “маємо хоч і українця родом, але російського кадета, який ніяк не може відійти від тактики та практики своєї партії, найшкідливішої для нашої державності”. В. Зіньківському нагадували, що хоч гетьман і оголосив православну церкву державною, а тим часом іде похід проти українського собору, створюються нові митрополії, все робиться, аби не допустити автокефалії української церкви. Лунали й персональні звинувачення: А. Ржепецькому — “свідомий ворог української ідеї”, С. Гутнику — “добре відомий ворог української державності” тощо.

Завершувався меморандум висловленням вотуму недовіри сучасному кабінету міністрів і твердженням, що добрий державний лад може завести

* Така характеристика партійного складу Ради Міністрів була досить поширеною. Хоч насправді переважна більшість міністрів належала до кадетів, а октябристом свого часу був лише прем’єр Ф. Лизогуб.

тільки діловий уряд, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які б мали повне довір'я широких українських мас⁴²⁸.

Безперечно, така жорстка оцінка уряду, який працював перші тижні, була досить упередженою, хоч і базувалася на аналізі намагань влади навести “лад і спокій” недемократичними методами. А кваліфікації ділових якостей міністрів виводилися з їхнього політичного минулого. 24 травня делегація УНДС вручила меморандум П. Скоропадському і в ультимативній формі вимагала відставки нинішнього і скликання нового уряду, який би дістав широку суспільну підтримку⁴²⁹. Гетьман не прийняв цих домагань. Виданий окремою брошурою, меморандум якийсь час використовувався в пропагандистських цілях.

Не знаходячи порозуміння з гетьманом і німецьким командуванням у Києві, УНДС 30 травня оприлюднив “Звернення до німецького народу”. Це було намагання донести до громадськості Німеччини інформацію про становище в Україні, де через втручання німецьких військових склався уряд московської орієнтації. Підкреслювалося, що така ситуація не відповідала німецьким інтересам, особливо щодо гарантій отримання обумовленого продовольства і сировини⁴³⁰.

Очевидно, істотного враження ні на німецькі громадські кола, ні на вище окупаційне командування документ не справив, оскільки публічна реакція на нього не простежується. Діяльність УНДС й надалі зводилася до протестів проти обмеження української мови, цензурних утисків преси, розпуску органів місцевого самоврядування тощо. Продовжувалися спроби шляхом впливу на гетьмана домогтися створення національно-демократичного кабінету. Не залишали члени УНДС й надії внести корективи в урядову політику через німецьке командування та посольство. На початку червня їхня делегація домогалася прийому у головнокомандувача Г. Ейхгорна, але була прийнята начальником штабу В. Гренером, який запевнив, що нинішній уряд свідомо обстоює самостійну українську державність і спеціально ніяких репресій щодо українців не чинить.

Такі кроки УНДС пояснювалися не лише поміркованою політичною платформою, а й відсутністю соціальної бази для більш рішучих дій. Сподівання на активний опір встановленню гетьманського режиму на місцях не справдилися. Не тільки власницькі елементи, а й значні обивательські верстви спочатку сподівалися від гетьмана швидкого наведення порядку і спокою. І тільки реставраторські дії влади, спрямовані на підтримку домагань поміщиків, створення реакційної місцевої адміністрації, ліквідація земських органів викликали масове невдоволення й збройний опір гетьманській і окупаційній владі.

Загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні влітку 1918 р. зумовило переформатування організаційних структур опозиції за рахунок

⁴²⁸ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. — С. 37–41.

⁴²⁹ Самостійник. — 1918. — 2 черв.

⁴³⁰ Христюк П. Цит. праця. — С. 68.

більш радикальних сил. На початку серпня в результаті міжпартійних переговорів УНДС істотно розширюється. До нього входять ліві українські соціалістичні партії — УПСР (ц. т.) і УСДРП. У зв'язку з цим союз покидає консервативно-ліберальна УДХП. У цьому проявилися ознаки ідеологічної несумісності фундаторів антигетьманського фронту, склад якого явно радикалізувався. До того ж, розширювалося представництво українських професійних, регіональних, просвітницьких організацій: Всеукраїнський союз земств, Селянська спілка, Всеукраїнська учительська спілка, Українське правниче товариство, Студентський союз, Галицько-Буковинська рада, Українська кримська рада, Чорноморська рада, Холмський комітет та ін. Оновлене об'єднання отримало назву Український національний союз (УНС), голову раду якого очолив відомий політичний діяч і публіцист, один із лідерів УПСФ А. Ніковський. Склад керівного органу структурувався за основними напрямками діяльності, які були представлені комісіями — організаційною, земельною, фінансовою, військових, закордонних справ тощо. Впродовж серпня—вересня йшов активний процес створення місцевих структур УНС.

Оприлюднений Статут УНС містив виклад головних положень політичної платформи: “1. Мета Союзу: а) утворення міцної самостійної Української Держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи (по п'ятичленній формулі); г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері”. Досить чітко окреслена програма, широке представництво політичних сил, розгалуженість організаційної структури виявляли свідомий намір фундаторів УНС перетворити його на потужне загальноукраїнське об'єднання, опозиційне до правлячого режиму. Прикметно, що ні в Статуті, ні в заявах лідерів УНС не йшлося про відверту ворожість чи радикальні методи боротьби. Зокрема, А. Ніковський у редакційній статті “Новій Раді” наголошував, що сам факт утворення УНС є “дуже позитивним знаком української солідарності і живої енергії тих сил, які вважалися приспаними чи ослабленими”. На його думку, це мало б стати сигналом до того, що “гетьман і німці повинні зрозуміти державну рачію основних домагань Національного Союзу і знайти якимось порозумінням, котре привернуло б народні маси до свідомої участі в державнім українським будівництві”⁴³¹.

У середині вересня, вже очолюваний В. Винниченком, УНС подав розлогий меморандум до держав Четверного блоку та німецького командування в Україні. Автори документа негативно оцінювали діяльність гетьманського уряду. На їхню думку, “ідея самостійної державності стоїть під знаком величезної невпевненості і тяжких сумнівів народних мас”. Виходом з такої ситуації може бути лише зміна політичного курсу, наближення влади до інтересів народних мас, реорганізація кабінету на основі ознак національного і коаліційного складу з представників інших верств і

⁴³¹ Цит. за: Там само. — С. 88, 89.

національностей. Цього разу дана апеляція знайшла відгук у німецьких соціалістів⁴³².

Гетьман у спогадах зазначає, що з “початком жовтня на нього почався тиск про більшу націоналізацію кабінету”. Він, як і раніше, хотів лише часткових змін у бік українства. Це бажання було зумовлене тим, що він “не бачить дійсно державних людей серед українців (соцпартій. — *Авт.*)”, а тільки партійних діячів, котрі у більшості не придатні для вищих державних посад⁴³³.

І все ж гетьман змушений піти на важкі переговори з УНР. 5 жовтня відбувся їх перший раунд. В. Винниченко, А. Нікольський та Ф. Швець від імені української демократії вимагали майже повної зміни уряду. Зокрема, на посаду прем'єра були запропоновані чотири кандидатури: І. Шраг, С. Шелухин, Д. Маркович і П. Стебницький. Було проведено обговорення й кандидатів на міністерські портфелі. Гетьман подякував за пропозиції, але зауважив, що треба діждатися повернення з Берліна генерала В. Гренера.

10 жовтня В. Гренер запросив до себе В. Винниченка і мав з ним двогодинну розмову. Щодо складання нового кабінету міністрів, то генерал умовляв голову УНС відмовитися від максималістських вимог, не домагатися повної відставки уряду і провести його поступову українізацію⁴³⁴.

Відкликання до Берліна генерала В. Гренера і посла А. Мумма в середині жовтня ускладнило переформування уряду, склад якого необхідно було остаточно погоджувати з німцями. За свідченням П. Скоропадського, переговори з цього питання розтяглися аж на 9 днів. Гостроту боротьби за міністерські портфелі він кваліфікував як надзвичайну. Гетьман прагнув, щоб “українські елементи були представлені в достатній кількості, але одночасно щоб не було значного ухилу вліво, який міг би привести до краху всієї нашої роботи”⁴³⁵. П. Скоропадський справді перебував у складній ситуації під тиском трьох центрів впливу: Українського національного союзу, блоку Союзу земельних власників з Протофісом і німців. Останні вимагали від нього більш виразної українськості уряду, наголошуючи, що Німеччина може навіть вивести свої війська при умові формування проросійського уряду.

Коли з'ясувалося, що гетьман погоджується на українізацію уряду, 10 міністрів-кадетів виступили з декларацією своїх поглядів на сучасну політичну ситуацію і майбутнє України. Квінтесенцією цього документа було твердження, що інтереси України полягають у сприянні звільненню уярмлених більшовиками частин Росії і “зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії”. Під цією промовистою декларацією першим стояв підпис віце-прем'єра, міністра освіти і сенатора М. Василенка, за ним — А. Ржепецького, С. Гербеля, В. Колокольцева та ін. За цих умов гетьман прийняв відставку уряду⁴³⁶.

⁴³² Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. — С. 120–123.

⁴³³ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 293.

⁴³⁴ Крах германської окупації на Україні. — С. 31–33.

⁴³⁵ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 295.

⁴³⁶ Киевская мысль. — 1918. — 18 жовт.

Однак, попри всі заходи лідерів УНС та позицію німців, гетьман домогся збереження основного складу Ради Міністрів. Прем'єром залишився Ф. Лизогуб, представництво кадетів в уряді дещо зменшилося, а до нього увійшли соціалісти-федералісти: О. Лотоцький — міністр віровизнань, М. Славинський — праці, П. Стебницький — освіти та В. Леонтович — земельних справ. Гетьман вважав, що й того забагато, підкреслюючи, що “новий кабінет був буржуазним, але з сильним українським забарвленням”⁴³⁷.

В. Винниченко відразу заявив, що УНС залишається в опозиції й до оновленого уряду і не несе за нього ніякої відповідальності⁴³⁸. Поразка Четверного союзу у світовій війні, розвиток внутрішньополітичної ситуації в Центральних державах вказували на швидку втрату гетьманським режимом іноземної підтримки. Ідея його повалення шляхом збройного повстання поступово утверджувалася в планах дій керівництва УНС. Були й побоювання, що повстанський рух можуть очолити більш радикальні політичні сили. Адже більшовики, ліві есери, боротьбисти створили на місцях свої військово-революційні комітети та штаби.

У вересні ЦК партії боротьбистів розповсюдив заяву про причини свого невходження до УНС. Цей союз кваліфікувався як об'єднання національно-демократичних, буржуазних, псевдосоціалістичних партій, тактика яких досі обмежувалася оббиванням порогів німецької влади та мудруватих політичних комбінацій з метою українізації нинішньої реакції замість боротьби з нею. Містила декларація й утопічні марксистські догми: “пролетаріат України (як всякий пролетаріат в епоху капіталізму) не має отечества. Он должен его завоевать ... в интернациональной борьбе за уничтожение нынешнего строя и установление социализма”⁴³⁹.

Справді, у травні—жовтні 1918 р. опозиційність УНС—УНС була досить “м'якою” до гетьманської і зовсім лояльною до окупаційної влади. В основному вона зводилася до вимог надання урядовій політиці більш виразного національного характеру.

Від самого перевороту досить жорстку позицію щодо нової влади зайняв очолюваний С. Петлюрою Всеукраїнський земський союз. Наприкінці травня він направив послам Німеччини і Австро-Угорщини меморандум проти розпуску й арештів членів земських управ, які нерідко здійснювалися за допомогою німецьких військових. А в середині червня висунув П. Скоропадському ультимативні вимоги про розпуск уряду, проведення виборів до Українських установчих зборів, віддання до суду місцевих старост, які допустили репресії щодо земських органів тощо⁴⁴⁰. Однак після арешту С. Петлюри наприкінці липня діяльність керівництва ВЗС звелася до захисту земств від утисків гетьманської адміністрації. Один із лідерів

⁴³⁷ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 296.

⁴³⁸ Вістник політики, літератури й життя. — 1918. — № 43.

⁴³⁹ ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 4.

⁴⁴⁰ Литвин С. Симон Петлюра у 1917—1926 роках. Історіографія та джерела. — К., 2002. — С. 139; Скоропадський П. Цит. праця. — С. 206.

союзу К. Мацієвич пізніше писав, що “з портфелем, повним телеграм, скарг, доводилося їхати до І. Кістяковського, тодішнього всевладного міністра внутрішніх справ, щоб якось полегшувати долю земств і земських діячів”⁴⁴¹.

Опозиційна поміркованість українських політичних партій тривалий час зумовлювалася як відсутністю у них достатньої внутрішньосупільної підтримки, так і потужним захистом гетьманської влади військами центральноєвропейських імперій.

Радикальна, як правило, нелегальна опозиція (боротьбисти, більшовики, анархісти), реалізуючись в середовищі селянського повстанського руху, також не мала кардинального впливу на його розвиток.

Заборона діяльності Центральної Ради і земельних комітетів, відновлення права приватної власності на землю, обмеження демократичних свобод, зокрема заборона проведення всеукраїнських селянського та робітничого з’їздів, розгін місцевих зібрань викликали стихійний протест у багатьох регіонах України. 3 травня Звенигородський селянський з’їзд оголошення грамоти гетьмана супроводжував вигуками “Ганьба самозванцеві Скоропадському!”. Того ж дня у Василькові повітовий з’їзд був розігнаний німцями, а його організатори — заарештовані. Катеринославська міська дума закликала до боротьби проти гетьмана, за що деякі члени її управи були взяті під варту. 3 травня Звенигородська повітова організація УПСР видала відозву із засудженням гетьманського перевороту й закликом до повернення влади УНР⁴⁴². Гаврилівський волосний сход 9 травня в резолюції зазначив, що “царизму не хоче, гетьмана не визнає, а воліє, щоб земля перейшла трудовому народові по соціалізації”. Збори висловили підтримку Центральній Раді і вимагали скликати Українські установчі збори⁴⁴³.

На початку травня, не зважаючи на протидію австро-угорського командування, селянські з’їзди відбулися в Ушицькому, Ямпільському, Ольгопільському повітах Подільської губернії. Їх учасники висловлювалися проти визнання гетьмана і нового уряду, за відновлення діяльності УЦР, закликали до збройного повстання⁴⁴⁴. На Волині антигетьманські виступи відбулись у Житомирському, Овруцькому та інших повітах. Вони проходили під гаслами захисту отриманої землі і збереження Центральної Ради⁴⁴⁵. У Чернігівській губернії організаторами масових селянських сходів виступили керівники розпущених земельних комітетів. Вони закликали не коритися гетьманській владі, не сплачувати податків, чинити розправу над

⁴⁴¹ Мацієвич К. На земській роботі: Зб. пам’яті Симона Петлюри (1879—1926). — Прага, 1930. — С. 201.

⁴⁴² ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. За; Нова Рада. — 1918. — 11 трав.; Народня воля. — 1918. — 11 трав.

⁴⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 85.

⁴⁴⁴ Ковальова Н. До питання про ставлення української адміністрації до гетьманського перевороту (на матеріалах Подільської та Чернігівської губерній) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 р. — С. 95.

⁴⁴⁵ Костиця М., Кондратюк Р. Події доби гетьманщини на Волині: за матеріалами періодичної преси (травень—грудень 1918 р.) // Там само. — С. 116.

поміщиками. На Київщині жителі сіл Бровки і Городище на сходах ухвалили резолюції на підтримку Центральної Ради, за негайне усунення гетьмана⁴⁴⁶.

Попри заборону 8—10 травня нелегально працював Всеукраїнський селянський з'їзд. В одній з його резолюцій зазначалося, що “селянство не признає обраного поміщиками гетьмана” і містився заклик до організації в повітах бойових дружин. Німецькими військами були заарештовані кілька десятків делегатів з'їзду, які до кінця травня перебували у Лук'янівській в'язниці⁴⁴⁷. Слідом за селянським, також нелегально, відбувся Всеукраїнський робітничий з'їзд⁴⁴⁸, який висловився за повернення демократичних і соціальних здобутків доби Центральної Ради: незалежна УНР, скликання Установчих зборів, передача землі без викупу трудовому народові, 8-годинний робочий день, забезпечення демократичних свобод, рівноправність національностей тощо.

Спираючись на негативні оцінки гетьманської влади з'їздами українських соціалістичних партій, представниками селянських і робітничих організацій, відомий вітчизняний дослідник історії Української революції В. Солдатенко робить глобальний узагальнюючий висновок: “З перших днів оформлення режиму П. Скоропадського, формування гетьманом засад нової влади і її інститутів цілком певно виявилось, що абсолютна більшість нації стала їх рішучим противником”⁴⁴⁹.

На наш погляд, такий висновок щодо перших днів функціонування нового режиму є дещо гіперболізованим. По-перше, це була рефлекторна реакція політичних сил, позбавлених влади у досить недемократичний спосіб, а також селянських та робітничих організацій, які перебували під їх ідейним впливом. По-друге, гетьманат підтримували досить впливові консервативно-власницькі кола, стара бюрократія. По-третє, ставлення переважної більшості населення до нової влади у перші дні все ж було вичікувальним. Наростання масового невдоволення селянства пов'язане насамперед з початком реалізації земельної реформи.

Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло у сфері земельних відносин потужного прискорення і вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Більше того, частина законів об'єктивно слугувала поглибленню цих процесів і мала антиселянський характер. Зокрема, земельно-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури в спорах між землевласниками й селянами, фактично перетворилися в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків на інструмент прикриття репресивних методів “відшкодувальних” акцій місцевих землевласників⁴⁵⁰.

⁴⁴⁶ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. — К., 1997. — С. 90.

⁴⁴⁷ Дорошенко Д. Цит. праця. — С. 32; Христюк П. Цит. праця. — С. 18.

⁴⁴⁸ Любовець О. Цит. праця. — С. 119.

⁴⁴⁹ Солдатенко В. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. У 4 т. — Т. 2. Рік 1918. — К., 2009. — С. 185.

⁴⁵⁰ Державний вістник. — 1918. — 16, 31 трав.

Протягом травня—червня ця практика з боку поміщицтва набула широкого розмаху та інспірувала зворотну реакцію українського селянства, що вилилася в масовий спротив, широкий повстансько-партизанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, а й державної влади, уособленої гетьманом.

Істотним фактором інспірації селянських виступів стали дії німецьких та австрійських військ по підтримці землевласників. Поширення на українських громадян юрисдикції німецьких військово-польових судів відкрило шлях широкому застосуванню до місцевого населення розстрілів (повішень), відправки на каторгу, тривалого ув'язнення, екзекуцій. Звичною практикою стало накладання командирами каральних загонів контрибуцій на бунтівні села (грошима, зерном, фуражем, худобою, одягом тощо). Невід'ємним атрибутом “наведення порядку” стали артилерійські обстріли сіл. Широке застосування іноземної збройної сили для упокорення місцевого населення, спільні дії підрозділів Державної варти з німецькими та австрійськими військами приводили до усвідомлення селянством тотожності гетьманського режиму з окупантами, породжували злобу й ненависть до нової влади.

Одними з перших на шлях збройної боротьби стали мешканці Денисівської волості Лубенського повіту. Вони вчинили опір з'єднаному німецько-українському загоні, який займався вилученням зброї. Село піддали артилерійському обстрілові, деяких учасників виступу за рішенням суду розстріляли. Частина повстанців перейшли в Золотоніський повіт, де до них приєдналося майже 10 тис. озброєних жителів Великої, Малої Бурімки та інших сіл. Для придушення повстання гетьманська влада і німецьке командування змушені були підтягнути значні військові сили з кількох повітів. Лише застосування артилерії та кулеметів примусило повсталих відійти⁴⁵¹.

На бунтівні села була накладена велика контрибуція: Велика Бурімка — 30 тис. крб., Мала Бурімка — 15 тис., Богодухівка — 15 тис., Чернобай — 10 тис., Великі Канівці — 987 крб. Всього майже 71 тис., з яких 10 тис. крб. німці взяли на свої потреби. Крім того, вони обклали ці села зерновим оброком у 6 тис. пудів⁴⁵².

Лубенський повітовий староста С. Грачов, який разом з німецькими офіцерами очолював каральну експедицію, змушений був констатувати, “що громадянська війна в наших краях набирає форми добре організованої партизанської війни... Необхідно пам'ятати, що партизанська форма громадянської війни — форма найбільш небезпечна для будь-якої влади”⁴⁵³.

Одночасно з лубенсько-золотоніським повстанням масові виступи охопили Єлисаветградський повіт Херсонської губернії. Поштовхом до вибуху селянського спротиву стала розправа карального загону над жителями

⁴⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 1, 2.

⁴⁵² Там само. — Спр. 75. — Арк. 33, 34.

⁴⁵³ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С. 134, 135.

с. Павлівка, ініційована місцевим поміщиком. На допомогу їм прийшов озброєний загін сусіднього села Каніж, який знищив карателів і атакував німецькі підрозділи в селах Веселівка та Арсенівка. Під натиском переважаючих сил німецько-австрійського війська повсталі відступили до Каніжа. Після артилерійського обстрілу село було захоплене окупантами, які розстріляли 60 повстанців, а вісьмох повісили на крилах вітряного млина. Всього загинуло 117 осіб⁴⁵⁴.

Наймогутнішим проявом антигетьманських, антиокупантських настроїв селянства стало Звенигородсько-Таращанське повстання. У зв'язку з відмовою жителів містечка Лисянка відновити поміщицьке господарство і здати зброю 3 червня туди прибув військовий підрозділ, який був розбитий місцевими повстанцями. До них приєдналися селяни Ольхівців, Гусаковогото, Кирилівки, Стецівки, Тарасівки, Водянки. Об'єднані сили взяли в облогу місто Звенигород і німецький гарнізон був змушений капітулювати. Невдовзі повсталі вернулися в Лисянку. Сили їх постійно зростали і досягли 16 тис. осіб. Під контролем повстанців перебувала північна частина повіту. Тут відновлювалася діяльність земельних комітетів, обралися сільські голови, призначалися військові коменданти. Координацію дій у цій зоні здійснював штаб, очолюваний лівим есером М. Павловським⁴⁵⁵.

Незабаром повстання перекинулося на Таращанський повіт. Виступ жителів сіл Янушівка і Стрижавка підтримали ще 14 сіл. 12 червня селянські загони оволоділи містечком Тараща, а невдовзі вся територія повіту була звільнена від гетьманської адміністрації і німецьких військ. Значна частина Київщини опинилася під владою повстанців, які виявили чималу здатність до самоорганізації: створення штабів, проведення мобілізацій, встановлення місцевого самоврядування. Майже 2 місяці 30-тисячна армія повсталих вела бої з трьома дивізіями німців та гетьманських військ⁴⁵⁶.

Німецьке окупаційне командування було серйозно занепокоєне розвитком подій. Фельдмаршал Г. Ейхгорн змушений був скасувати свої поїздки до Одеси й Криму. А посол А. Мумм доповідав МЗС Німеччини, що події у Звенигородці більш серйозні, ніж офіційно повідомлялося. Його заступник Берхем змушений був пізніше визнати: «Не дивлячись на жорстокі репресивні заходи наших військ, заворушення серед сільського населення у деяких районах все ще продовжуються»⁴⁵⁷.

⁴⁵⁴ Годы борьбы. 1917—1927. — Елисаветград, 1927. — С. 44—46; *Малик Я.* Українське селянство в умовах гетьманського режиму 1918 року // Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — С. 33.

⁴⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 38; *Тичина В.* Боротьба проти німецьких окупантів та внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році. — Х., 1969. — С. 93.

⁴⁵⁶ *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. — С. 79; Під гнітом німецького імперіалізму (1918 рік на Київщині): Статті, спогади, документи, хроніка. — К., 1927. — С. 106.

⁴⁵⁷ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 169, 170.

На початку серпня основна маса озброєних повстанців залишила Київщину, форсувала Дніпро і через Полтавщину та Чернігівщину, зазнаючи чималих втрат, вийшла в нейтральну зону, де згодом частина з них приєдналася до більшовицьких військових формувань.

Влітку 1918 р. повстанський рух з різною мірою інтенсивності охопив майже всі регіони України. Значні партизанські сили наприкінці липня зосередилися на Чернігівщині. Вони розгорнули бойові дії проти загонів Державної варти, зайняли села Млин, Мильники, Плоске та ін. Німецьке командування змушене було передислокувати туди чотири дивізії. Частина місцевих повстанців перебувала під впливом більшовиків. Однак спроба Військово-революційного комітету на початку серпня підняти загальне збройне повстання виявилася невдалою. Селянські загони не змогли оволодіти Ніжином. Заклик до повстання також не знайшов активної підтримки на Полтавщині: німці і гетьманська влада жорстоко розправлялися з повстанцями. Тільки на Ніжинщині було вбито близько 3 тис. осіб, а їхнє майно знищене. Провал збройного виступу дав підстави “правим” в КП(б)У домогтися зміщення “лівого” Г. Пятакова з посади секретаря ЦК⁴⁵⁸.

У липні—серпні хвиля селянських повстань прокотилася по Волині. Як і в інших регіонах, приводом стали дії місцевої гетьманської влади. 18 липня до Авратинської волості Старокостянтинівського повіту для стягнення штрафів за завдані місцевому поміщикові збитки прибув загін повітової державної варти. Кількаденне знущання над селянами завершилося розгромом карального загону. Авратинців підтримала Базалійська та Заруддянська волості. Для придушення були кинуті регулярні військові частини й артилерія. Село Авратин було повністю спалене. Проте повстанці впродовж місяця чинили впертий опір гетьманській владі та окупантам⁴⁵⁹.

У середині серпня повстання охопило значну територію Подільської губернії, зокрема Могилів-Подільський і Ямпільський повіти. Центром селянських виступів стала Купавська волость, де число повстанців незабаром досягло 2 тис. осіб. Вони вели бойові дії проти австро-угорських загонів. 16 серпня підрозділи селян захопили повітовий центр Ямпіль і кілька днів утримували його. Під натиском регулярних військ окупантів повстанці відступили, ще деякий час рейдуючи по території сусідніх повітів. Ідейними натхненниками і організаторами боротьби в цих районах Поділля виступали українські есери⁴⁶⁰.

Загалом найбільший вплив на розвиток повстанського руху в Україні влітку—восени 1918 р. мала партія боротьбистів. Зайнявши непримиренну опозицію до гетьманського режиму, її осередки пішли у підпілля і стали організаторами повстанських штабів, об'єднуючи стихійні виступи, надаючи їм ідейного забарвлення. Чималим авторитетом у місцевого населення користувалися й активісти Селянської спілки, які намагалися спрямувати

⁴⁵⁸ *Малик Я.* Цит. праця. — С. 33; Компартія України в резолюціях... — С. 33.

⁴⁵⁹ *Захарченко П.* Цит. праця. — С. 97, 98.

⁴⁶⁰ Там само. — С. 101, 102.

селянський рух на боротьбу за відновлення влади Центральної Ради. В деяких місцевостях повстанці перебували під впливом більшовиків, українських і російських лівих есерів, анархістів. Проти свого колишнього отамана П. Скоропадського виступило й Вільне козацтво. Йому не імпонував соціально-політичний курс гетьмана. Структури козацтва склали кістяк і командирські кадри багатьох селянських формувань. Масовість повстансько-партизанського руху проти гетьманського режиму й окупантів влітку 1918 р. є незаперечним, документально підтвердженим фактом. Він став природною реакцією на заходи соціально-політичної реставрації, яка зачіпала корінні інтереси значної частини селянства. Втручання у процес цього протистояння іноземної військової сили стало додатковим фактором активізації опору, переростання його у збройну боротьбу.

Підрахувати чисельність учасників повстанського руху надзвичайно складно. Намагання радянських істориків перебільшувати ці дані пояснювалися “великою” організаційно-політичною роботою більшовиків. Однак не зовсім виправдані й спроби сучасних поважних дослідників розв’язати це завдання, користуючись не досить репрезентативними джерелами й методикою обрахунків. Зокрема П. Захарченко, посилаючись на думку генерала Г. Ейхгорна: “за всіма відомостями, тероризують країну 10—12 % селян”⁴⁶¹, механічно виводить цифру 2,5—3 млн повстанців⁴⁶², зараховуючи до їхніх лав, очевидно, не тільки доросле чоловіче населення українського села. Ці дані повторює й інше видання⁴⁶³, хоча й констатує, що у серпні загальна чисельність повстанців і партизанів досягла лише 80 тис.⁴⁶⁴ То ж звідки візьмуться мільйони, коли у наступні місяці повстанська активність істотно знизилася?

Селянські виступи влітку 1918 р. не переросли у загальноукраїнське повстання, а з середини серпня пішли на спад, хоч і не вщухали до антигетьманського виступу Директорії. Невдачі селянської війни проти гетьманського режиму та окупантів мають кілька причин. По-перше, наявність на теренах Української Держави потужної іноземної мілітарної сили, яка була активно задіяна в придушенні селянських виступів. По-друге, скоординованість дій окупаційних військ і силових структур правлячого режиму у протистоянні з повстанським рухом. По-третє, відсутність в масштабах України єдиного організаційного центру, здатного спрямувати стихійні прояви протесту в загальне русло боротьби. По-четверте, участь у повстаннях лише обмеженого прошарку біднішого селянства при вичікувальній позиції більш заможної його верстви. І нарешті, істотним чинником зниження повстанської активності стала жнивна пора.

Одночасно з вибухами селянських повстань в Україні розгорнувся й робітничий страйковий рух, насамперед залізничників. Очевидно, П. Ско-

⁴⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 2311. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 143, 143 зв.

⁴⁶² Захарченко П. Цит. праця. — С. 81.

⁴⁶³ Політична історія України XX століття. — Т. 2. — К., 2003. — С. 267.

⁴⁶⁴ Там само. — С. 269.

ропадський і його команда під час державного перевороту усвідомлювали роль залізничного транспорту, обіцяючи поліпшити умови і оплату праці⁴⁶⁵.

Виконати ці обіцянки уряд, проте, не зміг. Заборгованість заробітної плати залізничникам погашалася дуже повільно і склала близько 300 млн крб.⁴⁶⁶ В результаті введення міністерством шляхів сполучень нових тарифних ставок платня низової ланки залізничників скоротилася, а обіцяна індексація за подорожчання харчових продуктів спізнювалася. Був скасований безплатний проїзд залізничників та їхніх сімей, а також скоротили штати залізниць відповідно до норм мирного часу⁴⁶⁷. Міністр шляхів сполучень Б. Бутенко вступив у гострий конфлікт з профспілкою залізничників, домігшись постанови Ради Міністрів про призупинення її реєстрації “через надзвичайну важливість охорони порядку і спокою на залізницях”. Відтепер статuti профспілок мав затверджувати особисто міністр⁴⁶⁸.

Наступ на соціальні права залізничників, утиски професійних спілок викликали масове невдоволення і привели у середині липня до страйку. Першими 15 липня виступили робітники станцій Здолбунів, Коростень, Сарни. Їх підтримали інші залізниці і 23 липня страйк став всеукраїнським. На всіх залізницях були створені страйкові комітети. У Києві й Одесі діяли центральні страйкоми. Спочатку претензії страйкарів зводилися до виплати заборгованості по зарплаті по червень включно, збільшення хлібного пайка, визнання залізничної профспілки тощо.

Уряд відхилив вимоги делегації страйкому, дав дозвіл на звільнення страйкуючих і відновив чинність закону Російської імперії від 2 грудня 1905 р. щодо заборони участі в страйках⁴⁶⁹. Міністр Б. Бутенко у циркулярі начальникам залізниць наголошував: “Негайно повідомте усіх службовців, майстрів і робітників, що одне тільки припинення робіт, на підставі закону 1905 р., карається ув’язненням у тюрмі від 4 місяців до 1 року і 4 місяців”⁴⁷⁰. Гетьманська адміністрація, німецько-австрійське військове командування вдалися до репресій проти залізничників. Почалися масові арешти, віддання до військово-польових судів, висилка за межі України. Проте стійка позиція центрального і місцевих страйкомів, висока організованість і налагоджений зв’язок дали змогу залізничникам майже місяць продовжувати важке протистояння.

Загальний страйк у такій стратегічно важливій галузі, як залізничний транспорт, викликав різке занепокоєння вищого окупаційного командування. Генерал В. Гренер у спеціальному листі до Ф. Лизогуба наголошував, що “страйк несе загрозу громадській безпеці і народному господарству”, картав міністерство за бездіяльність і вимагав енергійних заходів по

⁴⁶⁵ Державний вістник. — 1918. — 16 трав.

⁴⁶⁶ *Скоропадський П.* Цит. праця. — С. 223.

⁴⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 18; Спр. 12. — Арк. 17.

⁴⁶⁸ Там само. — Арк. 99 зв.

⁴⁶⁹ Там само. — Спр. 6. — Арк. 28.

⁴⁷⁰ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С. 489.

ліквідації страйку. Командуючий австрійськими військами фон Бельц виділив кошти для виплати залізничникам зарплати і водночас вдався до масових арештів. Для підтримання потреб окупаційних військ у залізничному сполученні з Німеччини та Австрії прибули потягові бригади⁴⁷¹.

Більшовики намагалися надати страйковій політичному забарвлення. ЦК КП(б)У, Одеський обком партії видали кілька відозв до залізничників, серед них розповсюджувалася агітаційна література, газети “Правда” та “Известия”. Вони закликали до об’єднання зусиль пролетаріату і біднішого селянства, загального збройного повстання за радянську владу, боротьбу проти світового капіталізму тощо. У РСФРР була організована кампанія по збору коштів на підтримку страйкуючих залізничників України, яким, за різними відомостями, було передано від 1,5 до 3 млн крб.⁴⁷²

Заходи уряду по задоволенню економічних вимог страйкарів, зокрема часткове погашення заборгованості із зарплати, поліпшення продовольчого постачання, розкладницька робота серед членів страйкомів, жорстокі репресії змусили залізничників у середині серпня стати до праці. Очевидно, гетьманська влада очікувала більш тривалого і активного протесту, оскільки П. Скоропадський вважав, що страйк вдалося припинити надзвичайно легко⁴⁷³. Важливим гальмівним чинником стала й відсутність масової підтримки залізничників з боку інших професійних груп робітництва. Виступи металістів Харкова і Катеринослава, гірників Донбасу, докерів Одеси були стихійними, розрізненими й короткочасовими. Страйк залізничників і селянські повстання розвивалися паралельно й не злилися в один потік.

Спад повстанського і страйкового руху, успішний візит гетьмана до Німеччини створили враження певної внутрішньополітичної стабілізації. П. Скоропадський вжив нових заходів по активізації земельної реформи. Розпорядився готувати законопроект про вибори до Установчих зборів, пішов на українізацію уряду. Пізніше він згадував: “З початком вересня я почав думати, що дійсно справа піде на лад. Пам’ятаю, 24 жовтня я відзначав 6 місяців Гетьманства, пам’ятаю, у якому райдужному настрої я був і здавалось, справи складаються добре”.

Проте поразка Четверного союзу у світовій війні кардинально змінила міжнародну ситуацію. Австро-Угорська імперія розпалася. У Німеччині утворився новий уряд. Вивід її військ з теренів України став неминучим. Гетьманський режим залишався беззахисним як перед зовнішньою, так і внутрішньою загрозою. Були сформовані лише кадри восьми корпусів. Сердюцька дивізія, набрана із заможної селянської молоді, перебувала у стадії становлення. Гетьман пішов на створення з російських офіцерів окремого корпусу, призначеного для боротьби проти більшовиків. Велася й організація офіцерських дружин, головним чином для захисту Києва від військ Директорії.

⁴⁷¹ Там само. — С. 464, 465.

⁴⁷² Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. — М., 1966. — С. 60; Політична історія України ХХ століття. — Т. 2. — С. 259.

⁴⁷³ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 223.

Зміна геополітичної ситуації на користь Антанти змусила П. Скоропадського терміново коригувати вектор зовнішньої політики і шукати порозуміння з державами-переможницями. Міністр закордонних справ Д. Дорошенко у жовтні виїхав до Берліна і дістав дозвіл на контакти з урядами країн Антанти. До Ясс для переговорів з її представниками був направлений досвідчений дипломат І. Коростовець. Ті поставилися до нього як до приватної особи і заявили про неможливість визнання України самостійною державою. Приблизно таку ж відповідь від представників США отримав український посол у Болгарії О. Шульгін⁴⁷⁴.

Водночас проглядалася цілком реальна загроза більшовицької експансії на північних кордонах України, де зосереджувалися військові формування червоних. За цих умов гетьман був змушений шукати спільників для боротьби проти радянської Росії. 3 листопада на ст. Скороходово П. Скоропадський зустрівся з донським отаманом генералом П. Красновим. Йшлося про можливу координацію дій у боротьбі проти більшовиків. Утримати в таємниці інформацію про цю зустріч не вдалося і це стало додатковим аргументом опозиції проти гетьмана⁴⁷⁵.

На той час її лідери вже переконалися, що міжнародна кон'юктура і внутрішньополітична ситуація складаються цілком сприятливо для підготовки й проведення антигетьманського повстання. Від кінця жовтня зусиллями В. Винниченка, М. Шаповала, А. Макаренка і начальника Корпусу залізничної охорони генерала О. Осецького в умовах посиленої конспірації розроблявся план повалення режиму П. Скоропадського. До участі у ньому були залучені командири військових формувань полковники П. Болбочан — Запорізький полк, С. Пелешук — Чорноморський кіш, Є. Коновалець — січові стрільці та ін.⁴⁷⁶ М. Шаповал згадував: «Військовий план було ухвалено по проекту генерала О. Осецького: повстання починається на периферіях, ближче до Галичини, а відтіль наступає на Київ. Взагалі, вся акція далі від Києва, щоб його повільно охопувати концентричними кругами, йти вперед, організуючи політично і адміністративно тил»⁴⁷⁷.

Підготовка повстання наштовхнулася на певні складнощі через несприйняття частиною представлених в УНС політичних сил збройного повалення гетьманату. Певні сподівання були на Національний конгрес, який мав зібратися 17 листопада. Організатори виступу навіть вдалися до маскування заходів, публічно відхрещуючись від намірів підняти повстання, хоча підготовка його велася повним ходом.

Хоча 12 листопада німці попередили В. Винниченка про недопустимість антигетьманських виступів, наступного дня увечері Президія УНС висловилася за створення революційного уряду у формі Директорії, до якої увійшли В. Винниченко, С. Петлюра (УСДРП), Ф. Швець (Селянська

⁴⁷⁴ Там само. — С. 291.

⁴⁷⁵ *Дорошенко Д.* Цит. праця. — С. 281, 282.

⁴⁷⁶ *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. 3. — С. 90.

⁴⁷⁷ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 120.

спілка), А. Макаренко (Спілка залізничників), П. Андрієвський (УПСС). Члени Директорії виїхали у Білу Церкву в розташування січових стрільців. 15 листопада була поширена її відозва до населення, якою генерал П. Скоропадський кваліфікувався насильником і узурпатором народної влади, а весь уряд його як протинародний, протинаціональний оголошувався недейсним. Завершувався документ заклик: “До зброї, громадяне, й до порядку!”⁴⁷⁸

Прикметно, що П. Скоропадський у своїх спогадах особливий наголос зробив на дні 9 листопада, кваліфікуючи його як останній день свого гетьманування. Таку оцінку він аргументує двома обставинами. Саме того дня надійшла інформація про відмову імператора Вільгельма II від трону, а також він отримав повідомлення про скликання опозицією 17 листопада Національного конгресу. Він не міг не бачити в цих діях УНС аналогії з проведенням хліборобського конгресу, рішеннями якого був освячений квітневий державний переворот і його сходження на гетьманський трон. Поінформований він був й про підготовку повстання⁴⁷⁹.

14 листопада Рада Міністрів у напруженій атмосфері розглядала питання про дозвіл на проведення Національного конгресу. Лише перевагою в один голос: 8 — за, 7 — проти, пройшла постанова про його заборону⁴⁸⁰. Фактично це означало відсутність підтримки гетьмана з боку кабінету міністрів. Не вагаючись, він розпустив уряд, доручивши сформувати новий С. Гербелю. Цього ж дня з'явилася його грамота, яка дістала назву федераційної. У ній зазначалося, що після закінчення найкривавішої війни, після пережитих Росією великих заворушень умови її майбутнього існування мають змінитися, повинні бути відновлені давня могутність і сила всеросійської держави. Що ж до України, то “її першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії”⁴⁸¹.

Грамота означала фактичне зречення П. Скоропадського від державної незалежності України. Безперечно, її ухвала була детермінована низкою зовнішніх і внутрішніх чинників. У 1920 р. П. Скоропадський в одному з інтерв'ю пояснював: “Союзні місії ставили мені умови, які зводилися до вимоги федерації з Росією. Я дуже добре розумів небезпеку, що виникала з подібного політичного домагання, але змагаючись перш за все за вищу мету — утримання ладу в державі, яку я збудував, я мусив всупереч власній волі схилитися перед вимогою союзників і проголосити федерацію з Росією”⁴⁸². Поважною причиною такого кроку стала відсутність твердих самостійницьких переконань і роздвоєна українсько-російська ментальність гетьмана.

⁴⁷⁸ Винниченко В. Цит. праця. — С. 111—114.

⁴⁷⁹ Скоропадський П. Цит. праця. — С. 303.

⁴⁸⁰ Нова Рада. — 1918. — 16 листоп.

⁴⁸¹ Яневський Д. Політичні системи України 1917—1920 років: спроби створення і причини поразки. — К., 2003. — С. 497.

⁴⁸² Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. — Чикаго, 1973. — С. 253.

15 листопада П. Скоропадський затвердив нову Раду Міністрів на чолі з С. Гербелем — людиною виразних проантантівських поглядів. Склад уряду був правоконсервативним: жоден з представників соціалістичних партій до нього не ввійшов. Того ж дня була оприлюднена коротка програма дій нового уряду. Вона налічувала лише кілька пунктів. Першим було задекларовано відбудування єдиної Росії на федеративних основах “з задержанням на Україні всіх прав на розвиток її державності і національної самобутності”⁴⁸³. Далі, як і в попередніх грамотах гетьмана та заявах уряду, йшлося про негайне оголошення закону про Державний Соїм, проведення земельної реформи, поліпшення умов праці тощо. Рада Міністрів вживала термінових заходів щодо призову офіцерів, формування добровольчих дружин, виділяючи для цих цілей значні кошти. Великі надії покладалися й на рятівний прихід військ Антанти. Було виділено 10 млн крб. для їх продовольчого забезпечення⁴⁸⁴.

16 листопада війська Директорії почали наступ на Київ. Січові стрільці, просуваючись по залізниці, оволоділи Фастовом, розбили гетьманські частини під Мотовилівкою, але були зупинені в районі Жулян. Керівники повстання повинні були враховувати позицію німецьких частин. Їм вдалося домовитися з Великою німецькою солдатською радою про нейтралітет. З 20 листопада почалася облога Києва збройними силами Директорії. Була оголошена мобілізація до республіканського війська. Під прапори антигетьманського повстання сходилися, за словами відомого військового діяча М. Омеляновича-Павленка, “всі незадоволені режимом гетьмана, всі, хто так чи інакше вважав себе скривдженим, не оціненим по заслугах, а разом з тим чимало елементу від природи неспокійного, для якого хаос і анархія були рідною стихією”⁴⁸⁵.

На бік Директорії переходили як урядові частини, так і численні повстанські загони, зокрема отаманів Ангела, Зеленого, Григор’єва та ін. Антигетьманське повстання стрімко ширилося по всій Україні. 27 листопада загони повстанців взяли Полтаву, а наступного дня до міста вступили частини Запорозького полку П. Болбочана.

У Вінниці, Харкові, Чернігові успіх повстання був забезпечений переходом на бік Директорії військових формувань гетьманату. Без спротиву залишив Катеринослав і місцевий гарнізон. Частина губернії перебувала під контролем Н. Махна, який уклав тимчасову угоду з представниками Директорії. Не чинив опору і 3-й корпус гетьманської армії, дислокований в Одесі.

13 грудня почався заключний етап протигетьманського повстання — взяття Києва. Наступаючі та місцеві загони оволоділи передмістями і пове-

⁴⁸³ Державний вістник. — 1918. — 16 листоп.

⁴⁸⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45, 45зв., 47, 47 зв., 63—68.

⁴⁸⁵ Омелянович-Павленко М. На Україні 1917—1918 рр. Спомини. — Прага, 1935. — С. 64.

ли штурм урядових кварталів Печерська. Надвечір 14 грудня столиця вже була в руках республіканських військ.

П. Скоропадський змушений був зректися влади. 15 грудня київські газети вмістили його заяву: “Всем, всем по учреждениям Украины. Я, Гетман всея Украины, в течение семи с половиной месяцев все свои силы клал на то, чтобы вывести страну из этого тяжелого положения, в котором она находилась. Бог не дал мне силы справиться с этой задачей. Ныне ввиду сложившихся условий, руководствуясь исключительно благом Украины, от власти отказываюсь. Павел Скоропадский. 14 декабря 1918 года, город Киев”⁴⁸⁶. Цього ж дня Рада Міністрів Української Держави ухвалила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії.

Державний переворот 29 квітня 1918 р. перервав національно-демократичний етап Української революції. Йому на зміну прийшов інший — консервативно-ліберальний, з авторитарно-бюрократичним режимом, залежністю від центральноевропейських імперій, соціально-політичною реставрацією, відсутністю підтримки основних верств населення. Падіння гетьманату повернуло Українську революцію в національно-демократичне річище, береги якого виявилися досить аморфними щодо захисту української державності.

⁴⁸⁶ *Скоропадський П.* Цит. праця. — С. 378; *Іванис В.* Симон Петлюра — президент України. — Торонто, 1952. — С. 82.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

До вступу

1. *Андрусцишин Б. І.* У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917—1920 рр. — К.: Федерація професійних спілок України, 1995. — 192 с.
2. *Антонов-Овсеенко В. А.* Записки о гражданской войне: В 4-х т. — Т. 1. — М.: ВВРС, 1924. — 271 с.; Т. 2. — М.: ВВРС, 1928 — 297 с.; Т. 3. — М.; Л.: Гос. военное изд-во, 1932. — 350 с.; Т. 4. — М.: Гос. военное изд-во, 1933. — 343 с.
3. *Бевз Т. А.* Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. — 272 с.
4. *Бейкер М.* Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917—1920 рр. // Україна модерна. — Київ; Львів, 2005. — № 9. — С. 69—79.
5. *Бойко О. Д.* Формування території Української незалежної держави в часи Української революції (1917—1921 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — 64 с.
6. *Булдаков В.* Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. — М.: Росспэн, 1997. — 376 с.
7. *Бутаков Я.* Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917 — начало 1920 гг.). — М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2000. — 190 с.
8. *Величенко С.* Що нового чути про революцію? Регіональна історіографія революцій 1917—1921 років в Україні // Україна модерна. — Київ; Львів, 2006. — № 10. — С. 189—209.
9. *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914—1923 рр.: У 2-х т. — Л.: НАН України, Інститут українознавства, 1998. — Т. 1. — 523 с.; Т. 2. — 502 с.
10. *Вернадский В. И.* Дневники, 1917—1921. — Ч. 1. — К.: Наук. думка, 1994. — 269 с.
11. *Верстюк В. Ф.* Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // Держави, суспільства, культури. Схід і Захід. Збірник на пошану Ярослава Пеленського. — Нью-Йорк: Росс, 2004. — С. 1171—1188.
12. *Верстюк В. Ф.* Українська революція: метафори, предмет, інтерпретація // Україна—Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнародної наукової конференції. — К.; Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. — С. 128—134.
13. *Верстюк В. Ф.* Українські фрагменти російської мозаїки про революцію // Український гуманітарний огляд. — 2000. — Вип. 3. — С. 107—122.
14. *Верстюк В. Ф.* Ще раз про селянську тему в Українській революції // Український гуманітарний огляд. — 1999. — Вип. 2. — С. 75—91.
15. *Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. — Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. — К.: Наук. думка, 2004. — 504 с.

16. *Винниченко В.* Щоденник. — Т. 1 (1911—1920). — Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. — 500 с.; Т. 2 (1921—1925). — Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. — 683 с.
17. *Винниченко В. К.* Відродження нації: (Історія української революції, марець 1917 — грудень 1919 рр.): [В 3-х ч.]. — К.; Відень, 1920. — Ч. 1. — 348 с.; Ч. 2. — 328 с.; Ч. 3. — 535 с.
18. *Витанович І.* Аграрна політика українських урядів, 1917—1920. — Мюнхен; Чикаго, 1968. — 69 с.
19. *Гай-Нижник П. П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917—1920 рр.) — К.: ЩеК, 2010. — 304 с.
20. *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.): Документально-художнє видання. — К.: Темпора, 2005. — 656 с.
21. *Гелей С.* Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку). — Львів: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. Грушевського, 1998. — 531 с.
22. Гетьман Павло Скоропадський (1873—1945): матеріали для біобібліографії / ЦНБВ НАН України; Музей гетьманства Головного управління культури м. Києва. — К.: Бібліотечний вістник, 1996. — 54 с.
23. *Гофман М.* Записки и дневники. 1914—1918. — Л.: Красная звезда, 1929. — 263 с.
24. *Грациози А.* Большевики и крестьяне на Украине, 1918—1919 годы: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. — М.: АИРО-XX, 1997. — 200 с.
25. *Грицак Я.* Українська революція, 1914—1923: нові інтерпретації // Україна модерна. — Львів, 1999. — № 2/3. — С. 254—269.
26. *Грушевський М.* Спомини / Підготов. тексту й прим. С. Білоконя. — Київ. — 1989. — № 8. — С. 126—154; № 9. — С. 108—149; № 10. — С. 122—158; № 11. — С. 113—155.
27. *Гудь Б., Голубко В.* Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського співробітництва 1917—1921 рр. — Львів: Українські технології, 1997. — 68 с.
28. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
29. *Дацків І.* Брест 1918: європейський прорив України. — Тернопіль: Астон, 2008. — 553 с.
30. *Дацків І.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917—1923 рр. — Тернопіль: Астон, 2009. — 519 с.
31. *Деникин А.* Очерки русской смуты: В 3-х кн., 5 т. — Кн. 1. — Т. 1. — М.: Айрис-пресс, 2005. — 592 с.; Кн. 2. — Т. 2, 3. — М.: Айрис-пресс, 2005. — 736 с.; Кн. 3. — Т. 4, 5. — М.: Айрис-пресс, 2005. — 831 с.
32. *Дерев'яно С. М., Панчук А. М.* ЗУНР в українській історіографії // Український історичний журнал. — 1995. — № 2. — С. 28—36.
33. Державний центр УНР в екзилі: статті і матеріали. — Філадельфія; К.; Вашингтон, 1993. — 494 с.
34. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 роки) — К.: Темпора, 2007. — 632 с.
35. *Завальнюк О. М.* Земства Поділля в добу Української революції 1917—1920 рр. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. — 220 с.
36. *Завальнюк О. М., Комарницький О. Б.* Подільські містечка в добу Української революції 1917—1920 рр. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. — 320 с.

37. *Затонський В.* Із спогадів про Українську революцію // Літопис революції. — 1929. — № 4. — С. 139–170; № 5/6. — С. 115–141; 1930. — № 5. — С. 140–172.
38. *Золоті Ворота: Історія Січових Стрільців, 1917–1919: з 198 світлинами і 11 схемами.* — Львів: Червона Калина, 1937. — 395 с.
39. *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924).* Документи і матеріали. — К.: Видавництво гуманітарної літератури, 2010. — 592 с.
40. *Кам'янець-Подільський — остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р.* — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. — 384 с.
41. *Капелюшний В.* Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): Монографія. — К.: Олан, 2003. — 608 с.
42. *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук: накладом М. Ковалевської, 1960. — 720 с.
43. *Курас І., Солдатенко В.* Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. — Вип. 7. — К., 1999. — С. 4–21.
44. *Курас І., Турченко Ф., Геращенко Т. М. І.* Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. — 1992. — № 10/11. — С. 63–79.
45. *Лисяк-Рудницький І.* Українська революція з перспективи сорокаліття // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: [В 2 т]. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 39–51.
46. *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст.: генерали і адміралаи. — Львів; Харків, 2007. — 239 с.
47. *Литвин С.* Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія і джерела. — К.: Аквилон-Прес, 2000. — 334 с.
48. *Лотоцький О.* Сторінки минулого: В 3-х т. — Т. 1. — Варшава, 1932. — 286 с.; Т. 2. — Варшава, 1933. — 485 с.; Т. 3. — Варшава, 1934. — 396 с.
49. *Любовець О. М.* Українські політичні партії й політичні альтернативи 1917–1920 рр. — К.: Основа, 2005. — 311 с.
50. *Людендорф Э.* Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. — М.; Минск, 2005. — 799 с.
51. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр.: Спогади. — К.: Темпора, 2003. — 608 с.
52. *Майоров М.* Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919). — К.: Держвидав, 1922. — 108 с.
53. *Майстренко І.* Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — 416 с.
54. *Марголин А.* Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). — Берлин: Издательство С. Ефрон, б. р. — 397 с.
55. *Меша В. Г.* Українське національне відродження 1905–1914 років. Історіографія проблеми. — К., 2004. — 157 с.
56. *Млиновецький Р.* Нариси історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. — Львів: Каменяр, 1994. — 568 с.
57. *Найман О. Я.* Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925). — К.: НАН України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, 1998. — 196 с.
58. *Нестор Іванович Махно (Воспоминания, материалы и документы).* — К.: РИФ “Дзвін”, 1991. — 192 с.
59. *Омельянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920). — К.: Темпора, 2007. — 607 с.

60. Павленко Ю. В., Храмов Ю. О. Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — 262 с.
61. Пайнс Р. Русская революция. — Т. 1—3. — М.: Захаров, 2005.
62. Петлюра С. В. Вибрані твори та документи. — К.: Довіра, 1994. — 271 с.
63. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / Центр українознавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка; ЦДАВО України; ЦДАГО України; В. С. Лозицький, А. В. Кентій; Українська вільна академія наук у США. — К.: Поліграфкнига, 2002. — 641 с.
64. Полонська-Василенко Н. Історія України 1900—1923 рр. — К., 1992. — 136 с.
65. Попик С. Українці в Австрії, 1914—1918 рр.: австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — К.; Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 236 с.
66. Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 років. — Харків, 1996. — 120 с.
67. Рафес М. Г. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол “Бунда”). — М.: Гос. изд-во, 1920. — 168 с.
68. Ревегук В. Полтавщина в Українській революції 1917—1920 рр. — Полтава, 1996. — 100 с.
69. Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. Алексеев. — М.; Л.: Госиздат, 1930. — 435 с.
70. Реснт О. П. Більшовизм і українська революція 1917—1920 рр.: спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — 38 с.
71. Реснт О. П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917—1920 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 1996. — 256 с.
72. Розвідка і контррозвідка України 1917—1921 рр.: Збірник документів і матеріалів / За ред. В. Сідака. — К.: Інститут СБУ, 1995. — 167 с.
73. Рубльов О. С., Реснт О. П. Українські визвольні змагання, 1917—1921 рр. — К.: Видавничий дім “Альтернативи” 1999. — 320 с.
74. Русова С. Мемуари. Щоденник. — К.: Поліграфкнига, 2004. — 280 с.
75. Савченко В. Україна масонська. — К.: Нора-Друк, 2008. — 334 с.
76. Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914—1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1998. — 544 с.
77. Сергійчук В. Українська соборність: відродження українства в 1917—1920 рр. — К.: Українська видавнича спілка, 1999. — 416 с.
78. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917—1921 рр. (Невідомі сторінки історії). — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. — 320 с.
79. Сікевич В. Сторінки із записної книжки. — Саскатун, 1941. — Т. 1. — 63 с.; 1943. — Т. 2. — 76 с.
80. Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту Злуки). — К., 2009. — 229 с.
81. Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917—1920 рр. в Україні // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 75—88.
82. Солдатенко В. Ф. Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації // Український історичний журнал. — 1997. — № 3. — С. 3—25.
83. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 976 с.

84. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. — К.: Пошуково-видавниче агенство “Книга пам’яті України”, 1997. — 416 с.
85. *Соловей Д.* Розгром Полтави: спогади з часів визвольних змагань українського народу, 1914–1921. — Вінніпег: Видавнича спілка “Тризуб”, 1974. — 207 с.
86. *Станімір О.* Моя участь у визвольних змаганнях, 1917–1920. — Торонто, 1966. — 192 с.
87. *Стопчак М. В.* Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): Історіографічний нарис. — Вінниця: [І. Балюк], 2010. — 809 с.
88. *Супруненко Н.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). — М.: Наука, 1966. — 455 с.
89. *Суровцова Н.* Спогади. — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1996. — 432 с.
90. *Удовиченко О.* Україна у боротьбі за державність: історія організації і бойових дій Українських збройних сил, 1917–1921. — Вінніпег, 1954. — 176 с.
91. *Уллер-Беннет Д.* Брестский мир. Победы и поражения советской дипломатии. — М.: Центрполиграф, 2009. — 415 с.
92. Україна в 1917 году: некоторые проблемы истории: Сб. научных трудов. — К., 1991. — 280 с.
93. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: Зб. — К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2007. — 581 с.
94. Українська державність: історія і сучасність: Матеріали наукової конференції (січень 1993 р.). — К.: НАН України; Ін-т національних відносин і політології та ін., 1993. — 408 с.
95. Українська ідея. Постаті на тлі революції / НАН України, Ін-т національних відносин і політології та ін. — К., 1994. — 256 с.
96. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / Т. А. Бевз, Д. В. Веденєєв, І. Л. Гошуляк, П. С. Коріненко, В. Ф. Солдатенко. — К.: Парламентське видавництво, 1998. — 247 с.
97. Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Науково-бібліографічне видання / НАН України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. — К., 2001. — 816 с.
98. Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам’янець-Подільський (6–7 грудня 2007 р.). — Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2008. — 336 с.
99. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. / Український соціологічний інститут. — Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. — Т. 1. — 192 с.; Т. 2. — 202 с.
100. *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917): Документально-художнє видання — К., Темпора, 2004. — Т. 1. — 428 с.; Т. 2. — 464 с.
101. *Шатовал М.* Соціологія українського відродження — К.: Україна, 1994. — 45 с.
102. *Шульгин О.* Без території: ідеологія та чин УНР на чужині. — К., 1998. — 342 с.
103. *Эрдэ Д.* Годы бури и натиска. — Харьков: Госиздат Украины, 1923. — 120 с.
104. *Яворський М.* Революція на Вкраїні в її головних етапах. — Б.м.: Держвидав України, 1923. — 81 с.
105. *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби створення і причини поразки. — К.: Дух і Літера, 2003. — 767 с.
106. *Яневський Д.* Загублена історія втраченої держави. — Харків: Фоліо, 2009. — 252 с.

107. *Яневський Д.* Проект “Україна”, або Таємниця Михайла Грушевського. — Харків: Фоліо, 2010. — 315 с.

До розділу першого

108. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: програмні документи перших українських політичних партій / [Упор. В. С. Журавський]. — К.: Науково-інформаційне підприємство “Пошук”, 1992. — 96 с.

109. *Винниченко В.* Щоденник. — Т. 1: 1911—1920 / Ред., вст. стаття і прим. Г. Костюка. — Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. — 500 с.

110. *Галаган М.* З моїх споминів (1880 — 1920-ті рр.) / Передм., комент. Т. Осташко, В. Соловійова. — К.: Темпора, 2005. — 656 с.

111. *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині: кінець ХІХ — початок ХХ ст. — К.: Смолоскип, 1996. — 124 с.

112. *Головченко В.* Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. — Харків: Майдан, 1996. — 190 с.

113. *Головченко В., Бурмака В.* Харків і українське національне відродження кінця ХІХ — початку ХХ ст. // Березіль. — 1994. — № 1—2. — С. 161—168.

114. *Головченко В. І., Солдатенко В. Ф.* Українське питання в роки Першої світової війни. — К.: Парламентське видавництво, 2009. — 448 с.

115. *Голуб А. І.* “Передусім бути українцями”. Міжнародна діяльність УСДРП у першій половині ХХ ст. — Дніпропетровськ, 2003. — 352 с.

116. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ—ХХ ст.: [Навч. пос.]. — К.: Генеза, 2000. — 360 с.

117. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.

118. *Демуз І. О.* Українське питання в Державних Думах Російської імперії на початку ХХ ст.: радянська історіографія // Часопис української історії. — 2007. — № 6. — С. 42—47.

119. *Донченко С. П.* Ліберальні партії України (1900—1919 рр.). — Дніпро-дзержинськ: Дніпродзержинський державний технічний університет, 2004. — 379 с.

120. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле: 1901—1914 рр. — Вінніпег; Манітоба: Видавнича спілка “Тризуб”, 1949. — 167 с.

121. *Єкельчик С.* Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. — К.: К.І.С., 2010. — 272 с.

122. *Калмакан І. К., Бриндак О. Б.* Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ ст. — Одеса: Астропринт, 1997. — 192 с.

123. *Каппелер А.* Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 1992. — Вип. 1. — С. 104—119.

124. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. Х. Назаркевич. — Львів: Вид-во Українського Католицького університету, 2005. — 358 с. — (Історія країн світу. Історія Росії).

125. *Каппелер А.* Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність: література, мистецтво, політологія. — 1992. — № 7. — С. 48—56.

126. *Кармазіна М. С.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1998. — 350 с.

127. *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі ХІХ—ХХ ст.: соціально-політичний портрет. — К.: Либідь, 1993. — 176 с.

128. *Киян М. Ш.* Представительство от украинских губерний в Государственной Думе Российской империи I и II созывов (1906–1907 гг.). — Харьков: Основа, 1997. — 191 с.
129. *Козицький М. Ю., Доморослий В. І.* Українська парламентська громада в I та II Державних Думах // Наукові праці з питань політичної історії. — 1992. — Вип. 173. — С. 12–22.
130. *Колесник В. Ф., Надтока О. М.* Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII — початок XX ст.). — К.: Хрещатик, 2002. — 163 с.
131. *Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П.* Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини: 1900–1907. — К.: Стило, 1998. — 226 с.
132. *Коллард Ю.* Спогади юнацьких днів. 1897–1906. — Торонто: Срібна сурма, 1972. — 223 с.
133. *Коник О. О.* Селянські депутати з України в I і II Державних Думах Російської імперії // Український історичний журнал. — 1995. — № 1. — С. 68–74.
134. *Коцур А. П., Мандрик М. В.* Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XIX — першої половини XX ст. / А. П. Коцур. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — 204 с.
135. *Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І.* Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 76–91.
136. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х т. — Т. 1. — К.: Основи, 1994. — 531 с.
137. *Лотоцький О.* Сторінки минулого: В 3-х ч. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — 481 с.; Ч. 3. — Варшава, 1934. — 392 с.
138. *Магочий П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. — 1991. — № 3. — С. 97–107.
139. *Масненко В. В.* Розвиток національної свідомості українців XX ст.: новітня вітчизняна історіографія проблеми // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття”: Доповіді та повідомлення. — Чернівці, 2001. — Т. 1. — С. 120–128.
140. *Мельник Л. Г.* Утвердження ідеї української національної самовизначеності (кінець XVIII — початок XX ст.): Конспект лекцій. — К., 1992. — 84 с.
141. *Михутина І. В.* Украинский вопрос в России: конец XIX — начало XX века / Отв. ред. А. Л. Шемякин. — М.: РАН; Институт славяноведения, 2003. — 288 с.
142. *Міхновський М.* Самостійна Україна. — К.: Діюкор, 2002. — 80 с.
143. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: 1900–1923 рр. Українське відродження: історія і сучасність. — К., 1992. — 136 с.
144. *Ревегук В. Я.* Полтавщина в переддень Української революції (1900–1916 рр.). — Полтава: ПП Шевченко Р. В., 2010. — 294 с.
145. *Реєнт О. П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — 340 с.
146. *Реєнт О. П., Сердюк О. В.* Перша світова війна і Україна. — К.: Генеза, 2004. — 480 с.
147. *Русова С.* Мої спомини. — Львів: Хортиця, 1937. — 284 с.
148. Самостійна Україна: Зб. програм українських політичних партій початку XX ст. / [Упор., автор передмови і приміток О. Федько; ред. Б. Мельничук]. — Тернопіль: Ред.-видавничий відділ управління по пресі, 1991. — 83 с.
149. *Сарбей В. Г.* Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII — початок XX ст.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 7–8. — С. 3–16.

150. *Скоропис-Йолтуховський О.* Значення самостійної України для європейської рівноваги. — Відень: Накладом СВУ, 1916. — 15 с.
151. *Стебницький П.* Поміж двох революцій: нариси політичного життя за рр. 1907—1918. — К.: Друк. т-ва “Час”, 1918. — 288 с.
152. Український сепаратизм в Росії. Идеология национального раскола: сборник / [Вступ. статья и ком. М. Б. Смолина]. — М.: Москва, 1998. — 432 с.
153. Українське питання / [Упоряд. М. С. Тимошик]. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. — 218 с.
154. “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.): Колект. моногр. в 3-х ч. / [Ред. В. Г. Сарбей]. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — Ч. 1. — 203 с.; Ч. 2. — 488 с.; Ч. 3. — 277 с.
155. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: Програмові і довідкові матеріали / [Упор. В. Ф. Шевченко та ін.]. — К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. — 336 с.
156. *Ульянов Н. И.* Происхождение украинского сепаратизма. — М.: Индрик, 1996. — 288 с.
157. *Цегельський Л.* Самостійна Україна. — Відень: СВУ, 1915. — 37 с.
158. *Чикаленко Є.* Спогади (1861—1907). — Ч. 3. — Львів: Діло, 1926. — 131 с.
159. *Чикаленко Є.* Щоденник (1907—1917 рр.). — Львів: Червона калина, 1931. — 496 с.
160. *Шербак М. Г., Шербак Н. О.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX ст.). — К.: Інститут змісту і методів навчання; Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 1997. — 92 с.
161. *Шербак Н. О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.). — К.: ПЦ “Ризографіка”, 2005. — 616 с.

До розділу другого

162. 1917 год на Киевщине: Хроника событий / Сост. А. Иргизов, В. Манилов, Ф. Ястребов. — К., 1928.
163. *Андрієвський В.* З минулого (1917 рік на Полтавщині). — Т. 1: В 2-х ч. — Берлін: Українське слово, 1921. — Ч. 1. — 157 с.; Ч. 2. — 211 с.
164. Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин 9.II.1918 — 9.II.1928. Спомини та матеріали. — Львів; К.: Червона калина, 1928. — 320 с.
165. *Білорус М.* Член Центральної Ради Саватій Березняк: В 2-х ч. — К.: Видавць Бабіч П. М., 2009. — Ч. 1: Біографія. — 64 с.; Ч. 2: Додатки. — 84 с.
166. *Бойко В. М., Демченко Т. П., Оніщенко О. В.* 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. — Чернігів: Сіверянська думка, 2003. — 126 с.
167. *Бош Е.* Год борьбы: борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. — М.; Л.: Госиздат, 1925. — 271 с.
168. Велика Українська революція (матеріали до історії відновлення української державності): календар історичних подій за лютий 1917 — березень 1918 рр. / Упорядник Я. Зозуля. — Нью-Йорк, 1967. — 112 с.
169. *Верстюк В. М. С.* Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 37—50.
170. *Верстюк В.* Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 4—31.
171. *Верстюк В.* Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Український історичний журнал. — 1997. — № 5. — С. 17—25.

172. *Верстюк В.* Склад і структура Української Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2009. — Вип. 4. — С. 5–30.
173. *Верстюк В.* Українська революція: доба Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1995. — № 2. — С. 65–78; № 5. — С. 79–88; № 6. — С. 66–78.
174. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада: Навч. посіб. — К.: Заповіт, 1997. — 344 с.
175. *Верстюк В.* Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002. — № 1. — С. 3–14.
176. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К.: НАН України; Український міжнародний комітет з питань науки і культури. Ініціативний комітет “Універсал”, 1998. — 256 с.
177. *Верстюк В., Пиріг Р. М. С.* Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. — К.: Либідь, 1996. — 144 с.
178. *Вінцовський Т.* Місцеві органи влади і управління Центральної влади в Херсонській губернії (березень 1917 — квітень 1918 рр.). — Дрогобич, 2002. — 172 с.
179. *Власюк О. В., Цятко В. М.* Волинь в добу Центральної Ради (1917–1918). — Рівне: Волинські обереги, 2009. — 96 с.
180. *Гамрецький Ю.* Універсали — визначальні віхи історії Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1991. — № 8. — С. 23–30; № 9. — С. 23–29.
181. *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки, 1917–1918: утворення та боротьба за державу. — Львів: Кальварія, 1997. — 288 с.
182. *Гошуляк І.* Про причини поразки Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1994. — № 1. — С. 31–44.
183. *Гошуляк І.* Проблеми соборності українських земель у добу Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1997. — № 3. — С. 26–41.
184. *Гриценко А.* Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби Української Центральної Ради. — К., 1999. — 63 с.
185. *Гриценко А.* Українські робітники на шляху творення національної держави (1 Всеукраїнський робітничий з'їзд, 11–14 липня 1917 р.). — К., 1992. — 51 с.
186. *Грушевський М.* Твори: В 50 т. — Львів: Світ, 2002. — Т. 4. — Кн. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 — квітень 1918)». — 2007. — 432 с.
187. *Гусев В.* Центральна Рада і Бунд (листопад 1917 — квітень 1918 рр.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 10/11. — С. 24–34.
188. *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — 437 с.
189. *Єремійв М.* За лаштунками Центральної Ради // Український історик. — 1968. — № 1/4. — С. 94–104.
190. *Кедровський В.* 1917 рік: Спогади члена українського військового комітету і товариша секретаря військових справ у часи УЦР. — Вінніпег: Тризуб, 1967. — 526 с.
191. *Комарницький О.* Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр.: Монографія. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. — 312 с.
192. *Кондуфор Ю.* Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи // Український історичний журнал. — 1990. — № 11. — С. 10–20.

193. Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во “Герої Крут”; упоряд. Я. Гаврилюк. — К.: Вид. центр “Просвіта”, 2008. — 840 с.
194. Кудлай О. Діяльність Народного міністерства внутрішніх справ УНР // Український історичний журнал. — 2005. — № 2. — С. 90—104.
195. Кудлай О. Організація, внутрішня структура та завдання народного міністерства освіти УНР // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр. — К., 2009. — Вип. 4. — С. 59—88.
196. Кудлай О. Створення та організація внутрішньої структури міністерства закордонних справ УНР // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр. — К., 2007. — Вип. 2. — С. 33—42.
197. Кулик І. Огляд революції на Україні. — Ч. 1: Березень 1917 — квітень 1918 р. — Х.: Всеукраїнськвидав, 1921. — 40 с.
198. Кульчицький С. Центральна Рада. Утворення УНР // Український історичний журнал. — 1992. — № 5. — С. 71—88; № 6. — С. 73—94.
199. Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його ідеологічні попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: [В 2-х т]. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 1—27.
200. Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917—1918 рр. — К.: Темпора, 2010. — 671 с.
201. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.): Монографія. — Кам’янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2008. — 480 с.
202. Малик Я. Тоталітаризм в українському селі: перша спроба впровадження (жовтень 1917 — березень 1918 рр.) — Львів, 1996. — 149 с.
203. Мироненко О. Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. — К.: НАН України; Ін-т держави і права, 1995. — 327 с.
204. Михутина І. Украинский Брестский мир. — М.: Европа, 2007. — 288 с.
205. Пиріг Р. Симон Петлюра у сприйнятті Павла Скоропадського (за спогадами гетьмана) // Український історичний журнал. — 2009. — № 3. — С. 15—27.
206. Пиріг Р. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий—квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 47—63.
207. Полонська-Василенко Н. Революція 1917: Спогади // Український історик. — 1988. — № 1/4. — С. 119—128; 1989. — № 1/3. — С. 106—113.
208. Притуляк А. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Український історичний журнал. — 1997. — № 1. — С. 62—72.
209. Ревегук В. Полтавщина в перший рік Української революції. Доба Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.). — Полтава: АСМІ, 2007. — 186 с.
210. Ресніт О. Робітництво України і Центральна Рада. — К.: Інститут історії України АН України, 1993. — 48 с.
211. Ресніт О., Андрусішин Б. З’їзд поневолених народів (8—15 вересня 1917 р). — К., 1994. — 72 с.
212. Солдатенко В. Збройні сили в Україні (грудень 1917 — квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 12. — С. 47—59.
213. Солдатенко В. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: [У 4-х т.]. — Х.: Прапор, 2008. — Т. 1: Рік 1917. — 560 с.; Т. 2: Рік 1918. — 411 с.
214. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 — грудень 1918 рр.): 36. док. та мат. / Упорядники: К. Завальнюк, Т. Стецюк. — Вінниця: ПП О. Власюк, 2008. — 208 с.

215. *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918 рр.). — К.; Л., 1996. — 371 с.
216. *Тинченко Я.* Українські збройні сили, березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К.: Темпора, 2009. — 455 с.
217. *Турченко Ф. Г.* Утворення Української Центральної Ради: джерела та їх інтерпретації // Український історичний журнал. — № 2. — С. 63–73.
218. Українська демократична революція 1917–1918 років: Матеріали науково-теоретичної конференції, 17 квітня 1992 р. — К.: Центр пам'яткознавства Академії наук України, 1992. — 148 с.
219. Українська революція 1917–1921 рр.: Подвиг Героїв Крут: Матеріали наукових читань, [24 січня 2008 р., м. Ніжин]. — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2008. — 176 с.
220. Українська революція, 1917 — початок 1918 рр.: проблеми, пошуки, узагальнення. — Запоріжжя: Просвіта, 1998. — 262 с.
221. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: В 2-х т. / Упоряд. В. Верстюк та ін. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — 589 с.; Т. 2. — 422 с.
222. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині / Автор-упор. Г. М. Іванушенко. — Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. — Т. 1. — 228 с.
223. Український національно-визвольний рух (березень—листопад 1917 року): Документи і матеріали / Упор.: Верстюк В. (відп. ред.) та ін. — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2003. — 1024 с.
224. *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр.: доба Української Центральної Ради: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. — К.: Либідь, 1997. — 200 с.
225. *Хміль І.* Аграрна революція в Україні: березень 1917 — квітень 1918 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — 90 с.
226. *Хміль І.* На шляху до відродження української державності (Український національний з'їзд-конгрес 6–8 квітня 1917 р.) — К.: Інститут історії України АН України, 1992. — 92 с.
227. *Хміль І.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (18 травня — 2 червня 1917 р.). — К., 1992. — 36 с.
228. Центральна Рада і український державотворчий процес: до 80-річчя створення Української Центральної Ради: Матеріали наукової конференції, 20 березня 1997 р. — К., 1997. — Ч. 1. — 234 с.; Ч. 2. — 409 с.
229. Центральна Рада на тлі Української революції: науково-теоретичні читання, 16 березня 1995 р. — К., 1996. — 132 с.

До розділу третього

230. *Андрієвський В.* З минулого: У 3 т. — Т. 2: Від Гетьмана до Директорії. — Ч. 1: Гетьман. — Берлін: Українське слово, 1923. — 262 с.
231. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали Міжнародної наукової конференції, 2–6 червня 1992 р. / НАН України; Ін-т української археографії; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського. — К.: Філадельфія, 1994. — 284 с.
232. В'ячеслав Липинський та його доба. — Кн. 2: Наукове видання / Упорядники Т. Осташко, Ю. Терещенко / Союз гетьманців-державників; Центр соціогуманітарних досліджень ім. В. Липинського. — К.: Темпора, 2010. — Кн. 1. — 624 с.; Кн. 2. — 560 с.
233. *Гай-Нижник П. П.* Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). — К., 2004. — 430 с.

234. Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від дня народження Гетьмана П. Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. — К., 1998. — 242 с.
235. Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19—20 травня 2008 р.: Зб. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. — 320 с.
236. Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників. — К.: ВД “Стилос”, 2010. — 200 с.
237. Граф Келлер. — М.: Посев, 2007. — 1142 с.
238. Гриценко А. П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Кінець 1917 — початок 1919 р. — К., 1993. — 100 с.
239. Гуммерус Г. Україна в переломні часи: шість місяців на чолі посольства у Києві (спогади). — К.: Таксон, 1997. — 199 с.
240. Документи о разгроме германских оккупаций на Украине в 1918 году. — М.: Госполитиздат, 1942. — 240 с.
241. Донцов Д. Рік 1918. — К.: Темпора, 2002. — 208 с.
242. Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Т. 2.: Українська гетьманська держава 1918 р. — Ужгород, 1930. — 424 с.
243. Зайцов А. 1918: очерки истории русской гражданской войны. — М.: Жуковский: Кучково Поле, 2006. — 367 с.
244. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. — К.: ЗАТ “Нічлава”, 1997. — 188 с.
245. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. — 238 с.
246. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М.: Госиздат, 1936. — 206 с.
247. Кривець Н. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918—1933 рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — 322 с.
248. Кульчицький С. В. Українська Держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. — 1992. — № 8. — С. 60—79.
249. Кураєв О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. — К., 2009. — 454 с.
250. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. — К.: Ін-т східноєвропейських досліджень НАН, 1995. — 470 с.
251. Лупандін О. І. Громадсько-політична та державна діяльність Дмитра Дорошенка // Український історичний журнал. — 2007. — № 3. — С. 36—46.
252. Лупандін О. І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. — 42 с.
253. Любовець О. М. Політична опора гетьманату П. Скоропадського. — К.: НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2009. — 131 с.
254. Милуков П. Н. Дневник П. Н. Милукова, 1918—1921 / Сост. Н. И. Канищева. — М.: РОССПЭН, 2005. — 845 с.
255. Мици І. Год 1918. — М.: Наука, 1982. — 576 с.
256. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. 1918 р.: Зб. документів і матеріалів. — К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. — 366 с.
257. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. — Відень: Український прапор, 1920. — 345 с.
258. Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917—1918 рр. — К.: Політична думка, 1999. — 274 с.

259. Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки. — Чернівці: Зелена Буковина, 2009. — 205 с.
260. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873—1945). — К.: Академпрес, 1993. — 397 с.
261. *Осташко Т. С.* Павло Скоропадський — лідер українського гетьманського руху // Український історичний журнал. — 2008. — № 4. — С. 96—110.
262. *Осташко Т. С.* Пріоритети соціально-економічної політики Гетьманату Павла Скоропадського // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 років. — К.: Інститут історії України, 2010. — № 5. — С. 145—176.
263. *Осташко Т. С., Терещенко Ю. І.* Український патріот з династії Габсбургів. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — 165 с.
264. *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. — К.: Державний комітет архівів України; Центральний державний історичний архів України, 2003. — 282 с.
265. *Пиріг Р. Я.* Гетьманат Павла Скоропадського і російський монархічний рух в Україні (квітень—грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 років. — К.: Інститут історії України, 2010. — № 5. — С. 177—206.
266. *Пиріг Р. Я.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — 209 с.
267. *Пиріг Р. Я.* Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень—грудень 1918 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — № 15. — С. 66—95.
268. *Пиріг Р. Я.* Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 68—84.
269. *Пиріг Р. Я., Проданюк Ф. М.* Павло Скоропадський (1873—1945): штрихи до політичного портрету // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 91—105.
270. Під гнітом німецького імперіалізму (1918 рік на Київщині). Статті, спогади, документи, хроніка / Під ред. В. Манілова. — К.: Держвидав України, 1927. — 304 с.
271. *Притуляк П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917—1918 рр.). — К., 2004. — 216 с.
272. *Реєнт О. П.* Павло Скоропадський. — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. — 304 с.
273. *Рудий Г. Я.* Преса Української Держави, 1918: Питання освіти, науки, культури. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. — 178 с.
274. *Савченко В. А.* Павло Скоропадський — останній гетьман України. — Харків: Фоліо, 2008. — 380 с.
275. *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918 рр. — К.; Філадельфія, 1995. — 495 с.
276. *Смирнов А.* Проект “Украина” или Звездный год гетмана Скоропадского. — М.: Алгоритм, 2008. — 382 с.
277. *Солуха П.* Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. — Чикаго, 1973. — 381 с.
278. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 — грудень 1918 рр.): Зб. док. та мат. — Вінниця: ПП О. Власюк, 2008. — 206 с.
279. *Терещенко Ю. І.* Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Український історичний журнал. — 2008. — № 4. — С. 19—37.

280. Тимощук О. Державна варта Української Держави: історико-юридичний аналіз. — К.: НАН України; Ін-т держави і права, 1998. — 70 с.
281. Україна: Хроніка ХХ століття: Довідкове видання. — Рік 1918. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — 402 с.
282. Ульяновський В. І. Гетьман Павло Скоропадський і справа заснування Української академії наук // Український історичний журнал. — 2008. — № 6. — С. 26—38.
283. Ульяновський В. І. Церква в Українській державі 1917—1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. — К.: Либідь, 1997. — 319 с.
284. Федюк В. Украина в 1918 г.: Гетман Скоропадский. — Ярославль, 1993. — 79 с.

* * *

285. Abramson H. A. Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917—1920. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999. — 255 p.
286. Adams A. E. Bolsheviks in the Ukraine; the second campaign, 1918—1919. — New Haven: Yale University Press, 1963. — 440 p.
287. Aunoble E. Le communisme, tout de suite!: le mouvement des communes en Ukraine soviétique, 1919—1920. — Paris: Les Nuits rouges, 2008. — 286 p.
288. Baker M. Beyond the National: Peasants, Power, and Revolution in Ukraine // Journal of Ukrainian Studies. — 1999. — № 1. — P. 39—67.
289. Baker M. How to Make Kharkiv Workers into Bolsheviks: Lessons from the Hetmanate and Directory, 1918 // Canadian-American Slavic Studies. — 2006. — N 1. — P. 49—63.
290. Baker M. Rampaging Soldatki, Cowering Police, Bazaar Riots and Moral Economy: The Social Impact of the Great War in Kharkiv Province // Canadian-American Slavic Studies. 2001 — N 2—3. — P. 137—155.
291. Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. — Wien, 1966. — 462 s.
292. Bociurkiw B. The politics of religion in the Ukraine: the Orthodox Church and the Ukrainian revolution, 1917—1919. — Washington: Kennan Institute for Advanced Russian Studies, 1985. — 64 p.
293. Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918. Unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen. — Lübeck; Hamburg: Matthiesen, 1970. — 316 s.
294. Borys J. The Sovietization of Ukraine 1917—1923. The Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies; Downsview, Ontario: distributed by University of Ontario Press, 1980. — 488 p.
295. Bruski J. J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919—1924. — Kraków: ARCANA, 2000. — 600 s.
296. Dorożyńska E. Na ostatniej placówce: dziennik z życia wsi podolskiej w latach 1917—1921 / Przedmowa Artur Górski. — Łomianki: LTW, 2008. — 328 s.
297. Eley G. Remapping the Nation: War, Revolutionary Upheaval and State Formation in Eastern Europe, 1914—1923 // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. by H. Aster and P. J. Potichnyj. — Edmonton, 1990. — P. 205—246.
298. Ereignisse in der Ukraine 1914—1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / Von T. Hornykiewicz. — Band 1. — Philadelphia: W. K. Lypynsky Ost-Europäischen forshungs institutes, 1966. — 450 s.; Band 2. — Philadelphia: W. K. Lypynsky Ost-Europäischen forshungs institutes, 1967. — 484 s.; Band 3. — Philadelphia:

- W. K. Lypynsky Ost-Europäischen forshungs institutes, 1968. — 704 s.; Band 4. — Philadelphia: W. K. Lypynsky Ost-Europäischen forshungs institutes, 1969. — 421 s.
299. *Fedyshyn O. S.* Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918. — New Brunswick; NJ: Rutgers University Press, 1971. — 401 p.
300. *Figes O. A.* Peoples Tragedy. The Russian Revolution. 1891–1924. — N.Y.: Penguin Books, 1998. — 923 p.
301. *Fischer F.* Griff nach der Weltmacht; die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914/18. — Düsseldorf: Droste, 1984. — 575 s.
302. *Guthier S. L.* The Popular Base of Ukrainian Nationalism in 1917 // *Slavic Review*. — 1979. — Vol. 38. — N 1. — P. 30–47.
303. *Hagen von, M.* The Dilemmas of Ukrainian Independence and Statehood, 1917–1921 // *The Harriman Institute Forum*. — 1994. — Vol. 7. — N 5. — P. 7–11.
304. *Himka J.-P.* The National and the Social in the Ukrainian Revolution 1917–1920. The Historiographical Agenda // *Arhiv für Sozialgeschichte*. — 1994. — N 34. — S. 95–110.
305. *Jabłoński H.* Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. — Warszawa, 1948. — 165 s.
306. *Jabłoński H.* Z dziejów genezy sojuszu: Piłsudski — Petlura (Początki konfliktu zbrojnego, XI. 1918 — III. 1919 r.) // *Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej: Seria Historyczna*. — 1961. — N 5 (21). — S. 40–58.
307. *Kappeler A.* The Ukrainians of the Russian Empire, 1860–1914 // *The Formation of National Elites* / Ed. by A. Kappeler in a Collaboration with Fikret Adamir and Alan O'Day. — London, 1991. — P. 105–131.
308. *Koshiw J. V.* British Foreign Office files on Ukraine and Ukrainians, 1917–1948, with supplementary files from the War Office, the Cabinet Office and the Empire Marketing Board. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1997. — 293 p.
309. *Kosyk V.* La politique de la France à l'égard de l'Ukraine: mars 1917 — février 1918. — Paris: Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne, Institut d'histoire des relations internationales contemporaines, 1981. — 304 p.
310. *Krawchenko B.* The Social Structure of the Ukraine in 1917 // *Harvard Ukrainian Studies Journal*. — 1990. — N 14 (1/2). — P. 97–112.
311. *Kuchabsky V.* Western Ukraine in conflict with Poland and Bolshevism, 1918–1923 / Translated from the German by Gus Fagan. — Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2009. — 361 p.
312. *La Renaissance nationale et culturelle en Ukraine de 1917 aux années 1930: actes du colloque (Paris, 25–26 novembre 1982)*. — Paris: Institut national des langues et civilisations orientales, 1986. — 470 p.
313. *Lebedynsky I.* Skoropadsky et l'édification de l'Etat ukrainien, 1918. — Paris: Harmattan, 2010. — 192 p.
314. *Mark R. A.* Social Questions and National Revolution: The Ukrainian National Republic in 1919–1920 // *Harvard Ukrainian Studies Journal*. — 1990. — N 14 (1/2). — P. 113–131.
315. *Mędrzecki W.* Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. — Warszawa: DiG, 2000. — 330 s.
316. *Milow C.* Die ukrainische Frage 1917–1923 im Spannungsfeld der europäischen Diplomatie. — Wiesbaden: Harrassowitz, 2002. — 570 p.
317. *Mintz M.* The Secretariat of Internationality Affairs of the Ukrainian General Secretariat (1917–1918) // *Harvard Ukrainian Studies Journal*. — 1982. — N 6 (1). — P. 25–42.

318. *Moss K. B.* Bringing culture to the nation: Hebraism, Yiddishism, and the dilemmas of Jewish cultural formation in Russia and Ukraine, 1917–1919 // *Jewish History*. — 2008. — Vol. 22. — N 3. — P. 263–294.
319. *Palij M.* The anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921: an aspect of the Ukrainian revolution. — Seattle: University of Washington Press, 1976. — 428 p.
320. *Palij M.* The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. — 391 p.
321. *Pelenski J.* Hetman Pavlo Skoropadsky and Germany (1917–18) as Reflected in His Memoires // *German-Ukrainian Relations in Historical Perspective* / Ed. by H.-J. Torke and J.-P. Himka. — Edmonton; Toronto, 1994. — P. 67–83.
322. *Pellegrino M.* Ucraina: invenzione geografica o Stato sovrano?: la rivoluzione del 1917 nella documentazione militare italiana. — Roma: Stato maggiore esercito, Ufficio storico, 2006. — 263 p.
323. *Penter T.* Odessa 1917: Revolution an der Peripherie. — Köln: Böhlau Verlag, 2000. — 469 s.
324. *Procyk A.* Russian nationalism and Ukraine: The nationality policy of the volunteer army during the civil war. — Toronto; Edmonton: CIUS, 1995. — 202 p.
325. *Raszkiewicz L.* Germany, the Rada and the Hetman state: dilemmas of power in the Ukraine, 1918. — [Kingston, Ont.]: Queen's University, 1974. — 143 p.
326. *Reshetar J.S.* The Ukrainian Revolution, 1917–1920. A Study in Nationalism. — New York, 1972. — 363 p.
327. *Szajdak S.* Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku. — Warszawa: Rytm, 2005. — 314 s.
328. *The City in Late Imperial Russia* / Hamm, Michael F. (ed.). — Bloomington: Indiana University Press, 1986. — 372 p.
329. *The Ukraine, 1917–1921: A study in revolution* / Taras Hunczak, editor, with the assistance of John T. von der Heide. — Cambridge, Mass.: Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977. — 424 p.
330. *Velychenko S.* State building in revolutionary Ukraine: A comparative study of governments and bureaucrats, 1917–1922. — Toronto: University of Toronto Press, 2010. — 416 p.
331. *Wrenching times in Ukraine: memoir of a Jewish minister* / By A. Revusky; translation by S. Revusky and M. Kantorowitz. — St. John's, Nfld.: Yksuver Pub., 1998. — 259 p.
332. *Zetterberg S.* Die Liga der Fremdvölker Russlands, 1916–1918: ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Russlands im ersten Weltkrieg — Helsinki: [Finnische Historische Gesellschaft]: Vertrieb durch, Akateemien kirjakauppa, 1978. — 279 s.

ЗМІСТ

Передмова (В.Ф. Верстюк)	5
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ТЕНДЕНЦІЙ ЗЛАМУ СТОЛІТЬ (В.Ф. Солдатенко, В.І. Головченко)	13
РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ. УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА. БРЕСТ (В.Ф. Верстюк)	87
Український наратив Лютневої революції	89
Склад і структура Української Центральної Ради	117
Центральна Рада і Тимчасовий уряд: боротьба за автономію України	129
Незакінчена війна: український рух в російській армії	161
Українська Народна Республіка: від проголошення до падіння	198
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА (Р.Я. Пиріг, Т.С. Осташко)	251
Державно-політична модель новітнього гетьманату	253
Соціально-політична база	273
Соціально-економічна політика	287
Розвиток освіти та культури	304
Зовнішньополітична діяльність урядів Української Держави	320
Боротьба проти гетьманського режиму: діяльність опозиції, повстанський і страйковий рухи	348
ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ (В.В. Скальський)	372
До вступу	372
До розділу першого	377
До розділу другого	379
До розділу третього	382

Науково-популярне видання

ВЕРСТЮК Владислав Федорович
ГОЛОВЧЕНКО Володимир Іванович
ОСТАШКО Тетяна Сергіївна
ПИРІГ Руслан Якович
СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович
СКАЛЬСЬКИЙ Віталій Валерійович

**НАРИСИ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 РОКІВ**

У ДВОХ КНИГАХ
КНИГА ПЕРША

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво “Наукова думка” НАН України», 2011

Редактори В. Т. Береговий, Д. В. Вонсик
Художнє оформлення Є. І. Муштенка
Художній редактор Р. І. Калиш
Технічний редактор С. Г. Максимова
Коректор О. Є. Челок
Оператор О. О. Іщенко, В. Г. Каменькович,
О. М. Кузьменко, І. С. Рябушка
Комп'ютерна верстка Т. О. Ценцеус

Підп. до друку 12.10.2011. Формат 70 x 100/16. Папір офс № 1.
Гарн. Таймс. Друк офс. Ум. друк. арк. 31,85.
Ум. фабро-відб. 32,5. Обл.-вид. арк. 30,0. Наклад 300 прим. Зам. 11—306

Оригінал-макет виготовлено
у НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Видруковано у ВАТ «Поліграфкнига»
Корпоративне підприємство ДАК «Укрвидавполіграфія»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3089 від 23.01.2008 р.
03057 Київ 57, вул. Довженка, 3